

ISSN 0032-7271

PREGLED
časopis za društvena pitanja

Broj
3-4

Godina
2007.

Godište
LXXXVII

Sarajevo, maj-august 2007.

PREGLED **Časopis za društvena pitanja**

Izdavač:

Univerzitet u Sarajevu
Sarajevo, Obala Kulina bana 7/II
Bosna i Hercegovina

Redakcija časopisa:

Meho Bašić
Enes Duraković
Mustafa Imamović
Marina Katnić-Bakaršić
Senadin Lavić
Mirko Pejanović
Hidajet Repovac
Safet Smajkić
Nusret Smajlović

Glavni i odgovorni urednik:

Mirko Pejanović

Zamjenik glavnog i odgovornog urednika:

Mustafa Imamović

Izvršni urednik u redakciji:

Senadin Lavić

Urednik teme broja:

Mustafa Imamović

Sekretar redakcije:

Fuada Muslić

Lektor:

Zinaida Lakić

DTP:

Meldijana Arnaut

Tiraž:

300 primjeraka
100 primjeraka u elektronskoj formi

Štampa:

„Štamparija FOJNICA“ d.o.o. Fojnica

Odgovorno lice štamparije:

Šehzija Buljina

Dvomjesečno

Ovaj broj časopisa štampan je uz finansijsku pomoć Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke.

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke broj: 04-15-1191/03 od 10. 04. 2003. godine, časopis Pregled spada u proizvode iz člana 18. tačka 10. Zakona o porezu na promet proizvoda i usluga na čiji se promet ne plaća porez na promet proizvoda.
ISSN 0032-7271

ISSN 0032-7271

PREGLED
Periodical for Social Issues

Number
3-4

Year
2007

Volume
LXXXVII

Sarajevo, May-August 2007

PREGLED
Periodical for Social Issues

Publisher:

University of Sarajevo
Sarajevo, 7/II, Obala Kulina bana
Bosnia and Herzegovina

Editorial Board:

Meho Bašić
Enes Duraković
Mustafa Imamović
Marina Katnić-Bakaršić
Senadin Lavić
Mirko Pejanović
Hidajet Repovac
Safet Smajkić
Nusret Smajlović

Editor-in-Chief:

Mirko Pejanović

Editor-in-Chief Deputy:

Mustafa Imamović

Executive Editor:

Senadin Lavić

Issue Editor:

Mustafa Imamović

Editorial Board Secretary:

Fuada Muslić

Language Editor:

Zinaida Lakić

DTP:

Meldijana Arnaut

Press run:

300 copies
100 electronic copies

Print:

„Štamparija FOJNICA“ d.o.o. Fojnica

Officer in charge in Printing-house:

Šehzija Buljina

In two months

This issue is printed by Federal ministry of education and science financial support.

Based on the Federal ministry of education and science opinion No: 04-15-1191/03 from April 10, 2003, this Periodical is not a payable product according to the Sales Tax Law, article 18. item 10.
ISSN 0032-7271

SADRŽAJ

Tematski blok: Evropska politička budućnost Bosne i Hercegovine

Ćazim Sadiković: Bosna i Hercegovina u evropskom javnom poretku	19
Jusuf Žiga: Izazovi Bosne i Hercegovine u euroatlantskim integracijama	47
Nenad Stojanović: Konsocijacija - Švajcarska i Bosna i Hercegovina	63
Nurko Pobrić: Liberalizam i multikulturalizam	89
Senadin Lavić: Diktatura nacionalizma	113

Članci

Abdulah Šarčević: Filozofija i istina / Filozofija i napredak	151
Nusret Smajlović, Danijela Bonacin, Dobromir Bonacin: Prenatalni status djeteta	185
Rifet Đogić: Proces tranzicije na tržišne kriterije poslovanja domaćih preduzeća u funkciji povećanja proizvodnje i izvoza i ukupnog kvaliteta ekonomije	203
Suada Buljubašić: Socijalna politika prema nezaposlenim u BiH	225

Sanjin Kodrić:
Djelidba Skendera Kulenovića i kultura pamćenja
 jugoslavenskog socijalizma 241

Adijata Ibrišimović-Šabić:
 Orijentacija na „tuđi jezik“ i „tuđu poruku“ u *Kamenom*
spavaču Maka Dizdara 273

Pogledi i mišljenja

Safet Krkić:
 Razvojna vizija kao preduvjet kvalitetnog
 visokoškolskog obrazovanja 293

Denis Zaimović:
 Efekti i mogućnosti primjene koncepta „Euroregije“ u BiH .. 309

Kenan Dautović:
 Jedno razmišljanje o teoriji demokratskog mira 319

Lejla Turčilo:
 Moć lordova globalnog sela: Rupert Murdoch
 i The Wall Street Journal 335

Mirjana Radović Marković:
 Samozapošljavanje i razvoj preduzetničkih aktivnosti
 u zemljama u tranziciji 343

Osvrti i prikazi

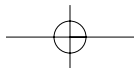
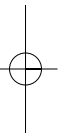
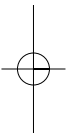
Mustafa Imamović:
 Bosanski agrar u procjepu nacionalnih politika 363

Vesna Ivanović:
 Diplomatska teorija od Machiavellija do Kissingera 367

Najil Kurtić:
 Potreba za smislom: mit, manipulacija i film 383

Vesna Požgaj Hadži: Stilistika	387
Emir Filipović: Vlastela Ilirskog grbovnika	391
Adila Pašalić-Kreso: Interkulturalni dijalog svjetskih stručnjaka za obrazovanje povodom održavanja XIII svjetskog kongresa udruženja komparativnih i internacionalnih pedagoga	399

CONTENTS

Thematic Block: European Political Future of Bosnia and Herzegovina

- Ćazim Sadiković:**
Bosnia and Herzegovina and European Public Order 19
- Jusuf Žiga:**
Bosnia and Herzegovina Challenges
in Euro-Atlantic Integrations 47
- Nenad Stojanović:**
Consociation - Switzerland and Bosnia and Herzegovina 63
- Nurko Pobrić:**
Liberalism and Multiculturalism 89
- Senadin Lavić:**
Dictatorship of Nationalism 113

Articles

- Abdulah Šarčević:**
Philosophy and truth/Philosophy and progress 151
- Nusret Smajlović, Danijela Bonacin, Dobromir Bonacin:**
Prenatal status of child 185
- Rifet Đogić:**
The Process of Transition in terms of Business Market
Criterion of Domestic Enterprises in Function of Increasing
Production and Export and Entire Quality of Economy 203
- Suada Buljubašić:**
Social Policy for the Unemployed
in Bosnia and Herzegovina 225

Sanjin Kodrić:
Skender Kulenović's *Djelidba (Taking Share)* and the
Culture of Memory of Yugoslav Socialism 241

Adijata Ibrišimović-Šabić:
Orientation to the „Language of other(s)“ and the
„Message of other(s)“ in Mak Dizdar's
Kameni spavač (Stone Sleeper) 273

Attitudes and opinions

Safet Krkić:
Developmental Vision as a Precondition
of quality- Higher Education 293

Denis Zaimović:
Effects and Possibilities of „Euro region“ Concept
Implementation in Bosnia and Herzegovina 309

Kenan Dautović:
Thinking about Theory of Democratic Peace 319

Lejla Turčilo:
Power of Lords of Global Village : Rupert Murdoch
and the Wall Street Journal 335

Mirjana Radović Marković:
Self-employment and Development of Entrepreneurship
Activities in Transitional Countries 343

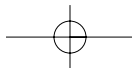
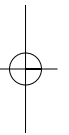
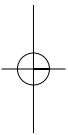
Comments and reviews

Mustafa Imamović:
Bosnian Agriculture in a Gap of National Politics 363

Vesna Ivanović:
Diplomatic Theory from Machiavelli to Kissinger 367

Najil Kurtić:
Need for Sense : Myth, Manipulation and Film 383

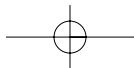
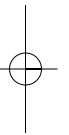
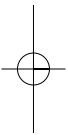
Vesna Požgaj Hadži: Stylistics	387
Emir Filipović: The Nobility of the Illyrian Armorial	391
Adila Pašalić-Kreso: Intercultural Dialogue of World Experts for Education on the occasion of holding the XIII World Congress of Comparative and International Educators Associations ...	399

Tematski blok:

**„Evropska politička budućnost
Bosne i Hercegovine“**

Za tematski blok pišu:
Ćazim Sadiković, Jusuf Žiga, Nenad Stojanović,
Nurko Pobrić i Senadin Lavić

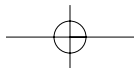
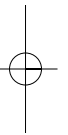
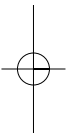

Thematic Block:

**“European Political Future of
Bosnia and Herzegovina”**

The Thematic Block is written by:
Ćazim Sadiković, Jusuf Žiga, Nenad Stojanović,
Nurko Pobrić and Senadin Lavić

UDK 34 (497.6) : (4)

Ćazim Sadiković

**BOSNA I HERCEGOVINA U EVROPSKOM
JAVNOM PORETKU**

**BOSNIA AND HERZEGOVINA IN EUROPEAN
PUBLIC ORDER**

Sažetak

Potreba angažiranja organa Vijeća Evrope posebno je naglašena u situaciji kakva je nastala nakon prijema Bosne i Hercegovine. Naime, očekuje se da je prijem Bosne i Hercegovine izvršen na bazi realne pretpostavke da će Bosna i Hercegovina unutar Vijeća Evrope za relativno kratko vrijeme steći sve one uvjete koji su joj prema članu 1 Statuta Vijeća Evrope bili potrebni za prijem u to članstvo. Ukupno sadašnje uređenje Bosne i Hercegovine, posebno kada je riječ o respektu principa vladavine prava i zaštite ljudskih prava u Bosni i Hercegovini, u velikom je neskladu sa svim elementarnim ciljevima Vijeća Evrope. Da Bosna i Hercegovina i dalje ne bi bila corpus alienum među ostalim državama Vijeća Evrope, bit će potrebno da se što je moguće prije izvrši „normalizacija“ države Bosne i Hercegovine i njeno osposobljavanje za obavljanje onih ciljeva koji su joj nametnuti Statutom Vijeća Evrope. Prvi odlučni korak u ovom pogledu bilo bi urgentno usaglašavanje cijelog prava Bosne i Hercegovine – uključujući tu, naravno, i ustavno pravo – s Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava, koja je, kao što je već davno rečeno, temelj evropskog pravnog poretka.

Ključne riječi: evropski javni poredak, Vijeće Evrope, Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Ustav BiH, Bosna i Hercegovina, Evropski sud za ljudska prava

Summary

The need for bodies of the council of Europe to become more active is particularly evident in the situation following the accession of Bosnia and Herzegovina. Namely, it was assumed that the accession followed a realistic assumption that once in the Council of Europe, Bosnia and Herzegovina would fulfill relatively quickly all the preconditions required by Article 1 of the Statute of the Council of Europe. The overall organization of Bosnia and Herzegovina, especially in relation to the respect for human rights and the rule of law, is predominantly not in compliance with the basic goals of the council of Europe. If Bosnia and Herzegovina is to stop being corpus alienum among other member states of the council of Europe, «normalization» will be required as soon as possible, for the state to become equipped for attaining the goals imposed by the Statute. The first decisive step in that direction would be an urgent harmonization of laws of Bosnia and Herzegovina – including, of course, constitutional law – with the European Convention for the protection of Human Rights, which is indeed the very foundation of the legal order.

Key words: *European Public Order, Council of Europe, European Convention for Protection of Human Rights, Constitution of Bosnia and Herzegovina, European Court for Human Rights*

I

Analiza Ustava BiH, koji je dat kao Aneks 4 Dejtonskog mirovnog sporazuma, pokazuje da se on sastoji od dvije grupe odredbi. Prvu grupu sačinjavaju odredbe koje u osnovi izražavaju demokratski karakter Ustava BiH. Radi se o odredbama koje prihvaćaju najbolje tradicije i dostignuća evropske ustavne tradicije i koje određuju evropsku budućnost BiH. Među tim odredbama zapaženo mjesto ima Preambula Ustava BiH u kojoj je vrlo uspješno izražen ukupni finalitet moderne evropske države.¹

¹ Oslanjajući se na poštovanje ljudskog dostojanstva, slobode i jednakosti, posvećeni miru, pravdi, toleranciji i pomirenju, uvjereni da demokratski organi vlasti i pravilne procedure najbolje stvaraju miroljubive odnose unutar plu-

Drugu grupu sačinjavaju dispozicije koje izražavaju etničku i političku podjelu BiH kakva je nastala u toku rata i težnju da se ta podjela održi. Radi se o središnjem dijelu Ustava BiH (čl. III, IV i V), u kome se reguliraju osnovne institucije i procedure u BiH. Taj dio Ustava izražava etničku dimenziju unutrašnjeg uređenja države Bosne i Hercegovine i gotovo isključivo se bavi postojanjem i djelovanjem tri „konstitutivna naroda“, ili tri etničko-vjerske skupine – Bošnjaka, Hrvata i Srba. U tom dijelu, „ostali“ narodi, kao i „građani“, mada se spominju u Preambuli Ustava BiH, praktično su ostali izvan domašaja ustavne regulacije.

Usto, ovaj dio Ustava BiH ozbiljno ugrožava princip jednakosti građana u pogledu pristupa najvažnijim državnim funkcijama. Tako funkciju člana Predsjedništva BiH², delegata Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine³, te predsjedavajućih oba doma Parlamentarne skupštine i njihovih zamjenika⁴ mogu obavljati samo pripadnici takozvanih konstitutivnih naroda – Bošnjaka, Hrvata i Srba, dok je Ustav BiH potpuno iz tih funkcija

realističkog društva, u želji da podstaknu opće blagostanje i ekonomski razvoj kroz zaštitu privatnog vlasništva i unapređenje tržišne privrede, vođeni ciljevima i načelima Povelje Ujedinjenih naroda, opredijeljeni za suverenitet, teritorijalni integritet i političku nezavisnost Bosne i Hercegovine u skladu s međunarodnim pravom, odlučni da osiguraju puno poštovanje međunarodnog humanitarnog prava, inspirirani Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima, Međunarodnim paktovima o građanskim i političkim pravima, odnosno o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, i Deklaracijom o pravima osoba koje pripadaju nacionalnim ili etničkim, vjerskim i jezičkim manjinama, kao i drugim instrumentima ljudskih prava.

² Predsjedništvo BiH se sastoji od tri člana: jednog Bošnjaka i jednog Hrvata, koji se svaki biraju neposredno s teritorije Federacije, i jednog Srbina, koji se bira neposredno s teritorije Republike Srpske.

³ Dom naroda se sastoji od 15 delegata, od kojih su dvije trećine iz Federacije (uključujući pet Hrvata i pet Bošnjaka) i jedna trećina iz Republike Srpske (pet Srba).

Nominirane hrvatske odnosno bošnjačke delegate iz Federacije biraju hrvatski odnosno bošnjački delegati u Domu naroda Federacije.

Delegate iz Republike Srpske bira Narodna skupština Republike Srpske.

Devet članova Doma naroda sačinjavaju kvorum, pod uvjetom da su prisutna najmanje tri bošnjačka, tri hrvatska i tri srpska delegata (čl. IV, t. 1).

⁴ Svaki dom će većinom glasova usvojiti svoj poslovnik o radu i izabrati među svojim članovima jednog Srbina, jednog Bošnjaka i jednog Hrvata za predsjedavajućeg i zamjenika predsjedavajućeg, s tim da će se mjesto predsjedavajućeg rotirati između ove tri osobe (čl. IV, t. 3).

isključio Rome, Jevreje i pripadnike svih ostalih dvadeset naroda koji, prema popisu stanovništva iz 1991. godine, čine populaciju države BiH.

Ovakva konstrukcija ustava, bez sumnje, dijametralno je suprotna ne samo evropskom demokratskom i ustavnom naslijeđu nego i savremenoj civilizaciji uopće. Sve države u Evropi su ne emanacija etničkih grupa, nego isključivo nacije, naroda ili građana, bez obzira na okolnost da najveći broj država ima višetetnički karakter. „Svaka vlast je emanacija nacije“, ističe se u Ustavu Belgije, kao izrazito višetetničke, višejezičke i višekulturne demokratske, pravne i socijalne države. Isti je slučaj i sa ustavima svih drugih evropskih država – članica Vijeća Evrope, osim, naravno, Bosne i Hercegovine.

Ovaj anahroni, diskriminacijski i bitno nedemokratski dio Ustava BiH proizvod je krajnje neprincipijelnog kompromisa država koje su se sukobile tokom rata (1992-1995) i koje su potpisale Dejtonski mirovni sporazum. To je sve zajedno koincidiralo krajnje popustljivim i tolerantnim stavom takozvane međunarodne zajednice prema iredentističkim zahtjevima država koje su pokrenule i vodile ovaj rat.

U namjeri da udovolji zahtjevima zaraćenih država u kontekstu rata protiv Bosne i Hercegovine, dejtonski ustavotvorac je ukupnu strukturu ustavnih institucija i procedura bazirao na pretpostavci primata etničkih grupa – Bošnjaka, Hrvata, Srba – u funkcioniranju cijelog državnog i političkog sistema. Suštinska oznaka toga dijela Ustava jest da su etničke grupe ili „konstitutivni narodi“ postali osnovni agens ukupnog djelovanja ustavnih institucija. Da situacija u ovom pogledu bude još gora, u ovaj dio Ustava unijet je i zahtjev da se ne dopusti bilo kakvo preglasavanje spomenutih etničkih grupa – mada nije jasno u čemu bi se moglo ogledati takvo preglasavanje, ili majorizacija. U tu svrhu unijeta je klauzula „vitalnog interesa“, na koju se može pozvati pripadnik svake etničke grupe unutar Parlamentarne skupštine. Primjenom ovog „etničkog veta“ praktično je moguće blokirati svaku akciju nacionalnog parlamenta.⁵

⁵ (e) Predložena odluka Parlamentarne skupštine može biti proglašena destruktivnom po vitalni interes bošnjačkog, hrvatskog ili srpskog naroda većinom

Ovaj dio Ustava u kome se tretiraju osnovne institucije i procedure proizvod je, dakle, principa ne ustavnog prava, nego neposrednog dogovaranja država koje su bile neposredno implicirane u rat protiv BiH. Stoga središnje mjesto u Ustavu zauzimaju prava etničkih grupa, a ne prava pojedinaca, na čemu su, inače, bazirani svi moderni evropski ustavi, pa i sama Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava. U Ustavu BiH nema, zato, mjesta za vitalne interese pojedinaca – građana, naroda ili bosanskohercegovačke nacije. Vitalni interesi takozvanih „konstitutivnih naroda“, s predominantnom religijskom oznakom, ustvari su zauzeli ono mjesto koje, prema Konvenciji, pripada pojedincu i bosanskohercegovačkoj naciji.

Isticanje etničkih grupa u formi „konstitutivnih naroda“ kao gotovo isključivih aktera političkog odlučivanja i uopće političkog i društvenog života već dosad se – kako ćemo to još vidjeti – veoma nepovoljno odrazilo na stvarne interese bosanskohercegovačkog društva i svih građana BiH, bez obzira na to kojoj vjersko-etničkoj grupi pripadaju.

II

Ustavna odredba o obavezi usaglašavanja Ustava BiH s Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava ključna je za ukupni razvoj demokratskih institucija u BiH. Tako su, zapravo, na „mala vrata“ u Ustav BiH uvedeni svi veliki principi evropske pravne misli i političke tradicije. Tek kada se pođe od principa da je Evropska konvencija integralni dio Ustava BiH onda se može s pravom zaključiti da su u Ustav BiH unijeti pojmovi „nacija“,

---

glasova iz reda bošnjačkih, hrvatskih ili srpskih delegata izabranih u skladu sa stavom 1, tač. a. Za donošenje takve odluke bit će potrebna saglasnost Doma naroda, izglasana od većine bošnjačkih, većine hrvatskih i većine srpskih delegata koji su prisutni i glasaju.

(f) Kada većina bošnjačkih, hrvatskih ili srpskih delegata stavi primjedbu na pozivanju na tačku (a), predsjedavajući Doma naroda će odmah sazvati Zajedničku komisiju, koja se sastoji od tri delegata, od kojih je svaki izabran iz redova bošnjačkih, hrvatskih i srpskih delegata, u cilju razrješenja tog pitanja. Ukoliko to Komisija ne uspije u toku od pet dana, predmet se upućuje Ustavnom sudu koji će po hitnom postupku preispitati proceduralnu ispravnost slučaja. (član IV, t. 3, e i f).

„građanin“, „narod“, „javni interes“, „demokratsko društvo“, „nacionalna sigurnost“, „ekonomska dobrobit zemlje“, „slobodno izražavanje mišljenja naroda“ i sve drugo bez čega je nezamisliva moderna, pravna i demokratska država. Dakle, ako postoje narod, nacija ili građanin, onda se može govoriti i o zakonima koji su izraz općeg interesa kao kategorije koja nije istovjetna s vitalnim interesima pojedinih „konstitutivnih naroda“, niti s njihovim bilo kakvim zbirom. Zakoni u BiH mogu biti samo izraz općeg interesa koji proizlazi iz principa političke reprezentacije, na kome su zasnovane sve moderne demokratske države u Evropi i svijetu.

Dejtonski ustavotvorac je s pravom smatrao da je unosenje Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava u Ustav BiH jedini način da se u Ustav BiH unesu kategorije građanina BiH i demokratske države BiH koja bi štitila ljudska prava i osnovne slobode svih koji se nalaze pod njenom jurisdikcijom, kako bi se napravila izvjesna protuteža predimenzioniranoj ulozi etničkih grupa.

Spomenuta odredba o primatu Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava nad ukupnim pravnim sistemom BiH bitna je za tumačenje i primjenu cijelog Ustava BiH. Da je tokom proteklih godina ta odredba bila primijenjena – kako se normalno pretpostavlja kada se radi o osnovnom zakonu jedne države koja je definirana kao demokratska i pravna država – onda bi to zaista značilo radikalnu demokratsku preobrazbu cijelog ustavnog sistema. Primjena te odredbe značila bi usaglašavanje ustava, zakona i drugih propisa države, entiteta i općina sa slovom i duhom Evropske konvencije kao osnovnog dokumenta evropskog pravnog poretka. To bi u prvom redu značilo brisanje svih odredbi samog Ustava BiH koje su suprotne ljudskim pravima i slobodama koje u sebi sadrži Evropska konvencija.

Ustavna odredba o primjeni Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava u Bosni i Hercegovini ima i karakter međunarodne pravne obaveze s obzirom na to da je Dejtonski sporazum, ipak, multilateralni međunarodni ugovor, koji su, uz države koje su bile direktno uključene u ovaj rat, u svojstvu svjedoka potpisali i SAD, Francuska Republika, Savezna Republika Njemačka, Ruska Federacija, Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Sjeverne Irske i – što je posebno važno – Evropska unija, kao „specijalni pregovarač“.

Dejtonski ustavotvorac je bio svjestan da država BiH, uslijed velikih nedorečenosti i nekoherentnosti ustava u pogledu ostvarivanja ciljeva koji su dati u Preambuli Ustava BiH i međunarodnim dokumentima, neće biti u stanju ostvariti ciljeve koji su pretpostavljeni u funkciji moderne demokratske i pravne države. Usto, naravno, svakako je imao u vidu i svu težinu zadataka koji su došli kao posljedica upravo završenog rata. Radilo se ne samo o kršenjima ljudskih prava nego i o narušavanju privrednih i svih drugih društvenih potencijala. Najzad, znalo se da vještačka podjela države na entitete i „konstitutivne narode“, svakako, znači dodatnu nepovoljnu okolnost za demokratsku i svaku drugu obnovu bosansko-hercegovačkog društva.

Upravo zato Dejtonski mirovni sporazum predviđa da institucije međunarodne zajednice pomognu državi BiH da, uz sve ostalo, ustanovi političke i ustavne institucije koje će omogućiti poštovanje ljudskih prava, povratak izbjeglica, održavanje slobodnih izbora i slično.⁶

Dejtonski mirovni sporazum, u cjelini gledano, posvetio je zaista mnogo prostora zaštiti ljudskih prava u Bosni i Hercegovini. Upravo je jedna od bitnih karakteristika Ustava BiH u tome što se materija ljudskih prava, kao eminentno ustavni problem, regulira i u drugim aneksima Dejtonskog sporazuma. Tako se u Aneksu 6, koji je u cjelini posvećen ljudskim pravima, nalazi odredba da će države potpisnice ovoga sporazuma osigurati svim osobama unutar njihove jurisdikcije najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i sloboda.⁷

⁶ “1. Strane se slažu da će primjena civilnih aspekata mirovnog rješenja sadržavati široki dijapazon aktivnosti, uključujući nastavak humanitarne pomoći, za period koliko to bude potrebno; obnova infrastrukture i ekonomske obnove; ustanovljenje političkih i ustavnih institucija u BiH; unapređenje poštovanja ljudskih prava i povratak raseljenih osoba i izbjeglica; održavanje slobodnih i fer izbora tokom vremenskog perioda u Aneksu 3 na Opći okvirni sporazum. Značajan broj međunarodnih organizacija i agencija bit će pozvan da pomaže u ovome” (Aneks 10, član I, tačka 1).

⁷ “Strane će osigurati svim osobama unutar njihove jurisdikcije najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i fundamentalnih sloboda, uključujući pravo i slobode koje su osigurane Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i fundamentalnih sloboda i protokola uz nju i ostalim međunarodnim sporazumima koji su navedeni u dodatku na ovaj aneks” (Aneks 6, član I, tačka 1).

U osnovi isti smisao imale su i odredbe Aneksa 7. Naime, jedna od bitnih posljedica rata koji je vođen protiv Bosne i Hercegovine bila je ne samo destrukcija države BiH nego i samog bosansko-hercegovačkog društva. Težnje da se ostvare teritorijalna osvajanja bile su praćene deportacijama, progonima i svim drugim vidovima genocida u namjeri da se okupirane teritorije pretvore u etnički „čiste“ teritorije. Tako je došlo do promjene socijalno-demografske strukture BiH: umjesto disperziranih etniciteta kakvi su postojali prije rata, došlo je do njihovog nasilnog teritorijalnog grupiranja. Upravo zato Aneks 7 je trebao osigurati povratak izbjeglica i raseljenih osoba u njihove domove i tako izvršiti reintegraciju bosanskohercegovačkog društva.⁸

Međutim, stanje ljudskih prava danas, nakon sedam godina, ustvari je gotovo isto kao i nakon prve godine Dejtonskog sporazuma, jer završetak rata nije značio i prekid kršenja ljudskih prava na masivan način. Očekivalo se da će prestankom rata i nagovještajima iz Daytonu prestati masivna kršenja ljudskih prava, ali to se, nažalost, nije dogodilo.

Pokazalo se da Ustav BiH i drugi aneksi koji se bave ljudskim pravima nisu osigurali dovoljno efikasne instrumente za zaštitu ljudskih prava. Država Bosna i Hercegovina, zajedno s međunarodnim snagama koje su, prema sporazumu u Daytonu, obavezne primjenjivati sve obaveze iz toga sporazuma, očito, nije u prvi plan svoje akcije stavila problem regeneracije bosanskohercegovačkog društva putem povratka prognanika u svoje domove.

⁸ “1. Sve izbjeglice i raseljene osobe imaju pravo da se slobodno vrate u svoje domove. Imat će pravo na povrat imovine koja im je oduzeta za vrijeme neprijateljstva od 1991. godine i da dobiju kompenzaciju za svu imovinu koja im se ne može povratiti. Skori povratak izbjeglica i raseljenih osoba je važan cilj rješavanja konflikta u Bosni i Hercegovini. Strane potvrđuju da će prihvatiti povratak takvih osoba koje su napustile svoju teritoriju, uključujući one kojima je bila odobrena privremena zaštita trećih zemalja. 2. Strane će osigurati da se izbjeglicama i raseljenim osobama dozvoli siguran povratak, bez rizika uznemiravanja, zastrašivanja, progona ili diskriminacije, naročito zbog njihovog etničkog porijekla, vjerskog opredjeljenja ili političkog mišljenja. 3. Strane će poduzeti sve neophodne korake za sprječavanje aktivnosti unutar svojih teritorija koje bi ometale ili sprječavale siguran dobrovoljni povratak izbjeglica ili raseljenih osoba” (Aneks 7, član I, tačka 1, 2 i 3).

Problem povratka, uz sve svoje ekonomske, psihološke, političke, moralne i brojne druge aspekte, istovremeno na sintetičan način izražava potrebu zaštite ljudskih prava i fundamentalnih sloboda koje su sadržane u Evropskoj konvenciji o zaštiti ljudskih prava, kao što su: pravo na slobodne i demokratske izbore, pravo na djelotvoran pravni lijek, jednakost ljudi pred zakonom, borba protiv etničke, vjerske i rasne diskriminacije itd. Činjenica da nije došlo do povratka prognanika jasno upućuje na zaključak da država BiH i međunarodna zajednica nisu ostvarile svoje obaveze u pogledu reintegracije bosanskohercegovačkog društva.

III

Ako bi se htjelo reći šta je osnovni problem aktuelnog razvoja demokratskih institucija u okviru sadašnjeg ustavnog sistema BiH, kakav je dat kroz Aneks 4 i druge anekse Dejtonskog mirovnog sporazuma, onda s pravom možemo naglasiti da je to postojeći oštri konflikt između najvećeg broja odredaba Ustava BiH i Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava. Da su, naime, sve domaće i međunarodne vlasti u BiH, po usvajanju Dejtonskog sporazuma, usaglasile Ustav BiH s Evropskom konvencijom, onda bi to značilo pravu demokratsku revoluciju u okviru ustavnog sistema kakav je prvobitno uspostavljen u Daytonu.

Postupanje po obavezi da se bosanskohercegovački pravni sistem usaglasa s Konvencijom značilo bi, prije svega, odlučno ukidanje svih spomenutih diskriminacijskih i segregacijskih odredbi Ustava BiH, uključujući tu, svakako, i izborni zakon koji je donijet na osnovu tih odredbi.⁹

Obaveza države BiH da primjenjuje ljudska prava iz Evropske konvencije na dosljedan način znači prije svega obavezu da izgradi vlastite državne institucije za njihovu zaštitu. Tako je BiH bila dužna izgraditi pravosudni sistem putem kojeg bi svi pojedinci pod

⁹ “Uživanje prava i sloboda predviđenih ovom konvencijom osigurava se bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi, kao što su spol, rasa, boja kože, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, veza s nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje ili drugi status” (Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava, član 14).

njenom jurisdikcijom zaista imali mogućnost da koriste efektivan pravni lijek.¹⁰

Umjesto jedinstvenog pravosudnog sistema, na čijem vrhu bi stajao Vrhovni sud BiH koji bi osiguravao principe ustavnosti i zakonitosti u društvu i ujedno predstavljao nezamjenjiv činilac društvene integracije, sigurnosti i pomirenja bivših neprijatelja, u Bosni i Hercegovini još uvijek postoji duboko parcijalizirano, može se slobodno reći feudalizirano sudstvo, koje, samim tim, nije u stanju osigurati modernu zaštitu pravde, jednakosti, slobode i sigurnosti pojedinaca koji se nalaze pod njenom jurisdikcijom. Umjesto jedinstvenog sudstva, u Bosni i Hercegovini postoje tri posve odvojena, međusobno nepovezana i vrlo često suprotstavljena pravosudna sistema, i to: Republike Srpske, Federacije BiH i Distrikta Brčko.

U uvjetima tako dezintegriranog sudstva ne može se ostvariti spomenuti princip vladavine prava, jednakosti ljudi i uopće ljudskih prava. Naprotiv, u Bosni i Hercegovini se razvio visok stepen samovolje koji se obilato izražava u pojavama korupcije, pljačke, ekstremnog nacionalizma, terorizma, nacionalne i internacionalne mafije, opće nesigurnosti i svih drugih oblika društvene i političke patologije. Na taj način, bez jedinstvene „piramide sudske vlasti“, svakako su u najnepovoljniju situaciju dovedeni kako obični čovjek, građanin, kao, prema Evropskoj konvenciji, jedini beneficijar svih ljudskih prava i sloboda, tako i država BiH, koja je trebala zaštititi ta prava.

Pored sudstva koje bi odgovaralo zahtjevima pravne države, BiH još uvijek nije uspostavila ni demokratski zasnovane organe zakonodavne vlasti, bez kojih je, inače, nezamislivo postojanje savremene demokratske države. U ovom pogledu odredbe Ustava BiH su u suprotnosti s odredbama Evropske konvencije o slobodnim i fer izborima.¹¹

¹⁰ “Svako čija su prava i slobode priznati ovom konvencijom narušeni ima pravo na pravni lijek pred nacionalnim vlastima, čak i onda kada su povredu ovih prava i sloboda učinile osobe u vršenju svoje službene dužnosti” (član 13 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava).

¹¹ “Visoke strane ugovornice obavezuju se da u primjerenim razmacima održavaju slobodne izbore s tajnim glasanjem, pod uvjetima koji osiguravaju slobodno izražavanje mišljenja naroda pri izboru zakonodavnih tijela” (Prvi protokol, član 3 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava).

IV

Ustav BiH je nosiocima vlasti u Bosni i Hercegovini nametnuo obavezu, koja je danas u središtu pažnje naše javnosti, da hitno, već do 14. marta 1996. godine, ustave entiteta amandmanski usklade s Ustavom BiH i, naravno, Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava kao njegovim integralnim dijelom.¹²

Dejtonski ustavotvorac je očito smatrao da se Federacija BiH i Republika Srpska, kao entiteti kakvi su nastali tokom rata u BiH, ne mogu uklopiti u BiH kao „demokratsku i pravnu državu“ bez svojih izvjesnih prethodnih transformacija. Entiteti kakvi su uključeni u državu BiH bili su tokom rata formirani kao zasebne cjeline, bez želje i bez mogućnosti da se uklope u demokratsku i pravnu državu kakva je, prema ustavnoj definiciji, trebala biti država BiH. Drugim riječima, ustavotvorac je bio svjestan da moderna demokratska i pravna država, sa složenom ekonomskom i uopće socijalnom funkcijom, ne može biti mehanički zbir djelovanja dva „sirova“ i nezgrapna entiteta kakvi su bili Republika Srpska i Federacija BiH u trenutku potpisivanja Dejtonskog sporazuma.

Upravo zato je odredba o usaglašavanju Ustava BiH s Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava, uz ustave entiteta s tekstom Ustava BiH, ustvari izražavala namjeru neposrednih autora Ustava BiH da se izvrše bitne promjene u entitetima kako bi se oni doveli u sklad s osnovnim ciljevima toga ustava i definicijom države BiH. Znači, unošenjem ove odredbe u Ustav BiH htjelo se naknadno uraditi ono što je trebalo uraditi već u Daytonu, to jest da se oba entiteta podese i lociraju unutar datog sistema pravnih institucija tako da se omogući demokratska funkcija države Bosne i Hercegovine.

Istovremeno, spomenuto usaglašavanje dovelo bi do toga da entiteti u našoj državi zauzmu onu poziciju prema državi i prema građanima koja je danas posve uobičajena i normalna u svim složenim evropskim državama. Evidentno je, naime, da su

¹² “U toku od tri mjeseca od stupanja na snagu ovog ustava entiteti će amandmanski izmijeniti svoje ustave da bi se osigurala saglasnost s ovim ustavom u skladu s članom III” (član XII, tačka 2 Ustava BiH).

entiteti u BiH, suprotno evropskoj koncepciji entiteta (kantoni, leneri, regije, pokrajine i sl.), nastali grubim vještačkim dijeljenjem jedinstvenog državnog i društvenog tkiva, te su, kao takvi, posve neprikladni za integraciju u BiH kao pravnu i demokratsku državu.

V

Prijem Bosne i Hercegovine u Vijeće Evrope, uz već naglašenu neusklađenost Ustava BiH s Evropskom konvencijom, stavio je na dnevni red naših rasprava i problem neusklađenosti Ustava BiH sa Statutom Vijeća Evrope.

Konkretnije, činjenica da Ustav BiH nije usaglašen s Evropskom konvencijom zato što BiH nije pravna država i nije u stanju štiti ljudska prava dovodi, svakako, u pitanje opravdanost prijema Bosne i Hercegovine u Vijeće Evrope. Naime, prema Statutu Vijeća Evrope, da bi jedna država mogla postati članicom te organizacije, ona mora biti pravna država i svakoj osobi koja se nalazi pod njenom jurisdikcijom osigurati uživanje ljudskih prava.¹³

Ako Bosna i Hercegovina, dakle, nije uspjela tokom proteklih godina usaglasiti svoj ustav i uopće pravni sistem s Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava, onda je to znak da ona nije uspjela osigurati elementarne uvjete za prijem u Vijeće Evrope. A to dalje znači da Bosna i Hercegovina zapravo nije u stanju odgovoriti osnovnom cilju samog Vijeća Evrope koji se ogleda upravo u tome da se ostvari veće jedinstvo među državama članicama. U ovom kontekstu, poštovanje ljudskih prava države koje iskazuju namjeru da budu članice Vijeća Evrope „jedan je od načina postizanja toga cilja“.

Bosna i Hercegovina ulaskom u Vijeće Evrope se, zapravo, svrstala u red evropskih država koje – sudeći prema Preambuli Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava – imaju ista stremjenja i zajedničko naslijeđe političkih tradicija, ideala, slobode i vladavine prava. Nakon prijema Bosne i Hercegovine u Vijeće

¹³ “Svaka članica Vijeća Evrope priznaje princip vladavine prava i princip na osnovu kojeg svaka osoba koja se nalazi pod njenom jurisdikcijom mora uživati ljudska prava i osnovne slobode...” (član 3 Statuta Vijeća Evrope).

Evrope, sada se ne radi samo o obavezi usaglašavanja Ustava BiH s Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava, nego i sa Statutom Vijeća Evrope. Ako se odredbama Ustava BiH krši član 14 i druge brojne odredbe Evropske konvencije, onda to nije problem samo Bosne i Hercegovine nego i samog Vijeća Evrope, čiji je član i BiH.

Kada se поближе pogleda pravni karakter i značaj prijema BiH u Vijeće Evrope, onda svakako najveću važnost ima obaveza – koju je BiH ranije prihvatila – da će se „iskreno i aktivno“ angažirati na ostvarenju principa „vladavine prava“ i principa prema kome će „svaki pojedinac pod njenom jurisdikcijom morati uživati sva ljudska prava i osnovne slobode“ predviđene Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava. Ako se Statut Vijeća Evrope kod prijema novih članova i uopće ocjene ponašanja tih država u potpunosti oslanja na princip vladavine prava, onda to znači da taj princip predstavlja prvi i suštinski uvjet za članstvo u toj organizaciji. U osnovi, može se početi od uvjerenja da ako je država koja traži prijem u Vijeće Evrope pravna država onda se s pravom može zaključiti da je ona i demokratska i da štiti ljudska prava. Praktično, nije moguće zamisliti da jedna država ima svojstvo pravne države a da prije toga nije stvorila demokratske osnove koje se ogledaju u slobodnim i demokratskim izborima za zakonodavne organe te države i postojanju sudske vlasti koja osigurava uživanje ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Bosna i Hercegovina, kao što je poznato, primljena je u Vijeće Evrope prije nego što je ispunila uvjete koji su za to predviđeni Statutom Vijeća Evrope. BiH nije priznala princip vladavine prava, niti princip prema kojem bi svaka osoba koja se nalazi pod njenom jurisdikcijom uživala ljudska prava i osnovne slobode. Ako je Vijeće Evrope prihvatilo ovu državu i primilo je u članstvo, onda se, s pravom, može pretpostaviti da je ono prihvatilo i obavezu da pomogne, na način na koji je to njemu moguće, da BiH, što je moguće prije, stekne te uvjete. Zaštita ljudskih prava jedna je od bitnih metoda ostvarenja cilja Vijeća Evrope koja se, prema članu 3 Statuta Vijeća Evrope, sastoji u ostvarenju što tješnjeg jedinstva među njegovim članovima putem zaštite i promocije

ideala i principa koji su njihovo zajedničko naslijeđe. Taj cilj će se postići pomoću organa Vijeća.¹⁴

Sada se pred Bosnom i Hercegovinom našla obaveza da svoj ustav usaglasi ne samo s Evropskom konvencijom nego i s odredbama člana 3 Statuta Vijeća Evrope, što znači da prihvati zahtjeve u pogledu principa vladavine prava i osiguranja ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve pojedince koji se nalaze pod njenom jurisdikcijom.

Naime, očito je da je prijem BiH izvršen na bazi realne pretpostavke da će Bosna i Hercegovina unutar Vijeća Evrope za relativno kratko vrijeme steći sve one uvjete koji su joj, prema članu 1. Statuta Vijeća Evrope, bili potrebni za prijem u to članstvo. Ukupno sadašnje uređenje BiH, posebno kada je riječ o respektu principa vladavine prava i zaštite ljudskih prava, u velikom je neskladu sa svim elementarnim ciljevima Vijeća Evrope, tako da je BiH, zapravo, *corpus alienum* u Vijeću Evrope. Bit će potrebno da se što je moguće prije izvrši „normalizacija“ države BiH i njeno osposobljavanje za obavljanje onih ciljeva koji su joj nametnuti Statutom Vijeća Evrope. Prvi odlučni korak u ovom pogledu bilo bi urgentno usaglašavanje cijelog prava BiH – uključujući tu, naravno, i Ustav BiH – sa Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava, koja je, kao što je već davno rečeno, temelj evropskog, ali i bosanskohercegovačkog prava ljudskih prava.

Ako je BiH ustavno određena kao „demokratska država koja funkcioniра prema principu vladavine prava i slobodnih i demokratskih izbora“, onda treba učiniti sve da ta država, po svojoj strukturi i funkciji, bude uređena u skladu s tom definicijom.

Obaveza poštovanja principa vladavine prava i ljudskih prava pripada primarno državi BiH, koja treba, kao i sve druge države članice ove organizacije, osigurati sve uvjete za ostvarenje ove obaveze. Ali, budući da država BiH, uslijed unutrašnje nedograđenosti i isparceliziranosti, nije u stanju sama obaviti ovaj

¹⁴“Taj cilj će biti ostvaren putem organa Vijeća, kroz razmatranja pitanja od zajedničkog interesa, zaključivanjem sporazuma i poduzimanjem zajedničke akcije u ekonomskom, socijalnom, naučnom, pravnom i administrativnom domenu, kao i zaštitom i razvojem ljudskih prava i osnovnih sloboda” (Statut Vijeća Evrope, član 1, b).

zadatak, jasno je da će presudnu ulogu u ostvarenju ovih ciljeva imati organi Vijeća Evrope, koji u svemu ovome imaju značajnu statutarno definiranu ulogu, kao što su Komitet ministara i Parlamentarna skupština.

Upravo zato se s pravom očekuje da će ne samo Evropski sud za ljudska prava nego i svi drugi organi Vijeća Evrope, u duhu svojih obaveza, pomoći da se što prije ostvare spomenuti ciljevi BiH.

Članstvo države BiH u Vijeću Evrope pretpostavlja i mogućnost korištenja svih onih instrumenata kojima se ostvaruju drugi, širi, već spomenuti ciljevi Vijeća Evrope, bez obzira na okolnost da njihova zaštita nije osigurana putem sudske vlasti na supranacionalnom nivou, kao što je to slučaj s Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava. BiH se mora, u prvom redu, uključiti u domen sudske i pravne saradnje među državama članicama Vijeća Evrope. Dalje, BiH treba prihvatiti i ratificirati brojne konvencije koje su tokom proteklih decenija pripremljene u okviru institucija Vijeća Evrope. To bi, svakako, u velikoj mjeri osnažilo princip vladavine prava. Istovremeno, to bi značilo bogaćenje pravnog sistema BiH, koji je, kao što je poznato, uslijed niza razloga, a posebno rata koji je protiv BiH vođen 1992-1995. godine, vrlo nerazvijen i ne odgovara ciljevima privrednog i svakog drugog razvoja ove države. Jer, kao što je vidljivo, BiH još uvijek ne samo da nije izgradila državu u modernom smislu nego nema ni razvijeno pravo koje bi odgovaralo slobodnoj tržišnoj ekonomiji, privatnom vlasništvu i ostvarivanju opće dobrobiti. Konvencije Vijeća Evrope će veoma pomoći BiH da kompletira svoje nacionalno zakonodavstvo i usaglasi pravni sistem u različitim oblastima, kao što su krivično, građansko, komercijalno i svako drugo pravo. Usto, BiH bi trebala u potpunosti iskoristiti „evropski sudski prostor“ koji je posljednjih decenija stvoren u Evropi kako bi se podstakla borba protiv terorizma i uopće međunarodnog kriminala.

VI

Danas, kada se BiH našla u Vijeću Evrope, može se, nažalost, s lakoćom konstatirati da BiH, tokom proteklih sedam godina, nije odgovorila svojim ustavnim i međunarodnopravnim prihva-

ćenim obavezama, što bi je učinilo modernom, demokratskom i pravnom državom. Prvo, ona nije uspjela svoj ustav i pravni sistem dovesti u sklad s Evropskom konvencijom. Drugo, ona nije ustave entiteta usaglasila s vlastitim ustavom. I treće, ona nije iskoristila mogućnost da preuzme dodatne nadležnosti i uvede dodatne institucije u onim oblastima (a) o kojima se postigne saglasnost entiteta, (b) koje su predviđene u Aneksima 5-8 Općeg okvirnog sporazuma, (c) koje su potrebne za očuvanje suvereniteta, teritorijalnog integriteta, političke nezavisnosti i međunarodnog subjektiviteta BiH.¹⁵

Usljed svega toga, u najtežoj poziciji se nalaze građani Bosne i Hercegovine i država Bosna i Hercegovina. Država je ostavljena bez suverene vlasti, koju obilježava monopol legitimne prisile, a građani bez najvećeg broja ljudskih prava i osnovnih sloboda. Masivna kršenja ljudskih prava, koja su bila karakteristična za rat protiv Bosne i Hercegovine, nastavljena su i u poslijeratnom periodu i traju sve do danas.

U okolnostima kada u Bosni i Hercegovini još uvijek ne postoji funkcionalna demokratska, pravna i socijalna država – što bi sve morala biti sudeći prema ciljevima datim u Ustavu BiH – iluzorno je svako nastojanje da se riješe ostala kompleksna pitanja tranzicije i rekonstrukcije privrede, zaposlenosti i privatizacije, finansijskog sistema, restrukturiranja visokog i svakog drugog obrazovanja, naučno-tehnološkog razvoja itd.

Ako se želi prevladati sadašnja zabrinjavajuća situacija u pogledu razvoja demokratskih institucija u BiH, potrebno je odgovoriti na obaveze koje je nametnuo postojeći Ustav BiH. Ispunjenje

¹⁵ „a) Bosna i Hercegovina će preuzeti nadležnost za takva pitanja o kojima se entiteti slože, koji su u skladu s Aneksima 5-8 Općeg okvirnog sporazuma; ili koje su potrebne da se očuva suverenitet, teritorijalni integritet, politička nezavisnost i međunarodni subjektivitet Bosne i Hercegovine, u skladu s raspodjelom odgovornosti među institucijama Bosne i Hercegovine. Dodatne institucije mogu biti uspostavljene prema potrebi kako bi vršile ove nadležnosti.

b) U periodu od šest mjeseci od stupanja na snagu ovog ustava entiteti će početi pregovore s namjerom uključivanja i drugih pitanja unutar nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine, kao što su korištenje energetske resursa, te zajednički ekonomski projekti“ (čl. III, tač. 5 Ustava Bosne i Hercegovine).

obaveza koje su date ovim ustavom značilo bi veliki korak dalje u oblikovanju BiH prema evropskim uzorima, koji su nam dati tim ustavom i, sada, Statutom Vijeća Evrope. Zato, ako se sada postavlja pitanje razvoja demokratskih institucija u BiH, onda se, u prvom redu, pretpostavlja onaj razvoj koji bi se javio kao posljedica ispunjenja obaveza koje je odredio sam ustav. Drugim riječima, da bi se krenulo s mrtve tačke i odredio pravac demokratskih promjena, potrebno je najzad Ustav BiH usaglasiti s Evropskom konvencijom.

Stoga, ako danas želimo utvrditi ciljeve i prioritete razvoja demokratskih institucija BiH, onda se mora početi od početka i obaviti sve one poslove koji su bili naša obaveza ili naša mogućnost već u trenutku stupanja na snagu Ustava BiH. Konkretnije, morali bismo urgentno, baš kako je to mudro ustvrdio dejtonski ustavotvorac, izgraditi državu BiH kao pravnu i demokratsku državu, i tek onda, s tim instrumentarijem, ostvarivati sve druge spomenute, teže i suptilnije zadatke.

Osnovna lekcija koju je moguće izvući iz našeg dosadašnjeg demokratskog razvoja je da ne može biti riječi ni o kakvom demokratskom, ekonomskom, kulturnom, naučno-tehnološkom ili bilo kom drugom obliku savremenog razvoja ako prije toga nije postavljena bar elementarna konstrukcija moderne pravne države.

Kao zaključak, moramo istaći da se ovaj zadatak izgradnje moderne demokratske i pravne države nikako ne može izbjeći ili preskočiti. Znači, danas se, makar i sa zaostatkom od nekoliko godina, moramo vratiti na početak i uspostaviti osnovne elemente demokratske i pravne države Bosne i Hercegovine i time otvoriti put onome demokratskom razvitku koji su nam nametnuli Statut Vijeća Evrope i Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava.

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava predstavlja „srce i dušu“ Ustava BiH. Usaglašavanje Ustava BiH s Evropskom konvencijom – što je ustavnopravna i ujedno i međunarodnopravna obaveza BiH i međunarodne zajednice u mjeri u kojoj je preko Aneksa 10 involvirana u implementaciju Ustava – predstavlja, zapravo, stvaranje osnovne konstrukcije demokratskog sistema BiH. To bi, u sadašnjim okolnostima, bila, zapravo, prva odlučna faza razvoja demokratskih institucija. U toj fazi bi se izgradio

parlamentarni sistem u duhu najboljih tradicija evropskog parlamentarizma, uz puni respekt svih historijskih, geografskih, demografskih, ekonomskih, kulturnih, religijskih i etničkih specifičnosti bosanskohercegovačkog društva.

VII

Aktuelne inicijative da se izvrše određene ustavne promjene, koje su u posljednje vrijeme jako intenzivirane, svakako su izraz nastojanja da se prevlada sadašnje, očito nepovoljno, ekonomsko, političko i svako drugo stanje bosanskohercegovačkog društva. Zajedničko za najveći broj tih zahtjeva za ustavnim promjenama, kako u našoj političkoj i naučnoj javnosti tako i u međunarodnoj zajednici, jest isto - isticanje potrebe snaženja države BiH.

Tako je Parlamentarna skupština Vijeća Evrope jasno, u Rezoluciji 1384, naglasila da državne institucije moraju biti osnažene na račun institucija na entitetskom nivou, ako je potrebno i promjenom ustava. To osnovno opredjeljenje podržali su američka državna tajnica Condoleezza Rice, podtajnik Nicholas Burns, komesar Olli Rehn, Donald Hays, ambasador Douglas McElhaney i brojni drugi istaknuti dužnosnici međunarodne zajednice.

Prijem u Vijeće Evrope te ratifikacija Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i niza drugih konvencija označili su ulazak države BiH u „evropski javni poredak“, što, kako je to istakao i Walter Schwimmer, ima „najveći politički i simbolički značaj za BiH, Balkan i Evropu“.

Ali taj čin je istovremeno bio povod da oficijelna Evropa stavi do znanja našoj državi da se ona kao članica Vijeća Evrope „mora pridržavati temeljnih principa Vijeća Evrope“. Postalo je jasno da je uz velike prednosti koje BiH pruža ta nova međunarodnopravna pozicija potrebno preduzeti čitav niz mjera da se država BiH osposobi za ostvarenje prihvaćenih obaveza. Time se, naravno, po slovu statuta ove organizacije podrazumijeva da i Evropa ima u tome svoje jasno naznačene zadatke. „Evropa je pala na ispitu agresije na BiH – naglasio je tom prilikom Romano Prodi – ali je ona danas sposobna da pomogne u obnovi zemlje

i njenih demokratskih institucija...“ („Dnevni avaz“, 27. januara 2004. godine).

Teško je osporiti da je u Bosni i Hercegovini tokom posljednjih nekoliko godina ostvaren izvjestan progres u snaženju države. Od trenutka donošenja spomenute rezolucije Parlamentarne skupštine VE do danas osnovano je ministarstvo odbrane, učinjeni su značajni koraci u stvaranju jedinstvene policije, uveden je porez na dodatnu vrijednost itd.

Očito je, međutim, da su sve te mjere još uvijek nedovoljne da bi država Bosna i Hercegovina djelovala u skladu sa savremenim potrebama građana. U pravu je posve gospođa Doris Pack kada, s velikom skupinom evropskih parlamentaraca, ističe da je u Bosni i Hercegovini „država, neophodna za razvoj, preslaba, a entiteti prejaki. Ustavna struktura sprječava efikasno funkcioniranje države, a time i svake politike koja može imati djejtvo izvan određene nacionalne grupe. Državni troškovi su zbog udvostručavanja i utrostručavanja državnog aparata ekstremno visoki i na mnogostruke načine opterećuju ekonomske perspektive zemlje... Naglašena pravna nesigurnost spada u praktične posljedice ove strukture, ovo stanje je trajno neodrživo kako ekonomski tako i politički“.

Spomenuta Rezolucija 1384 Vijeća Evrope ukazala je, prije svega, na činjenicu da država BiH nema dovoljno političke snage da obavlja one funkcije koje danas pripadaju svakoj prosperitetnoj državi u Evropi. Uređenje koje je kreirano Dejtonskim sporazumom očito ne može osigurati „djelotvorno funkcioniranje države na duže staze“. Drugim riječima, država BiH još uvijek ne može uspješno obavljati ekonomske i sve druge socijalne funkcije koje vrše razvijene zemlje Evrope i ujedno ostvariti značajniji napredak u pravcu pune integracije u evropski, socijalni, ekonomski, politički i pravni poredak, na što je inače obavezuju Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i drugi najvažniji evropski dokumenti.

Rezolucija Vijeća Evrope krajnje je kritična prema domaćim, nacionalnim vlastima. Vijeće Evrope ukazuje na „oklijevanje bosanskohercegovačkih snaga da ustanove vremenski plan, uvjete i parametre ustavne reforme“, te da, nažalost, „svoju budućnost i dalje vide u održavanju sadašnjih dejtonskih struktura vlasti i aktuelnih podjela“. Vijeće Evrope, naravno, ne negira potrebu

da se uvaži nacionalna ravnoteža „konstitutivnih naroda“, ali upozorava da to ne smije predstavljati dominantnu ili čak jedinu komponentu političkog procesa. Ako je prema Rezoluciji 1384 osnovni cilj „snažnija i ujedinjena BiH“, onda zajednički interes mora biti iznad svih stranačkih interesa i preokupacija. Efikasno funkcioniranje državnih institucija moguće je i potrebno izgraditi samo na primatu individualnih prava i općih interesa, što je i osnovna oznaka pozicije Bosne i Hercegovine u „evropskom javnom poretku“.

Osnovni ciljevi ustavnih promjena koje nam predlaže Vijeće Evrope u osnovi su podudarni sa osnovnim zahtjevima demokratskog javnog mišljenja u bosanskohercegovačkom društvu. Anketa koju je među građanima i političkim partijama nedavno izvršio Centar za sigurnosne studije u Sarajevu uvjerljivo je pokazala da najveći broj građana i političkih partija traži snaženje države BiH. U ovakvim okolnostima, podrška koju državi BiH pružaju Vijeće Evrope i uopće druge evropske demokratske institucije ima izuzetno veliki, presudni značaj, u sadašnjem vremenu kada je demokratska konsolidacija države BiH neophodan uvjet svakog drugog procesa.

Evidentno je, međutim, da se neophodno snaženje države Bosne i Hercegovine ne odvija onom brzinom i intenzitetom kako bi to htjeli Evropa i građani Bosne i Hercegovine. To se dešavalo stoga što u Bosni i Hercegovini postoje brojne društvene i političke snage kojima ne odgovara normalizacija države BiH i koje čine sve – i nažalost dosad su u tome i uspijevale – da procese normalizacije države uspore ili ih pak posve zaustave. Očito je, naime, da snaženje države BiH ni na koji način ne odgovara različitim, na sumnjiv način stvorenim monopolističkim ekonomskim i finansijskim grupacijama koje svoj prosperitet ostvaruju kršenjem carinskih, poreskih i drugih zakonskih obaveza. Bosna i Hercegovina kao normalna evropska država velika je smetnja nosiocima nacionalnog i internacionalnog organiziranog kriminala, mafijama svake vrste, i naročito ratnim zločincima. Konsolidacija države BiH, najzad, u suprotnosti je s težnjama onih brojnih političkih snaga u susjednim državama koje ne mogu da se pomire sa sadašnjim historijskim i međunarodno priznatim granicama naše države.

VIII

Da bi bila funkcionalna država, kako to danas traže Vijeće Evrope, Evropska unija, SAD i dr., Bosna i Hercegovina bi, uz skladnu institucijsku strukturu parlamenta, vlade i šefa države, kao država morala imati i sve one nadležnosti bez kojih je nemoguće blagovremeno i adekvatno pružiti prave odgovore na sva pitanja i dileme koje pred svako moderno društvo postavlja savremeni razvitak nauke i tehnologije. Država za koju se zalaže Evropa danas i koju željno priželjkuju građani BiH treba da bude u stanju da podstiče, usmjerava i na izvjestan način kontrolira ekonomski razvitak na bazi tržišne ekonomije.

Država, usto, mora imati kompleksnu socijalnu politiku koja će obuhvatiti unapređenje obrazovanja, zapošljavanja, zaštite radnika, zdravstvene zaštite, penzijskog osiguranja itd. Funkcionalna država danas mora ostvariti uspješnu kontrolu nad ekonomskim i finansijskim monopolima, kako bi se spriječili svi vidovi danas vrlo raširene korupcije izvršnih i sudskih organa vlasti.

Najzad, BiH, kao članica Vijeća Evrope, mora biti dovoljno kompetentna da odgovori sve brojnijim međunarodnim obavezama. Članstvo u Vijeću Evrope i drugim evropskim integracijama obavezuje BiH da postigne onaj stepen političke snage, stabilnosti i koherentnosti koji je neophodan da bude ravnopravan partner svim ostalim sudionicima evropskih integracija.

Snaženje države, na kojem insistiraju oficijelna Evropa i SAD, pretpostavlja u prvom redu potrebu izgradnje parlamenta, vlade i predsjednika države u duhu najboljih savremenih modela parlamentarizma u Evropi. Radi se o modelima koji omogućavaju stvaranje modernog socijalnog i ekonomskog zakonodavstva kao bitne oznake svake razvijene evropske države i uspješne integracije države BiH u sve strukture evropskog pravnog i ekonomskog poretka.

Snaženje socijalne funkcije države u Evropi danas ogleda se sve više u koncentraciji političkog odlučivanja o ekonomiji, i to u svim fazama – od stvaranja projekata zakona do načina njihove primjene. Državno odlučivanje na ovaj način zapravo je direktna posljedica potreba da se u svrhu sigurnosti i jednakog tretmana

političke odluke iz sfere ekonomskih odnosa primjenjuju uniformno na cijelom prostoru države.

Povećani značaj državnih odluka u socijalnoj i ekonomskoj sferi vodi ka svojevrsnoj centralizaciji i koncentraciji ekonomskih ovlaštenja, u namjeri da se krupna životna pitanja ekonomije rješavaju na način koji će osigurati potrebnu koherenciju ekonomskog zakonodavstva. I upravo, najnovija istraživanja evolucije političkih institucija u savremenim evropskim sistemima pokazuju da „čak i u zemljama koje nemaju centralističku upravljačku tradiciju moguće je primijetiti koncentraciju odlučivanja koja utječe na upravljačke strukture i na organizaciju institucija kojima je namijenjena primjena ekonomskih odluka javne vlasti (Robert Savy, *La concentration du pouvoir économique public*, str. 16).

Sve snažnija socijalna dinamika, nastala globalizacijom tržišnih ponašanja, korištenjem prednosti širenja tržišta, te problemi demografije, ekologije i svega drugog što neodoljivo savremena civilizacija stavlja na dnevni rad politike, svakako da idu u prilog afirmaciji državne politike i državnog političkog odlučivanja. Nametnuto prisustvo države u svim tim tokovima i procesima zapravo je znak potrebe efikasnije globalne regulacije ekonomskih i socijalnih tokova.

Posebno je primjetna potreba države da vrši „korekciju“ tržišnih tokova u svrhe ostvarivanja stabilnosti društva kao cjeline, što je svakako interes svakog njegovog pripadnika. A intervencija države u tržišne i druge socijalne tokove ima punu svrhu i opravdanje samo ako se vrši na globalan način. Ta intervencija obuhvata široki spektar mjera države kojim se vrši regulacija ekonomskih i drugih društvenih tokova – od zakonske regulacije do mjera izvršne vlasti, koje inače i same, u ovim novim društvenim okolnostima, dobivaju neprestano sve veći značaj i domašaj. Tržište se širi, stvaraju se nove institucionalne mogućnosti, potreba reputacije i, u istoj mjeri, potreba regulacije toga tržišta. Intervencija države ide obimom stvarnih interesa nosilaca danas sve intenzivnijih procesa monopolizacije ekonomskih i širih socijalnih razvojnih procesa.

Koncentracija vlasti – koja je naročito vidljiva u ekonomskoj politici – predstavlja sve uočljiviji trend politike s ciljem da se

preko političkih institucija osigurava određena budućnost društva, bez obzira na to da li se to uvijek tako izričito iskazuje. Dinamične društvene promjene i narastajući zahtjevi, koje je sve teže ostvarivati, svakako da utječu na stabilnost, koherentnost i potrebni domašaj državnih odluka, koje su uvjet i pretpostavka moderne tržišne ekonomije. Uspješnost političkih institucija mjeri se danas njihovom uspješnošću da se bave budućnošću društva koje, kao takvo, osigurava sve nužne pretpostavke da se ovaj zadatak uspješno obavi.

Aktuelni trend koncentracije političkog odlučivanja – kojim se prati globalna ekonomska ekspanzija, svakako je trend budućnosti. Država je već poodavno pozvana i sve se više poziva – kako to i najnoviji razvoj događaja u Evropi potvrđuje – da prije svega bude poluga ekspanzije najsnažnijih interesa, ali istovremeno i da s tim pomiri svoju, isto tako, nezamjenjivu ulogu danas s ulogom ispravljanja svih devijacija tržišne ekonomije. Državi je sada nametnuta obaveza da podstiče ekspanziju moćnih, ali da vrši izvjesnu redistribuciju prihoda i tako osigurava elementarnu socijalnu sigurnost svakog građanina, što je uvjet sigurnosti društva u cjelini. Država, sukladno širokom spektru socijalnih prava i sloboda, osigurava i onima koji loše prolaze u tržišnoj utakmici da ostvare određeni stepen primarnih i drugih socijalnih potreba. U tom smislu država upravo globalnom regulacijom može da vrši određene korekcije spontanijih ekonomskih i tržišnih kretanja kada one ugrožavaju osnovne vrijednosti, proporcije i stabilnost društva.

Državna regulacija tržišnih i drugih socijalnih kretanja podrazumijeva i promjene u definiranju vlasništva, njegove upotrebe i socijalne funkcije. Upravo bitna promjena, u funkciji politike, ogleda se u tome da je savremena država već poodavno odstupila od fundamentalnih klasičnih formulacija vlasništva, koje je po Deklaraciji „sveto i nepovredivo pravo“, i prihvatila odredbe prema kojima njegova upotreba treba da služi „općem dobru“. Moderna društvena misao stala je na stanovište da država „može i mora da preciznije reguliše upotrebu svojine vodeći računa o zahtjevima opće dobrobiti“, (Radbruch, *Filozofija prava*, Nolit, str. 180), čime je, zapravo, izražena namjera da se skladno pomiri klasični individualistički karakter svojine s njenom socijalnom

funkcijom. Time je ujedno svojini – privatnoj jednako kao i javnoj – data i neophodna etička dimenzija, koja, naravno, dodatno obavezuje državu i naglašava globalnost njene socijalne funkcije.

Najzad, već spomenuto naglašeno monopolsko snaženje ekonomskih i finansijskih grupacija, koje je u toku, i samo je snažan katalizator svih onih procesa i promjena na tkivu političkih institucija koje vode koncentraciji političke vlasti na centralnom nivou.

IX

Afirmacija centralnih organa države predstavlja vrlo naglašen trend u razvoju svih razvijenih evropskih država, bez obzira na karakter unutrašnjeg uređenja. Međutim, naglašeno snaženje centralnih organa države nigdje, pa ni u BiH, ne smije ni u kom slučaju dovesti do stvaranja unitarističke države, koja po svojoj suštini uvijek ima antidemokratski karakter. Snaženje države BiH u cjelini mora se izvesti u skladu sa evropskom antiunitarističkom „doktrinom tri nivoa vlasti“. Ta doktrina znači da se afirmacija središnjih organa države BiH izvrši uporedo s afirmacijom uloge entitetskog i (regionalnog) općinskog (lokalnog) nivoa države. Snaženje države u cjelini mora značiti stvaranje prostora za potrebno učešće entiteta u kreiranju ukupne politike države i autonomno djelovanje u onim oblastima gdje mogu pružiti najbolje rezultate u ostvarivanju vlastitih interesa nedjeljivih od interesa bosanskohercegovačkog društva u cjelini.

Znači, snaženje države na način na koji to danas traži nova pozicija države BiH u eri moderne privrede, tehnologije i komunikacija; znači, ne mehaničko izvlašćivanje organa entitetske ili lokalne vlasti, nego suptilnu raspodjelu ovlaštenja, kako bi se, u cjelini gledano, ostvario puni prosperitet i države BiH i svih njenih konstitutivnih dijelova. Afirmacija, snaženje i osposobljavanje države BiH zapravo se ne može ni izvesti ako se na tom poslu ne angažiraju i entiteti zajedno s organima lokalne samouprave. Stoga, najnoviji apel Vijeća Evrope svim političkim snagama BiH da „intenziviraju svoje napore u cilju postizanja širokog političkog konsenzusa u svrhu uspostave, jačanja i osiguranja

efikasnog funkcioniranja državnih institucija“ odnosi se svakako i na entitetske kao i na sve druge brojne aktere političkog života u našoj državi.

A tamo gdje danas nije moguće postići konsenzus tri tzv. „konstitutivna naroda“ potrebna je snažna sistematska koherentna funkcija Vijeća Evrope, Evropske unije i svih drugih institucija međunarodne zajednice kako bi se otklonile sve barijere i blokade u procesu stvaranja modernog zakonodavstva i, naročito, brige da se domaće pravo, ali i sve veći broj međunarodnih konvencija koje ratificira Parlamentarna skupština BiH, pravno, efikasno i dosljedno primjenjuju.

Budući da je imao u vidu da će u uvjetima naraslih vjerskih, etničkih i sličnih tenzija biti teško postići potrebni konsenzus „konstitutivnih naroda“, Dejtonski sporazum uveo je u ustavni sistem BiH instituciju OHR-a. Autorima Ustava BiH bilo je sasvim jasno da država BiH ne može funkcionirati bez jedne institucije koja bi vršila vlast u vrijeme vanrednog stanja.

U ovom i svakom drugom pogledu još uvijek najveći značaj imala bi dosljedna primjena Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava koja – prema odredbama člana II tačke 2. Ustava BiH – ima rang nadustavnog (suprakonstitucionalnog) dokumenta u pravnom sistemu Bosne i Hercegovine. Striktno usklađivanje Ustava BiH s Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava nužno bi dovelo do brojnih pozitivnih promjena. Za te promjene ne bi trebao nikakav konsenzus „konstitutivnih naroda“ niti bilo kojih drugih – domaćih ili stranih – aktera političkog sistema Bosne i Hercegovine jer je taj konsenzus dat već 12. jula 2002. godine kada je naša država ratificirala Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava.

Osnovni ciljevi OHR-a su zapravo oni ustavni ciljevi države BiH koje bi ona sama ostvarivala kada bi prema ustavu bila osposobljena za takvo djelovanje. Ti ciljevi koje navodi dejtonski Ustav BiH su:

- ustavna izgradnja BiH s ciljem da se ona izgradi kao demokratska i pravna država sa svim onim što ti pojmovi danas znače u Evropi;

- uvođenje demokratskih struktura vlasti i pravičnih postupaka unutar pluralističkog bosanskohercegovačkog društva;
- promoviranje opće dobrobiti i ekonomskog razvoja kroz zaštitu privatnog vlasništva i tržišne ekonomije;
- zaštita suvereniteta, teritorijalnog integriteta, političke nezavisnosti i međunarodnog subjektiviteta BiH;
- osiguranje najvišeg nivoa međunarodno priznatih ljudskih prava, pri čemu svakako najveći značaj ima odredba da će se ljudska prava navedena u EK za zaštitu ljudskih prava direktno primjenjivati u BiH i imati prioritet nad svakim drugim pravom (a ne samo „nad svakim drugim zakonom“, kako obično stoji u svim prijevodima Aneksa 4 Dejtonskog mirovnog sporazuma, što predstavlja ukidanje svih ustavnih i drugih odredbi koje diskriminiraju pojedince po nacionalnoj, vjerskoj ili rasnoj osnovi.

Ustavni ciljevi države BiH, pa prema tome i visokog predstavnika međunarodne zajednice, tokom proteklih godina samo su djelomično ostvareni. Jako je pritom uočljivo da BiH još uvijek nije u punoj mjeri ni demokratska ni pravna država, što bi po članu 3 Statuta VE svakako morala biti. Isto tako, primjetno je da su na snazi još uvijek i sve diskriminacijske odredbe Ustava od 1995. godine, zajedno sa svim zakonima koji su donijeti na osnovu toga ustava, kao što je to recimo slučaj sa Izbornim zakonom.

Učinak visokog predstavnika zavisio je u najvećoj mjeri od okvira koji mu je određivalo Vijeće za implementaciju mira. Utjecaji koje je vršilo to vijeće na rad OHR-a u osnovi su izražavali proturječne stavove država koje su činile to vijeće, ali nesumnjivo i svih ostalih evropskih država. Općenito, stavovi evropskih država izraženi kroz Vijeće za implementaciju mira i OHR činili su svojevrsan nastavak onog utjecaja koji su evropske države vršile na BiH tokom rata 1992.-1995. godine. U osnovi radilo se o nedosljednoj politici koja je proizlazila iz različitosti interesa pojedinih evropskih država, njihove tradicije, historijskih refleksa, afiniteta, a nerijetko i predrasuda. Ti stavovi zapravo imaju isti korijen kao i aktuelne teškoće oko stvaranja evropskog ustava i formiranja Evrope kao koherentnog političkog entiteta.

Vlast OHR-a kao i svaka druga vlast koja se formira za vanredne prilike uvijek ima privremen karakter, pa prema tome

može kao takva i prestati. Međutim, trajanje ove funkcije ne može se određivati vremenski nego isključivo prema efektima koje ta vlast postiže u ostvarivanju spomenutih ustavnih ciljeva. Uloga visokog predstavnika kao vlasti za vanredno stanje jeste da u BiH uvede normalno stanje i da u takvim okolnostima funkcija OHR-a sasvim prirodno postane suvišna.

Prema tome, funkcija OHR-a može i mora prestati kada BiH postane normalna, funkcionalna, demokratska i pravna država poput svih drugih država članica VE koje pretendiraju na to da budu i članice Evropske unije. To će se desiti kada BiH bude država koja je sposobna, kompetentna i spremna da odgovori na sve zahtjeve i potrebe bosanskohercegovačkog društva, posebno u ovom vremenu naglašenog tehnološkog progressa i globalizacije. Ako potreba za postojanjem OHR-a zavisi od uspješnosti ostvarivanja ciljeva radi kojih je formiran, onda će potreba za njegovim postojanjem zavisi isključivo od uspješnosti ostvarivanja ciljeva koji su razlog njegovog uspostavljanja. Da bi se to što prije desilo, funkcija OHR-a mora u odnosu na dosadašnji period biti mnogo snažnija, djelotvornija i usmjerena na stvaranje BiH kao moderne, funkcionalne, evropske države. Usto, svakako, u procesu ustavnih promjena koje su u toku, potrebno je samu strukturu države BiH podesiti tako da ona sama ima mehanizme kojima bi se uspješno suprotstavila „stanju rata ili druge ozbiljne opasnosti koja ugrožava opstanak nacije“ (čl. 15 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava).

Literatura

- Duvarges, Phillipe Moreau: *L'ordre mondial*, Armand Colin, 1998.
- Fields A., Belden: *Rethinking Human Rights for the New Millenium*, Palgrave Macmillan, 2003.
- Haarcher, Guy: *Philosophie des droits de l'homme*, Bruxelles 1993.

- Michael, Edvar, *Civil Society*, Polity, 2004.
- Radbruch, Gustav: *Filozofija prava*, Beograd Nolit, 1980.
- Savy, Robert: *La concentration du pouvoir économique public*, Daloz, 1997.

UDK 327.39 (497.6)

Jusuf Žiga

IZAZOVI BOSNE I HERCEGOVINE U EUROATLANTSKIM INTEGRACIJAMA

BOSNIA AND HERZEGOVINA CHALLENGES IN EURO-ATLANTIC INTEGRATIONS

Sažetak

Milenijski sedimentirana multilateralnost bosanskohercegovačkog društva trebala bi predstavljati njegovu komparativnu prednost u pridruživanju euroatlantskim integracijama.

S druge strane, bilo bi teško povjerovati u vjerodostojnost proklamiranih principa za evropske integracije ako izostane pomoć Bosni i Hercegovini da prevlada Dejtonskim mirovnim ugovorom nametnute pravno-političke i druge limite za harmoniziranje ove države s načelima izgrađivanja Evropske unije.

Dejtonska „rješenja“ nisu korespondentna ni s povijesnim karakterom bosanskohercegovačkog društva – njegovom etnološkom šarolikosti koja je rezultat otvorenosti spram drugog i drugačijeg, uvažavanjem i ugrađivanjem drugosti u vlastiti etnološki supstancijalitet.

Kako prihvatiti aparthejske limite u izbornom zakonu (kod biranja članova Predsjedništva, kao i konstituiranja Doma naroda u Parlamentu), ili u ustavni sistem ugrađeno neravnopravno pozicioniranje u odlučivanju zakonodavnih i izvršnih organa vlasti (tzv. entitetsko glasanje), a pogotovo kad je riječ o insuficijentnosti države Bosne i Hercegovine u odnosu na vlastite entitete, za koje se, opet, naglašava da nisu države, i tome slično?

Trenutačno ustavno uređenje Bosne i Hercegovine ne poznaje nijedno pozitivno iskustvo u funkcioniranju država u svijetu, pa čak ni pravno-politička teorija općenito. Stoga je imperativno njegovo harmoniziranje s evropskim okruženjem.

Ključne riječi: integracija, historijski karakter, ustavna rješenja, Dejtonski mirovni sporazum

Summary

Millennia multilateral sediment of Bosnia-Herzegovina society needs to show its comparative advantage in the join Euro-Athlantic integrations.

On the other side, it will be difficulty to believe in the credible Principe proclaimed for Europe integrations without help to Bosnia-Herzegovina to overcome juridical-political and other limits for harmonizing this state with the Europe principles imposed by Dayton Peace Agreement.

Dayton's "solutions" aren't corresponding with historical character of Bosnia-Herzegovina society, its territory motley which is result of opening for other and different, including building different in its substance.

How is possible to accept apartheid limits in the election law (electing members of President ship and members of the Home of People in the Parliament), or built in constitutional system unequal ranking in the decision of juridical and executive governments (so-call entities voting), and specially regarding insufficiently of Bosnia-Herzegovina in the relationship with its entities for which emphasized that ones aren't states and so.

The present constitutional solution of Bosnia-Herzegovina isn't know both, not only positive experience in stats function in the World, but juridical-political theory general. Therefore its harmonising with Europe surrounding is imperative.

Key words: integration, historical character, constitutional solutions, Dayton Peace Agreement

Uvodni dio

Živimo u vremenu globalizma, to jest pokušaja ustanovljavanja novog svjetskog poretka koji će, po svemu sudeći, čovječanstvu nametnuti svakovrsne novume, počevši od informatičko-komu-

nikacijskih sistema i sveopćeg dinamizma, preko unificirajućih klišeja i visokozahtjevnih standarda u svim sferama života, pa do redefiniranja dosadašnjih etičkih i drugih predodžbi o ljudskim učincima. Otuda se nameće nezaobilazno pitanje: kako, paradigmatički kazano, biti sa vremenom, ostati neiščašen u prostoru, nepotisnut na marginu?

U apostrofiranom kontekstu valja sagledati i euroatlantske integracije kojima se nastoji priključiti bosanskohercegovačko društvo odnosno država.

Šta je, zapravo, globalizacija? Je li to, nakon urušavanja bipolarnog, instaliranje novog, unilateralnog svjetskog poretka, ili se pak radi o pokušaju „vesternizacije“ odnosno „amerikanizacije svijeta“, kako mnogi o tome govore? Da li se na sličnoj „matrici“ konstituiraju i Evropska unija? Pitanja su brojna i iziskuju adekvatne odgovore.

Ima autora koji tvrde da smo već zakoračili u „neminovni sukob civilizacija“ zbog „mondijalizacije planete“. A ima i takvih koji u globalizaciji vide „proširivanje, produbljivanje i ubrzavanje svjetskih međuodnosa, transformiranje društava, kultura i ekonomija razvijenog kapitalističkog svijeta i onih izvan toga“ (Tony McGrew). Drugi je, opet, identificiraju s „multinacionalnom fazom kapitalizma“, prepoznatljivom po „inovacijama u tehnologijama komunikacije“, odnosno u „standardizaciji“ koja potiskuje lokalne razlike i rezultira „brzom asimilacijom ranije autonomnih nacionalnih tržišta“, što će reći „masifikacijom svih naroda na planeti“ (Frederic Jameson).

O globalizaciji se govori i kao intenciji „širenja socijalnih, političkih i ekonomskih aktivnosti izvan granica nacionalnih država“, to jest u kontekstu „transregionalnog povezivanja, s mogućnošću akcije na daljinu“, a sve „zahvaljujući modernim komunikacijskim transportnim sistemima“.¹

Za Richarda Falka temeljna dimenzija globalizacije ogleda se u „sažimanju vremena i prostora, što općenito utječe na ideje, osjećaje i ponašanja, i mijenja korjenito i brzo svakodnevni život čovjeka“.

¹ Opširnije: Z. Golubović, Izazovi demokratije u savremenom svetu, Centar za kulturu, Požarevac, 2003, str. 42-65.

Po Anthonyju Giddensu riječ je o „intenzifikaciji svjetskih socijalnih odnosa“, pri čemu se „povezuju udaljeni lokaliteti i formiraju događaji koji se dešavaju miljama daleko“, dok K. Kilminster smatra da „globalizacija mijenja prirodu ljudskih veza u smislu porasta međuzavisnosti naroda i pojačane svijesti o našem zajedničkom ljudskom životu“.

Samuel P. Huntington „globalizaciju poistovjećuje s name-tanjem zapadnjačkog sistema vrijednosti svijetu“. Nakon prestanka hladnog rata „islamska i konfučijanska (a posebno islamska) civilizacija će“, prema ovom autoru, neminovno „doći u sukob sa zapadnokršćanskom“.

S druge strane, Noam Chomsky ističe da je „globalizacija podvala zapadnjačke elite koja njome želi uspostaviti svoju vlast čitavom svijetu“.

Doista, od krucijalne je važnosti šta ko podrazumijeva pod pojmom globalizacije, odnosno „standardima univerzalizma“. Isto bismo mogli kazati i za evropske integracijske procese. Jer, nije isto o tome govoriti u kontekstu „sukoba civilizacija“, pogotovo u multilateralnim društvima kakvo je bosanskohercegovačko, ili u fokusu spomenute „vesternizacije“ odnosno „amerikanizacije svijeta“, ili, pak, sve to smjeravati promišljajući o novoj filozofiji života koju diktira informatička revolucija itd.

Krije li se tu, zapravo, želja razvijenih zapadnih zemalja, na čelu sa SAD-om, da nametnu „imperijalizam ekonomičnosti“, kako bi kazao Ulrich Beck, odnosno o „ideologiji neoliberalizma“ gdje se unaprijed hendikepiraju nemoćni i nerazvijeni, a favoriziraju moćni i razvijeni, ili, pak, o „ideologiji tržišnog fundamentalizma neoliberalna“ (A. Giddens)?

Ako bi se globalizacija, a u kontekstu toga i evropska integracija, željela nametnuti svijetu na imperijalan način, to jest u smislu preferiranja isključivo vrijednosti zapadnoevropske kulture, kako bi se taj proces „unificirao shodno angloameričkim standardima“, što će reći bez uvažavanja čak i onih kulturno-tradicijskih sadržajnosti života koje milenijski traju, poput kineske, indijske, afričke, južnoameričke i sl., u kojima je, nerijetko, težište na *zajedničkim*, a ne na *individualnim* vrijednosnim karakteristikama ljudi, odnosno na „duhovno-religijskim aspektima života“,

a ne samo na materijalnim (u smislu isključivog preferiranja tehničkog napretka), pitanje je koliko bi, u konačnici, ona mogla biti stvarno prihvaćena na planetarnoj razini, ali i sposobna da „otvori nove perspektive za kulturni i bilo koji drugi razmah mnogih naroda u svijetu“.

Otuda brojni analitičari globalizacije ukazuju da to „ne može biti nezavisan i izvan tradicije posebnih naroda“ klišeizirano nametnut proces.

Krajnje pojednostavljeno, kontroverze oko globalizacije mogli bismo svesti u tri opcije:

a) *Afirmativnu*, u smislu utemeljenja novog svjetskog poretka „na zajedničkim mundijalnim vrijednostima, normama i obrascima“, odnosno „uspostavljanju svjetske ekonomije koja potiskuje lokalne ekonomske odnose“, što će dovesti do „početka kraja nacionalnih država“. Po F. Fukuyami, „liberalna demokratija će uspjeti odgovoriti na sve potrebe i stremljenja čovjeka novog doba, čime će definitivno biti označen kraj historije“;

b) *Skeptičku*, koja se svodi na bojazan da će uspostavljanje novog svjetskog poretka još više favorizirati razvijene i hendikepirati nerazvijene. U tom smislu John Esposito smatra globalizaciju „izuzetno opasnom prijetnjom, jer se iza tog imena ustvari skriva amerikanizacija svijeta“. Sličnu bojazan od „vesternizacije“ svijeta izražava i Anthony Giddens;

c) *Transformacionističku*, u smislu „neizbježne posljedice tehničke revolucije na polju komunikacija, čime se razdaljine smanjuju, što ne može biti bez implikacija na različite aspekte ljudskog života“, ali se, istovremeno, odbacuju u vrijednosnom smislu gore spomenute dvije krajnosti o fenomenu globalizma.²

Ono oko čega se većina analitičara slaže jeste da globalizacija zahvata sva bitna područja ljudske djelatnosti, a ne samo neka: u domenu ekonomije to je „trend ka liberalizaciji“, u političkom životu preferiranje „demokratizacije i decentralizacije moći“, u kulturi „univerzalizacija komunikacija i transfera kulturnih vrijednosti“, a ne samo „globalizacija simbola“ i širenje takozvane masovne kulture (M. Waters).

² Opširnije: B. Aminima, Znakovi vremena, br.17/2002.

Ali, u vezi s prednjim, prisutne su i brojne dileme. Niz autora, poput Scotta, pitaju se „da li proces globalizacije nužno vodi sintezi partikularnih i univerzalnih vrijednosti“, odnosno da li je doista moguće standardizaciju koju nameću globalizacijski procesi harmonizirati s lokalno ishodišnim diversifikacijama, ili je, pak, realnija „težnja ka jedinstvenosti među razlikama“, kako to misli Robertson?

Šta će se, doista, desiti: takozvana „mekdonaldizacija svijeta“, „globalno širenje angloameričkih vrijednosti i životnog stila“ (za što se zalaže Francis Fukuyama), pri čemu se „amerikanizacija svijeta“ izjednačava sa „širenjem demokratije i slobodnog tržišta“, ili će, ipak, unatoč svemu, preživjeti „lokalni kulturni kutci“?

Imperijalni pohodi šire se i putem jezika (čak oko 80% internetskih sadržaja je na engleskom jeziku!). Osjetno je opadanje broja jezika kojim se govori u svijetu („sa 14.500 u 1500. godini spao je na 7.000 u 2000. godini“). Ima lingvista koji predviđaju da će „50 do 90% sadašnjih (preostalih) jezika nestati do kraja 21. stoljeća. Trenutno ih je još u upotrebi oko 6.800, a sa 357 se služe govorne skupine ispod 50 ljudi!³

Nasuprot optimističkom scenariju globalizacije, o kome je prethodno bilo govora, a koji „započinje s konceptom liberalizacije s multikulturnim vrijednostima suvremenog društva unutar kojeg je moguće, uz pomoć standardizacije, informacijske tehnologije i mobilnog partnerstva, ostvariti socijalni i pravni ekvilibrij“, i to na način da se osigura nesmetana prohodnost kapitala i internacionalnog biznisa, pesimisti (globofobi) u njoj vide neokolonijalizam odnosno „imperijalizam kojeg realizira transnacionalni spekulativni kapital u rukama kapitalističkih međunarodnih organizacija“. Prohodnost kapitala ogleda se u tome što on odlazi u ona područja gdje ima dovoljno jeftine i upotrebljive radne snage. S druge strane, promjena karaktera rada sa stanovišta veće tehničke zahtjevnosti izaziva lokalnu nezaposlenost, te ekonomske migracije (Lechner and Boli, 2000-2003), koje, opet, u „nacionalno zatvorenim sredinama zemalja primalaca donose ili getoizaciju doseljenika ili frustracije povezane s kulturnim identitetom“ (N. Ibrulj).

³ Vidjeti: Dnevni avaz, 4. 9. 2003.

Ovdje se nameće ključna dilema: „da li prihvatiti globalne forme“ i odbaciti vlastite društvene sadržaje koji im nisu kompatibilni, ili pak re-aranžirati iste prema „internacionalnim standardima“, učiniti ih mobilnim i komparativnim s globalnim okruženjem?

Ima još jedan zanimljiv fenomen na koji analitičari ukazuju proučavajući integracijske i tranzicijske procese u svijetu, a to je „sinkretizam kultura i hibridizacija naroda“. Ekonomske migracije, migracije koje su rezultat etničkih sukoba i ratova, velikih prirodnih nepogoda, bijega raznih disidenata, i slično, dovode do ozbiljnih problema i nesnalaženja, kako su to pokazale i studije slučajeva kojim se bavio Peter Kivist (2002), vezane za Kanadu, Veliku Britaniju, Njemačku, a ništa nije drugačija situacija ni u drugim zemljama. Prisutni su animoziteti domicilnog stanovništva spram useljenika i obratno. Prvi misle da im imigranti donose nešto što je „strano i opasno“ po njihovu kulturu i tradiciju življenja, a drugi, opet, postaju frustrirani zbog neprihvatanja njihovog „stila življenja“ u novoj sredini.

Mnogi analitičari se slažu u ocjeni da „dva toka mišljenja mijenjaju i određuju socijalni, politički, kulturni i religijski reljef suvremenog svijeta: globalizam, s jedne, te individualizam i pluralizam, s druge strane. Globalizam to čini konceptom transnacionalne kulture i religijske paradigme, pluralizam i individualizam pluralizacijom individualiziranih odnosno subjektiviziranih univerzalnih kulturnih i religijskih vrijednosti. Spomenuti tokovi mišljenja temeljno proizvode krizu pojedinačnih i kolektivnih identiteta“.⁴

To se posebno dramatično odvija u multilateralnim društvima i regijama. U vezi s tim dr. A. Silajdžić ukazuje na problem identiteta muslimana u Evropi. „Budući da duhovni i kulturni identitet, općenito uzevši, na početku novog milenija prolazi kroz veoma ozbiljnu i temeljitu krizu, sasvim je prirodno da i muslimani tragaju za odgovorom kako očuvati i afirmirati vlastitu kulturnu posebnost u multilateralnoj Evropi.“ Ovaj autor smatra da „ideja multikultu-

⁴ A. Silajdžić, Muslimani u traganju za identitetom, FIN - IC El-Kalem, Sarajevo, 2006, str. 89.

ralizma koju će evropski narodi upoznati u susretu s muslimanima Sicilije i Španije, stoljećima je bila potiskivana, u religioznoj filozofiji stare Evrope, ideologijom kristocentrizma – religijskog ekskluzivizma, odnosno u socijalno-političkoj filozofiji moderne Evrope ideologijom unilateralizma koja se stoljećima izražavala u formi evrocentrizma, kolonijalizma, danas u obliku neokolonijalizma, neoliberalizma itd.“⁵

Imajući prednje u vidu, A. Silajdžić se pita „da li je moguće u Ujedinjenoj Evropi govoriti o kulturnome pluralizmu izvan njegova ideološkog određenja? I naposljetku, na koji je način moguće u novoj evropskoj zajednici, ako je uopće moguće, u kojoj još uvijek postoje ozbiljne tendencije koje zagovaraju militarizaciju Evrope, još snažnije afirmirati ideju multikulturalizma i multilateralizma, odnosno unapređivati ideju pluralnosti svijeta, religija, kultura i civilizacija naspram sve prisutnije ideje sukoba civilizacija“.⁶

Prednje ima svoj dodatni smisao ako kulturu doživljavamo kao „univerzalno dobro“ koje po svojoj imanentnoj naravi „ne podnosi bilo kakve političke i ideološke, nacionalne i regionalne ekskluzivizme, jer su oni njena sušta suprotnost“.⁷

Bosanskohercegovačka multilateralnost kao komparativna prednost ili hendikep u integracijskim procesima u Evropi i svijetu

Živimo u vremenu svekolike krize identiteta. Možemo je analitički opservirati iznutra, dubinski, u smislu prepoznavanja iščašenosti spram vlastitog kulturno-tradicijskog žilišta, ali i izvanjski, kroz dijagnosticiranje evidentnog odrođivanja unutar ljudskog roda općenito. Izgleda da nam je sve manje stalo do unutarljudske mozaičnosti, do onog šara i šarma življenja u raznorodnostima, a pogotovo pred ovovremenim klišeima globalizma.

Genij koji nas je oblikovao, ma šta pod tim pojmom podrazumijevali, nije bez razloga učinio da, naprimjer, i sijamski blizanci

⁵ Isto, str. 92.

⁶ Isto, str. 95.

⁷ Isto, str. 101.

budu različiti. Zamislimo kako bismo se osjećali da smo svi isti, odnosno da imamo vlastite duplikate, triplikate...?

Dragocjeno različe unutar ljudskog roda (rasno, kulturno, religijsko, ideološko...) ne može plodonosno pulsirati bez tolerancije i međusobnog uvažavanja. A sve su nemilosrdniji ataci čovjeka na čovjeka, pogotovo ako je po nečemu drugačiji.

Iako je poticajnosti za unutarljudske sukobe bilo od pamti-vijeka (religijske predaje kazuju čak i u prvoj generaciji Ademovih i Havinih potomaka – Adam i Eva), čini se da je ovovremeni čovjek sve to nadišao, ne samo u kvantitativnom smislu, što bi se, imajući u vidu aktualnu demografsku eksploziju, moglo donekle i razumjeti, već i po karakteru izvedbe zločina nad pripadnicima vlastite vrste, te odsustvu svijesti o tome kuda nas takvi učinci odvede. Svjedoci smo masovnog ubijanja, zlostavljanja i svakovrsnog ponižavanja ljudi samo zato što su drugačiji po boji kože, rasi, religijskoj pripadnosti, kulturno-tradicijskim manirima, ideološkim uvjerenjima...

U apostrofirano-značenjskom kontekstu bosanskohercegovačka multilateralnost je planetarno dragocjena. Uvažavajući prostornu limitiranost, za ovu priliku navest ću samo nekoliko argumenata u prilog prednjem stavu.

Prvo, dok se i danas, uz evidentne frustracije i paranoje, Evropa i svijet općenito pokušavaju navići na drugo i drugačije, u Bosni su se religijska, kulturna, tradicijska i sve druge multilateralnosti života višestoljetno njegovale i štatile, što, u civilizacijskom smislu, zavrjeđuje svaku pažnju. Otuda je dugovremeno prisutna inertnost, prije svega evropskih zemalja, spram nedavne agresije na Bosnu i Hercegovinu više nego zabrinjavajuća.

Drugo, valja imati u vidu dragocjenost brojnih duhovno-kulturnih ishodišta ovdašnjeg multilateralizma. Spomenut ćemo samo neke, i to iz relativno novije povijesti ovog društva:

- Prisustvo neomaniheja na ovim prostorima;
- Specifičnost Crkve bosanske koju su i katolici i hrišćanski ortodoksi smatrali herezom;
- Višestoljetni utjecaj katoličanstva na multietnički karakter Bosne i Hercegovine. Preko te duhovnosti pristizale su nam vibracije Zapada, zaživljavali neki njegovi kulturno-tradicijski sadržaji;

- S druge strane doticala je duhovnost i kultura Bizantije, odnosno ortodoksno hrišćanstvo, ostavljajući također vidnog traga u fizionomiji Bosne i Hercegovine;

- Isto tako, sa osmanskim osvajanjima ovdje je, u svojoj punini, zasjala i islamska civilizacija, koja prepoznatljivo traje i danas;

- Nešto kasnije pristigli su i prognani Jevreji iz Španije, donoseći dodatne duhovno-kulturne dragocjenosti ovom podneblju;

- A onda, potkraj 19. i početkom 20. stoljeća, Bosna i Hercegovina je potpala pod vlast Austro-Ugarske, koja je također prihvatila ovdašnju multilateralnost življenja;

- Nakon toga, ova zemlja je preživjela i sve jugoslavenske režime odnosno njene integracije i dezintegracije.

Najkraće kazano, *Bosna i Hercegovina nije parče planete na kome su se susrele i 'sukobile' različite civilizacije, vjere i kulture*. U takvom kontekstu se ne može predstaviti ni nedavna agresija na ovu državu, kako to inače sugeriraju neki analitičari, poput S. P. Huntingtona. Ovdje se, zapravo, radi o „planetarnom čvorištu“ gdje su se Istok i Zapad, Sjever i Jug, to jest različiti civilizacijski krakovi, plodonosno uvezali poput snopa duginih boja, u kome se dovoljno jasno dalo prepoznati i ono pojedinačno i ono opće – zajedničko. Duže od jednog milenija ovdje se susreću, prepliću, jedna na drugu utječu različite civilizacijske sadržajnosti i stilovi življenja. Rezultat tog “susretanja” jeste to da su se svi ti sadržaji u “organskom maniru” sedimentirali u bosansko “jedinstvo različja”.

Drugačije kazano, multilateralnost bosanskohercegovačkog društva je autentičnog karaktera. Ona nije puki zbir različitih duhovno-kulturnih, civilizacijskih odnosno etničkih sadržaja koji, stjecajem povijesnih okolnosti, (ko)egzistiraju jedni pored drugih.

Doista, u pravu je Ivo Banac kad ističe da „Bosna i Hercegovina predstavlja zasebno društvo – zaseban kulturni prostor. Tri bosanske zajednice nikad nisu živjele u potpunoj izolaciji, odvojeni običaji i mentaliteti prožimali su se (a smatram da se još uvijek prožimaju) u društvu različitom od onoga Hrvatske i Srbije. Upravo zato što je ova Bosna bila integrirani kulturni prostor

sa zasebnim povijesnim identitetom, ona se ne može usporediti s Jugoslavijom. Jugoslavija je bila država, a ne društvo. Bosna, s druge strane, ma koliko slaba kao država, predstavlja istinsko društvo“.⁸

Istina, Bosna i Hercegovina je prolazila kroz određene fizionomijske diskontinuitete, ali, u povijesnom smislu, nije nestajala kao entitet. Naprotiv, respektirali su je i Osmansko i Austro-Ugarsko carstvo, i jugoslavenski režimi. Ali, o tome nekom drugom prilikom.

Valja imati u vidu i postojanje pisanih tragova o dugovremenom odnosu bosanske države prema drugim zemljama. Iako, u tom smislu, Povelja Kulina bana, koja potječe iz 1189. godine, nije najstariji pisani dokument u državi Bosni (Humačka ploča, naprimjer, vezuje se za kraj 10. i početak 11. stoljeća, a Bosnu spominje i Porfirogenet u svom djelu *De administrando imperio*), za nju se, bez sumnje, može kazati da predstavlja „svojevrni rodni list bosanske državnosti u kojoj se spominju granice Bosne. Tim dokumentom ban bosanski Kulin jamči dubrovačkim trgovcima sigurnost života, imovine i časti“.⁹

Nekoliko stoljeća kasnije, ili, posve precizno, 1463. godine, sultan Mehmed II Fatih, osvajač srednjovjekovne države Bosne, dodjeljuje ahdnamu (povelju) tadašnjem vođi ovdašnjih franjevaca fra Anđelu Zvizdoviću, kojom im garantira sigurnost i slobodu vjere. Autentični prijepis tog dokumenta, koji svjedoči o dugovremenom suživotu i međusobnom uvažavanju pripadnika različitih vjera na ovim prostorima, i danas se čuva u franjevačkom samostanu u Fojnici.

„To su“, ističe akademik M. Filipović, „autentični dokumenti našeg neovisnog i originalnog sveukupnog državnog i kulturnog samobitka. Koliko je jezički i duhovni razvoj Bosne bio homogen i jedinstven dokazuje upravo činjenica da je taj divni jezik kojim su bile pisane prve naše povijesne listine i isprave, pa i čuvena Povelja Kulina bana Dubrovčanima, čiju smo 800. godišnjicu nedavno (1989) slavili, i sada razumljiv, a povelja potpuno razumljiva svakom Bošnjaku (dodali bismo i svakom Bosancu – op. J. Ž.). Bosna je, od svih slavenskih zemalja na ovom prostoru, kara-

⁸ Banac I., *Cijena Bosne, Europa danas*, Zagreb, 1994, str. 108.

⁹ Dr. M. Maglajlić, Vidjeti: *Dnevni avaz* 2. 9. 2005.

kteristična upravo po toj jezičkoj homogenosti i u vremenu i u prostoru.“¹⁰

Multilateralnost bosanskog društva je bila „golim“ okom vidljiva gotovo na svakom koraku, od Trebinja i Stoca na jugu do Gradačca i Brčkog na sjeveru, Srebrenice, Višegrada i Zvornika na istoku, te Bihaća na zapadu zemlje. Stoljećima je bosanski narod živio zajedno u gradovima i selima, a u posljednje vrijeme i u stambenim blokovima. I nikome to nije bilo neobično, već je prihvaćano kao uobičajen, svakodnevni način življenja. Ne samo Sarajevo nego i drugi bosanski gradovi, kao rijetko gdje u svijetu, stoljećima prototipski svjedoče o mogućoj duhovno-kulturnoj multilateralnosti života.

Rušitelji bosanskog društva i „progonitelji Bosne“ iz Bosne i Hercegovine nastoje „ubijediti“ sve oko sebe kako bosanska multilateralnost nije ni postojala ni funkcionirala. Na bazi predrasuda i podržavanja stava da su odnosi među narodima Bosne i Hercegovine (Bošnjacima, bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima) „predodređeni mržnjom“ formiran je posve pogrešan i zasigurno poguban stav određenog broja zemalja u svijetu, uključujući i one najutjecajnije, prema onome što se dešavalo u ovoj državi. A sve to uprkos historijskoj činjenici da sukobi između ovdašnjih katolika, pravoslavaca i muslimana nikada nisu poticali iznutra. O tome postoje brojni, znanstveno verificirani dokazi¹¹, koje želimo afirmirati i ovom prilikom.

„Iako je Bosna još u srednjem vijeku imala tri vjere“, ističu J. Fine i R. Donia, „njihovi pripadnici su tolerisali jedni druge.“¹² Ovdje je tradicionalno njegovan odnos dobrosusjedstva i tolerancije. „Oružani sukob, etničko čišćenje, bombardiranje gradova i zločini protiv civila u Bosni nisu bili predodređeni kao posljedice etno-nacionalnih podjela u bosanskom društvu, oni su se razvili kao rezultat transformacije JNA u instrument srpskih nacionalista,

¹⁰ Filipović M., *Bosna i Hercegovina – najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice*, Compact, Sarajevo, 1997, str. 62.

¹¹ Opširnije u knjizi A. Đozić, *Bošnjačka nacija*, BKC, Sarajevo, 2003.

¹² J. Fine, R. Donia, *Bosna i Hercegovina: Tradicija koju su izdali*, FAMA, Sarajevo, 1995, str. 9.

aneksionističkih ambicija srpske i hrvatske vlade, te revnost nacionalnih ekstremista da povedu kampanju etničkog čišćenja uz podršku i pomoć organizovane vojske u regiji.¹³

Što biva kad se čovjek „odrodi“ i iščasti iz svoje zavičajnosti, kad uruši prag suživota spram onih kojima pripada, pri čemu imamo na umu valjda nespornu činjenicu o pripadništvu jednom jedinom – ljudskom rodu? Najkraće kazano, tada neminovno nastaju i narastaju njegove kušnje, multipliciraju se svakovrsna nesnalaženja i stradanja. O tome zorno svjedoči ovovremeni čovjek, evidentno duhovno ispražnjen i dezorijentiran, opsjednut, kako bi kazao H. Jonas, „gospodarenjem nad stvarima“, ali i nad drugim, pa čak i „samim sobom“, pri čemu „rastuća nadmoć jedne strane njegove prirode“, rezultira „kržljanjem pojma o sebi i punini vlastitog bitka“.

Samo tako sunovraćeni možemo umisliti „kako smo neko i nešto“ naspram onih drugih, „manje vrijednih“, ili čak „posve nevrijednih“, kojima se, onda, suspendira ne samo pravo na ravnopravnost unutar ljudskog roda nego i na humanum općenito. Prisjetimo se Hitlerove opsesije o „superiornosti arijevske rase“ nad ostalim, ekskluzivističkog proglašavanja „nebeskim narodom“, kao da postoje neki koji to nisu, i tome slično. Ali, Hitler nije bio jedini, kao što vjerovatno neće biti ni posljednji u atacima na općeljudsko jedinstvo u različju. Uostalom, svaka fašistička ideologija pokušava „legitimirati“ diskriminaciju, bilo na rasnoj, nacionalnoj, kulturnoj, religijskoj ili nekoj drugoj osnovi.

Jedino na fašistoidnoj matrici bilo je moguće lansirati spomenutu monstruožnu tezu o „neminovnom sukobu civilizacija“ na planetarnoj razini, o kojoj se već petnaestak godina vode žestoke polemike širom svijeta. Pristalice sukoba te vrste unutar ljudskog roda su, zapravo, *razljudeni dvonošci*, to jest osobe koje nisu spremne u drugom i drugačijem vidjeti jednako važnu općeljudsku supstancu. Time se urušavaju temeljni kodovi ljudske vrste.

Istinski dijalog među kulturama i civilizacijama podrazumijeva ne samo toleriranje drugog i drugačijeg, priznavanje prava koegzistencije drugom i drugačijem u multilateralnim ambijentalnostima života, nego i dobro poznavanje drugog i drugačijeg, učenje i

¹³ Isto, str. 187.

usvajanje iz drugosti kao univerzalno vrijedne stečevine ljudskog roda. Bez toga, to jest „svijeta kojeg dijeli i bez drugog u njemu“, čovjek „ne može znati ništa o sebi, bez obzira koliko se udubljavao u svoju tradiciju, u svoju unutarnju slobodu, u svoje sadržaje i simboličke forme kojima ih reprezentira. Identitet koji nastaje u izolaciji, kulturnoj, jezičkoj ili ontološkoj zatvorenosti, jeste identitet zatvorenih očiju, unutarnja reakcija koja se ne ispoljava pred drugim i drugačijim kako bi se mogla usporediti, procijeniti i vrednovati“ (N. Ibrulj).

U vezi s prednjim, iskustvo Bosne i Hercegovine, kako ono ranije tako i ovo najnovije, moglo bi, u najdubljem smislu, biti dragocjeno. Doista, u pravu su oni koji potenciraju paradigmatičnost ove zemlje. Ona je, koliko god u fizičkom smislu mala, izuzetno važna za novo globaliziranje odnosa u svijetu. Naime, ako bi se, unatoč dugovremenom pozitivnom iskustvu koje je baštinila, ovoj zemlji oduzelo pravo na njenu multilateralnu sadržajnost života, kako, onda, takvu matricu odnosa i suradnje među narodima zagovarati na nekoj evropskoj odnosno planetarnoj razini? A to se, nažalost, čini od predstavnika međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini, ili, preciznije kazano, od aktuelnih ključnih centara moću u svijetu. Još uvijek se na matrici spomenutog Dejtonskog mirovnog ugovora eksperimentira, pa na izvjestan način i licitira s rekonstituiranjem multietničkog karaktera ove države.

Postavlja se nezaobilazno pitanje: kome i zašto unutar međunarodne zajednice treba da se omogućava, pa i izravno sponzorira, svakovrsno destruiranje i nakaženje bosanskohercegovačkog društva? Bosna je živi dokument koji svjedoči o potonjem bjelodanom gaženju svih temeljnih principa ljudskosti, uključujući i elementarno pravo na život, ravnopravnost, imetak i sl. Ovdje se dozvolilo i nevjerovatno poniženje autoriteta Ujedinjenih naroda i njihovog Vijeća sigurnosti. Dovoljno je spomenuti stravični genocid u UN-ovoj sigurnoj zoni Srebrenica koji je, uz prisustvo vojnih i civilnih dužnosnika UN-a, tamo izvršen nad nedužnim bošnjačkim civilima. Valja se prisjetiti i skandaloznog “trčkaranja” od Sarajeva do Pala i “moljakanja” gospode C. Bildta, pa i C. Westendorpa, kao visokih predstavnika međunarodne zajednice za BiH, za beznačajne “ustupke” od tadašnjeg političkog i vojnog rukovodstva

bosanskih Srba, uključujući i one koji su optuženi od Haškog tribunala za najteže zločine (Karadžić, Mladić...), tim prije ako znamo da su njihovi uredi imali na raspolaganju moćne NATO efektivne. Ta sila je, kao što se zna, bez ikakvih problema, za veoma kratak period, razoružala sve prisutne vojske i paravojske na tlu Bosne i Hercegovine.

Umjesto energičnog rekonstituiranja i normaliziranja ovog društva i države, bez čega je nemoguće njeno priključivanje euroatlantskim integracijama, a za što je međunarodna zajednica izdvojila ogromna sredstva, te instalirala, pored vojne, moćnu civilnu infrastrukturu, još uvijek se dozvoljava njihovo mrcvarenje, uključujući i toleriranje političkog angažmana onih ljudi i snaga koje su, tokom nedavnog rata, razarali ovu zemlju i uništavali njen narod.

Drugo, ako se ne bi na adekvatan način sankcionirali počinjeni ratni zločini u ovoj zemlji, uključujući i zločin genocida, kako očekivati da se to uradi na nekom drugom mjestu? Da se, u ovome smislu, bilo energičnije u Bosni i Hercegovini, sigurno bi egzekutori zločina nad Albancima na Kosovu prije toga dobro morali razmisliti da li da to učine ili ne, kao i bilo ko drugi, i bilo gdje u svijetu.

Osim navedenog, slučaj Bosne i Hercegovine nas može potaći i na razmišljanja neke drugačije naravi. Nije li, možda, baš Bosna onaj "sveti ostatak prošlosti, negdje na margini moderne povijesti svijeta, upravo onaj sveti ostatak (u biblijskom smislu) po kojemu Bog i ljudi spašavaju svijet od posvemašnje propasti? Možda je to onaj most spasa između prošlosti i budućnosti, sačuvan i postavljen kao znak jednoga novog svijeta, upravo onoga koji ima model političkog pluralizma i jedinstva država? Kao znak nade u pojavama beznađa".¹⁴

Treće, uvažavajući multietnički karakter ove zemlje, njen geostrateški položaj, ona bi se, bez sumnje, zahvaljujući prisustvu islamske komponente, naprimjer, mogla naći, kako se to obično kaže, u ulozi "mosta suradnje" između zapadnoevropskih i bliskistočnih zemalja, pa i nekih zemalja s dalekog jugoistoka. A takva

¹⁴ Markešić L., u Zborniku: Politički pluralizam u demokratskoj tranziciji Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1998, str. 56.

regionalna odnosno kontinentalna “premošćivanja” svijetu su nužna, pogotovo kad je riječ o susretanju različitih civilizacija, kultura, religija i sl., što doprinosi porastu općeg povjerenja među narodima i njihovoj svakovrsnoj suradnji. Ustvari, u novoj globalizaciji odnosa u svijetu nameće se kao ključno pitanje: Kako se prilagoditi različitostima, kako omogućiti različju nesmetano pulsiranje i razvoj? To je i osnovno pitanje demokracije uopće. Jer, kvalitet demokratskog ustroja se ogleda u razini zaštite manjine od strane većine, a ne u dovezima dominiranja ove potonje.

U najkraćem, pozicioniranje Bosne i Hercegovine u euroatlantskim integracijama, odnosno u novoj globalizaciji odnosa u svijetu, mora respektirati karakter njenog povijesnog bića, što će reći njenu multilateralnost, u ustavnopravnom smislu biti harmonizirano s demokratski ustrojenim zemljama Evrope i svijeta, a to znači da se odbace logika “sukoba civilizacija”, „sukoba vjera“, „sukoba kultura i tradicija“, maniri diskriminacije i „ekskluzivnih prava” jednih naspram drugih, kako na unutarnjem tako i na vanjskom planu.

Tako bi njeno multilateralno biće moglo predstavljati komparativnu prednost, a ne hendikep u odnosu spram drugih zemalja Evrope i svijeta.

Umjesto zaključne opservacije

*Bosnom se ‘sizif’ bavi
Pomisli da je ima –
Ono san
Sniva bezdan –
A Bosna ga budi.
Bosnu ne razumiju!*

UDK 324.727 (494) + (497.6)

Nenad Stojanović

KONSOCIJACIJA - ŠVAJCARSKA I BOSNA I HERCEGOVINA

CONSOCIATION - SWITZERLAND AND BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sažetak

Sve češće se govori o konsocijaciji kao mogućem modelu za demokratsko uređenje Bosne i Hercegovine. Navode se primjeri zapadnih zemalja koje su, navodno, takav model sa uspjehom provele. Pritom je ključni primjer Švajcarska. U tekstu se razmatra taj primjer, ističući sličnosti, a osobito razlike, između Švajcarske i Bosne i Hercegovine: pojam nacije, uloga jezika i religije, teritorijalni princip. Posebna pažnja posvećuje se institucijama. Tekst pokazuje da, uistinu, pojedine švajcarske institucije, primjerice parlament, krše građansko-demokratski princip "jedan čovjek, jedan glas" i kombinuju ga sa teritorijalno-federalnim principom koji privilegira manje teritorijalne jedinice – kantone. Ali to još ne znači da je ta zemlja zaista primjer konsocijacije. Suprotno konsocijacijskom modelu u ustavu se izbjegla institucionalizacija jezičkih grupa i njihovih prava, a njihova zastupljenost u državnim institucijama se zasniva na neformalnoj praksi i na indirektnim institucionalnim mehanizmima. To je jedan od razloga zašto, ustvari, Švajcarska i nije multinacionalna zemlja sastavljena od različitih, jezikom definisanih, naroda-nacija, već građanska višejezična nacija-država.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Švajcarska, konsocijacija, demokratija, multikulturalna društva, nacija, federalizam*

Summary

Consociational democracy is often considered as a possible model for Bosnia and Herzegovina. The examples of Western

countries that have allegedly successfully implemented such a model are put forward. Yet the key example is Switzerland. In this essay the author analyses the Swiss case, underlining its similarities, and especially its differences, with Bosnia and Herzegovina: the concept of nation, the role of languages and religions, the territorial principle. Special attention is paid to the issue of institutions. The article shows that, indeed, some Swiss institutions, such as parliament, attack the civic-democratic principle of “one person, one vote” and combine it with the territorial-federal principle which favours smaller territorial units (cantons). But this does not mean yet that Switzerland is really a consociation. Contrary to the consociational model the Swiss constitution does not institutionalise linguistic groups and their rights. The presence of linguistic groups in state institutions is ensured through informal practices and indirect institutional mechanisms. This is one of the reasons which explains why Switzerland is not a multination states, composed of linguistically defined nations-peoples, but a civic multilingual nation-state.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Switzerland, consociation, democracy, multicultural societies, nation, federalism*

U posljednje vrijeme često se govori o konsocijaciji kao modelu za *buduće* ustavnopravno uređenje Bosne i Hercegovine. Mnogi vide taj model kao jedino moguće rješenje za BiH (npr. Kasapović, 2005; Vlasisavljević, 2005).¹ Drugi pak izražavaju argumentovane sumnje da takav model zaista vodi ka stabilnoj i istinski demokratskoj BiH (Mujkić, 2006; Pobrić, 2006; Abazović 2007).

Interesantno je da se u međunarodnoj naučnoj literaturi *postojeće* ustavnopravno uređenje BiH smatra *klasičnim modelom*, pa čak i *idealnim tipom* konsocijacije (Bose, 2002: 216; Belloni, 2004: 336; Bieber, 2005). Teško je dokazati suprotno. Rijetko

¹ Vidjeti također okrugli sto upriličen u avgustu 2006. u redakciji Dana (učesnici: Nerzuk Ćurak, Zdravko Grebo, Enver Kazaz, Ivan Lovrenović, Asim Mujkić, Senad Pećanin, Gajo Sekulić, Ugo Vlasisavljević, Ivan Vukoja) i objavljen pod naslovom “Konsocijacijski model uređenja države – spas ili krah Bosne i Hercegovine” u časopisu Status (br. 10, jesen, 2006, str. 190-203; <http://www.ceeol.com/aspx/getdocument.aspx?logid=5&id=514180E6-5EF2-48AF-8DCA-B14DCA10B99D>).

koja država na svijetu tako precizno slijedi sve osnovne elemente konsocijacijskog modela (Lijphart, 1977, 2004)² kao što je to slučaj sa BiH. Na primjer, analizirajući ustavnopravna uređenja drugih “podijeljenih društava” na Balkanu (Kosovo, Makedonija), Bieber (2005: 90-91) tvrdi da se BiH može kvalificirati kao “konsocijacija plus” budući da ona ne samo da ispunjava sve elemente konsocijacijskog modela (što nije slučaj sa Kosovom i Makedonijom) nego čak ide i dalje od njega (pravo veta je izuzetno rigidno, (etno)nacionalni ključ se primjenjuje dosljedno u svim institucijama, itd.).³ Autori koji podržavaju konsocijacijski model za BiH sigurno ne ignorišu te činjenice, ali smatraju, ipak, da danas “malo ljudi, čak i među političarima, ima svijest o Bosni i Hercegovini kao konsocijaciji” (Vlaisavljević, 2005: 122), dok, s druge strane, i oni koji se protive takvom modelu misle da je BiH “nedovršena” ili “neuređena” konsocijacija (Mujkić, 2006; Ibrulj, 2006: 180).

Na primjer, činjenica da hrvatski segment nema “svoj” entitet, kao što je slušaj sa srpskim segmentom, već ga dijeli sa bošnjačkim segmentom, pri čemu je ovaj drugi u brojčano većinskoj poziciji, uzima se kao dokaz u odbranu takve teze (Kasapović, 2005: 199).

² Dva najvažnija elementa konsocijacije su: (1) dijeljenje vlasti (power sharing) na nivou vlade između najvažnijih segmenata (jezičkih, vjerskih, ili drugih) pluralnog društva. U BiH ovaj princip je dosljedno proveden kroz instituciju tročlanog predsjedništva i kroz tronacionalni princip podjele ministarstava i viceministarstava u Vijeću ministara; (2) Autonomija segmenata (posebno na teritorijalno-federalnoj osnovi). Podjela BiH na dva entiteta (Republiku Srpsku i Federaciju BiH), kao i podjela Federacije BiH na deset kantona, izraz je ovoga principa. Dva dodatna elementa su: (3) Veto za manjine. U Vijeću naroda BiH – gdje svaki “konstitutivni narod” ima isti broj predstavnika (pet) – moguće je blokirati odluke koje se odnose na “vitalne interese” jednog od tih naroda; (4) Proporcionalnost, kao izborni sistem i kao opšti princip ravnomjerne zastupljenosti svih segmenata unutar državnih institucija. BiH ispunjava i ovaj kriterij pošto je njen izborni sistem proporcionalni, a primjena “(etno)nacionalnog ključa” obezbjeđuje svim konstitutivnim narodima ravnopravnu zastupljenost, npr. u državnoj administraciji.

³ Nakon donošenja amandmana na ustave dva bosanskohercegovačka entiteta 2002. godine, Bieber (2005: 90) smatra da je drugi element konsocijacije – autonomija segmenata – oslabljen pošto entiteti “formalno govoreći ne daju teritorijalnu autonomiju trima zajednicama”.

Švajcarska kao ključni primjer

Jedno od važnijih pitanja u ovoj diskusiji, kao što to Mujkić (2006) ističe, jest sljedeće: “Da li postoji neka država u Evropi utemeljena na [konsocijacijskim načelima]?” Time se želi istaći da konsocijacija možda i predstavlja interesantan i privlačan *normativni* model za demokratizaciju podijeljenih društava, ali to ne podrazumijeva da ona predstavlja i *empirijski* model koji funkcioniše u stvarnosti.⁴ Ako se u BiH zaista želi “do kraja” provesti konsocijacijski model, važno je znati da li postoji zemlja gdje je to već urađeno i koja je danas i demokratska i stabilna država.

Analizirajući literaturu o teoriji i primjeni konsocijacije, a tako i političke, naučne i javne diskusije u BiH, dolazi se do zaključka da postoje dvije zemlje koje se uzimaju za primjer uspješne konsocijacije: Belgija i Švajcarska (Lijphart, 1977; Walzer, 1997: 22-24).

Lijphart (1985: 89) zasniva konsocijacijsku demokratiju na sedam “ključnih primjera” (*primary examples*). Unutar njih Belgija i Švajcarska imaju najvažniju ulogu pošto su još uvijek viđene kao uspješne konsocijacijske demokratije. Ostali konsocijacijski eksperimenti su završeni (Holandija 1917-1967, Austrija 1945-1966), propali (Kipar 1960-1963, Liban 1943-1975), ili ne ispunjavaju sve kriterije demokratskog društva (Malezija od 1955. godine).

Međutim, da li zaista možemo smatrati Belgiju *stabilnim* modelom konsocijacije ako ugledni belgijski politolozi (Van Parijs, 2000; Deschouwer, 2002) tvrde da upravo primjena takvog modela doprinosi postepenoj *dezintegraciji* Belgije pošto jača centrifugalne i slabi centripetalne snage? Njene dvije regije – Valonija i Flandrija – danas po mnogo čemu funkcionišu kao autonomne države, dok treća regija – Brisel (Bruxelles) – sve više postaje glavni grad – distrikt Evropske unije.

“Posebna vrsta teritorijalne i federalne konsocijacije koja je provedena u Belgiji, i koja bi trebala biti rukovođena od strane

⁴ Bogaards (2000) kritikuje Lijphartovu teoriju upravo na ovoj razini smatrajući da postoji izvjesna konfuzija i nedosljednost između konsocijacije kao normativnog modela i konsocijacije kao empirijskog modela.

partija potpuno podijeljenih dužinom teritorijalnih granica, daje malo nade po pitanju trajne stabilnosti sistema. Netrpeljivost između jezičkih grupa bi mogla da se širi bez granica, a u tom slučaju bi [politički] sistem mogao biti suočen sa potrebom da pregovara o razvodu... Cijena koju treba platiti za demokratsku stabilnost je jako visoka i [takav sistem] na kraju uopšte i ne liči na demokratiju” (Deschouwer 2002, 83-84).⁵

Prema tome, mišljenja sam da ako i postoji država u Evropi (a možda čak i u cijelom svijetu) koja i dalje može biti viđena kao *stabilna* multikulturalna demokratija i kao *pozitivan* primjer u konsocijacijskoj teoriji onda je to Švajcarska. Švajcarska je istinski test (Stojanović, 2006a: 133).

To nije nikakva novost. Čak i u vrijeme kada pojam “konsocijacija” nije ni postojao u političko-javnom rječniku BiH i bivše Jugoslavije, Švajcarska je često služila kao dokaz da je moguće imati stabilnu demokratiju u zemljama sačinjenim od više grupa ili naroda. Na primjer, unutar diskusija, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, o tome da li Jugoslavija treba ostati “federacija” ili postati “konfederacija”, pristalice ove druge opcije su nerijetko Švajcarsku uzimale kao primjer uspješne konfederacije.⁶ A dovoljno je prisjetiti se i izbora 1990. u BiH nakon kojih su predstavnici tri pobjedničke (etno)nacionalne stranke izjavljivale da od BiH žele napraviti “malu Švajcarsku”.

Sve u svemu, ako se u BiH želi nastaviti ići putem konsocijacije, i ako pritom Švajcarska služi kao ključni primjer koji dokazuje da je taj put i izvodljiv, neophodno je bolje poznavati i analizirati osobine švajcarskog društva i političkog sistema. Upravo to je i glavni cilj ovog teksta.

Najprije ću prikazati osnovne karakteristike Švajcarske upoređujući ih sa situacijom u BiH. Pokazaću da su ključne paradigme unutar kojih se te dvije zemlje kreću – npr. koncept nacije – toliko

⁵ Moj prevod sa engleskog.

⁶ Švajcarska od 1848. godine ima ustav koji se zove “Federalni ustav Švajcarske Konfederacije”, što znači da je ta država de jure i de facto federacija, s tim što je zadržala stari njemački naziv Eidgenossenschaft (“zajednica zakletve”), što se na romanske (a i na anglosaksonske i slavenske) jezike prevodi kao “konfederacija” (Confédération Suisse; Confederazione Svizzera).

različite da je zaista teško naći zajedničke crte koje upućuju na poređenje BiH sa Švajcarskom. Nakon toga ću se osvrnuti na neke (na prvi pogled) konsocijacijske elemente švajcarskih institucija i pokazati kako Švajcarska u mnogočemu ne slijedi konsocijacijski model. Tokom čitavog teksta ću, ipak, pokušati da izvučem nekoliko pouka iz švajcarskog iskustva koje bi mogle biti od koristi u diskusijama o budućem ustavnopravnom uređenju BiH.

Četiri jezika, jedna nacija i mnogo “naroda”

Jedna od najinteresantnijih osobina Švajcarske je ta da ona ne može tek tako biti svrstana u kategoriju “multinacionalnih država” polazeći od pretpostavke da njene četiri jezičke grupe čine odvojene “nacije”. Iako se radi o jednom opštem mjestu u savremenoj svjetskoj literaturi o multikulturalnim i/ili podijeljenim društvima (npr. Kymlicka, 1995), takvo tumačenje Švajcarske nije ispravno (Stojanović, 2000; Grin, 2002).

Polazeći sa istorijskog, socijalnog, normativnog i ustavnopravnog stanovišta, Švajcarska ne bi trebala biti viđena kao multinacionalna država. U okviru ovoga teksta nije moguće detaljno obrazložiti prva tri argumenta koja su već obrađena drugdje (Stojanović, 2000). Usmjeriću stoga pažnju ka analizi ustavnopravnog aspekta.

Prema švajcarskom ustavu iz 1848. godine – čije su osnovne karakteristike, a pogotovu one koje nas ovdje zanimaju, ostale iste i nakon temeljnih ustavnih reformi iz 1874. i 1999. – postoje dva tijela koja sačinjavaju Švajcarsku: (1) narod (*Volk/peuple/popolo*), kao skup svih njenih građana, i (2) dvadeset šest kantona.⁷

Da li to znači da je Švajcarska slična Bosni i Hercegovini koja je “određena dvostruko”, to jest kao zemlja koja je “istovremeno i država svojih slobodnih građana i država ravnopravnih naroda koji u njoj žive” (Pejanović, 2005: 248)? Iako se na prvi pogled može doći do tog zaključka, stvarnost je potpuno drugačija.

⁷ Do 1978. godine postojalo je dvadeset pet kantona. Godine 1979. osnovan je Kanton Jura čiji se teritorij od 1815. godine nalazio unutar Kantona Bern.

Dvojno ustrojstvo švajcarske države zasniva se na dosljednoj primjeni dva principa. S jedne strane, radi se o liberalnom građansko-demokratskom načelu prema kojem građanstvo (*citizenship*), odnosno “narod” viđen kao skup građana, predstavlja osnovu demokratske nacije-države. S druge strane, imamo teritorijalno-federalni princip prema kojem države-članice koje su se udružile u zajedničku (federalnu, tj. saveznu) državu prenose jedan dio svog suvereniteta na tu državu, zadržavajući autonomiju u određenim oblastima.

Znači, drugi princip na kojem se zasniva Švajcarska je potpuno različit u odnosu na drugi princip na kojem se zasniva Bosna i Hercegovina. Naime, u švajcarskom ustavu nema govora o “(konstitutivnim) narodima” ili o “jezičkim grupama/zajednicama” ili “nacijama” kao *kolektivima* koji čine Švajcarsku.⁸

Važno je podvući da skup građana-pojedinaca sačinjava švajcarski “narod” i da se taj narod uzima kao sinonim za “naciju”. U preambuli Ustava iz 1874., koji je bio na snazi sve do 1999. godine, stoji da je jedan od najvažnijih ciljeva Konfederacije “zadržati i unaprijediti jedinstvo, snagu i čast švajcarske nacije”. Pojam nacija se također pojavljuje kao pridjev za niz zajedničkih, švajcarskih, institucija.⁹ Znajući da u drugim evropskim državama – na primjer u Njemačkoj i Italiji – pojam nacije podrazumijeva zajedničko jezičko-kulturno i/ili “etničko” porijeklo građana (*Kulturnation*), u javno-političkom rječniku se često govori o

⁸ Tek devedesetih godina 20. vijeka u Ustav ulaze pojmovi kao “jezičke zajednice” i “jezičke manjine”, ali ne kao kolektivi koji čine Švajcarsku (Coray, 2004).

⁹ Donji dom federalnog parlamenta zove se Nacionalno vijeće (*Nationalrat; Conseil national; Consiglio nazionale*), dok se narodna banka naziva Nacionalna banka Švajcarske (*Schweizerische Nationalbank; Banque nationale suisse; Banca nazionale svizzera*). Ime za državne puteve je Nacionalne ceste (*Nationalstrassen; Routes nationales; Strade nazionali*). U nekim slučajevima pridjev “nacionalni” se upotrebljava samo u italijanskom i francuskom jeziku, dok se na njemačkom koriste izrazi “zemaljski” ili “savezni/federalni”. Tako se državni praznik (1. avgust) zove “nacionalni praznik” na francuskom i italijanskom jeziku (*Fête nationale; Festa nazionale*), ali “savezni praznik” (*Bundesfeier*) na njemačkom jeziku. Državni muzej se naziva “nacionalni muzej” na francuskom i italijanskom (*Musée national; Museo nazionale*), a “zemaljski muzej” na njemačkom (*Landesmuseum*), itd.

Švajcarskoj kao “voljom zasnovanoj naciji” (*Willensnation; nation de volonté; nazione di volontà*), ističući time da Švajcarci čine *političku* naciju zato što to *žele* (i *sve dokle* to žele), a ne zato što dijele jezičko-kulturne i/ili “etničke” osobine, odnosno zajedničko “porijeklo”. Uostalom, očigledne razlike između četiri švajcarska nacionalna i službena jezika (njemački, francuski, italijanski i retoromanski) takvo tumačenje ne bi ni dozvoljavale.

Mada se na nivou Švajcarske pojam “nacija” upotrebljava kao sinonim za “narod”, termin “narod” se koristi i na nivou nižih teritorijalnih jedinica (kantoni i opštine), gdje također označava skup građana. Na primjer, u Ustavu Kantona Ticino se govori o “ticineskom narodu” (*popolo ticinese*), u Ustavu Kantona Ženeva o “ženevskom narodu” (*peuple genevois*), a u Ustavu Kantona Bazel-Grad o “narodu Kantona Bazel-Grad” (*Volk des Kantons Basel-Stadt*), označavajući time sve *građane* tih kantona. Isto tako moguće je reći, na opštinskom nivou, “narod grada Lugano” (*popolo luganese*) ili “narod grada Ciriha” (*Stadtzürcher Volk*).

Drugim riječima, svaki građanin Švajcarske je trostruki građanin: opštine u kojoj stanuje, kantona u kojem živi, i naposljetku, Švajcarske.¹⁰ Znači, pripada “trima narodima”, ali jednoj naciji, švajcarskoj. Mijenjajući opštinu ili kanton boravišta, švajcarski građani automatski mijenjaju i “narod” kome pripadaju, ali u svakom slučaju ostaju dio švajcarskog naroda, to jest nacije. To još jednom dokazuje da u Švajcarskoj pojam “narod” nema etničke već samo teritorijalno-građanske konotacije.

Na primjer, ako se jedna osoba iz Opštine Lozana (Lausanne) i Kantona Vo (Vaud) preseli u Opštinu Frauenfeld, u Kanton Turgau (Thurgau), ona automatski prestaje biti građanin (a time i dio “naroda”) Opštine Lozana i Kantona Vo, i postaje građanin (a time i dio “naroda”) novog grada i kantona u kojima je izabrala da živi.

To u krajnjem slučaju i nije ništa osobito pošto je nešto

¹⁰ Stranci koji žive u Švajcarskoj određeni broj godina mogu postati švajcarski građani tek nakon višeslojnog postupka. Najprije trebaju dobiti provizorno građanstvo opštine u kojoj stanuju, nakon toga federalnih vlasti, i naposljetku kantona. U momentu kada kantonalne vlasti odobre zahtjev osoba postaje građaninom tog kantona, a time automatski i opštine u kojoj stanuje i čitave Švajcarske.

slično slučaj i u drugim demokratskim zemljama. Pa i u Bosni i Hercegovini. Na primjer, ako se jedna osoba – građanin Općine Centar Sarajevo, Kantona Sarajevo, i Federacije BiH – preseli u Bijeljino, on (iako možda ne baš tako automatski kao što je to slučaj u Švajcarskoj) postaje građaninom Opštine Bijeljina i RS. Velika razlika u odnosu na Švajcarsku je u tome što ta osoba sa sobom “nosi” i svoje (etno)nacionalno obilježje, to jest pripadnost jednom od tri bosanskohercegovačka “konstitutivna naroda”. To mu između ostalog garantuje određena *prava*, a u svakom slučaju *veća* prava od onih koja bi imao jedan drugi građanin koji se preselio iz Banje Luke u Široki Brijeg, ali ne pripada ni jednom od tri konstitutivna naroda. To nije slučaj sa osobom u Švajcarskoj. Seleći se iz Lozane, gdje je samo francuski zvanični jezik, u Frauenfeld, gdje je samo njemački zvanični jezik, ta osoba bez dileme “nosi” sa sobom i svoj *lični identitet* (pa time i svoj maternji francuski jezik), ali joj to ne daje nikakva posebna prava u Kantonu Turgau.

Uzrok takve situacije je usko vezan za primjenu tzv. “teritorijalnog principa” koji je jedan od najvažnijih osobina Švajcarske i kojeg vrijedi podrobnije obrazložiti.

Teritorijalni princip: prednosti i mane

Primjena teritorijalnog principa u Švajcarskoj vuče korijene iz vjerskih netrpeljivosti, sukoba, pa i ratova koji su harali zapadnom Evropom nakon reformacije. U Švajcarskoj su vođena četiri rata između katolika i protestanata u rasponu od XVI do XVIII vijeka, a čak je i posljednji rat koji se odvijao unutar Švajcarske – Sonderbundski rat iz 1847. godine¹¹ – imao jasne vjerske konotacije. Kako bi smanjili rizik vjerskih ratova, države-

¹¹ Taj građanski rat između saveza sedam katoličkih – konzervativnih kantona (Sonderbund), i ostalih kantona (gdje su na vlasti bile liberalne snage, većinom protestantske, ali u nekim slučajevima i katoličke) trajao je dvadeset sedam dana i prouzrokovao je oko sto pedeset ljudskih žrtava. Jedan od važnijih razloga tog rata bilo je protivljenje katoličkih – konzervativnih kantona, da se Švajcarska transformiše iz konfederacije u federaciju. Poraz katoličkih kantona je omogućio donošenje federalnog Ustava 1848. godine, a time i izgradnju savezne države koja i danas postoji.

kantoni su već 1531. godine primijenili rigidni teritorijalni princip koji će kasnije – Augsburški mir (1555) i Vestfalski kongres (1648) – postati pravilo u čitavoj zapadnoj Evropi. Poznat pod latinskim nazivom *cuius regio eius religio*, on je zahtijevao podudarnost političke jedinice i vjerske zajednice. Drugim riječima, katolici nisu mogli živjeti na “protestantskoj zemlji”, i obrnuto.¹² Iznimke su bile moguće, iako sa puno poteškoća, samo za pripadnike drugih konfesija (prvenstveno za Jevreje).

Šta je to konkretno značilo? Ko je bio protestant na “katoličkoj zemlji” mogao je da bira između prelaska u katolicizam, izbjega u “protestantske zemlje”, ili smrti. Danas bi se reklo da je primjena tog principa bila neka vrsta “etničkog čišćenja”.¹³

Prema tome, ne treba da nas čudi što je u momentu stvaranja savremene švajcarske federalne države 1848. godine većina kantona (20 od 25) bila vjerski homogena.¹⁴ Tek će Ustavom iz 1848. biti uvedena apsolutna sloboda kretanja i stanovanja, a postepeno će biti ukinuti svi kantonalni zakoni koji su zabranjivali konfesionalno miješane brakove.¹⁵

Znači, jasno je da takva primjena teritorijalnog principa danas ne može biti prihvaćena ako branimo načela liberalne demokratije i ako se protivimo “etničkom čišćenju”.

Zanimljivo je u ovom kontekstu istaći nešto što na prvi pogled može izgledati kao paradoks. Naime, ako je s jedne strane primjena teritorijalnog principa na *vjerske* grupe neprihvatljiva, s druge

¹² Zanimljivo je istaći da u to vrijeme, a tako je sve do druge polovine 19. vijeka, jezičke razlike nisu bile politički relevantne i, kao takve, nisu bile izvor sukoba u Švajcarskoj.

¹³ Postojao je, pak, u to vrijeme i drugačiji način rješenja “problema” vjerskog pluraliteta: *millet* – sistem vjerske autonomije u Otomanskom carstvu. Sa savremenog gledišta, kako Kymlicka ističe, radi se o sistemu koji je u odnosu na *cuius regio eius religio* bio “općenito human, tolerantan prema grupnim razlikama i zapanjujuće stabilan”. Naravno, takav sistem ne može biti prihvatljiv po današnjim standardima demokratije pošto to nije bilo jedno “liberalno društvo”, već “duboko konzervativno i patrijarhalno društvo, suprotno idealima lične slobode” (Kymlicka, 1995: 157).

¹⁴ Prema popisu iz 1837. godine u jedanaest kantona preko 90% stanovništva je bilo katoličko (a čak sedam kantona je bilo stopostotno katoličko), dok je u devet kantona udio katolika bio iznad 85% (a u četiri iznad 98%).

¹⁵ Jevreji će tek 1866. godine postati ravnopravni građani Švajcarske.

strane primjena istog tog principa na *jezičke* grupe imala je nekoliko pozitivnih efekata sa stanovišta liberalne demokratije. Naime, zahvaljujući jakom federalnom uređenju zemlje, određene oblasti koje su blisko vezane za pitanja jezika ostale su u nadležnosti kantonâ a ne federacije. U prilog ovom dovoljno je istaći da svaki kanton ima skoro potpunu autonomiju u oblasti školstva i da danas *de jure* postoji 26 obrazovnih sistema (iako se oni *de facto* približavaju jedni drugima i pokušavaju koordinirati nastavne programe i kalendare).

Šta to konkretno znači? U Kantonu Ticino, u kojem je istorijski koncentrisano više od 84% Švajcaraca italijanskog maternjeg jezika,¹⁶ a koji na nivou države predstavljaju samo 4,3% švajcarskih građana, sva nastava se održava isključivo na italijanskom jeziku. Isto vrijedi i za kantonalne zakone, za natpise ulica i javnih ustanova, za presude kantonalnih sudova itd., koji su bez iznimaka napisani samo na italijanskom. Ako se na primjer jedna porodica njemačkog maternjeg jezika preseli iz Ciriha u Ticino, djeca će morati pohađati nastavu na italijanskom jeziku i proći isti proces jezičke integracije kao što to rade i djeca imigranata iz Španije, Turske, ili Bosne i Hercegovine. Roditelji će morati naći nekoga da im prevede sa njemačkog na italijanski molbu za dobijanje dječjeg dohotka, a u slučaju da završe na sudu presudu će dobiti isključivo na italijanskom jeziku.¹⁷ Činjenica da su švajcarski građani njemačkog maternjeg jezika u apsolutnoj većini (72,5%) na nivou države ništa im ne pomaže. Bilo je pokušaja, pogotovo tokom dvadesetih

¹⁶ Prema popisu stanovništva iz 2000. godine.

¹⁷ Treba biti oprezan u prenošenju ovog primjera na bosanskohercegovačku stvarnost. Činjenica da tri zvanična jezika BiH pripadaju (u najmanju ruku) istoj jezičkoj porodici, a to nije slučaj sa četiri švajcarska jezika, po mom mišljenju ne daje pravo službeniku Opštine Bijeljina da vrati nazad sličnu molbu građanina X samo zato što je napisana na bosanskom ili na hrvatskom a ne na srpskom jeziku. Ali isto tako građanin X ne bi trebao moći zahtijevati od Opštine Bijeljina da dobije odgovor na svom jeziku (i pismu). Naime, objektivno govoreći, podrazumijeva se da svi bosanskohercegovački građani razumiju sva tri zvanična jezika i da čitaju oba pisma. Postavlja se ipak pitanje – uzimajući u obzir segmentaciju školstva i nastavnih programa u dejtonskoj BiH – da li će, objektivno govoreći, za dvadeset ili trideset godina službenica u Širokom Brijegu znati da pročita molbu građanina Z napisanu ćirilicom.

godina XX vijeka, “imigranata” iz njemačkog govornog područja koji su se bili preselili u Ticino da im, na primjer, djeca pohađaju školu na njemačkom jeziku ili da im sudske presude budu napisane na njemačkom, obrazlažući to “slobodom jezika” zagaranovanom ustavom. Ti zahtjevi su uvijek bili odbijeni, čak i od Saveznog suda, uz jednostavno obrazloženje: teritorijalni princip to ne odobrava, sloboda jezika daje slobodu govora u privatnoj sferi života, ali ne i u kontaktima sa opštinskim ili kantonalnim institucijama.

Bez obzira što je tako stroga primjena teritorijalnog principa u pogledu jezika tu i tamo osporavana – pogotovo u mjestima duž jezičkih granica, na primjer u dvojezičnom Kantonu Fribourg (Fribourg/Freiburg) – njen paradoks je u tome što onemogućava da se *jezičke* grupe pretope u *etničke* zajednice, čuvajući tako osnovne principe liberalno-građanskog uređenja države. Uzmimo primjer jednog Švajcarca čiji je maternji jezik italijanski i koji se iz Kantona Ticino preselio u Kanton Ženeva, gdje je službeni jezik francuski. Već smo objasnili zašto on automatski postaje građanin Ženeve. Ali tu priča još nije završena. Dovoljno je da nauči da govori jezik tog kantona, po mogućnosti bez akcenta (što može biti lakši ili teži zadatak, ali ne i nemoguć¹⁸), i biće viđen kao sasvim normalan Ženevljanin i “Roman” (Romand), to jest kao Švajcarac francuskog jezika. Danas nije teško naći ljude u Ticinu sa tipično njemačkim prezimenima kao što su, na primjer, Ritter, Müller ili Weber, koji se nikada ne bi izjasnili kao “Švajcarci njemačkog jezika” (a često i ne znaju govoriti njemački). Isto tako, u njemačkim i francuskim govornim područjima je moguće naći osobe sa prezimenima kao što su Bernasconi, Sciarini ili Cavadini; iako ta prezimena jasno potiču iz Ticina, te osobe često nemaju nikakve veze sa Ticinom.

Dva vijeća federalnog parlamenta: zaštita manjina?

Pokušaću ilustrirati jednu konkretnu primjenu dvostrukog principa – građansko-demokratskog i teritorijalno-federalnog –

¹⁸ Za odrasle osobe je sigurno teže da nauče govoriti strani jezik bez naglaska, ali nije za djecu, koja bez poteškoća uče nove jezike i nove akcente.

na primjeru parlamenta, najvažnijeg institucionalnog tijela svake demokratske države.

Federalni parlament odnosno savezna skupština Švajcarske podijeljen je na dva doma, to jest vijeća. Nacionalno vijeće (*Nationalrat; Conseil national; Consiglio nazionale*) predstavlja, kao što to njegovo ime i sugeriše, švajcarsku naciju, to jest sve njene građane prema građansko-demokratskom principu “jedan čovjek, jedan glas”. Sastoji se od dvjesto predstavnika biranih u dvadeset šest izbornih jedinica (koje se poklapaju sa kantonima), najvećim dijelom prema proporcionalnom (PR) izbornom sistemu.¹⁹

Gornji dom parlamenta, Vijeće kantona ili država (*Ständerat/ Conseil des Etas/ Consiglio degli Stati*), predstavlja kantone. Sastoji se od četrdeset šest članova.²⁰ U njemu su svi kantoni ravnopravno zastupljeni po teritorijalno-federalnom načelu “jedan kanton, dva poslanika”, bez obzira na njihovu geografsku ili demografsku veličinu.²¹ Činjenica da oba vijeća imaju skoro iste pravno-ustavne nadležnosti (npr. nijedan zakon ne može biti donesen ili promijenjen bez saglasnosti proste većine članova i jednog i drugog vijeća) dokaz je da oba principa imaju isti značaj u zakonodavnoj proceduri. Takav primjer skoro perfektnog simetričnog bikameralizma, to jest dvodomnog parlamenta, može se naći samo još u Italiji ili u SAD-u.²²

¹⁹ Šest članova Nacionalnog vijeća se bira po većinskom sistemu u izbornim jedinicama (kantonima) koji prema broju stanovnika imaju pravo na samo jednog poslanika. Osim toga, 68 poslanika se biraju u izbornim jedinicama sa manje od devet poslanika (low district magnitude). Tako male izborne jedinice Lijphart (1999: 152) ne preporučuje za pluralna društva pošto one proizvode izuzetno neproporcionalne rezultate i pored formalno PR izbornog sistema.

²⁰ Tri kantona su podijeljena na po dva polu-kantona. Svaki od polu-kantona ima pravo na jednog poslanika u Vijeću kantona.

²¹ Tvorci švajcarskog Ustava iz 1848. su se izričito pozvali na američki model kada su donijeli odluku da podijele parlament na dva doma. Naime, u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) Vijeće zastupnika (House of Representatives) predstavlja građane, dok u Senatu svaka američka država ima dva predstavnika.

²² Samo u rijetkim, ali ne i nevažnim, Ustavom predviđenim glasanjima dva vijeća se sastaju na zajedničkoj sjednici gdje se odluke donose prostom većinom glasova. U tim prilikama možemo govoriti o asimetričnom bikameralizmu pošto Vijeće država ima manju težinu u odnosu na Nacionalno vijeće (46 od ukupno 246 poslanika). Na primjer, izbor sedmočlane Savezne vlade i izbor sudija Saveznog (vrhovnog) suda odvija se na zajedničkoj sjednici oba vijeća.

Činjenica da teritorijalno-federalni princip obezbjeđuje manjim kantonima više nego srazmjernu zastupljenost u Vijeću kantona *na prvi pogled* poštuje konsocijacijski model, koji zaista pozitivno gleda na *više-nego-srazmjernu* zastupljenost *manjina* u zajedničkim institucijama (Lijphart, 2004: 103). U BiH je to jasno vidljivo u Vijeću naroda gdje sva tri “konstitutivna naroda” imaju isti broj zastupnika (pet). To znači da je (brojčano) manjinski narod više nego srazmjerno zastupljen, i to na račun brojčano većinskog naroda.

U švajcarskom Vijeću kantona, Kanton Uri, koji broji 35.000 stanovnika, ima isti broj zastupnika kao Kanton Cirihi (Zürich) sa 1,26 miliona stanovnika. Grubo rečeno, svaki stanovnik Urija “vrijedi” kao 36 stanovnika Kantona Cirihi!²³ Bez obzira na to što su proteklih godina švajcarski politolozi (Papadopoulos, 2003) često ukazivali na potrebu da se takav sistem promijeni, pošto reflektira društvene i političke razlike iz sredine XIX a ne s početka XXI vijeka, a mnogi razvili razne alternativne modele, nije došlo do bilo kakve reforme parlamentarne strukture iz razloga što takva reforma zahtijeva promjenu Ustava. Naime, svaka promjena Ustava je podložna obaveznom referendumu koji zahtijeva tzv. “dvostruku većinu”: nije dovoljna prosta većina građana-glasača (50% + 1) nego je potrebna saglasnost i većine kantona (prosta većina građana-glasača u 13,5 od 26 kantona). To manjim kantonima daje indirektno pravo veta i onemogućava reformu Vijeća kantona. Jer, naravno, u slučaju da se jednoga dana provede referendum o promjeni sastava Vijeća kantona ponovo glas jednog stanovnika kantona Uri vrijedi kao 36 glasova građana Ciriha (u računanju većine kantona). Zašto bi dobrovoljno, i racionalno, građani kantona Uri promijenili takav sistem i imali manju moć u nekom novom sistemu? Iako bi, teoretski gledano, veći kantoni mogli nadglasati manje kantone u slučaju referenduma o promjeni strukture Vijeća kantona, vjerovatnoća da se to dogodi je izuzetno mala pošto u *svim* kantonima postoje jake političke struje koje se tome protive, bilo iz principijelnih razloga (konzervativne

²³ Kanton Uri ima 35.083 stanovnika (od kojih 32.149 švajcarskih državljana), a Kanton Cirihi 1.255.645 stanovnika (1.004.516 švajcarskih državljana). Podaci iz 2004. godine.

snage se protive skoro svakoj reformi institucija), bilo iz stranačkih interesa (dvije od četiri vladajuće stranke, prisutne u svim kantonima, mnogo su bolje zastupljene u Vijeću kantona nego u Nacionalnom vijeću). Ne treba stoga da iznenadi činjenica da ozbiljna reforma Vijeća kantona nikada nije ni pokušana, to jest nikada nije ni stigla do referenduma. U nekoliko slučajeva su pojedini članovi Nacionalnog vijeća pokušali da predlože reforme, ali nisu imali uspjeha. Prema tome, možemo reći da je švajcarski institucionalni sistem “zaleđen” Ustavom iz 1848. godine. To je u neku ruku cijena švajcarskog federalizma.

Ali to je isto tako dokaz da švajcarski sistem prihvata veliko kršenje građansko-demokratskog principa o jednakosti svih građana (“jedan čovjek, jedan glas”) ne bi li do kraja ispoštovao teritorijalno-federalni princip o ravnopravnosti svih konstitutivnih država-kantona.

Zaštita katoličke manjine

Interesantno je istaći glavni razlog zbog koga su tvorci švajcarskog ustava iz 1848. godine prihvatili takvo kršenje prvog u korist drugog principa. Naime, da su predvidjeli samo jedno vijeće parlamenta po principu “jedan čovjek, jedan glas”, kao što je to predlagao jedan dio članova ustavne komisije 1848. godine, to bi značilo da bi u parlamentu protestanti bili u većini, to jest da bi teoretski mogli stalno nadglasavati predstavnike katoličke manjine.²⁴ To su, iskreno govoreći, pojedini političari protestanti i/ili liberali i željeli, ali je na kraju prevladalo mišljenje da je za stabilnost mlade švajcarske države potrebno raditi na integraciji

²⁴ U 19. vijeku odnos između protestanata i katolika je bio 6 naprema 4. Danas (zahvaljujući imigraciji iz pretežno katoličkih zemalja kao što su Italija, Španija i Portugal), a tako i sekularizaciji, u Švajcarskoj živi više katolika nego protestanata. Važno je istaći da pojmom “katolici” označavamo politički katolicizam, to jest katolike-konzervativce koji su se protivili stvaranju savezne države braneći suverenitet kantona. Postojali su i katolici-liberali koji su se borili za sekularizovanu saveznu državu, zahtijevajući potpunu separaciju države od Crkve. Oni su po mnogim pitanjima dijelili političke stavove protestanata-liberala i bili daleko od katolika-konzervativaca. Na primjer, jedan od sedam ministara prve savezne vlade iz 1848. godine – Stefano Franscini – bio je katolik-liberal.

a ne na izolaciji katoličke manjine, iako su katolički kantoni izgubili Sonderbundski rat iz 1847.

Stvaranjem Vijeća kantona – a, istovremeno, i uvođenjem pravila “dvostruke većine” za referendume o promjenama Ustava – bilo je moguće izbjeći taj problem pošto je u to vrijeme, kao što smo to vidjeli u prvom dijelu ovog teksta, većina kantona bila vjerski homogena i pošto su katolici bili većim dijelom teritorijalno koncentrirani u brojčano manjim kantonima. Jasno je, prema tome, da je teritorijalno-federalni princip “jedan kanton, dva predstavnika” u Vijeću kantona išao naruku katolicima pošto im je indirektno garantovao više nego srazmjernu zastupljenost ili čak, teoretski, i prostu većinu u tom domu parlamenta. Osim toga, katolici su imali vlast u “svojim” kantonima zahvaljujući federalnom i decentralizovanom uređenju države.

Kako izbjeći institucionalizaciju vjerskih grupa

Važno je istaći da ni u jednom članu Ustava iz 1848. ne stoji da katolici kao “narod”, “grupa”, “zajednica”, ili bilo koja druga vrsta *kolektiva*, imaju određene povlastice ili zagarantovana prava: ne samo što se tiče parlamenta nego i u vladi, i u državnoj administraciji uopšte.

Iz ovog primjera može se izvući jedna interesantna pouka.

Danas u Švajcarskoj razlike između protestanata i katolika ne predstavljaju političku i(li) socijalnu podjelu (*cleavage*). Čak ni osobe koje redovno prate švajcarsku politiku, a o “običnim” građanima da i ne govorimo, ne znaju, niti ih to interesuje, koliko je katolika ili protestanata zastupljeno u parlamentu, vladi ili državnoj administraciji. Moja teza je da depolitizacija vjerskih razlika u švajcarskom društvu i politici ne bi bila moguća da su 1848. godine katolici i protestanti ušli u Ustav kao kolektivi sa eksplicitnim pravima i garancijama, to jest da se sredinom 19. vijeka Švajcarska formalno definisala kao zemlja “jednakih građana” i “ravnopravnih [vjerski definisanih] naroda”, kao što je to slučaj sa BiH. Važne institucije i ustavna načela Švajcarske – na primjer Vijeće kantona, pravilo “dvostruke većine” pri obaveznim referendumima, velika politička autonomija kantona

– bez sumnje su doprinijeli integraciji katoličke manjine u saveznu državu nakon 1848. godine, a time i pacifikaciji i stabilnosti švajcarske demokratije. Istovremeno, neformalizacija katolika i protestanata kao ustavnopravnih kategorija doprinijela je tome da danas vjerske razlike nisu više relevantne ni u politici ni u društvu, i da ne predstavljaju faktor koji dijeli švajcarske građane i društvo u cjelini.

U isto vrijeme ovaj primjer ipak pokazuje da nije poželjno potpuno *ignorisati* faktore koji u određenim istorijskim momentima razdvajaju jedno multikulturalno društvo. On također pokazuje da je i u državama zasnovanim na liberalnim građansko-demokratskim principima moguće manjinama dati određene garancije unutar zajedničkih institucija i time olakšati stvaranje stabilne demokratije. Ali te garancije ne moraju (a mišljenja sam da i *ne trebaju*) biti eksplicitne, formalne i direktne. Poželjno je težiti ka fleksibilnijim rješenjima koja *implicitno, neformalno i indirektno* štite manjine ne kršeći osnovne liberalne principe prema kojima jedna demokratski uređena država ne treba davati kolektivima, *kao takvima*, određena prava, nego samo pojedincima-građanima (Stojanović, 2006b).

I onda kada Švajcarska – a tako i mnoge druge federalne države (SAD, Kanada, Belgija, Brazil, Rusija...) – krši taj princip dajući određena prava svojim teritorijalnim i federativnim jedinicama (kantonima) ne treba zaboraviti da je svaka od tih jedinica također uređena prema građansko-demokratskim a ne prema vjerskim i/li (etno)nacionalnim načelima.

Da li je Švajcarska zaista jezička konsocijacija?

Sada je potrebno vratiti se malo unazad, to jest na moju opasku prema kojoj „na prvi pogled“ podjela švajcarskog parlamenta na dva doma poštuje konsocijacijski princip. Zašto? Iz prostog razloga što Lijphart, a s njim i većina savremene naučne literature, ne smatra Švajcarsku primjerom *vjerske* konsocijacije (što je npr. bio slučaj Holandije) već *jezičke* konsocijacije (Lijphart, 2002). To sigurno ne iznenađuje čitaoce ovih redova pošto Švajcarska ni unutar bosanskohercegovačkih diskusija o konsocijaciji i nije viđena kao zemlja vjerskog nego jezičkog pluralizma.

Da li je konsocijacijski model zaista ispoštovan kada je riječ o jezičkim grupama u Švajcarskoj? Predlažem da se vratimo primjeru dvodomnog parlamenta. Nema nikakve dvojbe da Nacionalno vijeće ne poštuje konsocijacijski model pošto princip „jedan čovjek, jedan glas“ automatski znači da Švajcarci njemačkog jezika imaju apsolutnu većinu glasova, dok jezičke manjine – Švajcarci francuskog, italijanskog i retoromanskog jezika – nemaju nikakvu garanciju da neće biti konstantno nadglasavane.

Kakva je situacija u Vijeću kantona? Tabela 1 pokazuje da su i ovdje jezičke grupe zastupljene srazmjerno svom brojčanom udjelu u švajcarskom stanovništvu.²⁵ To znači da ni Vijeće kantona ne daje nikakvu garanciju jezičkim manjinama da neće biti nadglasavane, niti im daje pravo veta. Drugim riječima, u švajcarskom parlamentu konsocijacijski model nije ispoštovan ako govorimo o jezičkim grupama.

Tabela 1: Jezička struktura dva doma švajcarskog parlamenta (%)

<i>Jezik</i>	<i>Udio u stanovništvu</i>	<i>Nacionalno vijeće</i>	<i>Vijeće kantona</i>
Njemački	73,1	71,4	72,2
Francuski	20,5	23,2	21,7
Italijanski	4,3	4,1	4,3
Retoromanski	0,7	1,4	1,7

Izvor: Stojanović (2006a: 136, 138).

Napomena: Udio jezičkih grupa u stanovništvu odnosi se samo na švajcarske građane, ne uzimajući u obzir jezike stranih državljana koji žive u Švajcarskoj (20,7% stanovništva u 2005. godini). Procenti označavaju središnje vrijednosti iz popisa stanovništva 1980., 1990., i 2000. godine. Jezička struktura dva doma parlamenta odnosi se na period 1979-2007.

²⁵ To nije bio izraz izričite volje ustavne komisije iz 1848. godine već je rezultat slučajnosti i istorijskih okolnosti. Na primjer, da je teritorija Ticina (320.000 stanovnika italijanskog jezika) bila podijeljena na tri kantona, kao što je to slučaj sa centralnom Švajcarskom koja se dijeli na tri kantona – Uri, Švic (Schwyz) i Untervalden (Unterwalden) – i broji 244.000 stanovnika njemačkog jezika, onda bi u Vijeću kantona Švajcarci italijanskog jezika imali šest a ne dva predstavnika.

On nije dokraja ispoštovan ni u Saveznoj vladi Švajcarske. Iстина je da je od 1943., a neprekidno sve od 1959. godine, na vlasti “velika koalicija” četiri najveće stranke. To odražava konsanzualni način vođenja politike. Ali to samo po sebi ne znači da se radi i o *konsocijacijskom* modelu iz prostog razloga što te četiri stranke nisu stranke jezičkih segmenata ili zajednica, nego predstavljaju različite ideološko-političke poglede na svijet (ljevica/desnica, liberali/konzervativci, proevropljani/nacionalisti itd.).²⁶ Naime, te stranke su prisutne u gotovo svim kantonima i, znači, imaju mješoviti jezički karakter. U bosanskohercegovačkom žargonu bi se reklo da se ne radi o (etno)nacionalnim već o “građanskim” ili “multietničkim” strankama.

Naravno, pri izboru sedam članova Savezne vlade – koje parlament bira pojedinačno, u odvojenim glasanjima – maternji jezik kandidata je jedan od faktora. Ali on nije jedini a sigurno ne i najvažniji kriterij za izbor ministara o kojem se vodi računa. Važni su i kanton/regija, pol, starost, partija, političko iskustvo itd. Prema tome, ne postoji u Ustavu i zakonima Švajcarske formalna (*de jure*) obaveza da vlada bude jezički izbalansirana.²⁷ Znači, ne postoji formalni “(etno)nacionalni ključ” kao što je to slučaj sa Belgijom, gdje po ustavu u vladi mora biti 50% Valonaca i 50% Flamanaca. Ipak, neformalno (*de facto*) praksa je da od sedam članova švajcarske vlade dva do tri budu francuskog ili italijanskog maternjeg jezika. Počevši od 1848. godine pa sve do danas švajcarska

²⁶ Razlike između konsenzualnog (consensus) i konsocijacijskog (consociational) modela demokratije obrazložene su kod Lijpharta (1989).

²⁷ Do 1999. godine postojalo je pravilo da iz istog kantona ne može biti više od jednog ministra. To je također bio izraz teritorijalno-federalnog principa kojim se željelo izbjeći da najveći kantoni Cirihi, Bern i Vo dominiraju u Saveznoj vladi. To (formalno) pravilo je u februaru 1999. godine referendumom zamijenjeno formalnom ali za parlament ne i obavezujućom preporukom prema kojoj “treba voditi računa” da u vladi sve “jezičke i geografske regije budu adekvatno zastupljene”. To bi mogao biti znak da se u posljednje vrijeme i Švajcarska kreće putem konsocijacije, ali je još prerano donositi zaključke o tome. Dovoljno je spomenuti da između 1999. i 2007., to jest nakon donošenja nove ustavne preporuke o kriterijima za sastav vlade, parlament u tri navrata nije izabrao kandidate čiji je maternji jezik bio italijanski, bez obzira na odsutnost ministara iz te jezičke skupine nakon 1999. godine.

vlada nikada nije bila sačinjena od ministara njemačkog jezika. Uvijek je bilo ministara iz francuskog (24,5%) a često i iz italijanskog govornog područja (6,8%). Samo jedan ministar je pripadao retoromanskoj grupi jezika (0,6%), i to u periodu 1913-1920.²⁸

Osvrnimo se ukratko i na ostale elemente konsocijacijskog modela sa stanovišta uloge koju igraju jezičke grupe u Švajcarskoj.

Jezičke grupe ne posjeduju nikakvo pravo veta. To je, između ostalog, usko vezano za činjenicu da jezičke grupe kao takve nisu ustavnopravni subjekti.

Princip proporcionalne zastupljenosti jezičkih grupa se neformalno upotrebljava u državnoj (federalnoj) administraciji. Iako ne postoji formalni “jezički ključ”, vlada je u više navrata davala upute federalnim ministarstvima prema kojima treba “voditi računa” o jezičkom balansu. Statistički podaci pokazuju da je taj princip u dobroj mjeri i ispoštovan iako se organizacije kao “*Helvetia latina*”, koje u Bernu zastupaju interese “romanske” Švajcarske (svih govornih područja osim njemačkog), redovno žale da je na kadrovskim funkcijama još uvijek premalo osoba francuskog i italijanskog maternjeg jezika.

Što se tiče proporcionalnosti kao izbornog sistema, suprotno opštem mjestu u naučnoj literaturi, Švajcarska ne može biti svrstana u zemlje koje primjenjuju samo proporcionalni izborni sistem. Gornji dom parlamenta se bira većinskim sistemom, a sve do 1919. godine je i donji dom biran na isti način. To nije imalo nikakvog uticaja na srazmjernu zastupljenost jezičkih grupa pošto su one koncentrisane u određenim dijelovima Švajcarske (teritorijalna koncentracija). U tim slučajevima je dovoljno da se država podijeli na više izbornih jedinica i automatski će jezičke grupe biti zastupljene u Nacionalnom vijeću srazmjerno svojoj brojčanoj veličini (Stojanović, 2006a: 134).

Summa summarum, jedini element konsocijacijskog modela za koji možemo reći da je primijenjen u slučaju jezičkih grupa u Švajcarskoj je teritorijalna autonomija. A i tu je potrebna pozornost

²⁸ Ovi procenti označavaju srednje vrijednosti izračunate na osnovu jezičke strukture Savezne vlade u januaru svake godine u periodu 1848-2007. Tokom 84 godine nije bilo nijednog predstavnika iz italijanskog govornog područja.

u analizi jer dvadeset šest kantona nije, istorijski gledano, stvoreno da bi “zaštitili” jezičke grupe. Da je tako bilo, danas u Švajcarskoj ne bi postojala tri dvojezična i jedan trojezičan kanton. Objektivno govoreći, jedini primjer koji djelomično podržava tezu da je Švajcarska konsocijacija jeste separacija sjeverne Jure (gdje se govori francuski) od Kantona Bern (gdje preko 90% stanovništva govori njemački), to jest stvaranje Kantona Jura 1979. godine. Treba biti pažljiv i ne izvlačiti prebrzo zaključke pošto i taj slučaj pokazuje izuzetnu složenost švajcarske kulturne pluralnosti. Naime, iako je većina stanovnika sjeverne Jure prihvatila odvajanje od Berna, većina njihovih “sunarodnika” iz južne Jure je to odbila i još uvijek živi kao jezička manjina unutar kantona Bern. Jedan od razloga je taj što su u južnoj Juri protestanti u većini, za razliku od sjeverne Jure koja je većinom katolička. Vjera, znači, zbližava ljude iz južne Jure sa građanima njemačkog jezika iz kantona Bern koji su također protestanti (*crosscutting cleavages*).

Tabela 2. Švajcarska i BiH: sličnosti i razlike

	<i>Švajcarska</i>	<i>BiH</i>
Koncept nacije	Građanski	Vjerski, etnonacionalni
Broj nacija	Jedna (Švajcarci)	Tri (Bošnjaci, Srbi, Hrvati)
Odnos prema nacijama susjednih država	Ekskluzivan (npr. građani koji govore italijanski ne osjećaju se kao „Italijani“, to jest kao dio istog naroda susjedne italijanske države, već kao “Švajcarci italijanskog jezika”)	Inkluzivan (npr. mnogi bh. Hrvati i Srbi se osjećaju, ili su tako viđeni, kao pripadnici hrvatske odnosno srpske nacije čije su “matične države” Hrvatska odnosno Srbija; mnogi Bošnjaci u Sandžaku, ili su tako viđeni, kao pripadnici bošnjačke nacije i vide u BiH matičnu državu)
Jezici	Četiri <i>de jure</i> i <i>de facto</i> različita službena jezika	Jedan <i>de facto</i> , ali tri <i>de jure</i> jezika
Vjere (istorijske)	Protestanti, katolici, jevreji itd.	Muslimani, pravoslavci, katolici, jevreji itd.
Izvršna vlast	Savezna vlada sastavljena od sedam ministara. Jezička zastupljenost nije ustavno zagantovana. Predsjednik države godišnje rotira između sedam ministara.	Nacionalni ključ (1/1/1) u Predsjedništvu. U Vijeću ministara 1/3 ministara iz RS i 2/3 iz Federacije. Svaki ministar ima po dva zamjenika ministara iz drugih naroda.
Parlament	Bikameralizam. U Vijeću kantona svaki kanton ima isti broj predstavnika. Tu su jezičke grupe (slučajno!) zastupljene srazmjerno svojoj brojčanoj veličini.	Bikameralizam. U Vijeću naroda svaki konstitutivni narod ima isti broj predstavnika, što znači da je brojčano manjinski narod više nego srazmjerno zastupljen.

	<i>Švajcarska</i>	<i>BiH</i>
Državna administracija	Ne postoji formalni jezički ključ, ali se nastoji ispoštovati proporcionalna zastupljenost jezičkih manjina.	Nacionalni ključ kao opšti princip.
Veto za manjine	Ne	Da, kada su u pitanju "vitalni interesi" jednog naroda.
Teritorijalna autonomija	Dvadeset šest kantona.	Dva entiteta (RS i Federacija BiH). Federacija BiH podijeljena na 10 kantona. Distrikt Brčko.
Stranački sistem	Ideološki (desnica-ljeвица, liberali-konzervativci itd.). Sve veće stranke su višejezične.	(Etno)nacionalne stranke i višenacionalne stranke
Izborni sistem	Proporcionalni za Nacionalno vijeće, većinski za Vijeće država.	Proporcionalni.

Zaključak

“Kao što su se 1978. godine Nigerijanci [pišući novi ustav] ugledali na SAD, isto tako su mnoge zemlje pokušale da liče Švajcarskoj a ne Nigeriji, iako su njihovi problemi bili sličniji nigerijskim nego švajcarskim problemima” (Horowitz, 2002: 31).

Smatram da ova Horowitzeva opaska ima podlogu. Tabela 2 jasno pokazuje da su razlike između BiH i Švajcarske suštinske, pogotovu što se tiče njihovog odnosa prema etnonacionalnoj paradigmi. Ali to ne znači da nije moguće i korisno uporediti iskustva ovih zemalja u pogledu suočavanja sa vjerskim i/ili jezičkim razlikama koje dijele njihova društva. Takva usporedba je tim prije zanimljivija jer se i Švajcarska i BiH konstantno spominju unutar diskusija (i ne samo u BiH) o konsocijacijskom modelu demokratije koji prema Lijphartu predstavlja jedinu nadu za “duboko podijeljena društva” (*deeply divided societies*).

U tekstu se dolazi do sljedećih zaključaka:

1. Trenutačno ustavnopravno uređenje BiH poštuje skoro sve elemente konsocijacijskog modela. Teško je, znači, argumentovati da se sadašnji problemi BiH mogu riješiti uvođenjem još višeg stepena konsocijacije.
2. Švajcarska jeste primjer države koja je stabilna i demokratska uprkos jezičkom i vjerskom pluralizmu. Ali Švajcarska po mnogo čemu ne poštuje konsocijacijska načela. Zbog toga nije ispravno smatrati Švajcarsku pozitivnim primjerom konsocijacije.

Moguće je, ipak izvući nekoliko zanimljivih pouka iz švajcarskog primjera:

- Izbjeći institucionalizaciju kolektivnih identiteta. Primjer švajcarskih katolika koji nisu ušli u Ustav 1848. godine kao kolektiv doprinio je tome da danas vjerske razlike ne dijele više švajcarsko društvo.
- Predvidjeti indirektno i neformalne garancije za nacionalne manjine, umjesto formalnih i rigidnih mehanizama za zaštitu manjina.

Literatura

- Abazović, Dino (2007). "O konsocijaciji (I): Konsocijacijom protiv konsocijalizma". www.pulsdemokratije.net/print.php?sifra=070221002.

- Belloni, Roberto (2004). "Peacebuilding and Consociational Electoral Engineering in Bosnia and Herzegovina", *International Peacekeeping* 11(2): 334-353.

- Bieber, Florian (2005). „The Challenge of Institutionalizing Ethnicity in the Western Balkans: Managing Change in Deeply Divided Societies”, *European Yearbook of Minority Issues* 3, 2003/4: 89-107.

- Bogaards, Mathis (2000). "The Uneasy Relationship Between Empirical and Normative Types in Consociational Theory", *Journal of Theoretical Politics* 12: 395-423.

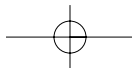
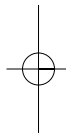
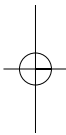
- Bose, Sumantra (2002). *Bosnia after Dayton. Nationalist Partition and International Intervention*. London: Hurst.

- Coray, Renata (2004). "Minderheitenschutz und Beziehungspflege: die zweite Revision des Sprachartikels (1985-1996)", in Widmer, Jean et al. (eds.), *Die Schweizer Sprachenvielfalt im öffentlichen Diskurs. Eine sozialhistorische Analyse der Transformationen der Sprachenordnung von 1848 bis 2000*, Bern: Peter Lang, pp. 247-427

- Deschouwer, Kris (2002). "FallinG Apart Together. The Changing Nature of Belgian Consociationalism, 1961-2001", *Acta Politica* 37: 68-85.

- Grin, François (2002). "La Suisse comme non-multination", in Seymour, M. (ed.), *Etats-Nations, multinationals et organisations supranationales*. Montréal: Liber, pp. 265-281.
- Horowitz, Donald (2002). "Constitutional Design: Proposals versus Processes," in Andrew Reynolds (ed.), *The Architecture of Democracy*. Oxford: Oxford University Press, pp.15-36. <http://kellogg.nd.edu/events/pdfs/Horowitz.pdf>
- Ibrulj, Nijaz (2006). "Nacionalni dogmatizam ili logika konsocijacije", *Pregled* 1-2 (januar-april).
- Kasapović, Mirjana (2005). *Bosna i Hercegovina: Podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb: Politička kultura.
- Kymlicka, Will (1995). *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press.
- Lijphart, Arend (1977). *Democracy in Plural Societies*. New Haven and London: Yale University Press.
- Lijphart, Arend (1985). *Power-Sharing in South Africa*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California.
- Lijphart, Arend (1989). "Democratic Political Systems. Types, Cases, Causes, and Consequences", *Journal of Theoretical Politics* 1(1): 33-48.
- Lijphart, Arend (1999). *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Democracies*. New Haven: Yale University Press.
- Lijphart, Arend (2002). "The Evolution of Consociational Theory and Consociational Practices, 1965-2000", *Acta Politica* 37: 11-12.
- Lijphart, Arend (2004). "Constitution Design for Divided Societies", *Journal of Democracy* 15(2): 96-109.
- Mujkić, Asim (2006). "Bosna i Hercegovina i izazovi konsocijacije", *Odjek* (proljeće). <http://www.odjek.ba/?broj=09&id=07>
- Papadopoulos, Yannis (2005). "Fédéralisme, démocratie directe et minorités", in Oscar Mazzoleni (a cura di), *Federalismo e decentramento. L'esperienza svizzera e le nuove sfide europee*, Lugano: Giampiero Casagrande editore, pp. 61-77.
- Pejanović, Mirko (2005). *Politički razvitak Bosne i Hercegovine u postdejtonskom periodu*. Sarajevo: Šahinpašić.

- Pobrić, Nurko (2006). "Političkopravni kriterij za prijem u članstvo Evropske unije", *Pregled* 1-2 (januar-april).
- Stojanović, Nenad (2000). *The Idea of a Swiss Nation. A Critique of Will Kymlicka's Account of Multination States*. M.A. Thesis. Montreal: McGill University.
- Stojanović, Nenad (2006a). "Do Multicultural Democracies Really require PR? Counterevidence from Switzerland", *Swiss Political Science Review* 12(4): 131-157.
- Stojanović, Nenad (2006b). "The Dilemma of Ethnic Quotas in Power-sharing Theory. The Case of Bosnia and Herzegovina", in Milan Bufon, Anton Gosar, Safet Nurković and Andre-Louis Sanguin (eds.), *The Western Balkans: A European Challenge*. Koper, Publishing House Annales, pp. 331-347.
- Van Parijs, Philippe. (2000). "Power-Sharing versus Border-Crossing," in Ian Shapiro and Stephen Macedo (eds), *Designing Democratic Institutions*. New York: New York University Press. [http://www.etes.ucl.ac.be/Publications/DOCH/DOCH/DOCH%2044%20\(VanParijs\).pdf](http://www.etes.ucl.ac.be/Publications/DOCH/DOCH/DOCH%2044%20(VanParijs).pdf)
- Vlaisavljević, Ugo (2005). "Demokratska konsocijacija i nepodnošljivi pluralizam", *Status* 6 (siječanj/veljača). <http://www.cceol.com/aspx/getdocument.aspx?logid=5&id=9D0B0707-301A-4979-A598-4C8C8F516080>
- Walzer, Michael (1997). *On Toleration*. New Haven and London: Yale University Press.

UDK 330.82 + 008

Nurko Pobrić

LIBERALIZAM I MULTIKULTURALIZAM

LIBERALISM AND MULTICULTURALISM

Sažetak

Predmet našeg interesiranja predstavlja odnos liberalizma i multikulturalizma, posebno kao modela moguće organizacije društva i države. Posredno, u ovom tekstu, govori se i o Bosni i Hercegovini, odnosno njenom sadašnjem ustavnom uređenju. Upućuje se i na nedovršenost tog uređenja, te potrebu da se Ustav Bosne i Hercegovine mijenja. Težište je na tvrdnji da osnova bilo kakve forme državne organizacije mora biti pojedinac – građanin, i njegova građanska i druga prava. Društvene grupe, bilo koje vrste, ne mogu biti isključiva osnova ustrojstva jedne države. Kolektivna prava grupa, u osnovi, izvode se iz prava pojedinaca. Kulturno-etnička pripadnost, prema shvaćanju liberalne teorije, ne može biti posebna osnova za privilegiran položaj u državi i društvu. U svakom slučaju, savremeni multikulturalizam podrazumijeva zaštitu društvenih grupa u vidu raznih formi autonomije, samouprave i posebnih (identitetskih) prava, pri tome se pojedinac (građanin) ne potiskuje u drugi plan, nego i dalje ostaje činilac konstituiranja političke vlasti.

Ključne riječi: *liberalizam, multikulturalizam, zajednica, pojedinac, građanin, neutralna država, politička kultura, ustavni patriotizam, lična i kolektivna prava, autonomija, samouprava*

Summary

The object our interest represents relation between multiculturalism and liberalism, especially as a module of possible organisation of the state and the society. Indirectly, this text is about Bosnia and Herzegovina, that is, about it is present constitutional

regime. It addresses the incompleteness of that the incompleteness of that regime, and the need of changing the basis for any form of the state organisation must be and individual – a citizen and his or hers civic and other rights. Societi groups, of any kind, can not be the exclusive basis of structure of a state. The collective rights of a group, in foundation, supervene from the rights of the individual. The cultural-ethnic determination, according to the liberal theory, can not be a particular basis for the privileged position within the state and the the society. In any case, contemporary multiculturalism represent the protection of society groups with regard to different forms of autonomy, self-rule and particular (identity) rights, where every individual (a citizen) is not being pushed back in fact remains the basic factor of the constituting of the political power.

Key words: *liberalism, multiculturalism, and individual, a citizen, neutral state, political culture, constitutional patriotism, individual and collective rights, autonomy, self-rule*

1. Uvodne napomene

Raspravljanje o „identitetskim problemima“ Bosne i Hercegovine i u kontekstu liberalno-demokratskog pristupa njihovom „rješavanju“ nameće pitanje određenja šireg evropskog identiteta, evropskog građanina (građanina Evrope). Prethodno, čini se, potrebno je istaći da zahtjev za identitetom ne proističe nikad iz normalne, mirne situacije. Identitet se traži kao garancija od opasnosti uništenja koja dolazi od strane „drugog“ identiteta (stranog identiteta) ili od „brisanja identiteta“ (depersonalizacija). „U stvarnosti ne postoje identiteti, već samo identifikacije: ili sa samom institucijom ili s drugim subjektima posredstvom institucije. Identiteti su samo idealan cilj procesa identifikacije, pitanje njihove časti, izvjesnosti ili neizvjesnosti njihove svijesti, te otuda njihov imaginarni referend“.¹

¹ Etjen Balibar: Kultura i identitet – Kulturni identitet, nacionalni identitet, u Zborniku: Nacija, kultura i građanstvo, Beograd, 2002, str. 60.

Vratimo se evropskom identitetu. Šta je evropski identitet, šta su temeljne osnove tog identiteta, prvenstveno identiteta zemalja utemeljitelja Evropske unije? „Na prvi pogled na tragu tradicionalne političko-filozofske argumentacije moglo bi se zaključiti da je riječ o emancipatorskoj naraciji univerzalizma liberalne demokratije, sekularizma i slobodnog tržišta...“² U vezi s naznačenim uvodnim napomenama, a u svrhu ispunjenja zadatke tematskog sadržaja ovog broja časopisa „Pregled“, te imajući u vidu da osnove evropskog identiteta (kako je to navedeno u citiranoj sentenci) čine liberalna i ustavna demokratija, sekularizam i sloboda tržišta (dodali bismo i vladavinu zakona – prava), u narednim redovima ovog priloga, u vidu uopćenog (i sažetog) pregleda, pokušat ćemo naznačiti osnovne odrednice (i razlike) između liberalizma i multikulturalizma. Držimo da je ovo pitanje relevantno za aktuelnu političku i društvenu stvarnost Bosne i Hercegovine.

2. Multikulturalizam i liberalizam

Termin multikulturalizam u našoj intelektualnoj i političkoj javnosti sve češće je u upotrebi. Ovom terminu pridaju pozitivnu konotaciju oni koje možemo označiti radikalno liberalno-građanski orijentiranim i koji su skloni, također, radikalnom odbacivanju kulturno-etničkog pojma nacije i s njim povezane koncepcije etnonacionalne države. Razlog u navedenom stavu vjerovatno se može potražiti u činjenici što se pojam multikulturalizma dovodi u vezu s pojmom tolerancije prema kulturnim razlikama, s pojmom koji je u korelaciji s liberalnom tradicijom i u toj tradiciji nastalom građanskom državom otvorenom prema pripadnicima različitih etnosa, kultura, religija itd. Međutim, prije bi se moglo reći da je savremeni multikulturalni pokret prvenstveno pokušaj kritike liberalizma i, posredstvom nje, formalno-institucionalnog ustrojstva modernih političkih zajednica i njihovih društvenih implikacija. Cilj ove kritike nerijetko je pokušaj umjerene kritike liberalizma, koji, pritom, ne dovodi u pitanje osnovne postavke liberalnog

² Asim Mujkić: Mi, građani Etnopolisa, Sarajevo, 2007, str. 114.

učenja. Zagovornici ovakve multikulturene orijentacije tvrde da svojim kritičkim analizama doprinose dopunjavanju, inovaciji ili proširivanju ideje liberalizma (umjereni multikulturalizam). Pritom „multikulturalisti poriču da je javni prostor ikad bio stvarno otvoren za sve i da je stvarna jednakost ikada vladala“.³ Neki od njih, da bi izbjegli moguće prigovore za antiliberalizam, nastoje da uporište za svoje koncepcije potraže u klasičnim liberalnim teorijama i u tu svrhu ponovno promišljaju liberalnu tradiciju, i što je važnije vrše njenu reinterpretaciju. Ipak, čini se, cilj navedene kritike nerijetko je i pokušaj radikalnije revizije liberalnog učenja odbacivanjem njegovih bazičnih principa (radikalni multikulturalizam). Predstavnici i jedne i druge opcije izvorište za svoju kritiku nalaze u empiriji koja, navodno, u ovoj ili onoj mjeri dovodi u pitanje bar neke od osnovnih liberalnih postulata.

3. Bazični organizacioni principi liberalne države/društva

Predmoderna država se može, na najapstraktnijem nivou analize, označiti kao supstancijalni identitet stoga što se njena suština može izjednačiti sa zajedničkim dobrom čiji je sadržaj bio dat ovom ili onom koncepcijom ideologije, morala, religije itd. Dobro o kojem je riječ predstavljalo je partikularnu koncepciju dobrog života koja je uzdizana na nivo javnog dobra koje, upravo zato što je javno a ne privatno, država treba da podržava i štiti. Moglo bi se reći da je to dobro bilo telos date države, a njegove komponente njeni konstitutivni principi. Uzdizati neku posebnu koncepciju dobrog života na nivo javnog dobra značilo je pridavati joj obavezujući status. U naznačenom kontekstu proizlazio je i karakter slobode. Dominirala je koncepcija pozitivne slobode po kojoj se sloboda izjednačuje s propisanim djelatnostima od strane države u duhu postuliranja egzistencije objektivnog pojma dobrog života, zapravo privilegiranjem jednog načina života kao konstitutivnog za slobodu.

³ Andrea Semprini: Multikulturalizam, Beograd, 2004, str. 114.

Iz navedenih razloga, ustavi i zakoni predmodernih država nisu se odnosili neutralno prema načinu života stanovnika ovih država. U njima nije moglo biti odredbi kojima bi se proklamirale (i štatile) sloboda vjeroispovijesti, sloboda misli i savjesti, i slično, jer bi to vodilo razdvajanju ovih načina čovjekove egzistencije od državno-političke sfere i posljedično radikalnoj izmjeni identiteta spomenutih država koji se zasnivao na primatu supstancijalnog zajedničkog dobra. Načelno posmatrano, u zakonima starih država težište je bilo ne na pravima već na dužnostima koje su proistjecale iz zahtjeva da se štiti i usavršava zajedničko dobro kao telos zajednice.

Primat javnog dobra nad individualnim pravima implicira identitet privatne i javne sfere na način što se ne prepoznaje razlika između dobrog čovjeka i dobrog građanina, pošto se principi pravde izvode iz jedne jedine posebne koncepcije dobrog života, pa koncepcija dobra ne može biti u domenu privatnog izbora. Ipak, u demokratskim sistemima, kao što je bio atinski, može se govoriti o aktivnoj participaciji građanstva. Međutim, to je sloboda kao participacija u preegzistirajućem javnom dobru, a ne sloboda kao individualna autonomija, ne sloboda izbora između različitih posebnih koncepcija dobrog života.

Proces nastajanja moderne građanske države odvijao se u vidu desupstancijalizacije zajedničkog dobra, kao proces odvajanja njegovih sastavnih supstrata od države, što je omogućilo autonomizaciju privatne (društvene) sfere. Ova konstatacija može se ilustrirati na primjeru religije. U 16. stoljeću evropske države bile su razdirane konfliktom između katolika i protestanata s težnjom i jednih i drugih da njihovoj religiji treba da bude priznat status vladajuće, državne religije. Konflikt je riješen tako što je ukinut sam status državne religije posredstvom odvajanja crkve od države, te potom principijelno religija nije više figurirala kao sastavni dio zajedničkog dobra, odnosno kao konstitutivni princip državnog ustrojstva, već kao nešto što postaje stvar ličnog izbora svakog pojedinca. Time je otvoren i put religioznom pluralizmu i univerzalizaciji prava na religijske razlike na nivou društva u spomenutim državama. Sfera religije prestala je da bude privilegirano područje države. Umjesto toga, pojedinci su stekli slobodu da slijede religiju

koju hoće. Sloboda vjeroispovijesti bila je i ustavno ustanovljena, čime je državi oduzeto pravo da neku od posebnih konfesija posmatra kao zajedničko dobro. Liberali su potom proširili princip vjerske tolerancije na ostale komponente zajedničkog dobra. Postavljena je ideja da principi liberalne pravde ne pretpostavljaju nijednu posebnu koncepciju dobra, odnosno da se liberalna država ne može zasnovati na koncepciji supstancijalnog zajedničkog dobra. Ako se o zajedničkom dobru u liberalnoj državi uopće može govoriti, onda se može govoriti o desupstancijaliziranom zajedničkom dobru izraženom u univerzaliziranim političkim principima formalne slobode i jednakosti koji kao takvi ne privilegiraju nijednu posebnu koncepciju pravde i dobrog života, već ostavljaju mogućnost svim građanima da slijede vlastitu koncepciju dobra. „Politički i filozofski, liberali su podržavali demokratske institucije, vladavinu prava i zakona, toleranciju prema različitostima i mirne reforme.“⁴ Lična sloboda predstavlja središnju vrijednost liberalizma. Savremena liberalna politička teorija i dalje nastoji deducirati univerzalno validni korpus prava iz jednog apstraktnog poimanja autonomnog pojedinca.

Proces odvajanja pojedinih područja ljudskog života od države imao je za rezultat širenje privatne sfere. Time je došlo i do desupstancijalizacije države, procesa sve veće redukcije njenih pretpolitičkih osnova, čime je država (politička zajednica) tendencijski poprimala univerzalni oblik, to jest postajala je entitet čija se suština sastoji od generaliziranih procedura. Vladavina takve države „može biti samo ograničena vladavina, jer se svim elementima u okviru liberalne tradicije pojedincima daju prava i priznaju pravedni zahtjevi koje država mora priznati i poštovati i koji se, ustvari, mogu isticati protiv nje“.⁵ Generaliziranim procedurama iz države se izmješta telos, a principi pravde dovode se u unutrašnji odnos s procedurama. Ne postoji od procedura nezavisan kriterij pravde jer se procedure posmatraju kao instrumentarij koji osigurava da će rezultat biti pravičan. Pojmom proceduralizam eminentno je određen liberalni pogled na državu.

⁴ Robert A. Hajneman: Uvod u političke nauke, Podgorica, 2004, str. 61.

⁵ Džon Grej: Liberalizam, Podgorica, 1999, str. 97.

Što su državne procedure formalnije i sa što manje sadržaja, to su one bliže liberalnom poimanju ideala univerzalnosti koji se najadekvatnije može iskazati pojmom „prazne“ univerzalnosti. Poistovjećivanje suštine države s procedurama, odnosno izmještanje telosa iz nje, implicira instrumentalističku koncepciju države, čiji je temeljni cilj postati sredstvom za osiguranje uvjeta pod kojima pojedinci mogu sami odrediti ciljeve svog života i vlastitu koncepciju sreće. „Individualizam predstavlja osnovno načelo liberalne ideologije. On odražava vjerovanje u vrhovni značaj ljudske jedinice u odnosu na bilo koju društvenu grupu ili kolektivno tijelo.“⁶ Svakako, liberalnu državu ne treba shvatiti bukvalno kao „generaliziranu proceduru“. Njeni „elementi“ su i sloboda, jednakost, tolerancija, pristanak i konstitucionalizam.

Iz perspektive idealne (ili idealizirane) teorije, liberalna država je desupstancijalizirani entitet, to jest čista forma. Ona, kao takva, ne može biti određena bilo kojom posebnom koncepcijom: ideologije, morala, religije, zajedničkog načina života itd. Dakle, u njenoj osnovi ne može biti nijedna posebna koncepcija zajedničkog dobra jer bi u tom slučaju morala biti sadržajno definirana nekim konkretnim skupom zajedničkih vrijednosti, vjerovanja, običaja i tome slično. U zemlji koja bi bila organizirana na čistim liberalnim načelima pokušaj da se ustanovi državna ideologija, etika, religija itd. bio bi nelegitiman jer bi doveo u pitanje samu osnovu ustroja liberalne države, stoga što se liberalnoj državi odriče pravo da propisuje i regulira navedene forme ljudskog života. Ideologija, moral, religija, način života u liberalnoj državi isključivo su privatna stvar. Svaki član liberalne države stiče pravo da sam odabere vlastitu koncepciju dobrog života. Time se radikalno odbacuju ideje na kojima su počivale predmoderne države – ideje zajedničkog dobra izražene u ideološkim, moralnim, religijskim, etničkim i sličnim odrednicama. Ove ideje u liberalnoj državi smještene su u sferu vandržavnog, te se država konstitucionalizira kao dokraja formalizirana struktura izražena u univerzaliziranim pravilima igre koja su, kao takva, otvorena za sve ideologije, moralne poglede, religije, načine života, etnose itd.,

⁶ Endru Hejvud: Politika, Beograd, 2004, str. 87.

osim za one koji bi doveli u pitanje sama ova pravila igre. Samo ona država koja u svoju konstituciju ne uključuje bilo koju partikularnu koncepciju dobra može zadobiti onaj formalno-pravni okvir unutar kojeg njeni pripadnici mogu slijediti bilo koju posebnu koncepciju dobra. U suprotnom, država bi bila formalno-pravno zatvorena za pristalice drugačijih od države priznatih koncepcija ideologije, morala, religije itd. Prema tome, puna desupstancijalizacija državnog identiteta podrazumijeva njegovu punu formalizaciju i univerzalizaciju, čime se otvara prostor za razlike između članova društva, jer njegove članove više ne drži na okupu od države osnaženo supstancijalno jedinstvo zasnovano na nekoj posebnoj koncepciji pravde (dobrog života), već zajednička pravila igre, koja su, baš zato što su univerzalna i čisto formalna, ravnodušna prema svakom posebnom sadržaju i tako otvorena za ideološke, religiozne, moralne, običajnosne i druge razlike. Navedeni stav u osnovi vrijedi i za liberalne države, koje čine multikulturalna društva. „Primjer multikulturalnih društava kao što su Švajcarska i SAD svjedoči o tome da se politička kultura, iz koje konstitucionalni principi vuku korijenje, ne može ni u kom slučaju zasnivati na istom jeziku i istom etničkom i kulturnom porijeklu svih građana. Politička kultura mora služiti kao zajednički imenilac za konstitucionalni patriotizam, koji u isti mah izoštrava svijest o multiplicitetu i o integritetu različitih oblika života kakvi koegzistiraju u multikulturalnom društvu.“⁷ Citirana oznaka multikulturalnih društava (država) neuporediva je u odnosu na aktuelnu političku i društvenu bosanskohercegovačku zbilju u kojoj nedostaje i zajedničke političke kulture i konstitucionalnog (ustavnog) patriotizma, mada se neki politički akteri (političari) u diskursu o predstojećim (!) ustavnim promjenama zalažu za ustavni preustroj Bosne i Hercegovine na principima ustavnog uređenja Švicarske, koju (Švicarsku) vide kao državu etničkih (jezičkih) zajednica, koje su (te jezičke zajednice) osnovni ustavni konstitutivni princip državnog uređenja Švicarske, mada to uopće nije tačno. Dakle, neki domaći „politički

⁷ Jirgen Habermas: Građanstvo i nacionalni identitet: Neka razmišljanja o budućnosti Evrope, u Zborniku: Nacija, kultura i građanstvo, Beograd, 2002, str. 38.

faktori“ koje smo spomenuli ili o Švicarskoj znaju vrlo malo ili su njihova „navijanja“ za „švicarski model“ u domenu „političke taktike, manipulacije“ i sl.

I u budućoj federalnoj republici evropskih država, ističe J. Habermas, isti pravni principi morat će se interpretirati iz perspektive različitih nacionalnih tradicija i historija. Vlastita tradicija dovodit će se u vezu s drugim, nacionalnim kulturama, i relativizirat će se. Dovodit će se u vezu s preklapajućim konsenzusom o zajedničkoj supranacionalnoj kulturi Evropske zajednice.⁸

Za razliku od antičkog polisa, koji je regulirao dužnosti i obaveze svojih građana, moderni zakoni (zakoni liberalne države) dati su u vidu negativnih propisa, u njima se ne fiksira obavezujući sadržaj društvenog života pojedinaca, to jest zajedničko dobro koje bi oni morali da slijede, već polje onoga što je članovima društva zabranjeno. Sve ostalo spada u domen njihovih prava u koja se država ne smije miješati, već ta prava mora jamčiti i štiti. U modernim državama uspostavlja se autonomna sfera djelovanja pojedinca u odnosu na javnu vlast. Stoga, moderna sloboda nije participacija članova zajednice u zajedničkom dobru, već sloboda od države, sloboda kao lična autonomija, kao sloboda izbora između različitih ideoloških, etičkih, religijskih alternativa, koja, pošto je zasnovana na ličnoj autonomiji, uključuje i slobodu revizije i napuštanja izabranih opcija na osnovu novih iskustava i informacija. Zbog radikalnog razdvajanja javnog i privatnog identiteta, pojedinci mogu slobodno mijenjati svoja ideološka, moralna i religijska uvjerenja, svoj etnički identitet, a da njihov javni identitet ostane nepromijenjen i da im se i dalje jamče građanska i politička prava. U opisanom društvu (državi) vladaju negativne slobode, koje su ograničene samo onim što je izričito zabranjeno, a zabranjene su samo one aktivnosti koje predstavljaju alternativu načelu slobode izbora.

Desupstancijalizacija državnog identiteta od posebnih ideologija, religija, običajnosti itd., iz čiste liberalne perspektive, jest i dekulturnizacija državnog identiteta (oslobađanje od kulturnih

---

⁸ Isto, str. 38.

sadržaja). Dekulturalizacija je samo druga strana procesa depolitizacije kulture i iskazuje se kao radikalno razdvajanje kulturno-etničkog i državno-političkog identiteta ili, izraženo u tradicionalnim filozofskim kategorijama, kao razdvajanje etosa i nomosa. Baš zato što je odvojen od etosa odnosno od kulturno-etničkog identiteta kao nečega što je uvijek partikularno, nomos, to jest državopravni identitet postaje apstraktan, besadržajan, čista normativna struktura koja kao takva mora poprimiti univerzalnu formu. U bosanskohercegovačkoj postojećoj konstituciji kulturno-etnički identitet ne samo što nije razdvojen od državopravnog identiteta nego je s njime i stopljen. Tačnije, državopravni identitet, u mjeri u kojoj je uopće vidljiv, rezultat je sporazuma (najčešće ad hoc, od slučaja do slučaja) predstavnika etničkih segmenata (zajednica) koji egzistiraju u Bosni i Hercegovini, ustavno imenovani konstitutivnim narodima, a ti sporazumi zasnivaju se na radikalnim formama konsocijacijske demokratije (mada se neki zalažu za „uvođenje“ ovog oblika demokratije u ustavni sistem Bosne i Hercegovine, kao da taj oblik demokratije već nije „uveden“ Dejtonskim sporazumom), pa politička praksa i pojavnost u Bosni i Hercegovine više egzistiraju kao (su)djelovanje tri „etničke države“ nego kao djelovanje i praksa jedne političke zajednice (države) – Bosne i Hercegovine. A za konsocijacijsku demokratiju, kao politički režim, ukoliko bi on bio „uveden“ u konstituciju Bosne i Hercegovine (a već je uveden, kako smo naprijed istakli) kaže se: „Konsocijacijski režim bi bio potpuno nelegitiman jer bi razorio samu strukturu prava i izbrisao svaku razliku između prava i politike.“⁹ Pošto je konsocijacijski režim već „uveden“ u Bosnu i Hercegovinu (da budemo malo cinični, taj režim je, zapravo, „uvezen“), on je značajno ne razorio, nego onemogućio demokratsko stvaranje prava i pravnog poretka u Bosni i Hercegovini i nerijetko pravo supstituirao takozvanim političkim sporazumima etno-nacionalnih oligarhija ili dekretima visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu.

Zakoni (pravo) moderne države moraju se odvojiti „od krvi tla“, od bilo koje vjeroispovijesti, tradicije i ideologije, da bi se

⁹ Asim Mujkić, nav. rad, str. 102.

postavila formalno-pravna mogućnost da čovjek „s bilo kojeg tla“, „bilo koje krvi“, vjeroispovijesti, ideologije, itd., postane jednakopravan (sa svim ostalim) član te države. Utoliko između moderne liberalne i otvorene države postoji konceptualna veza.

Država se može postaviti neutralno prema dobrima posebnih kultura samo pod uvjetom da se uspostavi primat individualnih nad kolektivnim pravima. Ako bi pojedinci stjecali svoja individualna prava tek kao pripadnici određenih kulturno-etničkih grupa, tada bi pripadništvo određenoj kulturnoj grupi prethodilo individualnim pravima, ili bi tada određeni kulturno-etnički sklop prethodio državi i otuda je određivao. Na ovom konceptu utemeljen je Dejtonski ustav. Takozvana ravnopravnost konstitutivnih naroda u Bosni i Hercegovini „na njenom čitavom teritoriju“ (što je, zapravo, više fikcija nego stvarnost) ne znači i ravnopravnost građana Bosne i Hercegovine. Tolerantnost države prema razlikama u pogledu prirode dobra ima za posljedicu da nijedno posebno dobro ne pripada samom određenju države. Valjalo bi propitati – koje to dobro određuje ime (i ne samo ime) Republike Srpske, bez obzira na ustavnu proklamiranost ravnopravnosti konstitutivnih naroda i svih građana na teritoriju toga bosanskohercegovačkog entiteta. Ukratko, primat liberalnih prava uvjet je postojanja liberalne države. To znači da pojedinac prethodi zajednici utoliko što od njegove volje zavisi njen politički oblik. Liberali su pojedinca uzdigli na pijedestal izvornog nosioca prava na osnovu pojma prirodnih (preddruštvenih) prava koja su formulirali teoretičari društvenog ugovora kako bi izvršili radikalnu kritiku do tada vladajućih organicističkih teorija po kojima je država totalitet koji prethodi svojim dijelovima i koja je „viša“ u odnosu na njih, zbog čega nema slobode pojedinca koja bi bila nezavisna od te cjeline.

Irelevantnost kulturno-etničkog određenja za konstituciju države implicira stav da kulturno-etničko pripadništvo ne može biti osnova za stjecanje bilo kakvih prava. Iz navedenog razloga, kulturno-etničke grupe ne mogu se posmatrati kao političke jedinice u bilo kom smislu, odnosno njima se ne mogu dodijeliti bilo kakva posebna kulturna i politička prava, kao pravo na zaštitu vlastite kulturne posebnosti (samouprava), pravo na specijalnu političku zastupljenost i sl. Za bosanskohercegovačku političku i društvenu

stvarnost, koja je u izrazitoj suprotnosti izrečenom opisu odnosa kulturno-etničkih zajednica i države, kaže se sljedeće: „Ma kako na prvi pogled imamo posla sa dva međusobno isključiva procesa – etnizaciju države i podržavljenje etnija – gledano prema sagledivim posljedicama oba procesa, što je za sve nas u Bosni i Hercegovini od posebnog značaja, riječ je o jednom te istom procesu. Oba se svode na prihvatanje etničkih matrica samoidentifikacije koja podrazumijeva institucionalno-političko-kulturno homogeniziranje, odnosno mobiliziranje jednog dijela bosanskohercegovačke populacije kojeg projicira, oblikuje i ‘vodi’ etnička, politička, kulturna i kvazi-buržoaska oligarhija, ili elita koja ima političku, ekonomsku i kulturnu moć.“¹⁰ Navedeni pristup liberala u odnosu na društveni i politički značaj kulturno-etničkog proistjecao je iz njihovog dosljednog slijeđenja individualističke paradigme i njihovog uvjerenja da ova paradigma na posredan način štiti i grupe, jer garantira osnovna građanska i politička prava svim pojedincima nezavisno od toga kojoj grupi pripadaju, pa time štiti i prava grupa. Bazična ljudska prava, u koja spada i sloboda udruživanja, upražnjavaju se, smatraju liberali, u zajednici s drugima i tako osiguravaju grupni život u svoj njegovoj raznovrsnosti. Isto tako, „politički liberalizam (idealno tipski) pretpostavlja laičku državu koja priznaje slobodu vjeroispovijesti i prepušta je građanima – državljanima, kao njihovu privatnu stvar. Zapravo, s nastankom liberalne države i dolazi do konačnog razdvajanja političke (državne) i civilne (nedržavne) sfere, u koju pripada građansko (civilno) društvo sa svojim ekonomskim te vjerskim, i uopće moralnim životom“.¹¹

Čistom građanskom principu, dakle, imanentan je državno-teritorijalni pojam nacije koji je potpuno očišćen od kulturno-etničkog elementa, što je, zapravo, izjednačavanje nacionalnosti i državljanstva, odnosno odvajanje etniciteta od države i njegovo izmještanje u sferu civilnog društva. Uzdizanje kulturno-etničkih grupa iznad razine civilnog društva, u javnu sferu, značilo bi odstupanje od čistih liberalnih principa, u ovoj ili onoj mjeri. Svaki

¹⁰ Isto, str. 65.

¹¹ Milan Mesić: Multikulturalizam, Zagreb, 2006, str. 16.

takav pokušaj značio bi da se prava dodjeljuju zavisno, a ne nezavisno od kulturnog pripadništva, to jest da kulturno-etničko pripadništvo služi kao osnova za stjecanje prava, da pojam nacije nije očišćen od kulturno-etničkog elementa, da su kulturno-etnički elementi značajni za konstituciju javno-političke sfere, da se načelo jednakog tretmana svih subjekata u društvu zamjenjuje načelom nejednakog tretmana, čime se dovodi u pitanje status države kao neutralne instance, itd. Međutim, moguća je koegzistencija različitih etničkih grupa i njihovih formi života i u liberalnoj demokratiji, u kojoj je identitet pojedinca povezan s kolektivnim identitetima, i to mnogim, a ne samo isključivo etničkim. „U smislu koji označava W. Kymlicka individuum je nosilac odgovarajućih prava na kulturnu pripadnost.“¹² Također, „prema Habermasu, pluralističko demokratsko društvo i ustavna država su stabilni i pod pretpostavkom identiteta političke kulture. A identitet političke kulture, pak, treba misliti kao ustavni patriotizam koji istovremeno izoštrava osjećaj za mnogostrukost i integritet koegzistirajućih formi života“.¹³

Pošto smo govorili o idealnom modelu organizacije liberalne države, moglo bi se reći o čistom teorijskom konstrukt, koji se apstrahira od djelovanja konkretnih historijskih elemenata, u procesu njegove primjene na različite historijske kontekste dolazilo je do manjeg ili većeg odstupanja od njega, pri čemu, ako su u pitanju moderne demokratije, ta odstupanja nisu ugrozila minimum pretpostavki liberalno-građanske države.

Posmatrano na empirijskom planu, po načinu svog nastanka i po svome formalno-proceduralnom ustrojstvu najbliže naznačenom idealnom modelu su SAD. SAD nisu nastale na način tako što su ljudi zajedničkog porijekla i zajedničke historije zasnovali svoju državu. Ameriku kao državu nije zasnovala kulturno-etnički homogena populacija. Na osnovu imena države ne može se zaključiti kakvog su porijekla ljudi koji u njoj žive. Iako se stanovnici Amerike kulturno-etnički veoma mnogo razlikuju, svi

¹² Abdulah Šarčević: *Politička filozofija i multikulturni svijet...*, Sarajevo, str. 585.

¹³ Jasmina Babić-Avdispahić: *Etika, demokracija i građanstvo*, Sarajevo, 2005, str. 127.

oni imaju jedan te isti javni identitet – svi su oni po nacionalnosti Amerikanci. To je moguće zbog toga što se u ovoj zemlji kulturno-etnički i državno-politički identitet radikalno razdvojeni. U SAD ustavni i bazični zakoni ne poznaju takve kategorije kao što su etničke i nacionalne manjine, posebna kulturna i politička prava, srazmjernu zastupljenost etničkih i nacionalnih manjina u legislaturi i slično. Iako na nivou fakticiteta, bar po samorazumijevanju određenih društvenih grupa, etničke i nacionalne manjine postoje, one nisu formalno priznate. Gledano s formalne strane stvari, vlada pravilo jednakog tretmana i zbog toga tu u punoj mjeri funkcionira princip jedan čovjek jedan glas. Ovakav način ustavne konstitucije Amerike rezultat je historijskih okolnosti. Ona je, naime, imigrantsko društvo, u nju imigranti nisu dolazili kao zbijene masovne kulturno-etničke skupine, već kao pojedinci i porodice, tako da se pripadnici određenih kulturno-etničkih skupina nisu koncentrirali na nekom dijelu velike američke teritorije, već su bili raspršeni po čitavoj zemlji.

4. Multikulturalizam

Ključni pojmovi koje liberali upotrebljavaju pri obrazlaganju i interpretaciji države/društva: ravnodušnost prema zajedničkom dobru, neutralnost države, proceduralizam, jednaki tretman, apstraktni građanin, autonomni pojedinac, sloboda biranja između različitih kulturnih opcija i slično, postaju predmet kritičkog preispitivanja od strane multikulturalista. Multikulturalisti dovode u pitanje noseći liberalni postulat razdvajanje države i društva. Oni prigovaraju liberalizmu zbog apologije i jednostrane ekspanzije privatnog sektora na račun javnog, jer liberali shvaćaju državu kao skup univerzalnih procedura datih u ustavu, dakle kao prevalentno političku kategoriju, polazeći od pojedinca kao jedinice izvan etničke ili druge slične zajednice, odvojenog od njegovih prepolitičkih, predustavnih veza koje nastaju u zajednici u kojoj se ljudi rađaju i žive. Međutim, po stajalištu multikulturalista, kulturno-etnički identitet čovjeka, kao neodvojiv od kulturno-etničkog identiteta posebne zajednice kojoj ovaj pripada, nije irelevantan za njegov politički identitet, jer će značajan broj ljudi pokazivati

tendenciju da se pri donošenju političkih odluka (naprimjer, na izborima) rukovodi ne samo političkim kriterijima nego i kriterijima kulturno-etničkog pripadništva. Drugim riječima, oni će se u svojoj političkoj djelatnosti ponašati ne samo kao pripadnici političke zajednice nego i kao članovi posebnih kulturno-etničkih zajednica, kao nosioci njihovih identiteta. Stoga država realno ne može biti puki konvencionalni identitet čiji su zakoni i institucije neutralni prema primordijalnim, pretpolitičkim vezama u koje stupaju ljudi kao pripadnici posebnih zajednica. Neuvažavanjem ove činjenice, po mišljenju multikulturalista, koncipira se država kao instanca ravnodušna prema zajedničkom dobru, mada je zajedničko dobro (smatraju multikulturalisti) rezultanta ovih primordijalnih i pretpolitičkih veza, od čijeg karaktera zavisi i sam karakter političke zajednice. Posmatrano u navedenoj relaciji, kolektivni identitet ima primat u odnosu na individualni identitet, pa, prema tome i kolektivna prava imaju prednost u odnosu na individualna prava, jer je etnička ili druga zajednica jedini medij posredstvom kojeg se može stjecati i individualni identitet. Naravno, postoje i drugačija, opravdana stajališta, koja uvažavaju realnost postojanja kolektivnih prava, ali ističu da se ta prava (kolektivna prava) mogu zaštititi indirektno „garantiranjem temeljnih civilnih i političkih prava svih individuuma, neovisno o kojoj se etnokulturnoj grupi radi.“¹⁴ Naprimjer, religijske manjine mogu se zaštititi indirektno, putem garantiranja individualne slobode vjere, tako da ljudi mogu da stvaraju zajednice s drugim suvjernicima, lišeni straha od diskriminacije ili neodobravanja. „Zato je u poslijeratnom razdoblju stvoreno uvjerenje kod liberalnih ljudi da se religijska tolerancija temelji samo na odvajanju crkve od države. I da nudi već model za sva pitanja oko etnokulturnih diferencijacija u suvremenosti.“¹⁵ Ukratko, cilj je univerzalnih ljudskih prava da otklone svaku diskriminaciju na osnovu pripadnosti vjeri, naciji, kulturi, osobito u multietničkom društvu.

Multikulturalisti uzdižu vrijednost bratstva, solidarnosti, harmonije, neposrednih ljudskih odnosa, daju prevagu moralnim

¹⁴ Abdulah Šarčević, nav. rad, str. 585.

¹⁵ Isto, str. 587.

vezama u odnosu na instrumentalnu racionalnost, daju prevagu životu u zajednici koji se poima kao posvećenost određenoj višoj nadindividualnoj svrsi. Između termina multikulturalizma i komunitarizma, u osnovi, može se staviti znak jednakosti. U funkciji suprotstavljanja liberalizmu, multikulturalizam, kritizirajući razdvajanje države i društva, implicira i podržava manji ili veći stepen reafirmacije organske zajednice. Dovođenje u vezu individualnog identiteta i identiteta zajednice u kojoj se živi postaje do kraja transparentno kod radikalnih multikulturalista. Načelno gledano, komunitarizam zastupa stav da su djelatnosti pojedinaca determinirane njihovim kolektivnim identitetom. Priznanje vrijednosti pojedinaca implicira priznanje vrijednosti njihove kulturne (etničke) zajednice. Oni komunitaristi koji nastoje da pomire multikulturalizam, s uvažavanjem individualnih sloboda, kao naprimjer W. Kymlicka, posmatraju ove posebne kulture kao kontekst unutar kojeg njihovi pripadnici biraju između različitih kulturnih opcija. Posebna kultura, i pored sve svoje osobitosti, koja je rezultat dugotrajnog slijeđenja partikularne tradicije, heterogenizira se do određenog stepena uslijed komunikacije s drugim posebnim kulturama. Ona svojim članovima ne isključuje mogućnost izbora između različitih opcija, već jedino ograničava samo polje ovih opcija između kojih se bira. U vezi s rečenim je i tvrdnja teoretičara multikulturalizma W. Kymlicke, koji kaže: „Protivnici multikulturalizma često kažu da on getoizira manjine te koči njihovu integraciju u mainstream društvo, zagovornici odgovaraju da ta briga za integraciju odražava kulturni imperijalizam.“¹⁶ Ako se „baci pogled“ na bosansko-hercegovačku aktuelnu političku i društvenu stvarnost, čini se da su „razne getoizacije“ stanovništva prisutne na raznim nivoima i u različitim oblastima, a iste se učvršćuju permanentnim „proizvođenjem straha“ od onog drugog (drugih), a „proizvođači“ navedenih strahova su ljudi koje označavamo „nacionalistima“. (Nemamo adekvatniji naziv.) Isto, u odnosu na postojeću bosansko-hercegovačku stvarnost, s pravom se kaže: „U nastupajućoj pauperizaciji u Bosni i Hercegovini, pauperizaciji koja pogađa većinu stanovništva bez obzira na etnicitet i religiju, ako predstavnici

¹⁶ Will Kymlicka: Multikulturalno građanstvo, Zagreb, 2003, str. 18 i 19.

države ne budu hitno iznašli prikladnu socijalnu i ekonomsku politiku, govor o političkoj i kulturnoj ugroženosti kolektivnih identiteta sve više će se raskrinkavati kao odvrćuća strategija i ideologija zastupnika države i nastajuće buržoaske oligarhije u cilju maskiranja nesposobnosti i nevoljnosti građenja efikasne i pravedne ekonomske i društvene politike.¹⁷ Svakako, pravednost treba prvenstveno shvatiti „kao pravila koja će pojedincima omogućiti najveću količinu slobode u težnji za njihovim vlastitim ciljevima“.¹⁸

I umjereni i radikalni komunitarci pridaju kolektivnim identitetima daleko veći značaj od klasičnog liberalizma. U multikulturnim društvima poseban problem može biti odnos između manjinskih i većinskih kultura. Osiguranje uvjeta za razvoj vlastite kulture implicira njeno javno priznanje, to jest dodjelu kulturnim grupama specijalnih, posebnih prava. Na taj način kulturne grupe postaju konstituensi javne sfere. (U Bosni i Hercegovini rekli bismo „konstitutivni narodi“.) Multikulturalizam za razliku od liberalizma nastoji da se proširi javni prostor i izvrši politizacija društva. Razlike među kulturnim identitetima nisu nešto prema čemu država treba da se odnosi neutralno. Pravno-politički identitet države mora prilagoditi, odnosno akomodirati kulturne razlike, što je odstupanje od čistog liberalnog modela. Kulturno-etnička pripadnost postaje osnova za stjecanje pojedinih prava. U tom slučaju država se ne ustanovljava samo kao država građana, već i kao država različitih kulturno-etničkih zajednica ili nacija u kulturno-etničkom smislu, pa navedeni kolektiviteti dobijaju politički subjektivitet.

Stepen spomenutog prilagođavanja državno-političkog identiteta kulturnim razlikama koje postoje na nivou društva zavisi od posebnih prava koja se dodjeljuju. Ova posebna kulturna i politička prava najčešće se razvrstavaju u tri osnovne grupe. Tu se, prije svega, misli na identitetska prava (jezička prava, nacionalni simboli i slično) i na finansijsku podršku i pravnu zaštitu specifičnosti kulturnih praksi kulturno-etničkih grupa. Drugo, priznaju se specijalna, reprezentativna prava, to jest osiguranje određenog broja mjesta

¹⁷ Jasminka Babić-Avdispahić, nav. rad, str. 117 i 118.

¹⁸ Raymon Plant: Suvremena politička misao, Zagreb, 2002, str. 102.

za kulturne grupe, kako etničke tako i neetničke, u centralnim institucijama države (parlament, javne službe i slično). I napokon, priznaju se prava na samoupravu, pri čemu se u ovom slučaju misli na različite oblike prenošenja vlasti sa centralnog nivoa na manjinske kulturno-etničke entitete u cilju osiguranja razvoja njihovih osobitih kultura, što podrazumijeva i različite modalitete političke autonomije ili teritorijalne jurisdikcije. Najsporniji je ovaj posljednji tip posebnih prava, jer je integrativnu funkciju prethodne dvije vrste prava lakše dokazati. Naime, prava na samoupravu mogu, ako su prekomjerna, ohrabrivati manjinske grupe da sebe smatraju kao posebne entitete kojima je inherentno pravo da u potpunosti upravljaju sami sobom, čime te grupe sve više postaju „države u državi“, što u krajnjoj liniji vodi ka secesionizmu. U literaturi se mogu uočiti tri modela moguće političke integracije (kao protuteže dezintegraciji i separatizmu) koja teže pomiriti zahtjeve za jedinstvom i diverzitetom. Ti modeli su: proceduralistički, civilni asimilacionistički i miletski. Proceduralističko stajalište pretpostavlja formalnu i neutralnu državu koja ustanovljava nužna opća pravila, ostavljajući državljanima svu ostalu slobodu da vode svoje samoizabrane živote. Civilni asimilacijski pristup pretpostavlja sporazum o zajedničkoj političkoj kulturi, koja uključuje javne ili političke vrijednosti, ideale, prakse, institucije, načine političkog diskursa i samorazumijevanje. Zagovornici miletskog modela polaze od gledišta da su ljudska bića ponajprije kulturna, ukotvljena u svojim zajednicama. Od države se očekuje ne samo uzdržavanje od miješanja u unutrašnje stvari kulturnih zajednica nego i priznavanje i institucionaliziranje njihove autonomije.¹⁹

Općenito gledajući, kritičari multikulturalizma upućuju na činjenicu da grupno-diferencirana prava mogu slabiti osjećanje zajedničkog građanskog identiteta koje drži građansko društvo na okupu. Multikulturalno građanstvo može biti činilac društvenog nejedinstva i unutrašnje nestabilnosti i tako reducirati spremnost građana na uzajamnu solidarnost koja se pokazuje nužnom za funkcioniranje demokratije. Mnogi liberali smatraju da jedini način da se razvije zajednički građanski identitet jeste uspostava kulturno

¹⁹ Vidjeti šire: Milan Mesić, nav. rad, str. 107-110.

neizdiferenciranog građanstva. U vezi s navedenim korespondira i sljedeći stav: „Kako god bilo, ako kao nosioce prava naroda priznajemo etnije, koje označavamo bilo na osnovu ‘objektivnih‘ kriterija etniciteta bilo samo na osnovu volje ljudskih skupina da budu priznate kao takve, i bez obzira na to da li im time priznajemo ili ne priznajemo pravo da osporavaju postojeće državne okvire, to može biti samo na štetu demosa, zato što takvo priznavanje podrazumijeva kršenje individualnih prava koje prati kako borbu za samopotvrđivanje tako i osporavanje državne vlasti.“²⁰ Između primata individualnih prava i moderne predstavničke demokratije postoji konceptualna veza utoliko što je taj primat nužan uvjet za ovaj politički oblik vladavine. Stoga sve liberalno-demokratske političke zajednice moraju biti konstituirane kao države građana u kojima njeni članovi stječu neposredno svoja građanska prava, a ne posredstvom svog pripadništva kulturno-etničkoj grupi. Da li će ove političke zajednice biti samo države građana ili će one biti konstituirane i kao multikulturene države u kojima posebne kulturno-etničke zajednice uživaju posebna prava zavisi od kontekstualnih razloga. Ono što je dobro u multikulturalizmu jeste to što on čiste apstraktne liberalne principe suočava sa konkretnim historijskim kontekstom, to jest s realnim životnim problemima čije je razrješenje često moguće jedino ustupcima liberalne koncepcije primordijalističkoj koncepciji.

Kada je riječ o odnosu između liberalizma i multikulturalizma, problemi se javljaju i na planu interpretacije predstavničke demokratije. U središtu pažnje multikulturalista je ideja grupnog predstavljanja ili, preciznije, predstavljanja različitih kulturnih grupa, kako etničkih tako i neetničkih. Pri ovome jedni insistiraju na kontekstualnim, a drugi na principijelnim razlozima na kojima se može uspostaviti generalna multikulturalna teorija grupnog predstavljanja. Prvi se manje-više zalažu za specijalnu predstavljenost onih kulturnih grupa koje su, iz različitih razloga, dugo bile u neravnopravnom položaju. Ova posebna reprezentativna prava ne tumače se kao navedenim grupama inherentna prava, već kao privremena. Kad nestanu okolnosti koje su izazvale njihovu

²⁰ Tarik Haverić: *Ethnos i demokratija*, Sarajevo, 2006, str. 237.

nedovoljnu zastupljenost, prestat će i potreba za ovim pravima. Razlozi zbog kojih se oni drugi, principijelisti, zalažu za posebna reprezentativna prava kulturnih grupa proističe iz samog karaktera ovih grupa kao takvih. Kulturne grupe su osobite utoliko što ih karakterizira specijalni način života, to jest posebna kultura življenja. Zbog ovih svojih osobitosti, kulturne grupe mogu u punoj mjeri zastupati samo njihovi članovi, oni koji dijele iskustvo grupe koju predstavljaju, jer samo oni mogu razumjeti njihove osobite potrebe i interese. Da bi društvo na adekvatan način bilo predstavljeno u legislaturi, neophodno je da njegov sastav oslikava strukturu društva datu postojanjem bitno različitih kulturnih grupa. Društvo će biti u punoj mjeri predstavljeno u legislaturi samo pod pretpostavkom da sve kulturne grupe budu predstavljene u njoj, a ovo posljednje će biti slučaj samo ako ove grupe budu predstavljali njihovi pripadnici, i to u skladu ili s načelom srazmjerne grupne zastupljenosti ili s principom „jedna grupa jedan glas“, kako bi se izbjegla majorizacija manjih grupa od velikih grupa. Sasvim je jasno da je ovakav način predstavnštva u suprotnosti s liberalno-demokratskom koncepcijom reprezentacije.

5. Evropska politička budućnost Bosne i Hercegovine

Evropska politička budućnost Bosne i Hercegovine prvenstveno je „u njenim rukama“, ali valja imati u vidu da kada je u pitanju prijem u Evropsku uniju onda „pravila prijema“ određuje Evropska unija, a ne država kandidat za prijem u članstvo. Čini se da temeljni kriterij koji treba ispuniti Bosna i Hercegovina da bi bila primljena u članstvo Evropske unije, a koji se odnosi na njeno ustavno uređenje, jest da suverenitet u Bosni i Hercegovini treba pripadati njenim građanima i državi kao političkoj zajednici građana, a ne etničkim i vjerskim grupama. Ovo iz razloga što je općepoznato da se na etno-religijskim zajednicama ne može konstituirati državni poredak. To je moguće jedino u teokratskim društvima. Također, treba imati u vidu da je „sadašnje stanje u Europi neuredno i komplicirano i vjerojatno da će tako i ostati: u Europi postoji više nacionalnih država nego ikad prije, koje surađuju preko niza međunarodnih organizacija. Veliko doba autonomije

nacionalnih država je prošlo, a globalizacija kapitala (i radne snage) prisiljava zemlje da odustanu od isključive kontrole određenih područja politike“.²¹ Sadašnja Evropa (konkretnije, Evropska unija) preklapajućih suvereniteta ne bi smjela zanemariti postojanje velike raznolikosti kultura i tradicija na svom tlu. Stoga Evropa mora biti i ostati činilac razumijevanja, bez obzira što oklop nacionalnih kultura, historija i vrijednosti, pa i različitih političkih interesa, Evropljanima nerijetko otežava kohezivno i brzo djelovanje, posebno u kriznim situacijama. (Očit primjer za navedeno je djelovanje Evrope za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini.) Isto tako, značajno je naglasiti da „proces institucionalne reforme Evropske unije karakteriše prije svega evolutivni karakter, kao i dugoročnost, ali uz varirajuću dinamiku u zavisnosti od ekonomskih uslova i političkog miljea u samim državama članicama EU“.²² U velikoj mjeri Unija je u tome uspjela zahvaljujući supranacionalnom djelovanju svojih organa. Pravni sistem Unije se neprestano dograđuje evolucijom odlučivanja i u oblastima drugog i trećeg stupa saradnje. Proces delegiranja nacionalnih jurisdikcija članica EU na institucije EU u brojnim oblastima je vrlo značajan i pokazuje tendencije daljnjeg napretka. Minimalna pozicija, kakva je na primjer sadržana u Kopenhagenskim načelima proširenja prema Istoku, zahtijeva od zemalja pristupnica samo razvijenu demokratiju, tržišnu ekonomiju i sposobnost primjene evropskih pravnih propisa. Proces europeizacije događa se u dva smjera: prema unutra, stalnim proširivanjem kompetencija EU i strukturalnim prilagođavanjima u zemljama članicama. Prema vani, proces europeizacije vrši se stalnim proširivanjem Unije i „izvozom“ njenih normi i pravila („transfer prava“). Još ne postoji potpuna jasnoća o „finalitetu“ Evrope. Gdje Evropa završava? Šta pripada Evropi? Odgovora na naznačena pitanja nema. (U kontekstu postavljenih pitanja, Evropa se ne bi mogla izjednačiti s nekom određenom institucionalnom formom, pa ni sa EU.) „Evropa je, dakle, vrlo

²¹ Mark Mazower: *Mračni kontinent – Europsko dvadeseto stoljeće*, Zagreb, 2004, str. 383.

²² Dr. Gordana Ilić-Gasmi: *Reforma Evropske unije – institucionalni aspekti*, Beograd, 2004, str. 281.

kompleksan i pokretan politički projekt.²³ Evropa je danas u pokretu, Evropa je pokret u trajnom procesu promjena i ne može se razumjeti u okviru pojmovnog horizonta društva i politike nacionalne države. Evropska unija se 2004. godine proširila prema Istoku i time je prevladala duboki rascjep nastao „pravim“ i hladnim ratom u 20. stoljeću. Evropa se politički u nekim segmentima sporo miče s mrtve tačke. Način na koji je sebi pokušala dati ustav samo je jedan od primjera. Ipak, upotpunjavanjem unutrašnjeg tržišta EU i proširivanjem na Istok, evropska politika se temeljno promijenila, a globalizacija i novi međunarodni odnosi učinili su da su se, bar načelno, pomaknule vanjske koordinate evropske integracije. U takvoj situaciji ne koriste samo institucionalne reforme, kao što je donošenje evropskog ustava. Treba učiniti mnogo više, iznova promisliti Evropu.

„Slučaj“ Bosne i Hercegovine, pa i u kontekstu njene evropske političke budućnosti, prilično precizno je „opisao“ Frensis Fukujama na ovaj način: „Ako je propala država dovoljno srećna da postigne mali nivo stabilnosti uz međunarodnu pomoć (kao u slučaju Bosne), onda stupa na scenu druga faza. Ovdje je glavni cilj stvoriti samostalne državne institucije koje mogu opstati nakon povlačenja spoljašnje pomoći. Ovu fazu je mnogo teže izvesti od prve, ali je ona od ključnog značaja stranim silama ako ikada požele da dostojanstveno napuste dotičnu zemlju.“²⁴ Dakle, iz citirane sentence proizlazi da je trenutno Bosna i Hercegovina s malim „nivoom državnosti“, što, dakako, opredjeljuje u najvećoj mjeri i njenu sposobnost i mogućnost uključivanja u evropske integracije.

Čini se samo da postoji jedno pravilo na osnovu koga Bosna i Hercegovina može krenuti naprijed, pa i u pravcu prijema u članstvo Evropske unije. To je pravilo kompromisa, bez koga ni Evropska unija ne bi imala budućnost. Jer, u Bosni i Hercegovini danas egzistiraju tako suprotstavljene i divergentne etnopolitičke koncepcije da je pitanje kompromisa, u osnovi, pitanje opstanka Bosne i Hercegovine, a potom i pitanje njene evropske političke budućnosti. Naravno, ako Bosna i Hercegovina želi u Evropsku

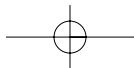
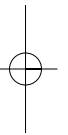
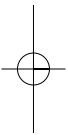
²³ Ulrich Beck-Edgar Grande: Kozmopolitska Europa – Društvo i politika u drugoj moderni, Zagreb, „006“, str. 25.

²⁴ Frensis Fukujama: Građenje države, Beograd, 2007, str. 114.

uniju, pravila kompromisa moraju se „kretati“ unutar pravila i standarda EU. Pri svemu treba imati u vidu, po našoj ocjeni, „adekvatno određenje“ multinacionalne (multikulturne) države kakva je i Bosna i Hercegovina, a koje (određenje) daje Michael Walzer. „Multinacionalne (multikulturne) države su sastavljene od skupina koje nisu vezane za posebne teritorije, već žive pomiješano i stoga ne mogu zahtijevati teritorijalnu autonomiju. Država je od ovih skupina odvojena i neovisna, ona svoje pripadnike ne tretira kao pripadnike spomenutih skupina, već kao slobodne pojedince. Ovi svoj moderni politički ‘identitet’, tj. status građana, u pravilu vežu za zajedničku državu, ali ga i upotpunjuju različitim kulturnim ‘identitetima’ i time stvaraju poznate ‘identitete sa spojkom’. To implicira kako toleranciju države u odnosu prema različitim kulturama svojih građana, kao u imperijima, tako i međusobnu toleranciju tih građana u njihovim međusobnim odnosima, kao u federacijama.“²⁵

---

²⁵ Michael Walzer: Pluralizacija pravednosti i zajedništva, u: Mojmir Križan: Pravednost u kulturno-pluralnim društvima, Osijek – Zagreb – Split, 2000, str. 162 i 163.

UDK 172.15 (497.6)

Senadin Lavić

**DIKTATURA NACIONALIZMA
VELIKOSRPSKI EKSPANZIONIZAM,
ETNOPERVERZIJA I „VOLJA NARODA“**

**DICTATORSHIP OF NATIONALISM
GREAT SERBIA EXPANSIONISM,
ETHNO-PREVERSION AND "WILL OF NATION"**

Sažetak

Mogu li se opravdati zločin i njegovi praktični institucionalno-politički rezultati na tlu države Bosne i Hercegovine a da to ne bude nemoralno i neljudsko ponižavanje žrtava i smisla ljudskog postojanja? To je jedno od pitanja koje motivira ovaj tekst. Suočavanje s tom vrstom pitanja dovodi nas pred zid, ili do jedne gotovo bezizlazne situacije u kojoj prepoznamo tamnu stranu ljudskog postojanja. Šta žrtva, naime, može i mora učiniti da se ne ponovi zlodjelo nad njom i zašto poslije svega žrtva dolazi do sumnje u međunarodne institucije, deklaracije o ljudskim pravima i naracije o ljudskim dostignućima u našem dobu. A sve to ima globalnu i lokalnu vrijednost u svome ispoljavanju. Da li, također, pristajanje na rezultate zločina (ili šutnja pred zločinom) znači da se u budućnosti mogu očekivati isti postupci fizičkog istrebljivanja jednog naroda koji se pokazuju kao genocid. Iskustvo žrtve kazuje da međunarodna zajednica nikada ne reagira na vrijeme – međunarodni mirovnjaci i Minervina sova dolaze „kad je sve već prošlo“, ili „na kraju dana“, ili kad sve prekriju masovne grobnice. Još više demokratije, pravde i prosvjetiteljstva može dezavuirati nesnošljivu diktaturu nacionalizma i etničkih monarhija na dijelovima Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: nacionalizam, velikosrpski projekt, zlodjelo, volja naroda, demokratija, pravda, dostojanstvo, sloboda, perverzija, ignorancija, međunarodna zajednica

Summary

Can a crime be justified, together with its practical institutional-political results on the territory of the State of Bosnia-Herzegovina, without immoral and inhuman humiliation of victims and essence of human existence? That is one of questions, which motivated this article. Facing with such kind of question puts us in front of the wall or in one almost nonplus situation in which we recognize the dark side of human existence. What a victim could do and what must do in order not to stop evil from being don to her again and why, after all things that happened, victim doubts international institutions, Declarations on human rights and narrations on human achievements in our time. All that has global and local aspects. Does accepting of results of the crime (or silence related to crimes) mean that in the future one could expect similar physical extermination of one nation, that is genocide. Experiences of victims show that International community never reacts on time – international peace keepers and Minerva's oak come when "everything is done" or "at the end of the day" when mass graves cover all soil. More democracy, justice and the Enlightenment could disavow unbearable dictatorship of nationalism and ethnic monarchies in parts of B&H.

Key words: *nationalism, Great Serbia project, crime, will of nation, democracy, justice, dignity, freedom, perversion, ignorance, International community*

Uvod

Poslijeratno sučeljavanje političkih stranaka na političkoj sceni BiH pretvoreno je u okršaje „nacionalnih“ vođa iza kojih se svrstavaju ešaloni patriota, malih i velikih nacionalista, njihovih sljedbenika i odanih izvršilaca svetih nacionalnih poslova u ratu i miru. Pravi konsocijacijski pir na balkanski način. Oni samo pokazuju da su ovladali svojim „nacionalnim tijelom i dušom“. Naravno, nije velika tajna da političke stranke raspolažu BiH kao privatnom imovinom, razvijajući vaninstitucionalne mehanizme

odlučivanja o državnim pitanjima. Čak i svećenici, prikačeni uz političare, kao da su izronili iz najcrnijih dana i noći evropske inkvizicijske povijesti, pokazuju svoju moć. Svi su se uortačili da što više razore samo multilateralno biće Bosne. Čini se da je iz njihovih Kuća krenulo više zla nego dobra u počecima bratoubilačkog rata u bivšoj Jugoslaviji. Predstavnici „međunarodne zajednice“ mudro se ne miješaju u silne i uznemiravajuće izljeve nedemokratskog, necivilizacijskog i nepolitičkog djelovanja pojedinaca, političkih partija i predstavnika određenih političkih opcija. Slično je „međunarodna zajednica“ 1992. godine čekala da se Milošević *smiri* (danas je jasno da je upravo on bio glavni izvršilac zamisli velikih sila o rasturanju *komunističke* Jugoslavije) i držala nenaoružane Bošnjake pod embargom dok je JNA (i velikosrpske paravojne formacije) vojnički krojila mapu velike Srbije na prostoru nestajuće Jugoslavije. Malo prije toga, krajem osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, takozvani zajam za Srbiju Milošević je upotrijebio za ratnu mašineriju, a ne za modernizaciju i razvoj srbijanskog društva koje je već bilo zapalo u duboku krizu.

U devetnaestom stoljeću pojavila se ideja među Južnim Slavenima da mogu živjeti zajedno bez obzira na specifične povijesne tokove, religijska iskustva i etnička predanja. Smatralo se sasvim razložnim da Slovenci, Hrvati i Srbi mogu živjeti zajedno. Tu su ideju počeli otjelovljivati 1918. godine, a krvavo su je zaokružili 1991-1995. u bratoubilačkim ratovima. Međutim, naivno napuštanje jugoslavenskog kosmopolitskog duha i narativa, zapanjanje u etnoklerikalnu isključivost i mržnju devedesetih godina dvadesetog stoljeća gotovo da je odgovaralo kardinalnim interesima u evropskoj i svjetskoj političkoj konstelaciji koja je u komunizmu vidjela svoga glavnog neprijatelja (poslije će to biti „islamski fundamentalizam“ koji se mora zaustaviti „ratom protiv terorizma“). Danas je u BiH također na djelu anticivilizacijski narativ – kao da je njegov cilj da se *mržnja* između ljudi (etničkih zajednica) instalira kao osnovni način bivstvovanja koji, gledajući tek dolazeće generacije, neće znati da ljudi „mogu“ živjeti zajedno i složno, već samo odvojeno i suprotstavljeno. Po toj konstrukciji ispada da su od početka svijeta postojali (i da će postojati) „nepomirljivi povijesni narativi“, „sveti elementi našeg identiteta“,

„naša nacionalna predanja“ zbog kojih s drugima ne možemo i ne želimo da kontaktiramo ili da živimo u istom gradu, u istoj ulici ili zgradi. Ovakvim glupostima svećenici, političari, novokomponirani nastavnici i književnici uče ljude po našim balkanskim kasabama. A *naši ljudi* su oduvijek više vjerovali svećenicima nego znanstvenicima! To je dio balkanskog duha. *Naši ljudi* – ti dobri i prepošteni, oni su prema sebi odabrali vladare...

1. Historijsko-politički obrisi velikosrpskog ekspanzionizma na Balkanu

Danas nas posebno priziva pitanje o procesima i djelima prema kojima se pojedini ljudi (ili skupine ljudi) svrstavaju među zločince. Zbog ideja i postupaka tih ljudi (ili skupina ljudi) već dva stoljeća na Balkanu događaju se stravični zločini koji nemaju nikakvo ljudsko opravdanje. Kada se kaže da se na Balkanu dešavaju strašni zločini u zadnja dva stoljeća, onda se prije svega podrazumijeva da nestajanje Otomanskog carstva s povijesne scene, koje su novonastale kršćanske države koristile za povećanje teritorija dominacije, prati nemilosrdan genocid nad muslimanima. A taj stravični genocid mnoge knjige historijskih i političkih tekstova nisu *registrirale*, što je naravno sasvim iracionalno, jer takva ignorancija je ravna, naprimjer, tome da je uragan ili zemljotres odnio milione ljudi a da to nikakav instrument nije zabilježio, niti je to neko primijetio. Nacionalizam i imperijalistička opsesija za ekspanzijom doveli su, nažalost, milione muslimana do „smrti i egzila“, kako to kaže J. McCarthy.¹ Kao historijski demograf, McCarthy je začuđen zataškavanjem velikih gubitaka na strani muslimana u brojnim historijskim prikazima i knjigama o ovome periodu. Njegova knjiga je rezultat istraživanja muslimanskih

¹ J. McCarthy, **Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922**, The Darwin Press Inc., Princeton, New Jersey, 1995, p. xv (*The statistics said that one-fourth of the Muslim population had been lost. I could not believe that such loss had been glossed over in the histories, but checking and rechecking the data left the same conclusion. Not only during the World War I, but all through the nineteenth century, Muslim peoples of Anatolia, the Crimea, the Balkans, and the Caucasus had suffered overwhelming mortality. Their losses were worthy of further research.*)

gubitaka na Balkanu u 19. stoljeću – historija mortaliteta i prisilnih migracija (*a history of the mortality and forced migration of the Muslim peoples*). To nikako ne znači da isto tako nisu stradali i kršćani.² McCarthy se trudi da svugdje spomene i žrtve kršćana. Gubici muslimana bili su često praćeni gubicima kršćana. No, McCarthyjeva knjiga *Death and Exile* (1995) je „historija muslimanskog stradanja, ali ne zato što su samo muslimani stradali, nego zato što je trebao *znanstveni korektiv* za tradicionalni jednostrani pogled na historiju Turaka i muslimana ovih regija. Ovo je pripovijest o masivnom mortalitetu i jednoj od velikih historijskih migracija“.³

U tom regionalnom kontekstu nameće se pitanje o bošnjačkom stradanju. Zašto strada bošnjački narod već dva stoljeća od svojih prvih susjeda? Kratak i jasan odgovor na pitanje o bošnjačkom stradanju glasi – zato što postoji **velikosrpski ekspanzionistički projekt** koji se provodi najmonstruoznijim militarističkim sredstvima (velikosrpski militarizam), podržan nacionalističkom politikom i pravoslavnim fundamentalizmom, koji se međusobno pothranjuju.⁴ Ovaj odgovor bi trebao biti jasan bez daljnjih obrazloženja. U njemu je dijelom i odgovor na pitanje kako je na kraju dvadesetog stoljeća bio moguć napad na međunarodno priznatu državu Republiku Bosnu i Hercegovinu. Velikosrpsku agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992. godine treba posmatrati kao **nastavak** velikosrpskog projekta iz 19. stoljeća. Svaki novi genocidni nasrtaj na Bošnjake smanjuje njihov životni prostor i granice u kojima su živjeli.⁵ Zločinci ubijaju Bošnjake bez stida

² Justin McCarthy, Ibid., p. xv (*Many of the horrors and sufferings catalogued here took place in wars in which all sides suffered. The losses of Muslims were often accompanied by those of Christians.*)

³ Justin McCarthy, Ibid., p. xv.

⁴ Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike. U tezama i konverzama istorijske nauke*, ANUBiH, Institut za istoriju, Sarajevo, 2000, str. 134. (*U samom nastanku velikosrpska nacionalna ideologija imala je dva pravca i oblika – nacionalno-politički i nacionalno-kulturni. Inspirator i tvorac prvog bio je ministar u vladi Srbije Ilija Garašanin, a autor i nosilac drugog utemeljitelj srpske nacionalne kulture Vuk Stefanović Karadžić...*)

⁵ U 17. stoljeću, za vrijeme Kandijskog rata, Mlečani su zauzeli Hercegovinu i Bokotorski zaljev (1687). Muslimanske porodice su tada iselile u Bar, Hercegovinu i Nikšić. Tad je jugoistočna linija Bosanskog pašaluka pomaknuta

i osjećaja odgovornosti, tako da danas nema Bošnjaka na prostorima gdje su živjeli stoljećima.⁶ Famosni *Pokret za autonomiju Bosne* bio je, između ostalog, potaknut davanjem šest bosanskih nahija s desne strane Drine vazalnoj kneževini Srbiji.⁷ Iz tih nahija su po naređenju Miloša Obrenovića protjerani i opljačkani svi muslimani. Do kraja devetnaestog stoljeća velikosrpski državni ekspanzionizam, to jest kneževina Srbija, dolazi do Drine, gledajući krvožedno na drugu stranu. Granica između Bosne i Srbije se uspostavlja na Drini. To traje sve do devedesetih godina 20. stoljeća, kad se provodi otvorena velikosrpska agresija na Bosnu i Hercegovinu. Velikosrpska politika ne prihvata međunarodno priznatu državu BiH i na svaki način pokušava narušiti njen suverenitet i teritorijalni integritet. Danas je Bosna i Hercegovina odsudna odbrana bošnjačkog naroda, budući da bez Bosne i Hercegovine Bošnjaci nestaju s povijesne scene kao narod.

Mali balkanski vladari i njihove patuljaste kneževine oponašaju velike imperijalne sile u 19. stoljeću, pa to nastavljaju i njihovi nasljednici u 20. stoljeću, pokušavajući ostvariti što veće teritorijalno proširenje na račun nekadašnjih otomanskih posjeda na Balkanu kakvi su BiH, Makedonija, Crna Gora, Kosovo, Srbija, Grčka, Albanija, Bugarska itd.⁸ Nakon dva stoljeća djelovanja

---

na Trebinje, Korjenice, Nikšić i dalje u Sandžak. Već 1877. godine Crna Gora zauzima Nikšić i veliki dio Hercegovine. A famozne 1878. njoj su pripojeni Bar i Podgorica. Poslije Berlinskog kongresa 1878. odvojen je Novopazarški sandžak od Bosne s kojom je stoljećima bio u jedinstvenom upravnom i kulturnom sklopu. Jedno vrijeme Bosanski pašaluk se prostirao od Kupe i Une na zapadu do Ibra i Kosova polja na istoku. A za vrijeme balkanskih ratova Srbija i Crna Gora zaposjedaju Sandžak i u njemu provode monstruoze zločine genocida nad Bošnjacima. Poslije Dejtonskog mirovnog sporazuma Bošnjaci su potisnuti iz istočnih dijelova BiH, od Trebinja do Bijeljine, iz Bosanske krajine i Posavine, tako da su danas svedeni na neke mizerne procenete od prostora koji su naseljavali i kojim su upravljali na početku 20. stoljeća.

⁶ O stravičnim zločinima nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu vrijednu knjigu napisali su Vladimir Dedijer i Antun Miletić *Genocid nad Muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

⁷ Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1996, str. 184-195.

⁸ Ne postoji doista nikakvo ovosvjetovno, razložno pravo ili razlog koji bi osiguravao to pravo da Srbi zagospodare svim prostorima na zapadnom Balkanu na kojima je bila Otomanska imperija do 1878. odnosno 1912. godine.

pokazuje se da je velikosrpski projekt barbarski i zločinački poduhvat velikosrpske elite koji je danas dezavuiran kao ahistorijski i necivilizacijski nacionalni projekt. Radi se, naime, o tome da se srpski planeri više ne mogu „namirivati“ na račun Bosne, Makedonije, Albanije, ili Hrvatske. Na kraju velike nesretne projekcije M. Ekmečić pokazuje svu stravu ogoljelog velikosrpskog barbarstva i divljaštva.⁹ Velikosrpski projekt je kao monstrum neke stravične prošlosti djelatan na početku 21. stoljeća, bez obzira što ga danas pokušavaju prikazati kao nešto bezazleno i nepostojeće. Avetinjski ahistorijski glasovi M. Ekmečića i mizerna papagajština N. Kecmanovića samo potvrđuju da se napokon taj projekt bez ustručavanja i prikrivanja prezentira i da je njegova *važnost* za velikosrpsku kliku iznad svih ljudskih i međunarodnih regula i obaveza.¹⁰ Ekmečić u svojim historijskim konstruktima ne priznaje Bošnjake, Bosnu i Hercegovinu, bosanski jezik; on ne priznaje ništa što ide ispod zahtjeva velikosrpskog projekta koji kazuje da je cijela BiH ekskluzivna „srpska“ zemlja, mada se u ovom historijskom

---

Sve što se ponudi kao valjan ili dovoljan razlog može biti samo mitologija i velikodržavna opčinjenost balkanskih vazalskih kneževina koje su počele djelovati „samostalno“ poslije Berlinskog kongresa gdje su raspačavane teritorije evropske Turske i rješavano Istočno pitanje. Srpsko-crnogorska vojska je 1912. i 1913. godine zauzela Sandžak i Kosovo, prostore na kojima su većinsko stanovništvo bili muslimani – Bošnjaci i Albanci. Na tim prostorima je pravila stravične zločine, tražeći izgovor u „civiliziranju“ divljaka, pa je za vrijeme povlačenja na Krf preko Prokletija 1915. godine dobijala od Albanaca osvetničke intervencije. Srbijanska vojska je 1912. godine okupirala Kosovo i napustila ga tek 1999. godine. Kosovo je za srpski narod centralna tačka nacionalne mitologije, a to naravno ne mora imati nikakve veze sa stvarnom historijom.

⁹ Sarajevski magazin **DANI** (broj 532, 24. 8. 20007, str. 22-31) objavio je najznačajnije dijelove izlaganja M. Ekmečića u Banjoj Luci 26/27. juna 2007., u kojem se može prepoznati suština velikosrpskog bezobrazluka, nemorala i nove opasnosti po BiH.

¹⁰ Neostvoreni pripovjedač političkih mitova N. Kecmanović monotono ponavlja uradak njegove zagrebačke prethodnice, konsocijalne profesorice Kasapovićeke, o negaciji Bosne i Hercegovine. Zanimljivo je da oboje padaju ispod znanstvene razine praveći knjižuljke o nemogućnosti postojanja BiH. Kasapovićeve već u naslovu presuđuje zemljici Bosni (*BiH podijeljeno društvo i nestabilna država*, 2005), a Kecmanović onako klasično beogradski, tradicionalno velikosrpski upućuje domaću i svjetsku javnost da je BiH nemoguća država (*Nemoguća država* je naslov njegove knjige koja je dijeljena u 20.000 primjeraka uz novine Glas Srpske 2007. godine).

trenutku treba zadovoljiti s „ostatkom ostataka“ ili RS. Vrhunac nemorala ovog nesretnog historičara izbija iz sljedeće njegove konstatacije: *Istorijske osnove na kojima je stvorena RS kao ostatak ostataka srpske etničke teritorije zapadno od reke Drine predstavljaju istorijsku konstantu njenog budućeg postojanja. Pravo na egzistenciju dobiva iz ove legitimne podloge, bez obzira na to koliko je, sa moralne tačke gledišta, ona plod povrede svih međunarodnopravnih normi zapadnih država koje su o ovome odlučivale.*¹¹ Opasna je konstrukcija srpske etničke teritorije zapadno od reke Drine i pokušaj ublažavanja stravičnih zločina u ime velikosrpstva iskazom da je RS *plod povrede svih međunarodnopravnih normi zapadnih država koje su o ovome odlučivale*. Ovim Ekmečić dijelom skida odgovornost sa srpskih zločinaca i proziva zapadne države kao odgovorne za opću južnoslavensku nesreću. On je „zaboravio“ da je RS nastala genocidom nad nesrpskim narodima BiH, te je kao historičar trebao imati na umu presudu Međunarodnog suda pravde u Haagu. Ekmečić pokazuje bolesni velikosrpski koncept koji nikada nije priznavao da postoji neko drugi na prostorima BiH, Kosova i dijelova Hrvatske izuzev srpskog naroda. Ekmečićevo nesretno oko nikada nije uspjelo vidjeti još neki *narod* s kojim su Srbi živjeli – on je ostao samo dosljedan velikosrpski historičar. A velikosrpski odnos prema svijetu, mora se priznati, spada u sferu patološkog slučaja. Već danas možemo konstatirati da je *velikosrpski projekt došao do svoga kraja*, bez obzira na to što Ekmečić priziva „majčicu“ Rusiju i nova ratna stradanja, jer niko više u regionu ne dopušta srpskim nacionalistima da se namire teritorijama nezavisnih država (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Albanija, Bugarska). Slaganje tog regionalnog mozaika je u toku – njegova osnova treba biti pravičnost koja je uvjet budućeg mira i reda u ovome dijelu Evrope.

Koje su glavne karakteristike velikosrpskog ekspanzionizma? Velikosrpski ekspanzionizam je zasnovan na *nerealnim planovima*. Provođen je *zločinima* nad Bošnjacima, Albancima, Hrvatima, Makedoncima, Bugarima, Turcima i drugim narodima koji su se nalazili na putu velikosrpskom projektu. Velikosrpski projekt unio

¹¹ DANI, Ibid., str. 27.

je među južnoslavenske narode *mržnju*, *ratove* i *nepoštovanje*. On je kao takav postao *centralni sadržaj* srpske politike na Balkanu i osnova odnosa prema drugim narodima u regionu u zadnjih stotinu pedeset godina. Teritorijalna ekspanzija nije mogla biti opravdana nikakvim razumnim razlozima, jer Srbija nikada nije imala vlast nad Bosnom, Hrvatskom, ili Bugarskom. Zato je taj velikosrpski ekspanzionizam patološke naravi u kojem prepoznajemo opsesiju uništenjem Bosne i pohlepni pokušaj da se raspacavanje Otomanskog carstva iskoristi u cilju povećanja teritorija koje će biti u sastavu obnovljenog „Dušanovog carstva“ odnosno „velike Srbije“.¹² Iz toga potječu sva ona zlodjela nad nesrpskim stanovništvom. Uvijek su, naime, *pisci* (ili projektanti) srpskih velikodržavnih planova i projekata znali da se nijedan od njih ne može izvršiti bez *zlodjela*, dakle genocida, ili nad Bošnjacima ili nad Albancima ili nad Hrvatima. Oni su čak sve to preporučivali, naprimjer Jovan Cvijić, Vasa Čubrilović, Ivo Andrić, Stevan Moljević, ili pak Memorandum SANU 1986. o budućnosti Srbije i srpskog naroda.

Velikosrpski duh ne dopušta srpskom narodu da druge oko sebe vidi kao *druge* ljude i kao *samosvojne* ljude. To su naočale velikosrpstva od 19. stoljeća. Sve je posebno prenaplašeno od onoga Karadžićevog „pretvaranja“ sviju u Srbe, a da ih niko o tome nije pitao (*Srbi svi i svuda*).¹³ Pokretačka osnova veliko-

¹² Srbija je započela četvrtu deceniju 19. stoljeća kao mala balkanska kneževina s približno 25.000 km², a u 20. stoljeću, tačnije poslije Bukureštanske mirovne konferencije 1913., ona je prigrabila pod svoju upravu već 87.000 km² (Misha Glenny, *The Balkans...*). Srbija je do 1833. imala površinu od 24.000 km², od 1878. to se povećalo na 48.500 km², a od 1912. na 87.500 km². Crna Gora je do 1878. zauzimala površinu od 4.900 km², od 1878. ima 9.000 km², a od 1912. već je uvećala svoju površinu na 17.000 km². Sve to uglavnom na račun BiH i Sandžaka. Velika Srbija trebala je biti oko 250.000 km² (Stevan Dedijer, *Velika Srbija i mali glupi akademici. Otvoreno pismo predsjedniku Vlade Srbije g. Z. Đinđiću*, Republika, br. 299, 2002).

¹³ Treba naglasiti da izjednačavanje štokavskog narječja sa srpskim jezikom nije izum Vuka Karadžića, koji je to samo papagajski ponavljao. Prava zasluga za to izjednačavanje pripada ranoj njemačkoj slavistici koja je razradila izvjesne etno-lingvističke koncepcije, a posebno njenom predstavniku Augustu von Schläzeru (1735-1809). Tako su Srbi trebali biti svi oni koji govore štokavskim narječjem bez obzira na to šta su oni bili etnički u stvarnosti. Vuk je, nakon

srpskog nacionalizma je *mržnja* prema svemu nesrpskom i ignorancija drugih kao ravnopravnih ili boljih u mnogim poslovima. U tome se često ističu kao vođe sveštenici pravoslavne crkve koji svojim „primjerom“ pokazuju kako se odnosi prema drugima.¹⁴ Uz tu neprirodnu mržnju prema drugima slijedi *opsesija* zauzimanjem (otimanjem) okolnih teritorija od drugih naroda, naravno bez ikakvog osnova. Opsesija je vođena trenutnom historijskom situacijom i militarističkim mogućnostima velikosrpskih predvodnika koji koriste velike svjetsko-povijesne lomove da bi ostvarili svoje teritorijalne ekspanzije na okolne zemlje.¹⁵ Drugi narodi, kao što su Bošnjaci, Albanci, Bugari, bili su sotonizirani i dehumanizirani kao neprijatelji na kojima se može provoditi srpska osveta za poraz na Kosovu iz 1389. godine.¹⁶ Dakle, tu je na djelu *dehumanizacija* drugih (Albanaca, Turaka, Bugara, Hrvata, Bošnjaka) kada se velikosrpski ekspanzionistički duh suoči s kompaktnim narodom, brojčano nadmoćnom lokalnom većinom, kao što su Albanci na Kosovu koji svoja imanja i rodna mjesta nisu napuštali

---

uspješne „jezikoslovne“ borbe sa staroslavenskom crkvom, postavio drugi princip srpske nacionalne svijesti. Smatra se, zapravo, da je prvi princip *pravoslavlje*, kojem pripadaju Srbi, a drugi princip *izjednačavanje štokavštine sa srpskim jezikom* – štokavski prostor je prostor srpskog jezika, to jest *srpskog* naroda. Ta dva principa su djelatna sve do početka 21. stoljeća. Na ovaj drugi princip se nakačio Garašanin sa *Načertanijem* 1844. godine, te su tako svi oni koji su govorili štokavskim narječjem u Bosni i Hrvatskoj bili Srbi koji su trebali ući u sastav ‘velike Srbije’. Otada je krenula „znanstveno“ utemeljena propaganda da su svi štokavci na južnoslavenskom prostoru Srbi. Nema Bošnjaka, Hrvata, Crnogoraca!

¹⁴ Najnoviji slučaj na početku 21. stoljeća je Kačavenda iz Bijeljine koji centar grada hoće da pretvori u posjed svoje crkve. Zato bez milosti oduzima zemlju u centru grada Bošnjacima i Srbima koji su tu imali svoje privatne kuće i imanja.

¹⁵ Takvi događaji su, naprimjer, tursko-ruski ratovi u 19. stoljeću, Berlinski kongres 1878., balkanski ratovi 1912. i 1913., Prvi svjetski rat 1914-1918., Kraljevina Jugoslavija i monarhistička diktatura, Drugi svjetski rat 1941-1945., jugoslavenski ratovi 1991-1995.

¹⁶ Srpska historiografska mitologija, razvijena kao “historija po potrebi“, stalno „zaboravlja“ da su Osmanlije na Kosovu porazili još neke vojske (drugih naroda slovenskih i albanskog), a ne samo srpsku vojsku s despotom Lazarom. Na Kosovu, dakle, nisu bili sami pravoslavni Slaveni koji su danas poznati pod imenom Srbi. Ta činjenica potpuno podrija velikosrpski kosovski mit kao centralnu tačku srpske nacionalne mitologije.

tako lahko i bez velikog otpora kako su, naprimjer, morali postupati muslimanski gradski slojevi u užoj Srbiji za vrijeme nekoliko selidbenih valova u 19. stoljeću kada su najureni kao sirotinja sa svojih imanja i kuća u gradskim naseljima.

Dakle, prvi jasan *program* velikosrpskog ekspanzionizma, koji s vremena na vrijeme postaje fašističko istrebljivanje drugih i drugačijih kroz otvoren genocid, prepoznajemo u *Načertaniju*.¹⁷ Ovaj spis, koji je srpski nacionalni program od 1844. godine, sasvim je u duhu 19. stoljeća – vremena kolonijalnih osvajanja svijeta podijeljenog između nekoliko velikih sila. Tim procesima *pridružuje* se i mala balkanska kneževina Srbija. Ona pretendira uglavnom na imanja i živote muslimana od Makedonije, Kosova, Sandžaka do Bosne i Hercegovine. Kneževina Srbija u 19. stoljeću koristi tursko-ruske ratove za svoje teritorijalne ekspanzije na okolne zemlje i poput lešinara dolazi do velikog teritorijalnog proširenja. Uz militarističku političku ideologiju razvija se velikosrpski mesijanizam,¹⁸ pansrbizam i superiornost nad svim drugim narodima Balkana. Nakon Berlinskog kongresa Srbija i Crna Gora su proširene na teritorije koje su stoljećima bile pod Otomanskom upravom. Na tim teritorijama se uništavaju muslimani po zacrtanom planu. Upravo takva genocidna osnova uništavanja muslimana i prisvajanja okolnih zemalja bila je jasno prezentirana u spomenutom *Načertaniju* (1844), političkom i militarističkom *programu* za stvaranje ‘velike Srbije’, koji doista jeste monstrozni pokazatelj

¹⁷ Po narudžbi ministra policije kneževine Srbije Ilije Garašanina napravljen je dokument koji je dao na uvid knezu Aleksandru Karađorđeviću. Ovaj dokument, poznat pod imenom *Načertanije*, ne bi bio ništa posebno da u njemu nije predlagano stvaranje velike srpske države koja je predstavljala obnovljeno „Dušanovo carstvo“ iz srednjovjekovnog razdoblja. Dokument su uradili poljski knez Adam Čartorski (propali emigrant u Parizu) i Franjo Zah koji je sastavio plan vanjske politike tadašnje kneževine. Osnovna ideja *Načertanija* je megalomanska ekspanzija srpske države na prostore Bosne i Hercegovine, dijelove Hrvatske, Kosova, Sandžaka, Crne Gore, Makedonije, sjeverne Albanije... Ovakve planove kasnije podastiru Vasa Čubrilović (referat *Iseljavanje Arnauta*, 1937. godine, kojim se predlaže monstrozno zločinačko rješavanje pitanja Albanaca u Kraljevini Jugoslaviji), i Ivo Andrić (*Elaborat* za raseljavanje Albanaca, 1939).

¹⁸ O *srpskom mesijanizmu* pronicljivo piše E. Zgodić u knjizi *Ideologija nacionalnog mesijanstva* (VKBI, Sarajevo, 1999, str. 201-220).

velikosrpskog nepriznavanja drugih naroda na Balkanu i nipo-
daštavanje svega nesrpskog. U tom programskom spisu je vidljiva
velikosrpska opsesija za osvajanjem Bosne i Hercegovine, Kosova
i Makedonije, dijelova Hrvatske, Bugarske, izlaska u luku Solun
itd., kao da na tim prostorima ne žive drugi ljudi koji imaju svoje
tradicije i vjerovanja. Tako su, naprimjer, Kuršumlija na rijeci
Toplici i grad Vranje došli u ruke srpske vlasti 1878. godine, a tada
je na desetke hiljada Albanaca prisiljeno da napusti te krajeve i
prebjegne na Kosovo i u Albaniju. Nakon balkanskih ratova (1912.
i 1913.) Srbija i Crna Gora su okupirale Kosovo i Sandžak.¹⁹ Ovaj
program državne politike Srbije o priključenju Bosne, koji je u
19. stoljeću trasirao Garašanin, „postao je srpski općenacionalni
program, jer su iza njega stajali, zajedno sa Srbijom, ne samo
ustanici iz 1875-1878. godine već i svi docniji srpski nacionalni
pokreti u Bosni“.²⁰

Unutar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS),
koja je nastala 1918. godine,²¹ Bosna i Hercegovina nije bila ni
primijećena, kao ni Bošnjaci. Ona je 1929. i 1939. „džentlmenski“
podijeljena između Srba i Hrvata. Tako je dočekala Drugi svjetski
rat i novo stradanje bošnjačkog naroda koji je bez milosti ubijan
samo zato što se nalazio na zacrtanoj teritoriji srpskog ili hrvatskog
velikodržavlja. Na zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu 1943. godine, u
ratnim uvjetima, ponovo je oživljena državnost BiH i priznata
njezina posebnost kao federalne jedinice buduće Jugoslavije. U
titovskoj Jugoslaviji (od 1945), međutim, nastavljen je proces
nacionaliziranja muslimana – u smislu srpskog i hrvatskog nacio-
nalnog identiteta. Tek 1974. godine došlo je jedno dvosmisleno

¹⁹ Harun Crnovršanin / Nuro Sadiković, *Sandžak – porobljena zemlja. Bosna, Sandžak i Kosovo kroz historiju*, Das Sandžak's Wort, Frankfurt am Main, 2007.

²⁰ Enver Redžić, *Historijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 2005, str. 116.

²¹ Ova Kraljevina SHS nije uopće priznata na Pariškoj mirovnoj konferenciji poslije Prvog svjetskog rata da se ne bi „uvrijedila“ Italija, koja je zatim počela ostvarivati svoj imperijalno-ekspanzionistički plan za Istru i Rijeku. No, jugoslavenska delegacija je izigravala složnost i jedinstvenost. Nekoliko godina poslije, tačnije 1923. godine, N. Pašić će otići u Rim da potpiše predaju Rijeke Italiji. To će jako uvrijediti Hrvate u Jugoslaviji.

rješenje – oni su „proglašeni“ nacijom čije je ime Muslimani (veliko M), a to je jedna povijesna neistina i podvala.²² No, bez obzira na to neprikladno ime za jedan narod, postojala je ona najekstremnija opcija. Ako proces nacionaliziranja muslimana ne uspije, „stoji samo jedan odgovor, kratak, jasan, neumoljiv. Guslar ga je prorekao i opevao, a peva ga još i danas. Ponavljati ga ovde nećemo jer ga znamo svi.“²³ To što guslar preporučuje jeste **genocid**.

2. Kontekst stradanja Bošnjaka

Neuralgična tačka današnje Evrope ponovo je Balkan i odnosi među balkanskim narodima. Velike sile – ili, da se poslužimo eufemiziranom sintagmom, „međunarodna zajednica“ – krojile su granice prema svojim interesima i dijelile Balkan na svoje interesne zone. Izgleda da je sudbina malih balkanskih država da prizivaju velike sile kao svoje zaštitnike. Vraćamo li se u 19. stoljeće na Balkanu? Tada su se sudarale Rusija i Turska, a balkanski kršćanski narodi pravili su svoje nacionalne državice po Balkanu. Proces nastajanja balkanskih državica, potpomognut nacionalizmom i pravoslavnim religijskim fundamentalizmom, značio je za muslimane Balkana velika stradanja i nestanak s ogromnih teritorija koje su stoljećima naseljavali. Prizivanje Rusije na Balkan, kao u 19. stoljeću, od strane velikosrpskih političara i sljedbenika projekta I. Garašanina i V. S. Karadžića, ne završava uspješno i

²² Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike*, Sarajevo, 2000, str. 86 (*Upornim odbijanjem da prihvate srpsku, odnosno hrvatsku nacionalnu konverziju, bosanski Muslimani su istrajavali na svom izvornom nacionalnom identitetu pod imenom Bošnjaka. Smatrao sam da je proglašavanje „muslimanske nacije“ od strane rukovodstva SK BiH neprihvatljivo iz više razloga. Prvo, izjednačavanjem vjerske zajednice sa nacijom samo se privremeno odlaže politička praksa nacionalnog opredjeljivanja bosanskih Muslimana, jer se pravopisom („M“) ne stvaraju nacije, i, drugo, u etničkom i nacionalnom pogledu nije bilo i nema muslimanskog naroda, nacije, iako su postojali i postoje brojni muslimanski narodi koji pripadaju raznim etničkim i nacionalnim zajednicama, nacijama.*)

²³ Čedomil Mitrinović, *Naši muslimani: Studija za orijentaciju pitanja bosansko-hercegovačkih muslimana*, Beograd 1926, str. 172 (Cit. prema I. Banac, *Nacionalnost u Jugoslaviji...*).

sretno ni po srpske interese. Treba se podsjetiti jedne srpske vojne avanture iz 1866. godine kada je glavnina srpske vojske (oko 68.000 ljudi, „seljaka-ratnika“, *the peasant warrior*, kaže M. Glenny), kojom je zapovijedao ruski general Mihail Grigorjevič Černjajev, razbijena u napadu na Niš koji je branila otomanska vojska. Tada su odjednom svi putevi ka Beogradu bili otvoreni za otomansku vojsku. „Ruska vlada spriječila je slom srpske države upozorivši Portu da će ako ne pristane na primirje i Rusija ući u rat. Napokon je potpisano primirje 17. 2. 1877...“ Poraz Srbije bio je strašan – izgubila je 5.000 ljudi, 9.500 ljudi bilo je ranjeno i osakaćeno. Ne samo što je razbijen mit o ratničkom umijeću i junaštvu srpskih vojnika nego su uslijedile i političke posljedice. „Rusi su s prezirom odbacili Srbe kao nesposobne. A Srbija je ostala bez prijatelja i bez saveznika. A što je još gore, Rusi su preusmjerili svoju naklonost ka Bugarima i priznali pravo Austro-Ugarskoj da okupira Bosnu i Hercegovinu.“²⁴

Oko 1800. godine postojala je ogromna muslimanska zemlja u Anadoliji, na Balkanu i u južnoj (današnjoj) Rusiji. To nije bila samo zemlja u kojoj su muslimani vladali, nego zemlja u kojoj su muslimani bili većina ili prilično brojna manjina. Ta ogromna, prostrana zemlja (*a vast Muslim Land*, kako kaže J. McCarthy), uključivala je Krim²⁵ i njegovo zaleđe, veći dio Kavkaza, južni dio Rumunije, istočnu i zapadnu Anadoliju, jugoistočnu Evropu od Albanije i Bosne do Crnog mora – sve unutar Otomanskog carstva. No, 1923. godine samo su Anadolija, istočna Trakija i dijelovi jugoistočnog Kavkaza ostali muslimanska zemlja. Bosna i Hercegovina je bila u sastavu Kraljevine SHS (Jugoslavije). Balkanski muslimani su u velikoj mjeri nestali, ubijeni, ili primorani da migriraju. Ostaci žive u džepovima (izoliranim, nebitnim, nemoćnim) naselja u Grčkoj, Bugarskoj i (bivšoj) Jugoslaviji. Ista sudbina zadesila je muslimane Krima, sjeveroistočnog Kavkaza, ruske Armenije – oni su jednostavno nestali (*they were simply*

²⁴ Misha Glenny, *The Balkans 1804-1999. Nationalism, War and the Great Powers*, Granta Books, London, 2000, p. 132.

²⁵ U periodu od 1854. do 1876. godine 1,4 miliona Tatara napustilo je Krim – bili su protjerani od ruskih okupatora. (Barbara Jelavich, *History of the Balkan*, Cambridge, p. 286)

gone). Milioni muslimana, većina njih Turci, ubijeni su, više miliona je pobjeglo u ono što se danas zove Turska. Između 1821. i 1922. godine više od pet miliona muslimana bilo je otjerano (prognano) iz njihove zemlje. Pet i po miliona muslimana je umrlo, neki od njih su ubijeni u ratu, drugi ginu kao izbjeglice od gladovanja i bolesti po drumovima Balkana.

Veći dio povijesti Balkana,²⁶ Anadolije i Kavkaza ne može se pravilno razumjeti bez razmatranja muslimanskih izbjeglica i mrtvih. To je posebno istinita povijest nacionalizma i imperijalizma. Savremena mapa Balkana i južnog Kavkaza pokazuje zemlje s prilično homogenom populacijom, zemlje koje su bile kreirane u ratovima i revolucijama koje su ih odvojile od Otomanskog carstva. Njihovo religijsko i etničko jedinstvo bilo je postignuto *ekspulzijom* (istjerivanjem, isključivanjem) njihove muslimanske populacije. Drugim riječima, nove države bile su utemeljene na stradanju njihovih pokojnih (odstranjenih, bivših, odbačenih, minulih) stanovnika. Slično tome, ruski imperijalizam, još počesto portretiran kao „civilizirajući“ marš evropske kulture, donio je sa sobom smrt milionima Čerkeza, Abhazijanaca, Čečena, Tatara, Laza i Turaka.²⁷ Čini se da je povijest Balkana, ustvari, povijest stradanja i progona, „seoba, ne samo naroda nego i zemalja“.²⁸

Muslimanski gubitak je važan dio historije Turaka, jer su to bili oni koji su najstravičnije osjetili posljedice nacionalizma i imperijalizma. Nova turska republika bila je nacija imigranata čiji su građani došli iz Bugarske, Grčke, Jugoslavije, Armenije, Gruzije, Rusije, Ukrajine i odsvakle drugdje. McCharty ukazuje na važnost razmatranja muslimanskih gubitaka, ali oni se nisu mogli naći u

²⁶ Preporučujem čitaocu kvalitetnu enciklopedijsku natuknicu *Balkans* koju je napisao Nenad Filipović. (Vidjeti u *Europe 1450 to 1789. Encyclopedia of the early modern world*, Johnatan Dewald (Editor in Chief), Volume 1, Absolutism to Coligny, Charles Scribner's Sons, Thomson, Gale, New York..., 2005, p. 191-201.)

²⁷ Justin McCarthy, *Ibid.*, p. 1-2. (Similarly, Russian imperialism, still too often portrayed as the „civilizing“ march of European culture, brought with it the deaths of millions of Circassians, Abhazians, Laz and Turks. Nationalism and imperialism appear in a much worse light when their victims take the stage.)

²⁸ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Durieux, Zagreb, 1995, str. 22.

udžbenicima i historijama koji opisuju samo masakre nad Bugarima, Armenima i Grcima, a ne spominju korespondentne masakre nad Turcima.²⁹ – Zanimljivo je kako ova postavka doziva *stavove* Marije Todorove i Mishe Glenyja i šta znači kao dopuna za njihove mnogo hvaljene radove? Povijest Balkana nezamisliva je bez muslimana! Glavni dio historije Balkana, Kavkaza i Anadolije jeste stradanje muslimana.³⁰ Nekolicina koja je pokušala promijeniti tradicionalno gledište bila je ismijavana kao „revizionisti“, kao da je revizija bila jedan akademski grijeh i kontekstualna historijska preciznost irelevantna. Revizija jednostrane historije je potrebna. Ta historija priča o Turcima kao žrtvama. Stoga je potrebno precizno pričati o bošnjačkim (i svim drugim) gubicima u zadnjih sto pedeset godina da bi se očuvala vjerodostojna slika onoga što je bilo i da bi se razumjelo ono što se desilo u BiH 1992-1995. godine kao **nastavak** jednog starog procesa iskorjenjivanja muslimana s Balkana gdje su se zatekli i Bošnjaci. Ta slika govori o zločincima i žrtvama, o cinizmu međunarodne zajednice („velikih sila“), o nesreći i nepravdi, o dobroti i nadi...

3. Etnička teritorijalizacija

„U tradiciji je balkanskih vlastodržačkih krugova da primjenjuju genocidne mere u cilju stvaranja čistih etničkih teritorija. To su, na primer, učinili vladajući krugovi kneževine Bugarske kada ih je oslobodila ruska vojska u doba cara Aleksandra II. Nova bugarska armija je napravila kordon i isterala u Tursku ogroman

²⁹ J. McCarthy, *Ibid.*, p. 2. (*The exile and mortality of the Muslims is not known. This goes against modern practice in other areas of history. It has rightly become unthinkable today to write of American expansion without consideration of the brutality shown to Native Americans. The carnage of the Thirty Years' War must be a part of any history of religious change in Europe. Historians cannot write of imperialism without mention of slaughter of Africans in the Congo or of Chinese in the Opium Wars. Yet, in the West, the history of the suffering of the Balkan, Caucasian, and Anatolian Muslims has never been written or understood. The history of Balkan, the Caucasus and Anatolia has been written without mention of one of its main protagonists, the Muslim population.*)

³⁰ Justin McCarthy, *Ibid.* p. 2-3. (*A major part of that context is the suffering of Muslims, which took place in the same regions and at the same time as the suffering of Christians, and often transcended them.*)

broj nebugarskog naroda, pre svega Turaka i muslimana. To Bugarska historiografija prećutkuje.“ Ovo je jedna odvažna ocjena Vladimira Dedijera.³¹ U njoj imamo dio odgovora na pitanje o tome kako nastaju „čiste etničke teritorije“. Dakle, kako to nastaju „čiste etničke teritorije“? Tako što se *Drugi, Drugačiji i Različiti* unište ili protjeraju. To je sva barbarska „mudrost“ čistih etničkih prostora na Balkanu ili bilo gdje drugo na svijetu.

Teritorijalizacija etnije/naroda u Bosni i Hercegovini je nasilan proces koji je otvoreno provođen od 1992. vojnim sredstvima i zlodjelima nad civilima druge etničke grupe, a od 1995. godine je nastavljen „mirnodopskim sredstvima“, to jest političko-ideološkim, administrativnim i terorističkim sredstvima koja se ogledaju u onemogućavanju povratka, u obespravljanju povratnika, u zastrašivanju i ubistvima povratnika, nastavljanjem isključivosti i etničke homogenizacije, opstrukcijom implementacije Aneksa VII na kojem je propao Dejtonski mirovni sporazum, ili, drugim riječima, sporazum koji nije ni proveden u svim elementima i za koji se odmah znalo da nikada neće ni biti proveden u cjelini... Ovaj proces etničke teritorijalizacije, sasvim ekvivalentan ratnim zauzimanjima teritorija u BiH i samo nastavak starih procesa etničkog istrebljivanja, vodi nerazumnim, neprirodnim i nelogičnim etničkim fragmentacijama (usitnjavanjima i atomizacijama) bosanskohercegovačkog prostora, što je već odavno poznato pod imenom *balkanizacija*. Povijesno i politički ovaj proces treba posmatrati kao dio jednog šireg događanja i starijeg procesa stvaranja nacionalnih država na ruševinama Otomanskog carstva, te nastavljanja tog procesa poslije nestanka Austro-Ugarske monarhije i Jugoslavije. Velikosrpski izvođači projekta opet rade isto 1992. – ubijaju sve one koji su se našli na zacrtanim teritorijama „velike“ srpske države. Čini se da je 1991. i 1992. godine na južnoslavenskim prostorima definitivno izvršen stravični prijelaz iz kulture i duha „multilateralnog carstva“ (pluralističkog svijeta) na nacionalne

³¹ V. Dedijer/A. Miletić, *Ibid.*, str. XIX (Slično je uradila vojska Kneževine Srbije za vrijeme Berlinskog kongresa 1878. kada je protjerala veliki broj muslimana iz južnih dijelova, posebno Albanaca iz rejona Toplice. Ovo je srpska historiografija planski prešućivala. Dedijer kaže da je prvi put za ovo čuo od Vase Čubrilovića.)

države, jer je i Jugoslavija u određenom smislu bila multilateralno, pluralno „carstvo“ nalik na otomansko i austrougarsko bogatstvo naroda, religija, običaja, jezika i tradicija pod jednom državnom kapom.³²

I – onda je uslijedila glasna glorifikacija *konsocijacije* kao „jedinog mogućeg oblika“ postimperijalne zajednice dvaju ili više naroda na nekom prostoru. Na njoj je zasnovano nakaradno dejtonsko frankenštajniziranje BiH kao nefunkcionalni produžetak predmodernog političkog sistema. Konsocijacija je početkom 21. stoljeća u BiH uglavnom proturana kao teritorijalno razgraničavanje narodâ u kompaktne i homogene etničke teritorije, koje su bile rezultat ratnih sukoba. Ona je odgovarala nacionalistima, kolektivnim planerima, etničkim stadima, a nikako pojedincima, građanima i slobodnim ljudima. Dopunjena je u sinhroniziranom djelovanju s konceptom *federalizacije* koji se opet svodi na isto – podjela teritorija BiH prema ratnim „dostignućima“ i etničkom principu. Konsocijacija je nošena prevaziđenom idejom da je nacionalna država smisao ljudske povijesti. Fašizam i konsocijacija (u jednoj verziji federalizacija) u BiH idu skupa. Zahtjev i tendencija za odvojenim bivstovanjem na jednoj povijesnoj, ekonomskoj, kulturnoj i, što je najznačajnije, *državnoj* teritoriji, uz otvoreno nepriznavanje svega drugog i drugačijeg, direktno vodi u fašističku sablast – jedan vođa, jedan narod, jedan jezik, jedna religija, jedna istina. U domaćoj interpretaciji, konsocijacija (konsocijativna demokratija) sasvim doslovno slijedi nacionalistički nalog da se svaki pojedinac mora svrstati u neki („svoj“) kolektivitet, u neku nacionalnu grupu, i da tek tada može djelovati. Bez tog svrstavanja u safove svoje nacije on je beznačajan, nepostojeći i neautentični glas neodređenog bića. On treba da se svrsta i da prestane misliti svojom glavom – vođe će misliti i odlučivati u njegovo ime. Preferiranje modela konsocijacije može biti shvaćeno kao znak razočarenja postojećim stanjem, ali i kao znak da se ne želi ukloniti ili umanjiti stravične rezultate rata na tlu BiH – ti

³² Dovoljno je nabrojati *narode*: Slovenci, Hrvati, Bošnjaci (Muslimani), Srbi, Crnogorci, Albanci, Makedonci, Jevreji, Bugari, Mađari, Italijani itd.; njihove *religije*: katoličanstvo, pravoslavlje, islam, judaizam; njihove *jezike*: slovenski, hrvatski, bosanski, srpski, albanski, makedonski itd.

rezultati su *realnost* na koju se pozivaju nacionalisti kao mjeru svega – nego se jednostavno prikloniti sirovom barbarstvu. Naravno, ne moraju svi zastupnici konsocijacije preferirati rezultate velikosrpske agresije na BiH.

Modeli koji se predlažu već petnaestak godina polaze od „zauzete“ teritorije na kojoj se koncentrira određena etnička grupa ili narod koji treba striktno da se odvoji od drugih etničkih grupa. Ta „zauzeta teritorija“, s koje su protjerani nepoželjni *drugi*, postdejtonskom političkom metafizikom pokušava se nominirati kao „prava realnost“ od koje se polazi u buduće djelovanje i koja je mjera u svakom političko-ustavnom planiranju. Svi *drugi* s te teritorije su pobijeni i protjerani, sva njihova imovina i naslijeđe je devastirano, svi tragovi *drugog* na „zauzetoj teritoriji“ se detaljno brišu – da ne bi bilo traga i da ne bi podsjećali zločince na njihovo zlodjelo. „Zauzeta“ teritorija je „naša“ (vječna kategorija) i na nju se vrlo brzo postavljaju naši simboli (kao znak „pobjede“ i kao znak upozorenja drugima da tu nemaju šta tražiti) kao pokazatelji dominacije (križ na Humu iznad Mostara, pravoslavna crkva u Konjević-Polju na imanju Fate Orlović, sklonjena džamija u Bradini itd.). Borba vjerskih objekata i simbola produžava onu krvavu borbu u kojoj su ginuli ljudi. Etnizacija teritorija je potpuna transformacija prijašnjeg stanja „na terenu“, tako da se više ne može prepoznati pojedine krajeve, gradove i naselja koji su zahvaćeni „etničkom“ konstrukcijom prostora. Iz njih su nestali dojučerašnji dominantni objekti i simboli, a pojavili se novi, drugačiji i veći. Sad izgleda kao da su tu bili od početka svijeta upravo ovi koje vidimo.

4. Vox populi, vox dei

Dugo su evropske metafizike predstavljale čovjeka kao „nebesko biće“ ili nekoga ko je napravljen prema „božijem liku“.³³

³³ Sve je to Nietzsche denuncirao pred kraj 19. stoljeća i nagovijestio doba novih vrijednosti u kojem su mase izašle na pozornicu svjetske povijesti sa svojim „nacionalnim svijestima“. Sloterdijk je konstatirao da se pojavila „muzika vrabaca“ koja se čuje sa svih strana. Sve što danas čujemo to je buka krda koje tutnji merdijanima svijeta.

Tako su ljudi pridodali sebi božanska svojstva i umislili da su doista bogovi. Njihova volja je sama volja bogova. Vox populi, vox dei. S pojavom evropskog građanstva vladavina *volje naroda* je postala politički ideal. Ili, drugim riječima, volja naroda postala je moderni mit. Kakav je to *populus* čija je volja najveća vrijednost? Svuda okolo nas grlati nacionalisti vole da se pozivaju na *volju naroda* kao osnovu legitimiteta i validnosti svojih stavova – volja naroda kao *pokriće* za političke ideje koje su u osnovi šovinističke i jednogumne. Kakva je to volja naroda na koju se pozivaju nacionalisti? To je volja koju, u većini slučajeva, formira politička oligarhija dok vlada pod pojmom neke ideologije i u ime nekog naroda.³⁴ To je vladavina politički „aktivnih i zainteresiranih za vlast“ (Hannah Arendt) nad onima koji su nedovoljno uključeni, nezainteresirani i liberalni. Na ovom mjestu počinje strah liberala pred dominacijom i „tiranijom većine“ (Alexis de Tocqueville). Drugim riječima kazano, uz demokratiju uvijek ide i prijetnja „da u ime naroda mogu biti ukinute individualne slobode i prava manjina“.³⁵

Nikada svi članovi jednog naroda nisu jednoglasni oko neke ideje i stoga je sporno pozivati se na volju naroda kao opću vrijednost, ono što je istinsko i ono što je pravi interes kolektivnog tijela. Tu su već bile granice Rousseauovog političkog učenja prezentiranog u *Emilu* i *Društvenom ugovoru*. Radikalna demokratija vodi u devijacije demokratskog političkog djelovanja, pa se onda ekspanziraju političke naracije nacionalista koji se navodno zalažu za „deliberativnu“ demokratiju, dakle potenciranje diskursa i rasprave kako bi se odredio javni interes (a već su njihovi prethodnici napravili zlodjelo na polovini teritorije BiH i odredili šta može

³⁴ Teorije *elitizma* u 19. stoljeću, autori kao što su Pareto, Mosca i Michels, naglašavaju da vremenom reprezentiranje u demokratskom sistemu sve više uspostavlja jaz između onih koji vrše vlast i onih koji su birali političke predstavnike u vlast. Zato se s njihove strane razvija ideja ili uvid da je demokratija samo dobar paravan za vladavinu organiziranih oligarhija, a politička reprezentacija samo osigurava jedva nešto više od puke cirkulacije političkih vladajućih elita i zadovoljavanja formalnih uvjeta naracije o demokratiji. Stoga je J. Schumpeter odredio demokratsku vlast kao „natjecanje elita za pravo na vlast“ putem izbora.

³⁵ A. Heywood, *Politika*, Clio, Beograd, 2004, str. 149.

biti „javni interes“) i na osnovu konsenzusa upravljalo društveno djelovanje. Oni ne dozvoljavaju da se u javnosti priča o tim zlodjelima, jer će te pripovijesti poremetiti dostignuti *zaborav* kod žrtve. Odsad je potrebno pripitomiti žrtvu, umiriti je, uspavati je, ponuditi joj priču o konsocijaciji, konsenzusu, deliberaciji,³⁶ „evropskim“ modelima demokratije u Švicarskoj i Belgiji (o kojoj se vrlo malo zna), govoriti o federalizaciji otete i okupirane zemlje itd.

Volju može da reprezentira neko ko ne mora uvijek izražavati mišljenje, shvaćanje i želje svih građana. Ta volja se koristi u času kad politički lideri moraju uraditi nešto neuobičajeno, što ponekad izlazi iz okvira normalnog, ljudskog, civilizacijskog djelovanja. Današnje hipostaziranje etnokleriklane demokratije u BiH samo potvrđuje da su tobožnji demokrati izrasli iz predašnjih komunističkih režima razvijenih prema sovjetskom modelu – u društvenoj zbilji sva vlast je u rukama Partije (koja je nekada predstavljala „avangardu radničke klase“). Zato su današnji nacionalisti presvučeni dojučerašnji komunisti i politički funkcioneri koji su „brigu“ oko radničke klase (proletarijata), revolucije i socijalizma supstituirali brigom za svoju etniju, etnoteritoriju i religiju. To samo pokazuje da nikada nisu ni imali ozbiljne političke orijentacije izvan uskog etničko-vjerskog skupa pitanja i posjedovanja „čiste“ vlasti. Politika se svela na politiku etničkih oligarhija kojima asistiraju svećenici i dijelovi međunarodnih interesnih institucija. Sve više, nažalost, postaje vidljivo da je strategija međunarodne zajednice (velikih sila) u BiH – *etnička*, to jest strategija kojom se svjesno ili nesvjesno, namjerno ili nenamjerno ohrabruje nacionalizam i perpetuirati naciopatološko stanje beznađa. Sam visoki predstavnik je čuvar *etničke* podjele zemlje (Dejtonskog mirovnog

³⁶ Autor ovog teksta gaji pozitivan odnos prema *deliberativnoj* demokratiji, jer je ona za liberalizam (individualizam) neophodna kao potenciranje potrebe za diskursom, dijalogom i razmišljanjem da bi se odredio javni interes. Stoga je za demokratiju važno da ljudi u jednom demokratskom društvu zadrže svoje individualno mišljenje o brojnim pitanjima, a ne da mehanički prihvaćaju (ili slijede) glasove i mišljenja većine, što bi vodilo unifikaciji jednog društva. U BiH nacionalisti vole da se pozivaju na dogovor, razgovor i zajedničko odlučivanje (bez obzira na to što ne znaju da su tog časa na tragu deliberacije), ali čim se dotaknu „neupitna“ pitanja onda više nema dijaloga, razmišljanja i zajedničkog donošenja odluka.

sporazuma), a svaki od njih pripovijeda o demokratiji, evropskim principima i ljudskim pravima, tako da to uvijek liči na shizofrenu naraciju.

Tako se u mnogo godina poslije Dejtonskog mirovnog sporazuma kazuje da je mirovni sporazum dobar, bar za nastavljače karadžićevštine u BiH, samo zato što u njemu piše da postoji RS, ostalo nikoga ne interesira – naprimjer povratak izbjeglica na njihove prijeratne adrese! Ali, činjenica je da su *silom* osvojene teritorije u BiH preimenovane u RS u suprotnosti s međunarodnim pravnim normama. To nikada ne smijemo smetnuti s uma. Niko nije pitao građane i narode (prije svega Bošnjake i Hrvate, kao i probosanske Srbe) da li pristaju na to da se dio njihove države Bosne i Hercegovine (međunarodno priznata Republika Bosna i Hercegovina) zove ili imenuje RS. U tom pogledu BiH ne bi smjela biti nikakav izuzetak od međunarodnih kriterija i pravičnosti. Dejtonskim sporazumom je negirana Republika BiH i njen Ustav – zato je danas nemoralno govoriti o „ustavnim reformama“ kao da se ništa nije desilo i kao da BiH prvi put počinje svoj život poslije 1995. godine. To je osnovni faktor destabilizacije i nemira s jedne ili s druge strane etnonacionalne napetosti koja odgovara globalnim transnacionalnim vlasnicima kapitala, međunarodnoj zajednici koja ponovo na Balkanu demokratizira divljake i lokalnim tajkunima koji love u mutnom. U svemu tome strada „naš narod“, taj „naš naivni narod“ koji daje povjerenje „našim ljudima“ da vladaju, taj „divni narod“ koji u dimu „nacionalnog pitanja“ postade sirota masa bez budućnosti.

Neprestano se nameće jedno uznemiravajuće pitanje, zbog kojeg ne možemo krenuti naprijed. Ono glasi ovako: *Gdje je bila volja Bošnjaka i Hrvata (kao naroda koji također imaju „svoju volju“ i pravo) kad su ih ubijali, protjerali i izbrisali s lica zemlje koje se danas imenuje RS?* Ko je pitao te ljude hoće li biti pobijeni, popaljeni ili raseljeni? Je li srpski silovatelj poštovao volju i dostojanstvo nedužnih žena? Je li tu neko isticao konsenzus? Gdje su danas Bošnjaci iz Trebinja, Gacka, Bileće, Nevesinja, Foče, Rudog, Čajniča, Višegrada, Rogatice, Bratunca, Zvornika, Srebrenice, Žepe, Han-Pijeska, Vlasenice, Bijeljine, Doboja, Teslića, Banje Luke, Prijedora (itd.), odnosno gdje su Hrvati iz gradova i mjesta

Posavine i banjalučke regije, koja su danas „pretvorena“ u *posjed* RS?³⁷ Da li bi neko od građana Evrope ili SAD-a pristao na ovo što se danas nudi Bošnjacima i Hrvatima u BiH – da se pomire i prihvate kao *normalno* sve ono što je rezultat Karadžićevih i Miloševićevih izvršilaca-ubica? Ne postoji nikakva volja na svijetu koja to može *previdjeti, zanemariti, opravdati*, ili koja to može *sakriti*, naime da je RS nastala na **masovnim grobnicama** nesrpskih građana (Bošnjaka i Hrvata) Bosne i Hercegovine. Ovdje počinje političko i moralno pitanje odnosa Evrope prema BiH koje je odlučujuće za evropsku, a ne samo za bosansku budućnost.³⁸ Pitanje je šta znači čuvanje Dejtonskog sporazuma za budućnost Bosne i Hercegovine u času kad ona treba biti djelatan dio evropskog svijeta?

Bosanska nesreća je u kontekstu modernog svijeta i u njemu se mora uvijek posmatrati. Globalnom „odgovara“ lokalna primitivnost (zaostalost, nerazvijenost, neobrazovanost, lokalizam, provincijalizam), jer onda „mora“ da je ukroti, zaustavi i dovede u poredak „demokratskog svijeta“ i „liberalnih“ vrijednosti građana slobodnog svijeta. U tom smislu je razumljiva prikrivena dijalektika u kojoj je lokalni kabadahija „potreban“ međunarodnoj zajednici u BiH. Nadnacionalna/globalna moć ili sistem moći treba provincijalne primitivce kojima će nametati sankcije – ona ih treba kao prateću pojavu vlastitog djelovanja i perpetuirati ih kao pomoćno

³⁷ U današnjoj BiH na djelu je jedan podmetnuta „istina“, naime, da je entitet RS ekskluzivno vlasništvo srpskog naroda ili vječna etnička teritorija srpskog naroda, što ne proizilazi ni iz jednog ozbiljnog pravnog dokumenta, sporazuma ili odluke, niti iz historije. Ono što bi neki pojedinci željeli nije općeprihvaćeno čak ni Ustavom RS (Prvi član Ustava RS pominje Srbe, Bošnjake, Hrvate, dakle, sva tri naroda).

³⁸ Sve dok bude postojala RS pratit će je stravična sjena *zlodjela (genocida)* koje se pokušava ozvaničiti ili na koje se drugi pokušavaju prisiliti da ga prihvate kao nešto normalno. Ona ne može pobjeći toj mračnoj sjeni prošlosti, jer ne može izmijeniti prošlost i ono što se dogodilo u njoj. Zločin se ničim ne može učiniti smislenim, niti se može izbrisati kao da nikada nije bio. Ali se ne može ni relativizirati, ignorirati i ismijavati. Živjeti u „masovnoj grobnici“ znači živjeti sa zločinom u istoj sobi gdje se vlastita djeca igraju ili gdje su se nekada igrala nečija druga djeca, ubijena samo zato što su imala drugačije ime. Zato RS nikada neće biti *normalan* (niti bolji) dio države Bosne i Hercegovine, jer je njezino *rođenje u zlodjelu* protiv nesrpskog stanovništva BiH. Na tu tvorevinu zasigurno ne bi pristao nijedan razuman i moralan građanin.

sredstvo svojih operacija. Ali, samo Srbi mogu spoznati odgovor o vlastitoj volji ili odgovor na pitanje šta je to „volja naroda“. Na tom tragu bio je Radomir Konstantinović s kritičkim interpretiranjem duha palanačke filozofije...³⁹

5. Nekažnjeni zločin i svjesna perverzija

Na prijelomu 20. i 21. stoljeća u Bosni nacionalisti su se digli da sruše svaku mogućnost normalnog zajedničkog života. Sa svih strana pristižu upute i savjeti Bošnjacima (i dijelom Hrvatima) da se pomire sa sudbinom i ratom stvorenim *stanjem* u Bosni, da napokon prihvate „realnost na terenu“ i da prestanu buncati u idealističkom magnovenju.⁴⁰ Za Bošnjake to znači da se „pomire“ s genocidom i ireverzibilnošću bosanskog načina egzistencije prije agresije, s nemogućnošću povratka stotina hiljada Bošnjaka u mjesta iz kojih su protjerani i s neispunjenjem pravde nad zločincima. Fatalistički ih udaraju u glavu frazama o nemogućnosti preokreta, o nepreokretljivosti/nepreobratljivosti postojećeg užasa, o nepovratnosti i neponovljivosti normalne Bosne. Sve to također znači da se pomire sa zahtjevom za federalizaciju zemlje po kojem će u Bosni biti definirane „etničke teritorije“ (federalne jedinice) kao ratni plijen. Bošnjaci treba da zaborave Srebrenicu, Višegrad, Rogaticu, Foču, Čajniče, Rudo, Nevesinje, Gacko, Vlasenicu, Bratunac, Zvornik, Brčko, Doboj, Banju Luku, Prijedor, Derventu, Bosanski Šamac i druga mjesta njihovog stradanja, s kojih su ih velikosrpski fašisti „očistili“ kao da ih nikada

³⁹ Nažalost, ni Srbi ni Bošnjaci više ne raspoznaju svoje najbolje umove (likove, zastave), one zbog kojih bi se među drugim narodima svijeta trebali osjećati ponosnim i važnim, nego se zanose i obmanjuju da su bitne činjenice *povijesti*, koju kroje palanačko-kasablijske kreature kao jedinu validnu, upravo te njihove epske naracije i historiografske mitologije.

⁴⁰ Na to ih posebno nagovaraju konsocijativci i federalisti, koji se slažu u etnoklerikalnom razdjeljivanju bh. zemlje. Tako, naprimjer, ispada da je cijelo Čajniče ili Foča, Gacko ili Nevesinje *srpska zemlja*. Ili pak da postoje oduvijek date teritorije ovog ili onog naroda u BiH. Bez obzira na tu balkansku, „seljačku“ metafiziku zemlje, to nije istina, čak ni poslije agresije i genocida nad Bošnjacima u tim krajevima. Zato što su Bošnjaci imali brojna imanja u tim krajevima i danas ih imaju, ne može se te krajeve označavati srpskim ili ih računavati u neku „srpsku zemlju“.

nije ni bilo. Danas ta mjesta zjape srpskom „većinom“ i čudnom bojom nad krajolikom u kojem se otkopavaju masovne grobnice nedužnih civila. Hrvati bi trebali zaboraviti Posavinu i iseliti u Australiju, dakle daleko, da se ni slučajno ne bi vratili na zemlju svojih pradjedova. A svi Srbi bi trebali samo razmišljati o ‘velikoj Srbiji’ i ubijati druge u njezino ime, da bi živjeli u jednoj državi. Pomiriti se sa „stanjem na terenu“ je vrhunski zahtjev realpolitičkih monstruma oko nas koji su dostigli potrebnu operativnu moć nad dijelom BiH. Oni hoće da kažu da je sve uzalud, da je nemoguće izbavljenje iz velikosrpskog „zagrljaja“ i da jednostavno treba pasti u nesvijest. „Realnost na terenu“ kazuje o prisustvu nacifašizma, velikosrpskog fašizma na početku dvadeset i prvog stoljeća, koji se nameće građanima i narodima kao „normalno“ stanju duha.

Je li potrebno pristajanje na situaciju koja je nametnuta ratom? Nije! I nema opravdanja za pristajanje! Zato što je BiH u ratnom vohoru, koji je potaknut iz Srbije, raskomadana na etničke teritorije i pretvorena u zemlju aparthejda za njezine građane. Da su Srbi od 1941. do 1945. godine pristali na stanje na terenu, onda bi ih i danas strijeljao neki streljački vod nacista u Kragujevcu ili u Beogradu. Zato je danas jedna od važnih probosanskih linija borba za *ublažavanje i otklanjanje posljedica genocida i velikosrpskih zločina*, da bi se približilo prijeratnom kvalitetu bosanskohercegovačkog života. Ta ideja će se, naravno, opstruirati svim velikosrpskim sredstvima koja se primjenjuju već odavno spram Bošnjaka, Albanaca i Hrvata. Ali, velikosrpska politika više ne može otkinuti nijedan dio državne teritorije BiH i pripojiti je nekoj velikoj srpskoj državi. Velikosrpski program je ratom 1992-1995. na tlu BiH ostvario „posjed“ tako što je s pola teritorije države BiH relegirao i uništio sve nesrpsko stanovništvo. Zato je neminovno označavanje RS kao genocidne tvorevine i djela srpskog fašizma od strane žrtava.⁴¹ Oslobođanje od te genocidne tvorevine je ljudsko pravo Bošnjaka i Hrvata.

⁴¹ Na djelu su, nažalost, planske i ciljane iritacije bošnjačkih žrtava, svjesno pozljeđivanje podrinskih Bošnjaka mizernim izjavama, negacija BiH i raspirivanje mržnje. Glavni velikosrpski (beogradski strateški) cilj je da nikada ne dođe do prijateljstva i pomirenja između Bošnjaka i Srba (Srba i Hrvata) u Bosni i Hercegovini – to vjerovatno redovno savjetuju *šaptači* iz Beograda

Negiranje genocida od strane velikosrpskih nacionalista ostavlja otvorenom mogućnost za njegov nastavak. Velikosrpska politika već odavno genocidno djeluje spram Bošnjaka i drugih nesrpskih naroda na ovom području Balkana. Djelujući tako od početaka 19. stoljeća, ona još nikada u povijesti *nije bila sankcionirana* za monstruozne pokolje nad muslimanima Bosne, Sandžaka i Kosova. Ona smatra „normalnim“ ubijanje i klanje muslimana po Balkanu, gotovo pa „svetom obavezom“. F. Karčić je, elaborirajući problem „istočnog pitanja“, naglasio da je koncept „čišćenja“ teritorije Balkana od „preostalog muslimanskog stanovništva nastavio da živi u ideologijama balkanskih nacionalističkih elita i u svijesti njihovih sljedbenika i nakon definitivnog odstupanja Osmanlija sa ovog područja 1912. godine i svođenja muslimana na status manjina“.⁴² Njima je bilo dozvoljeno ili iseljavanje ili „vraćanje u pradedovsku veru“, inače su gubili živote i imanja.⁴³ Moglo bi se reći da su u ratu protiv Bosne 1992-1995. Bošnjaci uspjeli da se *suprotstave* velikosrpskom poduhvatu i zaustave ga. Naravno, uz visoku cijenu u ljudskim žrtvama. Razorena i entitetski podijeljena zemlja, zastarjela tehnologija, naučni sistem pred kolapsom, slaba komunikacijska mreža s dotrajalim Titovim putevima i prugama. Dayton je rekao: *zemlja bez pobjednika!* To znači da nema agresora ni žrtve.

U BiH, nažalost, predstavnici manjeg entiteta svoju političku formu i smisao političkog djelovanja usmjeravaju (kanališu) kroz političke partije koje insistiraju na svim vrstama podjela, odijeljenosti i nacionalističkoj isključivosti. Ponekad se to zove „demokratska politička igra“, a zapravo radi se o bezobrazluku, primi-

---

operativcima na terenu Bosne. Dodik je tu da pokuša završiti ono što su započeli Milošević i Karadžić, bez obzira na to što se on javno „odriče“ njihovih političkih opcija i *velikosrpskog divljaštva i barbarizma* po Bosni. On je samo čuvar rezultata genocida ili djela zločina nad narodom Bosne i Hercegovine.

⁴² Fikert Karčić, *Istočno pitanje: paradigma za historiju muslimana Balkana u XX vijeku*, u: F. Karčić (priredio), *Muslimani Balkana: Istočno pitanje u XX vijeku*, Behram-begova medresa, Tuzla, 2001, str. 23.

⁴³ O velikom i tragičnom procesu iseljavanja Bošnjaka u Tursku posebno je značajan rad Safeta Bandžovića *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku* (Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2006). Na preko 760 stranica Bandžović obuhvata svu ljudsku nesreću Bošnjaka u XIX i XX stoljeću koje su iskorjenjivali srpski i crnogorski četnici.

tivnosti i izopačenosti, iza čega stoje nazadna etnocentrička ideologija i nemoralno politiziranja društvenog života.⁴⁴ Pravo iskušenje za mlade demokratske sisteme je sadržano u činjenici da se i primitivci moraju pojaviti i odigrati svoju ulogu. Sav bolesni primitivizam političkih djelatnika najočitiiji je na primjeru odnosa prema presudi za genocid u Srebrenici. Ali, „hladnokrvno“ relativizirajuće odnošenje nije slučajno ili iz neznanja, to je *sračunata* pervertiranost i minimiziranje izvedenih srpskih zločina u istočnoj BiH, od kojih je Srebrenica samo dio.⁴⁵ Pored toga što su bošnjački unesrećenici nezadovoljni i zbunjeni, izricanjem presude Suda u Haagu najviše su pogođeni nastavljači i čuvari lika i „djela“ R. Karadžića s bosanske strane Drine, dakle oni što se danas kunu u RS i kriju iza priča o demokratiji i volji naroda. Oni su već odavno marionete beogradskih planera velikosrpskog užasa za sve one koji su na južnoslavenskom području drugačijeg vjerskog i etničkog određenja! Oni su „svjesni“ da je *nužna* promjena ratom nametnute podjele BiH na dva entiteta. Oni u *Presudi* prepoznaju i naglašavaju samo ono što im „odgovara“. Kažu da je RS nastala „davno“ kao izraz *volje srpskog naroda*, te da je ova haška presuda samo još više potvrđuje!?! No, bez obzira na sadržaj *Presude*, ne treba biti naivan – srpska vladajuća politika *s one strane* Drine nije pokazala nikakve znakove katarze deset godina poslije rata i čini se da nema stida za učinjeno u ratnim godinama.⁴⁶

⁴⁴ Ono što je *ratom stečeno* ne može se u miru razumno i moralno odbraniti i opravdati, bez obzira na sve moguće pokušaje iznalaženja validnog manevarskog prostora za legalizaciju, legitimizaciju i prizivanje „autoriteta“. Iz pokušaja (političkih/pravnih/diplomatskih itd.) opravdanja zlodjela proizlazi najmračnija pervertiranost savremenog doba. Opasnost je što ona može da se lomi preko Bošnjaka, pa onda preko drugih naroda u BiH.

⁴⁵ Nojevsko guranje glave u pijesak od strane odgovornih u entitetu RS pokazuje do kojeg nivoa razrađene i osmišljenje *ignorancije* ide jedna palanačka politička orijentacija koja svoj nacizam zove imenom demokratije. To je nemoral koji je racionalno zasnovan – to je politika nemorala, odnosno to je kultura nemorala u čijem središtu ordiniraju *laž* i *zločin*. Ubiti čovjeka i praviti se naivnim kao da se o tome nema pojma. Ubiti čovjeka i useliti se u njegovu kuću – pa onda u njoj „živjeti“. Ubijati hiljade ljudi i šutjeti o tome – „ne znati“ gdje su masovne grobnice i „ko“ je to sve uradio. Sam nemoral postao je sadržaj političke kulture kao organiziranog ludila.

⁴⁶ Miloševićev režim je napravio RS na putu pravljenja ‚velike Srbije‘ i svi to znaju od Moskve do Londona i Pariza. Svi znaju, također, da sve vlade

Danas je vidljivo da je iza „srpske“ *volje* ostao stravičan zločin nad Bošnjacima i Hrvatima, genocid u rejonu Srebrenice (općine okolo Srebrenice: Bratunac, Vlasenica, Višegrad, Rogatica, Han-Pijesak, Milići, Zvornik...), krajiških općina (prije svega Prijedor i dolina Sane) i gornjepodrinjskih gradova u kojima su Bošnjaci od 1992. do 1995. iskorijenjeni i danas ih tamo nema (Foča, Čajniče). Ta velikosrpska „volja“, međutim, nije podržala većinu ili volju većine građana BiH na referendumu 1992. godine na osnovu kojeg je slijedilo međunarodno priznanje države BiH. Srpska vojska i politika su 1992. godine silom pogazile međunarodno priznatu državu Republiku Bosnu i Hercegovinu i okupirale veliki dio njezine teritorije, ubijajući, progoneći i zatirući svaki trag nesrpskom stanovništvu na tim teritorijama. Velikosrpska volja se podigla protiv 63% glasova za samostalnu BiH, državu ravnopravnih naroda i građana, samo zato što je postojao Milošević i Jugoslavenska armija, dakle beogradski režim koji se odlučio za stvaranje ‘velike Srbije’ pod parolom „Svi Srbi u jednoj državi“. Ta zvučna parola značila je samo jedno – ostali pod zemljom ili u izbjeglištvu. U njoj se čula stara srpska opsesija o potpadanju okolnih zemalja pod vlast srpske države. Iza te volje ostala je RS – očišćena od Bošnjaka i Hrvata – srbizirana i preobraćena u monoetničku tvrđavu na 49% teritorije BiH, to jest „čista“ srpska teritorija kao rezultat sile i zločina. Ono što ovdje trebamo imati u vidu, a

u Srbiji poslije Miloševića ljuljaju to monstruozno, genocidno čedo kao jedini *ratni plijen* poslije nekoliko izgubljenih ratova na prostoru bivše Jugoslavije. I sve će one (te srbijanske vlade) poslije igrati na kartu Kosova – „kad može Kosovo, onda može i RS“! Zbog toga je opravdana zabrinutost bosanskih stradalnika i stečeno iskustvo koje nam kazuje: sve dok postoji RS postojat će *opravdanje* Miloševićeve politike i ratova koje je vodio na teritoriji bivše Jugoslavije protiv Slovenaca, Hrvata, Bošnjaka i Albanaca. Samo, Bošnjaci i Hrvati, u zadnje vrijeme, sve jasnije i glasnije ponavljaju da neće dozvoliti da se mrtvi Milošević i njegovi živi nasljednici namire na njihov račun i da ostvare fašističke, bolesne, velikosrpsko-ekspanzionističke ambicije na tlu države BiH. Počelo je sa zahtjevima za posebnim statusom Srebrenice. Pored tog grada-stradalnika, mjesta najvećeg užasa na kraju 20. stoljeća, tu su desetine gradova i sela (u kojima su Bošnjaci i Hrvati živjeli stotinama godina kao „većina“) koje su velikosrpski nacionalisti i fašisti *uplanili* u „vekovni srpski posed“ *s ove strane* Drine. Zato se danas od strane velikosrpskih političara Hrvatima „velikodušno“ nudi treći entitet na prostoru Federacije BiH kao osnov legitimiranja RS.

direktno se odnosi na interes i budućnost BiH, jeste činjenica da *međunarodno pravo ne priznaje rezultate sile*. Ali, ta velikosrpska volja ne priznaje i ne poštuje nikoga (ni Bošnjake, ni Albance, ni Hrvate, ni Crnogorce, ni Mađare); ona je isključiva, siledžijska i primitivna; ona je nemoralna, anticivilizacijska i perverzna, jer sad traži od onih koje je ubijala i ponižavala da se ponašaju kao da ništa nije bilo, da je se prizna i da se sve zaboravi (do nekog novog izljeva ludila). Ona, ta velikosrpska „volja“, „nesretna“ je jer više niko na Balkanu ne želi s Srbijom živjeti u jednoj državnoj zajednici – to ipak ne znači da su svi Srbi četnici, zločinci ili ubice. Srbi, kao i ostali narodi na svijetu, imaju probleme sa svojim *političkim režimima* i *političkim orijentacijama*, s primitivcima koji zauzmu vlast i koji odmah krenu u epsko-guslarske osvete „Turcima“ i „Vatikanu“, u stvaranje svete srpske države, velike Srbije ili nečeg sličnog na osnovama velikosrpske ideologije, kao da više niko ne postoji na ovome svijetu i kao da se može pobiti sve Bošnjake, Hrvate ili Albance i na ruševinama njihovih kuća (na njihovim kostima i grobovima) zidati monstruozno zdanje srpske države. To je ipak patologija na početku 21. stoljeća! Srbi više ne mogu igrati ulogu Pijemonta među Južnim Slavenima. Srbi više ne mogu ponižavati druge narode na Balkanu. Srbi više ne smiju ratovati protiv drugih naroda na Balkanu. I najzad, (veliki) Srbi, velikosrpski političari i intelektualci, tzv. srpska elita, na kraju svega ostali su sami sa svojim mitovima kojih se nisu oslobodili, a srpskom narodu treba samo prosvjetiteljstvo i mir.

Danas je srpska politička orijentacija u BiH svedena uglavnom na nastavljanje *poslova* (i još ponešto) haškog optuženika Karadžića, koji se „junački“ skriva all around the world. Velikosrpski nacionalisti s ove strane Drine, borci za „trajnu“ RS koji sebe predstavljaju kao demokrate, znaju tačno šta je na djelu, bez obzira koliko se pretvarali da upravo oni nemaju ništa sa zločinima koje je „neko drugi“ počinio u ime srpstva i ostalih mitova.⁴⁷ Trenutna velikosrpska politika ne donosi ništa novo i kvalitetno – sve što nudi i radi već smo čuli i vidjeli, dakle *ništa novo i ništa mudro*; ona je samo ponavljanje (repetiranje poznatog) da „srpski“ narod

⁴⁷ Oni jako dobro znaju šta je sve naslijeđeno s entitetom RS koji je utemeljio Karadžić i njegovi saradnici uz svesrdnu podršku Miloševića i njegovog režima.

ne priznaje nikoga i ništa osim sebe samog, ali u odnosu na Karađžića 1992. ona više nema moćnu Jugoslavensku armiju i Miloševićev režim iza leđa, nema „volju za ratovanjem“, nema puno mogućnosti izbora jer sve se svelo na „ili ovako ili nikako“. A to, priznajemo, nije velika politička imaginacija i djelatnost. Bosanski Srbi su na taj način postali ahistorijski *zatočnici* projekta (a uz njih svi ostali u BiH) koji se više ne može ostvariti na tlu države BiH. Politički predstavnici bosanskih Srba ponavljaju već dugo samo ono što im beogradski sufleri planski došaptavaju; tako oni koriste jedan dio države BiH za beogradske političke interese – zato imamo plansko perpetuiranje krize državnih institucija i onemogućavanje bilo kakvog pozitivnog pomaka naprijed bosansko-hercegovačke države. Moglo bi se reći da je smisao političke djelatnosti predstavnika iz RS da se pokuša *zakočiti* razvitak BiH i zalediti postojeće stanje u saradnji s ostalim etnokonfesionalnim političkim elitama – to je strateški cilj beogradske (srbijanske) politike. Na taj način srpski narod u BiH pristaje na ulogu koja mu je dodijeljena iz Beograda, naime na to da bosanski Srbi treba da budu samo graničari i topovsko meso velikih planera zla iz beogradskih instituta smrti.

Srpska politika u BiH kakvu danas predstavljaju politički predstavnici iz RS, nažalost, još *vjeruje* da će moći napraviti „srpsku državu“ u BiH. Ali, ona kao da *ne zna* da se s tim ne slažu Bošnjaci i Hrvati. Ili se pravi da to ne zna i da je to ne interesira? Entitet RS nije srpski – to je ustavna činjenica. Ustav je jasan – RS je entitet u sklopu BiH, a u njemu žive Bošnjaci, Srbi, Hrvati i ostali. Stoga tim dijelom BiH ne mogu raspolagati samo jedni na štetu drugih, i obrnuto. No, srpski političari iz RS jako dobro *znaju* da je stravičnim zločinima 1992-1995. izbrisan bošnjački narod iz Podrinja gdje je bio većina u odnosu na srpski narod (Bratunac, Zvornik, Višegrad, Vlasenica, Rogatica, Foča, Srebrenica...). Zbog toga nemaju nikakvo pravo i ne mogu mirno računati s tim dijelom BiH kao „vekovnom srpskom teritorijom“ ili ratnom stečevinom u velikosrpskim kalkulacijama kako to podrazumijeva M. Ekmečić. Zanimariti tu činjenicu znači izazivati destabilizaciju regiona, pričati glupe priče o referendumu i prizivati

novi ratni sukob. Dejtonska podjela BiH nije Božija odluka, niti je smisao zajedničke budućnosti građana i naroda BiH!⁴⁸

Na kraju

Perspektiva Bosne i Hercegovine je u Evropskoj uniji. Zato je zadržavanje BiH izvan EU, u krvavom balkanskom mraku, posljednja šansa velikosrpskog ekspanzionizma. Danas vidimo da je nerazumni velikosrpski projekt glavna kočnica na putu BiH u EU kao zajednicu naroda koji žive u miru i saradnji. Rezultat velikosrpskog rata protiv BiH jeste RS – o tome se mora govoriti jasno i precizno. To nije sveta krava u koju se ne smije gledati.

Nama se neminovno nameće pitanje o smislu velikosrpskih ratovanja s prvim susjedima, s dojučerašnjim zemljacima i građanima iste države, sa starom braćom slavenskom. Kakav je to velikosrpski egoistički projekt okupiranja i otimanja tuđih gradova i teritorija? Je li to samo refleks malog balkanskog patuljka koji oponaša velike imperijalne sile, ili je to način funkcioniranja jednog naroda i njegove kulture u ovom dijelu Evrope? Naravno, ovdje će sami srpski znanstvenici morati dati relevantan odgovor. Sve drugo bi bilo neukusno, ali do tog časa valja čekati i biti oprezan. Ono što ne smijemo nikako zanemariti jeste besmisao ratova među južnoslavenskim narodima, apsolutni besmisao i uzaludnost koji nam nisu donijeli ništa dobro na kraju dvadesetog stoljeća. Balkanski sinovi su opet ginuli u besmislu svojih mitova, ideologija, religijskih mušica i bezobzirnih vođa. Niko ozbiljan ne vjeruje da je moguće argumentirati da su ratovi nekome donijeli nešto dobro – izuzev ratnim profiterima – mnogo je više onih koji su oštećeni i nepovratno unazađeni. Ne vidim nijedan valjan ideal zbog kojeg je vrijedilo ubiti sto hiljada Bošnjaka, sto hiljada Hrvata ili sto hiljada Srba. Onaj ko ima taj ideal ili neku tome sličnu ideju zasigurno je bolesni nacionalist, patološki poremećen tip i ubica.

⁴⁸ Dakle, ako smo još ljudska bića, u RS se treba prstom pokazati kao na djelo genocida i zločina. To djelo je *poniženje* za Srbe, Bošnjake, Hrvate i međunarodnu zajednicu, jer svi znamo kako je nastajalo. Presudom *Međunarodnog suda pravde* u Haagu naglašeno je da je u Srebrenici počinjen genocid! Napravili su ga „utemeljitelji“ tog entiteta. To nikako i nikada ne smijemo zaboraviti!

Isto tako, onaj ko danas nonšalantno preskače preko hiljada žrtava kao da se ništa nije dogodilo, insistirajući na zaboravu, ponovo priprema stanje u kojem će neka divlja grupa nacionalista da povede istrebljivački rat. Zato nam je potreban oprez i hladna glava, bez mitologije, „naše slavne“ historije i tajnih nebeskih proricanja, kao i nova kultura bez rasizma (cvijićevskog tipa).

Dakle,

- novi ustav BiH mora izričito naglasiti da u državnom prostoru Bosne i Hercegovine ne može biti ekskluzivnih etničkih teritorija, kojima bi pojedini „lideri“ ucjenjivali cjelinu države, te manipulirali i prijetili njihovim otuđivanjem od BiH. To znači da nijedan dio BiH ne može biti izdvojen kao ekskluzivna teritorija jednog od bosanskohercegovačkih naroda. Već je cijela BiH teritorija svijui koji u njoj žive – to bi bio zdrav *bosanski nacionalizam*, ili ono što je ambasador Schmunk mislio kada je govorio o bosanskoj naciji kao državnosti. Ili – to je ono što je riješio ZAVNOBIH (i AVNOJ) 1943. godine.

- revizija prošlosti prema potrebama nacionalnih projekata i vođa dovodi do novih sukobljenih povijesnih predanja među južnoslavenskim narodima. Usto ide rehabilitacija poraženih ideologija i politika iz Drugog svjetskog rata – četnici i ustaše *postadoše* antifašisti, što dovodi do diskreditiranja i obesmišljavanja *antifašizma* u zadnjih petnaest godina. To nije počelo slučajno. Nacionalistički diskurs kao svemjereći i sveodređujući u stanju ekonomske i političke krize i raspada Jugoslavije, koji se pak nastavlja decenijama poslije krvavog raspada, morao je poništiti vladajući jugoslavenski *antinacionalistički*, *antifašistički* i *kosmopolitiski* duh, i potencirati provincijalnu (regionalno-pokrajinsku, plemensku i religijsku) zajednicu (rođaka, zemljaka, naših ljudi...) koja omogućava da primitivnost fašizma i nacionalizma ostvari svoj naum.

- na bosanskohercegovačkoj kulturno-političkoj sceni mračnjaci nastoje da *antifašizam učine suvišnim* i da *fašističko-nacionalističku ideologiju i sistem života instaliraju u BiH kao prirodno stanje*. Očito je da će čuvari lika i djela R. Karadžića morati zapadati u sve rigidnije nacionalističke modele objašnjenja i razumijevanja političkog sistema BiH. Bit će im sve teže i teže naći valjanu demo-

kratsku argumentaciju za očuvanje genocidne i zločinačke tvorine RS. Bošnjacima (i Hrvatima, naravno) *smeta* RS, a ne srpski narod, jer je RS izraz i rezultat velikosrpskog fašizma, zločina genocida i nepravde. Ne mogu velikosrpski mitomani i nacionalisti na početku 21. stoljeća praviti svoju etničku teritoriju na prostoru međunarodno priznate države tako što će pobiti, silovati, rastjerati sve druge i s lica zemlje izbrisati svaki trag njihovog viševjekovnog prisustva, naprimjer u Foči, Višegradu, Rogatici, Zvorniku, Doboju ili Banjoj Luci, Derventi i Bosanskom Šamcu. Velikosrpski mitomani vide RS kao nastavak, kontinuirani događaj u nizu događaja koji se počinju odvijati 1804. godine na Adi-Kale, na Dunavu (Buna protiv dahija).

- na djelu je pokušaj da se svi uvjere da je BiH jedino moguća kao *mehanička kompozicija 'etničkih teritorija'* (*bošnjačkih, srpskih, hrvatskih*). U tom slučaju velikosrpski planeri su na gubitku jer će morati vratiti desetke gradova i naselja koja su ratnim zlodjelima očistili od većinskih Bošnjaka ili Hrvata. Očito je da političari iz RS ne žele na taj način „federalizirati“ BiH. Oni ne vraćaju ratni plijen – RS je jedna „nedjeljiva, samostalna i vječna/ trajna federalna jedinica/kategorija“.

- političari iz RS *'igraju' za Srbiju* time što na sve moguće načine koče i razvaljuju sistem BiH (politički, ekonomski, kulturni, socijalni...). Ko danas zna za veću perverziju u Evropi? Oni zato često prkose zdravom razumu i običnoj ljudskoj pameti. Zato se također ponekad ponašaju kao da su pali s Marsa. Zato pokušavaju nametnuti predstavu da je RS „država“, da njena tijela i institucije funkcioniraju poput svake države na svijetu. Pokušaj političara iz RS da proizvedu *narativ o RS kao nečemu normalnom i prirodnom u BiH* djeluje sablasno. To ne može čak ni M. Ekmečić sa svojom monstruozno hladnom historiografskom ahistoričnošću, niti N. Kecmanović svojim sufliranjem operativcima-političarima u entitetu RS. Svima je jasno pak da je RS glavni izvor svih problema i napetosti u regionu, RS koja je nastala divljačkim zlodjelima i nepriznavanjem BiH kao međunarodno priznate države. RS nije nastala iz pjesme na teferiču u šumarku Romanije – ona je nastala zločinom nad nesrpskim građanima BiH uz pomoć JA i države Srbije. Pokušaj da se *promijeni image RS* nije nimalo naivan poku-

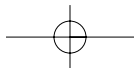
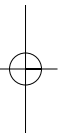
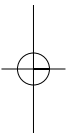
šaj. Sinhronizirana i grlata odbrana tekovina R. Karadžića, te pozivanje na „volju naroda“ i plaćanje lobističkim kompanijama u SAD-u da za interes RS podmićuju po svijetu, pokazuju da se ne odustaje od supersrpsstva i velikosrpskog plana od strane političara iz RS.

- političari u oba bosanskohercegovačka entiteta vole da koriste „svoj narod“ ili „svoje birače“, pa se često ponavlja ta magična sintagma *volja naroda* kao deus ex machina u svim bezizlaznim situacijama. No, oni ne priznaju volju drugih naroda – samo „svetu volju svoga naroda“. I *dejtonski mirovni paket* kao da ga je sam Bog napisao – a samo zato što se u njemu spominje RS. Političari iz RS jasno i nedvosmisleno poručuju da ih u perspektivi ne interesira Bosna i Hercegovina. Bošnjaci pak ne pristaju da na dijelovima BiH, gdje su stoljećima živjeli i bili većina, ubuduće vladaju oni koji su ih ubijali i progonili. Tako čisto ekskluzivno ime za teritoriju BiH vodi u veliku opasnost u budućnosti kada će se pojaviti novi nacionalisti i fašisti sa zahtjevima da se otkine taj dio države kao navodno „vjekovna srpska zemlja“.

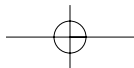
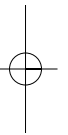
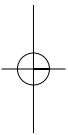
Literatura

- Aličić, Ahmed S. (1996): *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.
- Banac, Ivo (1995): *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Durieux, Zagreb.
- Bandžović, Safet (2007): *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo.
- Dedijer, Vladimir / Miletić, Anton (1990): *Genocid nad Muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo.
- Heywood, Andrew (2004): *Politika*, Clio, Beograd.
- Glenny, Misha (1999): *The Balkans. Nationalism, War and the Great Powers*, Granta Books, London.
- Jelavich, Barbara (1983): *History of the Balkans. Eighteenth and nineteenth Centuries*, Cambridge University Press, Cambridge.

- Karčić, Fikret (prir.) (2001): *Muslimani Balkana: «Istočno pitanje» u XX vijeku*, Behram-begova medresa, Tuzla.
- McCarthy, Justin (1995): *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, The Darwin Press Inc., Princeton, New Jersey.
- Redžić, Enver (2005): *Historijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo.
- Redžić, Enver (2000): *Sto godina muslimanske politike. U tezama i kontraverzama istorijske nauke*, ANUBIH, Institut za istoriju, Sarajevo.
- *Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine*, Prilozi, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1968, br. 4.

Članci
Articles

UDK 101 + 17.023.36'

Abdulah Šarčević

FILOZOFIJA I ISTINA / FILOZOFIJA I NAPREDAK**PHILOSOPHY AND TRUTH/PHILOSOPHY
AND PROGRESS**

«Derrida, a Jew born on the rue Saint-Augustin, is also the man who, having read Plato and Kant, could not forget them – could not just walk away from them» (Richard Rorty, *Truth and Progress*. Cambridge/University Press, 1998, p. 349).

Sažetak

Zapravo, radi se o američkoj verziji postmetafizičkog mišljenja koje je najpunije izraženo kod Rortyja. Fascinacija ide zaobilaznim i podzemnim putevima: preko francuskog i italijanskog „postmodernizma“, preko ove recepcije Heideggera i Hansa-Georga Gadamera, preko Apela i Habermasa, preko takozvane „postempirističke“ teorije znanosti Thomasa Kuhna i drugih predstavnika „New Philosophy of Science“.

Fascinacija, čini se, koju izaziva Rortyjeve neopragmatizam, u „retoričko-estetskom odrješivanju filozofskog diskursa od argumentativnog diskursa znanosti“, u jednoj verziji post-Wittgensteinovog neopragmatizma Zapada, koja – s pravom Apel ustanovljuje – počiva na „tendencijelnom de-transcendentaliziranju i historiziranju kvazi-transcendentalnih problema životno/svjetovnog konstituiranja smisla” (M.H., S. 133). Fascinacija počiva, nadalje, na svojevrsnoj američkoj recepciji Heideggera.

Zahvaljujući tome da se u Americi događa svojevrsno redefiniranje postmetafizičkog mišljenja, koje postaje i post-filozofsko, kod Rortyja objektivitet i metafizičnost imaju samo idiosinkratičnu vrijednost.

Doista, kod Rortyja je riječ o postmetafizičkom u posebnom smislu. Ne postoji čvrsti i apsolutni vokabular. Predstava o tome da je moguć meta-vokabular koji bi mogao predvidjeti nove vokabulare samo je jedna nova verzija starog sna o „prezenciji“, iz kojeg se nastoje probuditi ironičari još od Hegela. Pri promišljanju, naprimjer, Derridine pozicije Rorty ne poseže za „objektivnošću“, za svagda važećim principima suđenja.

Ključne riječi: *post-filozofija, ideja liberalnog i solidarnog društva, ironizam i teorija, neopragmatizam i postmodernizam, „nade jednog liberalnog društva na jedan ne-racionalistički i ne-univerzalistički način“, spoznaja i kontingencija, sloboda, porast ironističke kulture, argumentacija i napuštanje ideje apsolutne istine, metafizički fundamentalizam.*

Summary

This is in fact an American version of postmetaphysical thought, which found its fullest expression in Rorty. Fascination proceeds along byways and subterranean routes: via French and Italian “postmodernism,” via this reception of Heidegger and Hans-Georg Gadamer, via Apel and Habermas, via the so-called post-empirical theory of knowledge of Thomas Kuhn and other proponents of the “New Philosophy of Science.”

Facit:

Fascination, seemingly, prompted by Rorty’s neopragmatism; in “releasing philosophical discourse, rhetorically cum aesthetically, from the argumentative discourse of science,” in a version of post-Wittgenstein neopragmatism of the West which – as Apel rightly establishes – is based on the “tendentious de-transcendentalization and historicization of quasi-transcendental problems of life- and world-constituting import” (M.H., S. 133). Further, fascination lies in the specific American reception of Heidegger.

It is because of this that a kind of redefinition of postmetaphysical thought is taking place in America, where it is becoming post-philosophical. For Rorty, objectivity and metaphysicality are of merely idiosyncratic value.

The case of Rorty is indeed about the postmetaphysical in a specific sense. There is no fixed, absolute vocabulary. The notion that there could be a meta-vocabulary capable of predicting new vocabularies is merely a new version of the old dream of "presentia", from which ironists have been trying to awaken ever since Hegel. For instance, when reflecting on Derrida's position, Rorty does not resort to "objectivity," to eternally valid principles of judgment.

Key words: *post-philosophy, the ideal of a liberal and solidary society, ironism and theory, neopragmatism and postmodernism, "the hopes of a liberal society in a non-rationalist and non-universalist manner," cognition and contingency, freedom, the rise of ironistic culture, argumentation and the abandonment of the idea of absolute truth, metaphysical fundamentalism*

Richard Rorty umro u petak prije podne, 8. 6. 2007. godine. Rođen je 4. 10. 1931. godine u New Yorku. Zacijelo, on je jedan od najpoznatijih suvremenih filozofa ne samo u SAD-u nego i u Evropi i u svijetu. Izvorno potječe od američkog pragmatizma, ali je odavno u zbiljskoj komunikaciji s „kontinentalnom“, evropskom filozofijom Martina Heideggera, Hansa-Georga Gadamera itd. U Sarajevu u filozofskoj biblioteci sam kao urednik priredio prijevod njegovog najznačajnijeg djela „Philosophy and the Mirror of Nature“ (Princeton University Press, 1980) koje je objavljeno 1990. godine. Preveli su: Zoran Mutić, Amela Simić i Nebojša Kujundžić. Iste godine sam kao osnivač i voditelj Centra za filozofska istraživanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine organizirao vrlo značajan plodonosan kolokvij o Richardu Rortyju i filozofiji, o filozofiji i istini, o filozofiji i napretku. Bio je prijatelj mnogim filozofima koje smo objavljivali u filozofskoj biblioteci Logos: od Gadamera do Habermasa.

Dobio je najviša priznanja i nagrade u Evropi, a u SAD-u je bio najpoznatiji lijevo orijentirani intelektualac, kritičar politike Evropske unije i evropskih zemalja, jer evropski političari i intelektualci demisioniraju i napuštaju ideju odgovornosti, američke politike, svakog, a napose teorijskog, znanstveno-teorijskog funda-

mentalizma. Pledirao je za ideju demokracije, za napuštanje ideje apsolutne i posljednje istine. Iskazivao se kao antiklerikalni laicist, kao protivnik svake forme autoritativne moći. Lucidno je raspoznavao pojave suvremenosti, terorizma; znao je da teroristički napad na Ameriku nema ništa zajedničko sa islamom, kao što mafija nema ništa zajedničko sa kršćanstvom. Richard Rorty otvara nove probleme na jedan u izvjesnom smislu specifičan američki način. Raspravlja o misliocima kao što su: Robert Brandon, Donald Davidson, Daniel Dennett, Jacques Derrida, Jürgen Habermas, John McDowell, Hilary Putnam, John Searle, Charles Taylor, Martin Heidegger itd.

Uvijek je riječ o suvremenoj filozofiji, o filozofiji i istini, o filozofiji i napretku, o demokratskom društvu i Zapadu.

Prijevod njegovog djela „Filozofija i ogledalo prirode“ bio je prvi prijevod u ex-Jugoslaviji. I R. Rorty se tome obradovao. I kolokvij o njegovoj filozofiji divno se uklopio u plodonosne serije filozofskih simpozija u Bosni i Hercegovini. Puno mi je značilo njegovo angažiranje za dobijanje građanskih prava u SAD-u, u doba u kojem biti znači ni živjeti ni umrijeti. I kada sam počeo predavati filozofiju.

Zato ovaj tekst dugujem Richardu Rortyju, a potom prof. dr. Ivi Vidanu, prof. dr. Radi Iveković (Zagreb, Pariz). Nije to samo obzirnost i moralna pravičnost, ali jeste i to. Tako mogu objasniti moment filozofske historije, objasniti samoga sebe i druge. Godine 1990. poslao mi je svoje nove knjige koje su srećom, zahvaljujući entuzijastičkom razumijevanju darovitih ljudi, i prevedene. Moj prijatelj još iz doba studija, Gajo Petrović me je davno jedanput podsjetio da je ovaj američki filozof u svojoj mladosti dolazio na Korčulu, u svijetu u to doba poznatu Korčulansku školu.

Post-filozofija
 Ideja liberalnog i solidarnog društva/Ironizam i teorija/
 Neopragmatizam i postmodernizam Richarda Rortyja (1989)

In contemporary liberal society

I.

Osnovni iskazi o čovjeku, o kontingenciji jedne liberalne zajednice kod Richarda Rortyja na neki su način u skladu sa stano-
 vištem „neopragmatističkog postmodernizma“ (Hauke Brunkhorst, Adorno, Heidegger und die Postmoderne, u: M. Heidegger: Innen- und Aussenansichten, Frankfurt am Main, 1989). U svojoj novoj fazi on ističe da onaj ko kazuje da je istina „vani“, negdje daleko, pada pod udar sumnje relativizma i iracionalizma. Iskaz kojim se sumnja u razlikovanje između moraliteta i prudenције pada pod sumnju imoraliteta. No, izraz suspektno - Rorty želi da rasprši. Na koji način? On želi pružiti dokaze da su neka tradicionalna razlikovanja zastarjela, da ne odgovaraju: to su razlikovanja između apsolutizma i relativizma, između racionalnosti i iracionalnosti, između moraliteta i svrhovitog mišljenja (expediency). To je opsolentno.

To su čestice starog vokabulara. On ga želi ne samo promijeniti nego nadomjestiti. But „argument“ is not the right word. Način dokazivanja nije prava riječ. Mi mijenjamo u intelektualnom napretku postojeće blago metafora novim, proširujemo polje metafora koje se cijene. U Rortyjevoj strategiji ima nečeg „ratobornog“; on će dopustiti da se jedan vokabular pokaže u svojoj odvratnosti i rugobi, izabrat će novi predmet, umjesto da protivniku prepusti izbor oružja i sam teren.

Razumije se, osnovni nacrt se pojavljuje s postavkom da se institucijama i kulturi liberalnog društva bolje služi vokabularom moralne i političke refleksije koja nastoji i uspijeva izbjeći spomenuta razlikovanja nego s onim koji ih konzervira. Ali time već dolazi u sumnju vokabular prosvjetiteljskog racionalizma. On je - historijski promatrano - svakako bio presudan za početke liberalne demokracije, ali je danas, u modernoj konstelaciji Zapada,

svakako smetnja za funkcioniranje, opstanak i poboljšanje demokratskih društava. Novi vokabular kojim se služi Richard Rorty odgovara novom vremenu. On kruži oko pojmova, predstava metafora i samo-kreacije (self-creation), a ne oko pojmova istine, racionalnosti, moralne dužnosti (moralne obligacije).

Ono što se ovdje ocrtava jest radikaliziranje ideja o kontingenciji liberalnih društava. Rorty ustrajava na tome da ovo poimanje jezika koje nam je poznato od Wittgensteina i Davidsona, potom razumijevanje savjesti (conscience) i sopstva (selfhood), pojmova koje nalazimo kod Freuda i Nietzschea - ono ne može biti neka „filozofska osnova demokracije“. Takav pojam „filozofske osnove“, blizak zapadnoevropskoj tradiciji, otpada s vokabularom prosvjetiteljskog racionalizma. On ne ispušta iz vida da ovo shvaćanje pruža samo mogućnost da se na nov način opišu praksa demokracije i njeni ciljevi.

Richard Rorty, koji je ne samo na engleskom nego i na njemačkom puno čitan, sada pokazuje interes da interpretira ili deskribira „nade jednog liberalnog društva na jedan ne-racionalistički i ne-univerzalistički način“ (85) /44/. On, dakako, sadrži sposobnosti da više koristi njihovoj realizaciji nego što su to mogli opisi – stari opisi ovih nada. Govoreći Rortyjevim jezikom, radi se o re-deskripcijama, novim deskripcijama naših suvremenih institucija i praksa. Njihov cilj nije odbrana od protivnika i kritičara. Potrebno je kuću iznova urediti, ali ne porušiti ili pregraditi.

Rortyjeve ideje se mogu skicirati kada u odgovarajućem preoblikovanju ili reinterpretiranju rekapituliramo najvažnije momente njegove filozofije koja je u znaku neopragmatističkog postmodernizma.

(1) Ističemo distancu prema pozitivnim pojmovima stare filozofije, pozitivnim pojmovima totaliteta, od Hegela do Lukacsa. Rorty – u skladu s linijom neopragmatizma – a za razliku od francuskih filozofa, intelektualaca suvremenosti, također za razliku od Heideggera, uspostavlja ponovo vezu pragmatističkih maksima o prvenstvu prakse u odnosu na teoriju, demokracije u odnosu na filozofiju. Rorty kazuje da je razlika između nastojanja oko fundiranja ili utemeljenja i nastojanja oko redeskripcije ili novog opisivanja simbolična; naravno, simbolična za razliku između

kulture liberalizma i starijih formi kulturnog života. Kada govori o idealnoj formi koja je kultura liberalizma, onda Rorty misli na sekularnu (postsekularnu) prosvijećenu kulturu.

Međutim, to znači da u svijetu nema tragova božanstva, ni u formi deificiranog svijeta ni u formi deificiranog sopstva.

(2) Svijet ovdje fungira u smislu jednog „slabog moralnog univerzalizma“; tu nema mjesta za pojmove o ne-ljudskom (non-human) kome bismo mi ljudi morali biti odgovorni. Ali Rorty tu postavku radikalizira u pravcu neopragmatističkog postmodernizma. Naime, time se napušta ili drastično reinterpreтира ne samo ideja svetog, napušta se i „predanost istini“ i „ispunjavanje najdubljih potreba duha“, kako bi rekao svaki autentični idealist (kao što je bio Hegel). On drukčije interpretira proces obezboženja, de-divinizacije (de-divinization). Ono kulminira u tome da ne možemo početi ništa s pojmom, s predstavom. Drugim riječima: smisao života konačnih, smrtnih bića, slučajno egzistirajućih bića, vodi se iz nečeg drugog no što su konačna, smrtna; slučajno egzistirajuća bića ili ljudi.

Opomene u odnosu na „relativizam“, na pitanja o tome da li su društvene institucije u moderni u rastućoj mjeri „racionalne“, i sumnja u to da ciljevi liberalnog društva „predstavljaju“ objektiv „nemoralne vrijednosti“, pojavljuju se u ovoj kulturi kao kurioziteti.

(3) Isto tako važi da je Rortyjeva filozofija kompatibilna s liberalnim državnim poretom. Taj stav uspoređuje s odbranom „negativne slobode“ koju nalazimo kod Isaiaha Berlina; naravno, protiv teoloških koncepcija ljudske savršenosti; Rorty podsjeća na Berlinov stav „da se sve pozitivne vrijednosti na kraju uzajamno podnose ili čak moraju proizlaziti jedna iz druge“. Pažnju filozofa morala i filozofa ljudske evolucije i ljudske egzistencije izaziva razborita ideja da smo mi samo jedan od mnogih eksperimenata u prirodi a ne kruna onoga što je priroda nosila u sebi kao svoj projekt ili sliku.

Konačno i oštro razgraničenje Rortyjevog polja istraživanja pokazalo se kao relevantno. Tu se misli, prije svega, na Kantovu i Platonovu filozofiju, koju Berlin označava kao „rascjep naše osobnosti“. A to znači: „u transcendentnog, dominantnog kontrolora, i empirijsku vezu nagona i strasti koje se moraju discipli-

nirati i obuzdati“ (Isaiah Berlin, *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press 1969, p. 134).

(4) Kao što je već naglašeno, Rorty se kreće „između pukog tehnološkog pragmatizma opstojanja i jednog elitarnog romantizma, jednog ironično insceniranog, dekadentnog estetizma“ (M. H., S. 319). Rortyjeve nacrt, međutim, nije mono-teorijski i fiksiran za pojedinačne hipoteze.

(5) Čini mi se da je sasvim ispravno reći da se on drži unutarnjeg odnosa pragmatizma naspram po sebi proširenog Mi. Mi znamo, mi smo iskusili. Lako se mogu navesti stavovi Josepha Schumpetera: „Uvid da je vrijednost ili važenje jednog uvjerenja samo relativna a ipak se neustrašivo zalaže za njega, razlikuje civiliziranog čovjeka od barbarina.“ Isaiah Berlin to komentira: zahtijevati više no što je to, možda je duboka, neprebolna metafizička potreba; ako, pak, dopustimo da ona određuje našu djelatnost, tada je to, zacijelo, simptom za isto tako duboku i opasnu moralnu i političku nezrelost.“

(6) Ovdje je potrebno uvesti dodatna objašnjenja. Rorty nastoji da prevede na svoj jezik ono što deskribira Schumpeter kao znak za civiliziranog čovjeka. „Liberalna društva našeg stoljeća sve više stvaraju ljude koji su sposobni da spoznaju kontingenciju vokabulara u kojima izražavaju najviše svoje nade – dakle kontingenciju njihove savjesti – a ipak i dalje vjerovati u ovu savjest.“ Usto, on nije jednostavno ignorirao krunske svjedoke: to su Nietzsche, William James, Freud, Proust i Wittgenstein. Oni su spoznali ono što nazivamo „sloboda kao spoznaja (priznanje) kontingencije“ („freedom as the recognition of contingency“).

Danas su u svakom slučaju to vrijednosti; ta spoznaja čini osnovne vrline sugrađana liberalnog društva; i kultura jednog takvog društva cilja na to da nas oslobodi naših „dubokih metafizičkih potreba“.

No, ne mogu se održati prigovori relativizmu. Tako Michael Sandel govori kako je Isaiah Berlin došao u opasnu blizinu relativističke dileme.

„Ako su naša vlastita uvjerenja samo relativno važeća, zašto je potrebno da neustrašivo stojimo iza njih? Da li je u jednom tragično oblikovanom moralnom univerzumu, kako to pretpostavlja I. Berlin, ideal slobode manje podređen osnovnom inko-

mensurabilitetu vrijednosti, više nego drugi, konkurirajući ideali? Ako da, u čemu se onda sastoji njegov privilegirani status? I ako sloboda nema moralno privilegirani status, ako je ona vrijednost pored mnogih vrijednosti, šta se tada može reći u korist liberalizma?“

Svakako da bi se i ovdje trebala podrobno analizirati neo-pragmatistička maksima. Rorty je uvjeren u to da se iza tih pitanja krije ono u što on sumnja: vokabular prosvijećenog racionalizma. On se uzima kao nešto po sebi razumljivo. Ponovo ulazimo u debatu sa Sandelom. Ispitivanje njegove argumentacije moglo bi samo pomoći da se objasni to koju vrstu pogleda ima čovjek koji nalazi da su korisni pojmovi „relativizam“ i „moralno privilegirani“. I sam Rorty uviđa unutarnje teškoće u argumentaciji. Šta znači samo „relativno važeći“? U odnosu na one ljude koji imaju određene druge poglede? A ne prema svakom? Ali tada pojam nema snagu kontrasta: tada ne bi mogli biti interesantni iskazi apsolutnog važenja; naime, desilo bi se nešto što nas ne oduševljava: apsolutno važenje odnosilo bi se na mikro-izvjesnosti, elementarne istine i slično.

Te istine ne sežu daleko i visoko. Vrsta uvjerenja koje niko neće da ospori, jer nisu ni sporna niti imaju centralno značenje za ma koje samorazumijevanje života ili samorazumijevanje. Nama u najboljem slučaju ne ostaje drugo no da kažemo: sva uvjerenja koja jesu centralna za autoportret neke osobe imaju ovu težinu utoliko što njihova danost ili nedostajanje služi kao kriterij za razlikovanje između dobrih i zlih ljudi, između vrste osobe koja je tu i sorte koja neće da bude. Svakako da bi se i ovdje moglo reći: uvjerenje koje bi se moglo opravdati naspram svakog gotovo da ne interesira ama baš nikoga. Da bi se na njemu ustrajalo, nije potrebna „neustrašiva odvažnost“.

(7) Ono što se ovdje ocrtava jest radikaliziranje jedne vrste postmoderne; riječ je o Rortyjevoj alternativi: objektiviteta i solidarnosti, realizma i pragmatizma, filozofije i demokracije. Naime, onaj termin „samo relativno važeće uvjerenje“ ima smisla samo za one ljude kod kojih je um (reason), ukoliko se razumije kao sposobnost da se traži i istina ili savjest, kao ugrađeni detektor pravičnosti, toliko jak da savlada najniže strasti, vulgarne predrasude i osnovne zablude (89).

To, dakako, važi i za standardni način čitanja Rortyjevih spisa o kontingenciji, ironiji i solidarnosti. Tako, naprimjer, predstava o „apsolutnom važenju“ samo tada dobija smisao kada neko sopstvo polazi od toga da je u izvjesnom smislu tačno rascijepljena – u jedan dio koji je zajednički sa božanskim; i u jedan drugi dio koji je zajednički sa životinjama. Ako pak prihvatimo tu diobu – tu opreku između uma i volje, između uma i strasti, tada ćemo naškoditi liberalima naše stvari. Rorty se slaže s Freudom i I. Berlinom da osoba ne bi trebalo da je u sebi rascijepljena u um i strast; ukidamo tradicionalnu razliku između „racionalnog uvjerenja“ i uvjerenja koje je omogućeno uzrocima umjesto razlozima; ili stavljamo u drugi plan. Vjerujem da je moguće reći da je razlikovanje između racionalnih i iracionalnih uvjerenja samo unutar jedne jezičke igre.

(8) To razlikovanje između racionalnih i iracionalnih konvencija legitimno je u okvirima jedne jezičke igre; a trebalo bi raditi na važnoj promjeni jezičkog ponašanja. Sve je, na kraju krajeva, kompatibilno s Rortyjevom postavkom da ono što dolazi u obzir: izmjena vokabulara, a ne konvencija, izmjena istine-vrijednosti kandidata (changes in truth-value candidates), ne ustanovljavanja vrijednosti istine. Postavku da se u jednoj jezičkoj igri, u polju sporazuma o onom što čini ljudski svijet života, što je moguće a što je nemoguće, mogu uspostaviti smisla razlikovanja između razloga konvencija i razloga različitih uzroka uvjerenja. Kao primjer, Rorty navodi razliku između sokratovskog dijaloga i hipnotičke sugestije.

Filozofija se suočava sa životnim svijetom, s diktaturom istine ili jednog razumijevanja istine. Kod Rortyja se radi o genuino post-modernom artikuliranju i preciziranju pojmova. Osnovni nacrt koji se pojavljuje u toku razjašnjenja sabire se u stavu da je došao kraj jednoj jezičkoj igri, a to znači i jednom još jako izraženom očekivanju onog spasonosnog, koje je bilo toliko presudno za Benjaminovo i Adornovo mišljenje. On izražava slutnju da je spasonosno iza Heideggerovih leđa – u Americi. No, Rorty uvodi u jezičku igru „inovativne i kreativne potencije kulturnog modernizma“ (M. H., S. 318). On ne upada u „afektivnu poniznost“ ili apatiju; on uvodi razlikovanja u kojima se susrećemo sa malo

znanih jednoznačnih slučajeva: sa ispiranjem mozga, sa poplavom medija, sa „lažnom sviješću“.

(9) Rorty se kreće na nekim linijama, neopragmatističkim, postmodernizma; na sceni su kategorije idealizma i prosvjetiteljstva. On je, dakako, obzirniji od Adorna; njemu je jasno da nisu jasne demarkacione linije između oslovljavanja i sile; ne mogu se povući jasne granične linije između uzroka za promjenu uvjerenja/konvencije koji su ujedno razlog i jednog drugog koji je bio „puki“ uzrok. Drugim riječima, Rorty dovodi u pitanje polja refleksivnih metafora; izmjena vokabulara je uvijek izmjena vladajuće metaforike. Dakako, postoje oni koji govore stari jezik, onaj koji je opsolentan (obsolescere; being out of use or out of fashion, as a word or style; outmoded, archaic), kojima je on čak znak racionalnosti ili moralnosti; i oni će lako odbiti privlačnu snagu novih metafora – novih jezičkih igara koje igraju mladi ljudi ili avangarda, i to kao nešto iracionalno i nepodnošljivo. Iz ove perspektive lako će se reći da je ta naklonost prema novim načinima govora samo priklonjenost „modi“; reći će se da je to „potreba za rebeliranjem“ ili „dekadencija“.

Važno je objasniti da oni koji ne žele koristiti novi jezik – uvoditi nove metafore u svakodnevnoj jezičkoj upotrebi, oni su žrtve strasti, njihovih zabluda, predrasuda, prošlosti koja je smisaono iscrpljena; dostigli smo i jedno stanje postmoderne u kome spoznajemo da ne postoji arhimedovska tačka koja bi nam dopustila da prosuđujemo vokabular, historijski uvjetovan, vremenski – koji upotrebljavamo u suvremenosti. Ali time nije rečeno sve. Moramo se oprostiti od ideje da je napredak, intelektualni ili politički, racionalan samo u jednom smislu koji je u odnosu na vokabular neutralan.

Time što Rorty razlikuje jednu povijest; kršćanstvo, povijest racionaliziranja svjetske religije više je nego puka margina u odnosu na Platona. Tu spada slična misao Karla Jaspersa. Naime, „protestantski talog ili protestantsko naslijeđe američkog pragmatizma postavlja se drukčije nego što je onaj religiozno/sociološki prosvjetljenog Weberovog marksizma, jedan drukčiji način čitanja okcidentalnog racionalizma“.

II

Bilo bi stoga besmisleno reći da su sva okcidentalna postignuća velika moralna i intelektualna postignuća, naprimjer kršćanstvo, Galilejeva znanost, prosvjetiteljstvo, romantika itd. – samo jedan sretni slap u prolaznoj iracionalnosti; može se izvući nauk da je razlikovanje između racionalnog i iracionalnog u suvremenosti manje korisno nego što je prije bilo. U izvjesnom smislu Rorty jednostrano spoznaje kako smo tek otkrili da je napredak za liberalno društvo kao i za pojedince „također stvar upotrebe novih riječi“; kao što argumentacija polazi od pretpostavke koja je iskazana u starim riječima. Tada spoznajemo da je kritički vokabular u polju riječi – kao što su „racionalno“, „kriteriji“, „argumenti“, „obrazloženje“ i „apsolutno“ – veoma nepodesan da deskribira odnos između starog i novog /91/.

Onaj ko bi htio da poput Davidsona, kada je pisao o Freudu, kada je nastojao deskribirati razumijevanje iracionalnosti, ustvrdi da bi napuštanje „apsolutnih kriterija racionalnosti“ polučilo to - da se zadrži termin „racionalno“, dakako u značenju „unutarnje koherencije“ – onda bismo ga u području upotrebe previše suzili. Bilo bi to fatalističko pristajanje na redukcionizam i zlo; mi bismo bili prinuđeni da puno stvari nazovemo „iracionalnim“, onima kojima dodjeljujemo visoku vrijednost. Iz toga proizlazi da bismo deskribirali i ono što je kod Davidsona „jedna forma samokritike i reforma koju najviše vrednujemo i čak nam važi kao esencija racionalnosti i izvor slobode“.

Iz Rortyjevog odnosa prema Davidsonu dobijamo uputu za ono bitno: da jedini kandidati (candidatus, one seeking or considered for an elective office, position, honor etc.) za želje istinskog sopstva, a najviše vrijednosti, najvišeg poretka, da su toliko apstraktni i prazni. Govor o tako nečemu apstraktnom predstavlja prazno mjesto za filozofsko mišljenje. Rorty radi na jednom filozofskom profilu takvih kandidata; riječ je o nastojanju da spoznamo istinu, dobro, racionalnost.

Rortyjeve teze i s njima jedna filozofska perspektiva: da bi demokraciju trebalo uzeti kao američku demokraciju; da je ona ukorijenjena u „moralnoj supstanciji kršćanstva“; da ne bismo

mogli pretpostaviti da bi liberali trebali biti u stanju da se uzdignu povrh kontingencije povijesti; i da se vrsta individualne slobode koja je na raspolaganju građanima liberalne države prosuđuje samo kao jedna vrijednost između ostalih; ne bismo mogli i trebali pretpostaviti da bi bilo umno takvu slobodu staviti u red s drugim kandidatima. Naprimjer, sa smislom za nacionalne ciljeve koje su nacisti jedno relativno kratko vrijeme naturali Nijemcima, ili sa smislom za podudaranje s voljom Božijom; i tada prizivati „um“ za ispitivanje tih kandidata da bismo iznašli koji može biti „moralno privilegiran“.

Ideja „ljudske solidarnosti“ može se učiniti razumljivom ako se zna da nema nadređenog stanovišta kome smo odgovorni. Tako otpada mogućnost ispitivanja konkurirajućih vrijednosti s obzirom na moguću moralnu privilegiranost. Rortyjeve formalni kriterij je i taj da zapadni svijet ne može ponuditi kriterij legitimiranja ili opravdanja. Za Rortyjevu teoriju u velikoj mjeri je karakteristična ova okcidentalna narcisoidnost, apologija Zapada. On mu omogućava da bez daljnega univerzalistički proširi zapadnu filozofiju i zapadnu demokraciju.

„Drugim riječima: ne postoji mogućnost da se uzdignemo povrh – kontingencije zapadnoevropske povijesti, povrh jezika, kulture, institucija i praktičnog načina ponašanja i ophođenja; i ne postoji mogućnost da ih vidimo u istom redu sa drugim. On je uveo ideje Davidsona i Heideggera; naprimjer, to da čovjek govori nije odlika koju čovjek može izgubiti ukoliko želi očuvati snagu svojeg mišljenja (Davidson); s druge strane, jezik jezikuje čovjeka.“¹

On ništa sumnjivo ne nalazi kod Heideggera i drugih suvremenih filozofa. Jezici se mijenjaju u toku povijesti; mi ne možemo umaći njihovom historicitetu; ako su Sandelova pitanja tačna, onda Davidson i Wittgenstein nemaju pravo. I, naravno, Amerikanac Rorty, koji je našao svoj izlaz iz apsolutizma metafizike, koja vodi u drugom pravcu no Heideggerov put prebolijevanja. Znamo da kod Heideggera taj put vodi nazad u Mit, u prigodovanje, u „sudbu“ koja je de-subjektivirana. U Rortyja – taj put vodi k pravednosti i solidarnosti. Riječ je o univerzalizirajućoj moći koja prevladava

¹ M. Heidegger.

puki narcizam. – Jezik Rorty razumije – ne kao Heidegger ili Gadamer – kao historijsku kontingenciju; ne kao medij koji postepeno poprima istinsku formu istinskog svijeta ili istinskog sopstva.

Naravno, Sandelovim pitanjima jezička filozofija Davidsona i Wittgensteina, ako pak mislimo da on svojim pitanjima ima pravo, tada umjesto jedne filozofije jezika, spoznajne teorije i moralne psihologije koje čuvaju interes uma, zadržavamo razlikovanje između morala i razboritosti (morality-prudence). Tada Sandelova pitanja pogađaju jedno jezgro. I onda, veli Rorty, ustanovljujemo drugo shvaćanje jezika; jedno po kojemu je jezik medij za iznalaženje istine, koja počiva negdje daleko van u svijetu ili duboko unutra u Sopstvu; tamo gdje nalazimo vječne, ahistorijske želje najvišeg poretka koje pogađaju odluku između podređenih konflikata.

Sada se čak vidi da Rorty oživljava ono što je Heidegger interpretirao kao bit novovjekovne metafizike: subjekt/objekt/odnos i shemu-sadržaj-modele istraživanja. To Heidegger opisuje kao zastarjelo. On vjeruje da je moguće ne naći neutralno područje za filozofa, ne naći samo jednu mogućnost da se otvore granice. Postoji više mogućnosti da se otvore granice; poput tema za jednu konvenciju. Rorty vjeruje da se problem može postaviti na putu različitih paradigmi; paradigmi ljudskog (paradigms of humanity). Da se kontemplativni čovjek suprotstavi pjesniku; ili pobožni liku koji slučaj drži za vrijednost, koji odlučuje o njegovoj sudbini. Možemo početi s etikom prijateljstva; pitati se da li će strahote i nepravde biti manje ako svi prestanemo da razbijamo glavu platonovski ili kantovski o „apsolutnom važenju“. Naravno, možemo poći od nečega u što Rorty sumnja da je opravdano: od antropologije, i postaviti pitanje postoje li „kulture univerzalije“, ili od psihologije, i postaviti pitanje o psihološkim univerzalijama.

Mi, dakle, imamo posla s jednom neopragmatističkom varijantom postmodernizma; on se oštro formulira u novijim spisima; to je specifično moderni postmodernizam, de-legitimirani, „sjevernoatlantski metanarativ liberalne demokratije“ (M. H., S. 325). U suvremenosti – to je demokratska solidarnost. Naime, Rorty vjeruje da je prava, praktična granica, koja je opreka artifičnoj i teorijskoj (artificial and theoretical), ustvari samo ondje gdje su određene teme ili jezičke igre (language games); gdje za njih

postoji izrečeni ili neizrečeni tabu. Rortyjeva „postmoderna“ varijanta neopragmatizma izvlači argumente protiv „apsolutizma metafizičkog realizma“. Tabu ima moćne saveznike; kada u jednom društvu postoji opći konsenzus o tome da su određena pitanja uvijek primjerena; određena pitanja imaju prvenstvo u odnosu na određena druga pitanja; postoji jedan čvrsti poredak diskursa i diskusije, a sva kretanja postrance su nedopuštena.

Iz toga bi, ipak, proistekao pojednostavljen zaključak: da je to ono moderno društvo u kojem vlada „logika“, a „retorika“ je dostojna prezira. Time Rortyjeva neopragmatizam izmiče monoteizmu. Ideja liberalnog društva jeste da je sve dopušteno ukoliko se radi o riječima nasuprot djelima, o moći uvjerenja nasuprot sili i nasilju. Također se mora pokazati da Rorty iz svih svojih razmatranja – koja ga dovode u vezu sa Heideggerom, Adornom, Foucaultom – istiskuje ono totalitarno, metafizički apsolutizam. Prvenstvo ima solidarnost a ne objektivnost; otvorenost u kojoj i istina jedino ima šansu da egzistira; da pobijedi, ali ne zato, kako misli Milton, jer se ona u slobodnoj i otvorenoj borbi uvijek stječe. Kazivanje se zaoštava: jedno društvo je liberalno kada se zadovoljava time da imenuje „istinito“, što se ispostavlja kao rezultat takve borbe.

Već je postalo jasno da se takvo liberalno društvo ne može ostvariti nastojanjem oko „filozofskih osnova“; debata prije svega u američkom intelektualnom i kulturnom svijetu oko postmoderne pokazala je u kojoj je mjeri Rorty doveo u sumnju Habermasove ideje o moderni kao nedovršenom projektu prosvjetiteljstva (1980). On nastupa s tezom da liberalna kultura treba poboljšanu samodeskripciju, a ne postupak fundiranja. Ovdje se ne može posebno razmatrati ono što Rorty odbacuje i što je predmet njegove kritike. Predstava kako liberalna kultura treba fundiranje, ona je bila plod prosvijetljenog scijentizma koji je preostao kao živi znak religiozne potrebe za vjerom u ljudske planove putem nadljudskih ili neljudskih autoriteta. Zato je nesporno da se kod Rortyja ne radi o restauriranju religije ili vjere u spasenje.

Pod sumnjom je i liberalno političko mišljenje 18. stoljeća koje je nastojalo da uspostavi koaliciju s onim kulturnim razvitkom koga su obećavale prirodne znanosti. Tada se predstavljao pravi

svijet: na nesreću, prosvjetiteljstvo 18. stoljeća do koga mi još nismo ni dospjeli – koristilo je jedan veliki dio svoje retorike da nacrtu sliku znanstvenika u prirodnim znanostima kao svećenika, kao onog koji je „logičan“, „metodičan“; također „objektivan“, koji je sposoban da stupi u vezu sa ne(ili: izvan) – ljudskom istinom. Znanstvenik u prirodnim znanostima je bio sudionik napretka, svjetske povijesti, nosilac kulturnih vrijednosti kao što su sloboda i jednakost, pravda i istina itd.; bez njega, samo rezigniramo, lišavamo se kulture, ljudskog napretka. Naravno, nije teško dokazati da ono što je tada bio koristan postupak nije i u naše vrijeme. Zašto?

Prvo, prirodne znanosti nisu više najinteresantnije područje kulture: ono koje najviše obećava ili podstiče. Drugo, povjesničari znanosti su jasno pokazali da ta slika prirodoslovaca nije imala ništa zajedničko sa stvarnim znanstvenim postignućima; kako je bilo besmisleno i kobno učiniti tako nešto kao što je izoliranje „prirodnoznanstvenog postupka“. Od 18. stoljeća prirodne znanosti su otišle u pozadinu kulturnog života. Rorty objašnjava tu recesiju teškoćom da se savladaju različiti jezici u kojima su radile različite znanosti.

Naravno, Rorty je na izvjestan način svjestan sudbine svoje, američke i svjetske kulture, a time i drame mišljenja koje je nastalo iz osnova apsolutizma prosvijećenog scijentizma 18. stoljeća. Njega ne bi trebalo optuživati nego nastojati ophoditi se s njim razumijevajući. A to propuštamo svi; to su propustili i Heidegger i Adorno. Drugi nisu bili uopće na pozornici. Ali ophoditi se s tim razvitkom moguće je samo ako obratimo pažnju na područja koja su u prvom ili prednjem planu kulture, koje podstiču fantaziju mladih ljudi. To su, zacijelo, umjetnost i politička utopija.

Uz pretpostavku da smo sada kadri da pratimo Rortyjevo mišljenje, naravno, na primjeren način, postat će nam jasan i njegov odnos prema postignućima klasične moderne; prije svega Francuske revolucije i romantičnog kretanja; jedne ere u kojoj smo naučili da priznajemo historijsku ulogu inovacija. To priznanje se u perverznoj predstavi sabire u ideji da se istina ustanovljuje; ne nalazi. Rorty odbija svaku opijenost modernom ili postmodernom. Na ovom području on razastire kartu liberalnog američkog društva. On ne ignorira ono što bi mogla ponuditi kritika njegove filozo-

fije. Moćnog saveznika u ideji da je potrebna re-deskripcija, novo opisivanje liberalizma: na taj način da se nada, da se kultura u cjelini, može „poetizirati“ – da se pojavljuje tako da uzima mjesto prosvijećenoj nadi da bi se „kultura“ mogla učiniti „umnom“ ili da bi se „scijentificirala“.

Vjerujem da nešto kažu i ovi Rortyjevi iskazi; da je kulturni lik liberalne zajednice u idealnom slučaju Bloomov „jaki pjesnik“, ne ratnik, svećenik, divljak ili prirodoslovac koji nastoji oko istine, koji je „logičan“, „objektivan“. U tome Rorty ima velike zapadnoevropske pandane: u Heideggeru i Adornu. Takva kultura istiskuje vokabular prosvjetiteljstva; udaljava se od narcizma jedne novovjekovne metafizike, a posebno od fantoma kao što su „relativizam“ i „iracionalizam“. Drugi stav glasi: jedna takva kultura ne bi više prihvaćala to da je svaka forma kulturnog života toliko jaka koliko je jako njeno filozofsko fundiranje. Mogla bi se, doduše, preporučiti i druga „postmoderna“ varijanta koja odbacuje ideju filozofskog fundiranja i opravdanja liberalnog društva kao pitanja historijskog uspoređivanja s drugim pokušajima socijalne organizacije, protekle i takve koju ocrtavaju utopisti za budućnost.

Time Rorty izvlači konsekvencije iz Wittgensteinovog insistiranja na tome da vokabulari, čak i oni koji sadrže riječi koje su nam izuzetno značajne za naše samo-deskribiranje – jesu ono što su ljudi stvorili, oruđa za humanu kreaciju, za kreaciju ljudskih artefakta, naprimjer pjesama; utopijskih društava, znanstvenih teorija i budućih naraštaja. Oko toga nastoji retorika liberalizma. – Rortyjev nastup dobija profil i jačinu kada se raskrije šta postiže raskrinkavanjem filozofskog fundiranja koje omogućuje pitanja: Odakle znam da je sloboda osnovni cilj društvene organizacije? Odakle znam da je X dostojan našeg prijateljstva? Odakle znam da je Yeats značajan pjesnik, Hegel pak značajan filozof, Galilej značajan prirodoslovac itd.?

Da: ne postoji „prva filozofija“, ni metafizika; ni filozofija jezika, ni filozofija znanosti. O tome nam pripovijeda i povijest napretka: tada pokazujemo kako se prihvaćanje određenih metafora u općoj jezičkoj upotrebi – kako služi cilju da sve dobro učini mogućim, to što se događa u najnovije doba.

III

Rorty – uz sve respektiranje Adorna i Horkheimera – ne prihvaća njihov zaključak da je liberalizam intelektualno bankrotirao, da su izgubljeni njegovi filozofski temelji, kako je liberalno društvo moralno bankrotiralo i da je izgubilo svoj socijalni sklop (103) /56/. S njihovom dijagnozom Rorty nije suglasan. U njegovom žargonu – svaki posebni način teorijskog posmatranja samo je jedan širi vokabular, jedno šire deskribiranje ili način govora. To ostaje „hermeneutika zdvajanja“ (Ricoeur). Adorno i Horkheimer nisu imali utopijsku viziju jedne kulture koja bi u sebi otjelovljavala razumijevanje razarajućeg karaktera racionalnosti, karakteristično samorazaranje prosvjetiteljstva.

Kako tumačiti ovaj nalaz? Ponajprije je važno vidjeti šta Rorty očekuje od Adorna i Horkheimera: šta propisuje s krajnjom odlučnošću: oni nisu ni nastojali da pokažu kako je „pragmatizirano mišljenje“ izgubilo svoju zaslijepljenost i kako je to moglo postati jasno. Ali daje za pravo drugim teoretičarima kao što su John Dewey, Michael Oakeshott (anritradicionalist) i John Rawls; oni su doprinijeli tome da se destruiru predstava da bi mogao fungirati jedan nathistorijski pojmovni sistem „apsolutnog važenja“ kao „filozofsko fundiranje“ liberalizma. Rorty vjeruje da ovi teoretičari predstavljaju trijumf prosvjetiteljstva koje samo sebe ukida i ispunjava. Njihov pragmatizam je antiteza racionalizmu prosvjetiteljstva „iako je on (prema dobrom dijalektičkom običaju) tek moguć kroz racionalizam“ (105).

To što funkcionira demonstrira Rorty i na putu „pragmatičkog otčaravanja bitka kojeg Heidegger sakralizira“ (M. H., S. 322). Utoliko što objašnjava da su mjerodavni likovi liberalnog društva zapravo moćni pjesnici i utopijski revolucionari. Što objašnjava slobodu kao puku kontingenciju i „identificira istinu bitka sa našim jezikom u cjelini, sa kontekstom našeg sjevernoatlantskog životnog svijeta“. Put vodi od Hölderlina, pjesnika ustanovitelja, do pjesnika tehnologije. Rorty „filozofiju bitka ishitreno spaja sa kulturnom modernom“ (Ibid.). Paradoks Rortyjevog promišljanja liberalnog društva jasan je ako se revidira moderna upotreba pojma „otuđenja“. To je, prema njemu, predstava da su oni otuđeni koji protestiraju

u ime ljudskosti protiv arbitrarnih i neljudskih restrikcija. Ova se predstava može, dakako, zamijeniti drugom: da pjesnici i revolucionari, u ime samog društva, protestiraju protiv aspekta društva koje vrši izdaju slike koju ono ima o sebi samom.

Što se konačno tiče idealnog slučaja liberalnog društva u kojem se gasi razlika između revolucionara i reformatora, o njemu valja izreći samo apologiju: društvo je liberalno kada svoje ideale ostvaruje ne putem sile nego uvjerenjem, konvencijom, konsenzusom, reformom umjesto revolucijom; slobodnim, otvorenim kretanjem suvremenih jezičkih i drugih praktika s prijedlogom za nove praktike. Rorty uvijek iznova ističe da su ljudi stekli identitet sa svojim vlastitim sopstvom; subjektivitetom koji ih čini građanima jedne liberalno ustrojene države; ti ljudi razumiju svoj jezik, svoju savjest, svoj moral i svoje visoko/lebdeće nade kao kontingentne rezultate; oni vide da su ti rezultati obznanjeni jer su prihvaćene metafore, koje su negdje slučajno stvorene – i uključene u svakodnevnu jezičku upotrebu.

Uputimo li se na ravan temeljnih poredaka liberalnog društva, uočavamo da su ljudi građani Rortyjeve liberalne utopije – bića koja imaju smisao za kontingenciju jezika njihovih konvencija ili uvjerenja o moralu, a time i njihove savjesti, smislenog i slobodnog orijentiranja. Oni su – da kažem Rortyjevim jezikom – liberalni ironičari – ljudi koji ispunjavaju kriterije, Schumpeterove kriterije za civiliziranost, ljudi koji angažman povezuju sa smislom za kontingenciju svojeg angažmana. Pomaže Rortyjevo upućivanje na lik liberalnog ironičara kakav je, zacijelo, Michel Foucault koji neće da bude liberal (koji je protagonist postmodernizma, a to neće da bude). I na Habermasa koji je liberal, ali neće da bude ironičar.

I jedan i drugi čine ono što je Rortyju blisko i korisno; dovode u sumnju platonsko i kantovsko nastojanje da se izolira jedan centralni sastavni dio sopstva. Obojica pridaju Nietzscheu odlučujuće značenje. Hranjivo tlo je u ideji da ne postoji suprahistorijska perspektiva, da ne vrijedi nastojanje da se iznađe bezvremeni iskon nego da se pomirimo sa genealogijskim pripovijedanjem o kontingenciji. Potom: Foucault je upravo od Nietzschea naučio da uoči kako se iza novih sloboda koje donosi jedna politička demokracija kriju nove forme prisile. Za Habermasa je Nietzsche –

slijepa ulica. Nedostaje ono emancipatorno. I to je za Habermasa Nietzscheov testament upućen Heideggeru, Adornu, Derridi i Foucaultu. Oni su kao teoretičari razoreni svojom ironijom; oni dovode do kraja *reductio ad absurdum* filozofiju subjekta.

Taj tip uvida pati od detektorskog posla. Sažima i skraćuje, krugove krugova svodi na linije. Tako, naprimjer, Habermas provodi isti misaoni postupak kao i Wilfrid Sellers: oba filozofa se trude da um razumiju kao „internaliziranje socijalnih normi“, a ne kao urođene komponente sopstva.

Rorty vidi pojednostavljeno i Foucaulta; on reagira na nastojanja takve vrste – koga čine Habermas, Dewey ili Berlin: da izgrade jednu filozofiju za potrebe demokratskog društva. U Rortyjevim očima Foucault nudi ono najvrjednije: u prikazu načina djelovanja kulturnih obrazaca adaptiranja koji su tipični za liberalno društvo: ona su nametnula ograničenja one vrste o kojima staro, predmodernno društvo, nije moglo ni sanjati.

Pa ipak, vjerujem da je Rorty u pravu kada ističe i ono što je zajedničko s Foucaultom: to je njegova slika o tome kako moć daje pečat našem suvremenom subjektivitetu; ona dolazi do izraza kroz „izbljeđivanje svih aspekata unutar kojih erotiziranje i interioriziranje subjektivne prirode znači jedan dobitak za slobodu i mogućnost izražavanja“ (Diskurs, S. 342). Kada je riječ o autonomiji, onda će reći da se ona ne može otjeloviti u socijalnim institucijama. Zašto? Zato što autonomija nije ništa što svi ljudi imaju duboko u svojoj unutarnjosti; to je ono što određeni posebni ljudi postižu samo/kreacijom. I neki to srećom postižu. Ona nema nikakvo značenje za liberale – da ublaže strahote i bol. Većina ironičara – Nietzsche, Derrida ili Foucault – ograničavaju ovo viđenje na njihovu privatnu sferu – kao što je Proust. Heidegger i Nietzsche bi to također trebalo da čine; Habermas ignorira tu sferu jer je ona za njegove ciljeve irelevantna.

IV

Rorty nalazi svoje ishodište u stavu: privatizirati Nietzscheovo/Sartreovo/Foucaultovo nastojanje da se postigne autencitet i čistota. U Rortyjevoj filozofiji, doduše, Habermas vidi liberalnu

utopiju koja je poetizirana utopija, poetizirana kultura. Habermas posmatra njegov estetizirajući govor o metafori, pojmovnoj obnovi, i samonalaženju kao nesretnu fascinaciju idejom o jeziku; o njegovoj funkciji koja se raskriva u otvaranju svijeta. On sumnja u tu fascinaciju koju nalazi kod neo/ničeanaca kao što su Heidegger i Foucault. Za njega je i pokušaj Corneliusa Castoriadis da se pozove na tu funkciju također dubiozan.

I sam Rorty iznova započinje polemiku s ironičarima, ali i s Habermasom. On mu zamjera da se lako slaže s Kuhnovim argumentom da „specijalni jezici znanosti i tehnike, prava i morala, privrede i politike itd... žive od svjetlosne snage metaforičnog načina govora“. Ali on misli da se Rorty opasno udaljava od tog stava kada tvrdi da „su znanost i moral, privreda i politika na isti način izručeni stvaralačko/jezičkoj protuberanciji“. Rorty je uvjeren da diferencija između Habermasovog pokušaja da ponovo uspostavi jednu formu racionalizma, i njegove preporuke za poetiziranje kulture, nije takva da bi se ogledala u različitostima političkog mišljenja. Oni se ne razlikuju u procjeni vrijednosti tradicionalnih demokratskih institucija. Oni samo imaju različite predstave o samoportretu, vrijednosno/poželjnog, demokratskog društva, o retorici, u kojima bi trebalo da se izražavaju njihove nade.

Kod Rortyja ne nalazimo ono što nalazimo kod Habermasa: univerzalizam kao autoportret liberalnog društva, jednu formu prosvjetiteljskog racionalizma; prikaz komunikativnog uma je mogućnost da se racionalizam iznova učini aktualnim. Rorty kaže da ne želi aktualizirati – ni univerzalizam ni racionalizam. To je za njega kriva formulacija za ono što i Rortyja zanima; da se jedno društvo može nazvati liberalnim kada mu je dostatno da imenuje „istinito“ (ili „ispravno“ ili „pravilno“), što se uvijek nadaje kao rezultat neometene komunikacije.

Promjenjive konstelacije Rorty označava – najprije s rastućom spremnošću za život s pluralitetima, s dokrajčenjem traženja univerzalnog važenja. On odbacuje univerzalizam, ali vjeruje da su zahtjevi ironičara opravdani; to su Nietzsche, Heidegger, Derrida. On se slaže sa Habermasom da su to politički filozofi; u najboljem slučaju oni su nekorisni i u najgorem slučaju oni su opasni. Rorty vjeruje da se suprotnost uma i njegovog drugog, strasti, volje za

moći, Heideggerovog bitka, lako mogu otkloniti; napuštanjem ideje da je „um“ ime za moć koja je spasonosna, koja izmiruje; privodi kraju – da je on izvor solidarnosti.

Nema sumnje da solidarnost u Rortyjevom smislu uključuje svijet moderne, modernu tehniku i tehnologiju, i demokraciju, uključuje opiranje apsolutističkoj ili totalitarnoj državi. Naprotiv, objektivitet – pojednostavljeno rečeno – znači politički totalitarizam. Ova promišljanja Rorty precizira u poznatom spisu (1989) o kontingenciji, ironiji i solidarnosti. Ona se nadovezuju na razmatranja u knjizi „Filozofija i ogledalo prirode“ (Philosophy and the Mirror of Nature, 1979), sada prevedenoj u biblioteci „Logos“ u Sarajevu (1990), u kojoj dekonstruira sliku o „ogledalu prirode“ u smislu filozofije subjekta (Habermas, *Nachmetaphysisches Denken*; 173); i prirodnu znanost, kao i epistemologiju oslobađa jednog metafizičkog tereta: zahtjeva za obrazovanjem jedinstvene teorije i „otkrivanja jednog bezvremenog, neutralnog znanstvenog pojmovnog sistema“. Objektivirajuća znanost kao i svakodnevna praksa poniru u „svoje slučajne kontekste“.

„Ako se stanje stvari pojednostavi, čini se da Rorty izriče apologiju kulture višeznačnosti koja je ista u laboratoriju kao i u životu; svi racionalni standardi, sve prakse opravdanja ne zahtijevaju više no već faktički uigrane konvencije – ‘kao jednostavno samo takve prakse’.“

Time ističemo, reklo bi se, nesavladive teškoće. One se vide i u promišljanju samo-kreacije i afilijacije (*affiliare, adopt, united, attached; die Verbindung, povezanost; primanje u neki red, usvojenje itd.*). Krunski svjedoci su Proust, Nietzsche i Heidegger. Tu dolazi do izražaja Rortyjeva pozicija: jedan kontekstualizam koji ne upada u relativističke konsekvencije „jednakog ranga inkomenzurabilnih mjerila i perspektiva“; Rorty je, po Habermasu, spoznao da se kontekstualizam mora brižno formulirati da bi se moglo biti radikalno.

Radikalni kontekstualist najradije tvrdi da je besmisleno: naprimjer pridržavati se kanona koji obrazuje djela velikih metafizičara, klasičnih pokušaja da se stalno sve vidi, i to kao cjelina; metafizičar nekada i danas nastoji da se uzdigne povrh mnoštva pojava jer vjeruje da će s te visine moći vidjeti neočekivano jedinstvo. Jedinstvo – koje pokazuje da se nešto Realno sagledava,

što je iza pojave. Ne može se opravdati – pozivanjem na Platona razlikovanje između znanja i mnijenja. „Istinito“ je ono shvaćanje koje mi opravdavamo prema našim mjerilima. Praktike opravdanja su zavisne – kao i drugi načini socijalnog ponašanja – od našeg jezika, naših tradicija, naše životne forme. „Istina“ ne znači korespondenciju između iskaza i ma kojeg x prije svake interpretacije.

Rorty kao radikalni kontekstualist ne želi da se udalji iz perspektive svojeg sudjelovanja. On dodaje da „mi moramo privilegiirati interpretacioni horizont naše vlastite jezičke zajednice“ (Habermas, *Ibid.*, S. 176). Ponukan neuspjehom metafizike, Rorty se očito u postmodernističkom maniru potpomaže povlačenjem granica metafizike, ironističke kulture, ironističke teorije i solidarnosti. Najprije je pojam teorije de-metafiziciran. Za ironičara (liberal ironist) teorija je samo sredstvo za privatnu perfekciju, a ne za solidarnost sa svim ljudima.

Rorty je uzima kao paradigmu za ironističku teoriju. Riječ je o mladom Hegelu, Nietzscheu, Heideggeru i Derridi. Kritika filozofije je dio filozofskog diskursa. Filozofija je neprimjerena. Ime teoretičara više odgovara: svi su oni specijalizirani za to da zauzmu izvjesno odstojanje od jednog područja koje Heidegger naziva „tradicija zapadne metafizike“. Za Rortyja je to, svakako, „kanon od Platona do Kanta“.

Kod Rortyja ćemo naći pojam ironističkog kanona; po njemu se traži jedinstvo koje je u osnovi mnoštva i pluraliteta. Ironistički teoretičar raskrinkava metafore metafizičara. On ne motri opće niti mu se vraća, nego potpuno posebno, posebne vrste pojedinaca. Predmet ironističke teorije jeste metafizička teorija. No Rorty je raskinuo svaki ugovor sa metafizikom. Tako je za ironističkog teoretičara povijest vjere, ustvari, vjera u nepovijesnu mudrost i ljubav prema njoj; to nije puki idiosinkratični proizvod, nego je posljednja riječ, riječ u kojoj do konvergencije dopijevaju istraživanje i povijest, a dalje istraživanje i povijest čini suvišnim.

On se želi otarasiti apsolutizma metafizike. Otuda Rortyjeva karakterizacija ironističke teorije. Ona je vrsta metafizofске kritike. Nalikuje na onu poznatu Wittgensteinovu: ona je poput ljestava koje možemo odbaciti ukoliko smo uspjeli da pronađemo ono što su vlastiti prethodnici uradili, što ih je tjeralo ka teoretiziranju.

Moto za ironističko teoretiziranje našao je stari Heidegger koji je svoje predavanje „Zeit und Sein“ (1962) završio riječima:

„Eine solche Ricksicht (auf die Metaphysik) herrscht nun aber auch noch in der Absicht, die Metaphysik zu überwinden. Darum gilt es, vom Überwinden abzulassen und die Metaphysik sich selbst zu überlassen.“²

„Ali, jedno takvo obziranje (naspram metafizike) također još vlada u namjeri da prevlada metafiziku. Stoga vrijedi to da se napusti prevladavanje i da se metafizika prepusti samoj sebi.“

Jasna posljedica Rortyjevih argumenata jeste razbijanje fiksiranja koje vrhuni u umrtvljivanju i kanonima. Otuda i pohvala ironičarima, jednom Proustu i Nietzscheu. On ratuje s apstrakcijama, sa specijalistima za metafiziku, specijalistima za ono opće. Ironičar je pisac, lice na pozornici. On može svoj vlastiti život sabrati u vlastitim riječima. Njega odlikuje specifična diferencija: ona se sastoji u tome da svoju prošlost stavlja u posebnu, usko ograničenu literarnu tradiciju – prema kanonu od Platona do Kanta i primjedbi na to. Kod ironičara čovjek i svijet su drukčije povezani nego kod Heideggera. Za njega prošlost postoji samo u knjigama kojima je bliska misao, moglo bi ipak biti tako nešto kao jedan vokabular koji se ne ironizira, koji se ne može nadmjestiti novim vokabularom. Ironistički teoretičar se može predstaviti kao literarni kritičar, koji se specijalizirao za takve knjige.

Rorty će govoriti o porastu ironističke kulture. Krunski svjedoci su Proust i Nietzsche. Obojici je jasno da je proces samo/stvaranja po sebi stvar kontingencije, koju nisu potpuno spoznali. Ali se nijedan nije opterećivao metafizičkim pitanjima o odnosu slobode i determinizma. Proust i Nietzsche su paradigmatski ne-metafizičari jer su se oni očito brinuli samo o tome kako da dospiju k sebi samima, a ne univerzumu. Nietzsche je bio i anti-metafizičar. Sartre je – usprkos svojoj modernosti – bio metafizičar. Za Prousta i Nietzschea nije bilo ništa bitnije i presudnije nego što je samonovostvaranje. S pakosnom strašću Rorty je pokazivao da oni nisu pokušavali da prevladaju vrijeme i slučaj, što je idealizam uvijek činio. Koristili su vrijeme i slučaj. Oni su potpuno svjesni

² Heidegger, *Zur Sache des Denkens*, 1969, S. 25.

toga da sve što registriramo kao rješenje, perfekciju i autonomiju uvijek postaje funkcija jedne tačke vremena prema kojoj se umire ili pomjera.

V

Rorty je na ekstravagantan način iskao apologiju ironičara. Sa digresijama. Naprimjer, ironičar se ne nada da će otkriti neku tajnu. Ne boji se da će umrijeti ili propasti pred svojim otkrićima. Za njega postoje sitne i promjenjive stvari kroz novo opisivanje. Ali i pri dugom životu i duhovnoj jasnoći on je preuredio dosta materijala, mogao donijeti nove opise, ali nikada nije mogao dati tačne opise. Zato on ne vidi uzaludnost u tome da je promašio, da je postao *etre-en-soi*.

No, postoje i značajne razlike između Prousta i Nietzschea. Proustovo nastojanje ima malo zajedničkog s politikom. Kao i Nabokov koristi on dnevne političke teme samo kao lokalni kolorit. Nietzsche često govori o svojoj socijalnoj misiji. Kod prvog je riječ o slučajnoj kolekciji ljudi itd.; kod drugog o dijalektičkoj progresiji. Kao i u Fenomenologiji duha mladog Hegela i ponovo u Heideggerovoj povijesti bitka – nema mjesta za kontingenciju u pripovijesti.

Evropa, duh i bitak nisu samo nakupine kontingencije, produkti slučajnih susreta – ne samo ono što je Proust, kako je on znao, sam bio.

Čini se da je Rortyjeva pokušaj da predstavi likove koje uzima kao paradigme za ironično teoretiziranje – Hegela (Fenomenologija duha), Nietzschea (Sumrak idola) i Heideggera (Pismo o humanizmu), da predstavi ono što im je zajedničko, a to je predstava da je nešto: povijest, zapadni čovjek, metafizika – bilo šta što je dovoljno značajno, imati neku sudbinu – do krajnosti zanimljivo. Oni hoće uzvišeno i neizrecivo, ne samo lijepo i novo, nešto što je inkomenzurabilno s prošlošću, oni žele apsolutnu uzvišenost cijelog, potpuno Drugog. Oni žele totalnu revoluciju u izvornom značenju.

Podvlačim, Rorty je pokazao da se ironistički liberali ne zanimaju za moć, nego samo za perfekciju. Ironistički teoretičar, šta on želi? On još voli moć i sve što ona znači i što bi mogla značiti. To je razlog da je on veoma rijetko liberal. Nietzscheov nadčovjek

s Hegelovim svjetskim duhom i Heideggerovim bitkom - dijeli dualitet koji je pripisan Kristu: potpun čovjek, ali u njegovoj pripadnosti neizrecivom također potpuno Bog. Kršćanski nauk o očovječenju svakako da je bio bitan za Hegelovo razumijevanje njegovog projekta. On se ponovo javlja kada Nietzsche počinje da sebe vidi kao anti-Krista; i još u 20. stoljeću – kada Heidegger, nekadašnji jezuitski pitomac, počinje da bitak opisuje kao neizrecivo, kao cijelo, potpuno Drugo.

Proust se želio osloboditi ograničenih moći time što je pokazivao njihovu ograničenost. On se nije radovao moći, ni poziciji moći naspram drugih, nego se samo želio osloboditi deskripcija samog sebe. Nietzsche se – poput Prousta i mladog Hegela – radovao svojim darovitostima u re-deskribiranju, svojim sposobnostima da skače tamo-ovamo između antitetičkih opisa iste situacije. Sva trojica su bili filozofski narkomani. Promjena koju polučuje vrijeme, sve sadržano u Hegelovoj enciklopediji, promjena je „droga“ s metafizičkom i anti-metafizičkom vjerodostojnošću. Imali su smisao za promjene kojima se raduju ili izruguju.

Heidegger je, opet, uvijek u iskušenju da ponovo zapadne u metafiziku, jer neće da samo skuplja prašinu, ruine svjetske povijesti i uma u njoj.

Kod njega nalazimo hegelovsku radikalnost i obuhvatnost. Da se premoste ponori; da se postave pitanja o bitku, istini, povijesti, apsolutnom znanju ili volji za moći. Svuda je ptičija perspektiva.

Kod Prousta su samo perspektive, ne teorija. On je bio perspektivist koji se nije morao pitati da li je perspektivizam istinska teorija (180). Iz toga Rorty izvlači zaključak da su romani pouzdaniji medij nego teorije kada se radi o tome da se izraze spoznaje koje smo stekli preko relativiteta i kontingencije osoba/autoriteta.

Govoriti o Rortyju znači imati na umu i njegove riječi o Heideggeru (187): on je želio naći mogućnost a da ne bude metafizičar ni esteticist. On je želio da metafiziku vidi kao istinsko i sudbonosno određenje Evrope i Zapada, umjesto da je nastojao da je zbaci sa sebe. Kao što su to učinili Proust i Freud.

I on, kao i Derrida, Heideggera postavlja na glavu; to znači visoko držati ono što je on mrzio. No, šokirajuća je Rortyjeva riječ da Heidegger misli – ako želimo izbjeći identifikaciju istine i

moći – vrstu humanizma i pragmatizma, u načinima mišljenja koji u Heideggerovim očima predstavljaju zapale forme nihilizma u kojima kulminira metafizika.

Kada želimo da osvijetlimo granice Rortyjevog promišljanja ironističke kulture i Heideggera posebno, moramo uzeti u obzir njegove riječi da većina prigovora protiv Wittgensteina, njegovog shvaćanja jezika i pragmatističkog shvaćanja istine – dolaze iz redova „realističkih“ filozofa, naprimjer Wilfrida Sellarsa, Bernarda Williamsa, koji tvrde da fizika ima prvenstvo u odnosu na druge sastavne dijelove diskursa. Za Heideggera to je tačno lažno ishodište. U njegovom pogledu su pragmatizam, Wittgenstein i fizika uzajamno vrijedni.

Rorty dokazuje da su Platon i Marx bili metafizičari. Zašto? Zato što su vjerovali da mogu pokazati da bismo mi bili u boljem položaju da koristimo našim suvremenicima ako bi nam filozofska teorija omogućila da od pojava dođemo do Realiteta. Prema Rortyju razumijevanje ironističke kulture dovodi u pitanje metafiziku, marksizam, naprimjer, koji je bar u jednoj vremenskoj sekvenci vjerovao da može dovesti do sinteze samo-stvaranje i socijalnu odgovornost, paganski heroizam i kršćansku ljubav, kontemplativnu distancu i revolucionarnu vatru (200). Takve suprotnosti moguće je u životu kombinirati, ali ne u teoriji dovesti do sinteze.

Rorty ustrajava na ideji da liberalni politički diskurs dobro čini na tome što ostaje neteoretski i jednostavan, kako i izgleda (i kako ga Orwell procjenjuje), potpuno isti, kao profinjeni diskurs samo-stvaranja.

Pošto je proširio svoj filozofski diskurs, Rorty precizira taj diskurs – u odnosu Heideggera prema Nietzscheu. Derrida se odnosi prema Heideggeru kao Heidegger prema Nietzscheu. Rečenica krije jednu poentu Rortyjevih filozofskih misli. On je umio uvidjeti ono što niko nije vidio: da su obojica bili najinteligentniji čitaoci i, dakako, razorni kritičari svojih velikih prethodnika. Obojica su najviše naučili od njih, od svojih velikih prethodnika; i obojica su htjeli svoje prethodnike bezuvjetno nadmašiti. Pažljiviji pogled otkriva: Derrida radi na problemu dalje od onoga čime je Heidegger bio opsjednut, na problemu kako se mogu ujediniti ironija i teoretiziranje. No, ne čudi Derridin uspjeh: on je imao veliku prednost

– da je mogao pažljivo posmatrati Heideggerov neuspjeh. Kao što su Nietzsche i Heidegger mogli nevjerojatno mnogo naučiti od Hegelovog neuspjeha.

Šta se sada događa? Derrida uči od Heideggera da dospijevamo do fenomena, ali također do spoznaje da je Heideggerova litanija samo Heideggerova, a ne povijesti <bitka> ili Evrope. Za njega postoji problem – to se kaže u spisu „Diferencija“ – da se „bez nostalgije hoće kazati, s onu stranu mita, o čistom maternjem ili očevom jeziku“, o izgubljenoj domovini mišljenja. Heideggerovo mišljenje je nostalgično ili je ništa.

Pokušaji da se misli izvan ove napetosti kod Rortyja i ne postoje. Čini se da nije u pitanju argumentacija. U pitanju je retorika. Cijela predstava o „osnovama“, podzemljima, o uvjetima mogućnosti mišljenja, koja se javlja u poststrukturalizmu ili u novom i kritičkom transcendentalizmu (Apel), zvuči, i to neizbježno, samom Rortyju užasno metafizički. Kako je to moguće? Odgovor je moguće pronaći u cijelom Rortyjevom opusu, u jednom idiosinkratičnom mišljenju. Ono je, čini mi se, duboko ukorijenjeno u američkoj verziji ili u verziji američkog neopragmatizma koji nastoji da zajedno misli sa izvjesnim političkim ogradama – Deweyja (1859-1952), Wittgensteina (1889-1951) i Heideggera (1889-1976).

Zapravo, radi se o američkoj verziji postmetafizičkog mišljenja koje je najpunije izraženo kod Rortyja. Fascinacija ide zaobilaznim i podzemnim putevima: preko francuskog i italijanskog „postmodernizma“, preko ove recepcije Heideggera i Hansa-Georga Gadamera, preko Apela i Habermasa, preko takozvane „postempirističke“ teorije znanosti Thomasa Kuhna i drugih predstavnika „New Philosophy of Science“.

Facit:

Fascinacija, čini se, koju izaziva Rortyjevi neopragmatizam; u „retoričko-estetskom odrješivanju filozofskog diskursa od argumentativnog diskursa znanosti“, u jednoj verziji post-Wittgensteinovog neopragmatizma Zapada, koja – s pravom Apel ustanovljuje – počiva na „tendencijelnom de-transcendentaliziranju i historiziranju kvazi-transcendentalnih problema životno/svjetovnog konstituiranja smisla“ (M.H., S. 133). Fascinacija počiva, nadalje, na svojevrsnoj američkoj recepciji Heideggera.

Zahvaljujući tome da se u Americi događa svojevrsno redefiniranje postmetafizičkog mišljenja, koje postaje i post-filozofsko, kod Rortyja objektivitet i metafizičnost imaju samo idiosinkratičnu vrijednost.

Doista, kod Rortyja je riječ o postmetafizičkom u posebnom smislu. Ne postoji čvrsti i apsolutni vokabular. Predstava o tome da je moguć meta-vokabular koji bi mogao predvidjeti nove vokabulare samo je jedna nova verzija starog sna o „prezenciji“, iz kojeg se nastoje probuditi ironičari još od Hegela. Pri promišljanju, naprimjer, Derridine pozicije Rorty ne poseže za „objektivnošću“, za svagda važećim principima suđenja.

Derrida: Njegove kasne spise čitamo kao izokretanje sistematskih planova u podzemlje privatnih viceva. Povratak u privatnu fantaziju. I taj je povratak jedino rješenje za problem samo-referencije, koje se postavlja ovim teoretiziranjem. Derrida je iz Heideggerovog primjera naučio da se problem ne sastoji u tome „kako se bit jezika može zahvatiti a da se ona ne povrijedi“, nego – kako se stvara vlastiti stil koji je tako drukčiji da bi bilo nemoguće vlastite knjige usporediti sa njenim prethodnicima.

On se ne zanima za čistotu ni za neizrecivo. S filozofskom tradicijom povezuje ga samo činjenica da filozofi iz prošlosti postaju predmet njegove veoma životne fantazije.

Na drugoj strani, Rorty operira metafizičkom tradicijom. Odustajanje od metafizike znači odustajanje od svijeta metafizičara. A samo oni misle da rodovi i kriteriji koje sada imamo iscrpljuju područje mogućeg. Ironičar stalno proširuje ovo područje. Bez njega nije moguće post-filozofsko mišljenje ili čak post-tehničko mišljenje.

Može se, međutim, reći da je Rorty napisao knjigu koju niko ranije nije mogao ni misliti. To vrijedi i za Derridu. On je učinio ono što je po njegovim riječima uradio Derrida: učinio je za povijest filozofije isto ono što je Marcel Proust učinio za svoju vlastitu životnu povijest: on je izigrao sve velike osobe/autoritete i sve opise njih samih, s rezultatom da se pojam „autoriteta“ ne može primijeniti na njegovo filozofsko djelo. On je na isti način kao i Proust postigao autonomiju. On je izbjegao Heideggerovu filozofsku nostalgiju – ukoliko je kao radikalni kontekstualist neprekidno re-kontekstualizirao što se visoko uzdizalo u njegovo sjećanje. I on je kao i Proust proširio granice mogućnosti (226).

Ko je, dakle, želio postmetafizičkom mišljenju u smislu neopragmatizma pribaviti važnost, tako kako je činio Richard Rorty, taj je morao uvesti nešto karkijansko u filozofiju. Morao je reći da razlika između javnog i privatnog – cilja na to da mi razlikujemo knjige koje zahtijevaju našu autonomiju od onih koje nam pomažu da bude manje užasno. Prve su knjige važne za one idiosinkratične kontingencije koje stvaraju idiosinkratične fantazijske predstave. Druge knjige, između ostalog, potpomažu nam da učinke socijalnih načina ponašanja i institucija na drugi način vidimo; druga grupa nam pomaže da učinke naših privatnih idiosinkrazija vidimo na drukčiji način. Katkada su to i knjige iz psihologije, ali su najkorisniji romani.

Tako pojam literature ulazi ovdje u igru, ali na jedan svojevrstan način. Priziva se Nabokov koji je u jednom eseju rekao: Nadmoćnost detalja nad općim: „Sposobnost da se možemo čuditi još u trenutku opasnosti nad malenkostima, ovim rubnim opaskama duha, fusnotama u knjizi života, jesu forme, najviše forme svijesti, i u tim u svojoj logici potpuno različitim stanjima svijesti, dječije spekulirajućim, različitim od svagdanjeg razuma i njegove logike... mi znamo da je svijet dobar.“

Ako se tako gorljivo oprašta od metafizike, od njenih opasnosti i raspoloživih opcija u njenim okvirima, to nije zato što se vjeruje da ona nije naše okružje. Naprotiv, odbacivanjem metafizike, to što je odlika ironičara, nalazimo bolji alternativni kontekst. Tu je i lik Orwella koji je bio uspješan jer je napisao prave knjige u pravo vrijeme. Njegovo opisivanje posebne historijske kontingencije, to je danas istaknuto i očigledno, bilo je nužno da bi se promijenila budućnost liberalne politike. On je pokazao da se liberalni ideali ne odnose na moguću budućnost čovječanstva.

Facit:

U Rortyjevim očima radi se o povijesti jednog scenarija. I o jednoj solidarnosti – senzibilnih intelektualaca jedne post-totalitarne kulture. Sve se izlaže u drugačijem svjetlu: Rorty je pokušao da odoli hipnotičkim pogledima moći filozofske tradicije. Politički liberalizam nije moguće opisati i razumjeti na osnovu filozofskog pogleda: o prirodi čovjeka, o istini ili o povijesti.

To je psihološki nemoguće, nezamislivo. U taj scenarij spada i očajnička potraga za osnovama svijeta i čovjeka. I mi znamo da su visoko komplicirane debate o pitanju da li čovjeku pripada urođeno dobro ili urođeni sadizam, razračunavanja o unutarnjoj dijalektici evropske povijesti (od Hegela i Marxa do Adorna, Nietzschea, Jaspersa i Heideggera itd.), o ljudskim pravima, o objektivnoj istini ili predstavljajućoj funkciji jezika – sve su to nimalo naivna govorenja.

Ja mislim da nam Rorty dovoljno uvjerljivo objašnjava svoju poziciju radikalnog kontekstualista. On doseže tačku na kojoj surađujemo s novom ne-metafizičkom solidarnošću. Metafizika nije u stanju da shvati da velike, nužne istine o ljudskoj prirodi i njenom odnosu prema istini i pravednosti ne određuju koje su vrste naše buduće vođe, one određuju jedino mnoštvo malih kontingentnih činjenica.

Pojam ljudske solidarnosti, dakako, pretpostavlja i neljudskost, slučajeve u kojima se pokazuje da ljudima nedostaju neke komponente koje bitno pripadaju odraslom ili zreom čovjeku. Danas nam izgleda da je nešto najšokantnije, najskandaloznije kada Rorty dovodi u sumnju ideje kao što su „esencija“, „bit“, „osnova“. Rortyjevo insistiranje znači: to što se razumije pod pristojnim čovjekom relativno je prema historijskim uvjetima, zavisi od kratkovremenskog konsenzusa o tome koje stavove normalno smatramo opravdanim ili neopravdanim; koje načine djelovanja. Posebno u doba i poslije Auschwitzta.

Ideja ljudske solidarnosti ne pomaže ako se situira u metafiziku. Mi je moramo ostvariti s onu stranu teologije ili kvazi-teologije, koja je povrh povijesti i institucija. Osnovna pretpostavka Rortyjeva je jasna: da jedno uvjerenje samo tada može regulirati djelovanje i tada može biti vrijedno da se za njega pušta život. Njegov način posmatranja koji on želi da predstavi kazuje da tako nešto postoji kao moralni napredak i da je ovaj napredak zbiljski u pravcu prema višoj solidarnosti. Ali ova solidarnost ne bi se trebala predstaviti kao rekognicija jezgra/Sopstva, bitno ljudskog u svim ljudima.

Nju možemo misliti kao sposobnost da se uvijek više vidi da tradicionalne razlike – između plemena, naroda, religija, rasa,

običaja i sličnih razlika – mogu da se zapostave, da se relativiziraju u usporedbi sa sličnostima s obzirom na bol i poniženje.

Postoji razlika između solidarnosti kao identifikacije s „čovječanstvom kao takvim“ i solidarnosti – kao sumnje u vlastitu senzibilnost za bolove i poniženja drugih. Ona pobuđuje znatiželju za moguće alternative.

Vi ste nesumnjivo razumjeli da se tu ne radi o metafizičkim pitanjima koja su također ozbiljna. Radi se o pitanjima: o tome da li razlikujemo pitanja o boli od pitanja o smislu života, domena liberalnog od domena ironičara. Rorty proširuje to: postaje moguće da jedan te isti čovjek može biti oboje, liberal i ironičar. To nije moguće povratkom u objektivizam.

Razabiranje svega toga što se tiče kontingencije, ironije i solidarnosti u toku je i u Evropi (analogno onom što su činili Derrida, Foucault i Lyotard). Fascinacija njegovim djelom nije slučajna. Nije samo riječ o argumentativnom sporu. – After Philosophy. Rorty je s onu stranu univerzalističkih pozicija unutar teorije znanosti. Čisto pouzdanje u um, u apsolutne paradigme, u čvrsti vokabular, gubi svoju osnovu. Vjera u osnovu je zastarjela. Velika je stvar znati se otarasiti metafizičkih utvara da bi bilo moguće jedno liberalno i solidarno društvo.

Napomena autora: ovo su osnovne ideje izlaganja u toku 1990. godine na kolokviju koji je bio posvećen Rortyjevoj filozofiji, povodom izdanja prijevoda njegovog djela „Filozofija i ogledalo prirode“ u filozofskoj biblioteci „Logos“, čiji sam tada bio odgovorni urednik. Djelu je bio pridodat sljedeći tekst:

“Richard Rorty je jedan od najistaknutijih filozofa našeg doba. Cijenjen je i osporavan i u SAD-u i u Evropi. Raspravlja o metafizičkim aspiracijama filozofije, o spoznaji, duhu, solidarnosti, kontingenciji, ironiji, o tome da metafore a ne iskazi pretežno dominiraju filozofskim uvjerenjima. Takva je slika koju je stvorila tradicionalna filozofija: sama svijest kao veliko ogledalo koje sadrži različite prikaze koje bi trebalo ispitati čistim, neempirijskim metodama. Rortyjeva ‘dekonstrukcija’ je fascinantna. Refleksije o Deweyju, Wittgensteinu, Heideggeru, o ‘sistematskoj’ filozofiji od Lockeja, Descartesa, Kanta, Russela i Husserla tiču se i takozvanog ‘skandala’ filozofije. Ova knjiga je, prije svega, prolegomena za

povijest spoznajnoteorijski orijentirane filozofije koja je epohalna epizoda evropske kulturne povijesti. Posebno je zanimljiva kritička samorefleksija analitičke filozofije koja vodi ka dekonstrukciji one metafizičke metaforike. Tako se misli (naprimjer, Harold Bloom) da je Richard Rorty: the most interesting philosopher in the world today. Rortyjevi ključni stavovi su ukomponirani u osnovne tokove suvremene filozofije.“

Literatura

- Rorty, Richard, *Philosophy and the Mirror of Nature* (1979).
- Rorty, Richard, *Contingency, Irony, and Solidarity* (1989).
- Rorty, Richard, *Objectivity, Relativism, and Truth: Philosophical Papers, Vol 1* (1991).
- Rorty, Richard, *Essays on Heidegger and Others: Philosophical Papers, Vol. 2* (1991).
- Rorty, Richard, "Introduction", *Objectivity, Relativism, and Truth* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).
- Rorty, Richard, "Solidarity or Objectivity", *Objectivity, Relativism, and Truth*.
- Rorty, Richard, "Inquiry as Recontextualization: An Anti-dualist Account of Interpretation", *Objectivity, Relativism, and Truth*.
- Rorty, Richard, "Science as solidarity," *Objectivity, Relativism, and Truth*.
- Kolenda, K. *Rorty's Humanistic Pragmatism* (Tampa: University of South Florida Press, 1990).
- Rorty, Richard, *Contingency, Irony, and Solidarity* (New York: Cambridge University Press, 1989), p. 5.
- Rorty, Richard, "Priority of Democracy to Philosophy." *Objectivity, Relativism, and Truth*.
- Rorty, Richard, "Is natural science a natural kind?" *Objectivity, Relativism, and Truth*, p. 59.
- Rorty, Richard, "Introduction," *Objectivity, Relativism, and Truth*, p. 13; "Solidarity or Objectivity," *Objectivity, Relativism, and Truth*.

- Hiley, David R., *Philosophy in Question:Essays on a Pyrrhonic Theme*, (Chicago: University of Chicago Press, 1988).
- Hall, D. L., *Richard Rorty : Prophet and Poet of the New Pragmatism* (Albany : State University of New York Press.
- Plantinga, Alvin, "Advice to Christian Philosophers," *Faith and Philosophy* I, 3 (July 1984).

UDK 2-455 : 316.3

Nusret Smajlović
Danijela Bonacin
Dobromir Bonacin

PRENATALNI STATUS DJETETA

PRENATAL STATUS OF CHILD

Sažetak

Budućnost nosi novi tehnološki napredak i odnose među ljudima koji su sve složeniji i uz sve veće teškoće pri suštinskom nepovršnom uspostavljanju. Informacije svih vrsta povećavaju se i kvantitativno i kvalitativno obuhvaćajući materijalno i tehnološko, dok duhovno često odlazi u drugi plan, iako postoje mnoge institucije i pojedinci koji nastoje održavati duševne vrijednosti. Zbog razvojnih karakteristika čovjeka, jedino ozbiljno vrijeme koje možemo iskoristiti za učenje svih znanja, pa i moralnih duhovnih vrijednosti, jest najranije djetinjstvo, kad se čovjek uvelike oblikuje. Stoga se postavlja pitanje treba li iskoristiti svaki trenutak kako bi temelji općih ljudskih vrijednosti bili dobro ugrađeni. Edukacijska granica se prirodno spustila do samog rođenja. Postavlja se pitanje treba li možda početi i prije, već s nerođenima. Ali ako jest tako, tada više nije dovoljno modele djelovanja ostaviti stohastičkim modulacijama. Prvo se treba odrediti prema suštini takvih mogućih akcija, baš kao i akceptiranju barem većeg dijela mogućih, ma kakvih posljedica.

Ključne riječi: prenatalna djeca, sociološki status

Summary

Future is carrying a new technological development, but also more complex human relations and more difficulties in serious communication. All kind of information rises up constantly, with

spiritual component throwing aside. Owing to those facts the only time we can use for all types of material learning is early childhood. Therefore, we have to think about each moment eventually usage. Education bound, naturally, takes down to the birth itself. One can ask is it possible to start even earlier. Anyway, it is not enough to leave our acts to stochastic modulations. We have to determine first in direction to central point of all such actions, and forward to accepting most of any kind of consequences.

Key words: *child, prenatal, sociological status*

Uvod

Čovjek je društveno biće, u tome se slažu stručnjaci različitih područja. Međutim, ta tvrdnja u današnje vrijeme ima posebno značenje s obzirom na brojnost ljudske populacije. Prije 20. stoljeća naglasak u spomenutoj tvrdnji bio je na tome da čovjek želi „biti“ uključen u djelovanje ljudi oko sebe odnosno da ne želi živjeti sam, no danas je naglasak više na tome da je prisiljen komunicirati s drugima i ima malo mogućnosti da funkcionira sam. Naime, napredak znanosti, naročito medicine i srodnih područja, omogućio je ljudima kvalitetnije i dugotrajnije življenje – ljudi žive sve dulje, starosna granica se povećava, kasnije se odlazi u mirovinu, a i tada postoji kvaliteta života. S druge strane, neprestano se rađaju i nadolaze nova djeca koja traže svoje mjesto u sustavu na najrazličitije načine. U tim uvjetima različite socijalne teorije pokušavaju utvrditi stabilan okvir za aplikativne postavke (Cederman, 2005). Međutim, u opisanom svijetu, aksiološki gledano, iznimno je teško tek tako jednostavno odrediti svrhu i poziciju svakog pojedinca. Ovo posebno vrijedi ako se pretpostave heteronomni sociološki ciljevi kojima se podvrgava čovjeka, jer se u tim uvjetima uvijek javljaju aporije kondenzirane između prirodne nužnosti i slobodne volje, što naročito vrijedi pod egzistencijalističkim povećalom o neponovljivosti jedinke, iako neke realne i opće fundamente svih ljudi nije moguće ni na koji način osporiti. U skladu s tim, jasno je da ciljevi djelovanja sasvim sigurno uključuju svjesnost iako je dio njih automatiziran i nesvjestan (Legal, Meyer i Delouvee, 2007).

Sve veća brojnost ljudske populacije, njeno interno komuniciranje te potreba da se sve u vezi s tim objasni dovela je do izdvajanja sociologije kao zasebne znanosti, a socijalizacija odnosno formiranje čovjeka u skladu s društvenom okolinom (Marušić i Martić, 1967) postalo je jedno od važnijih pitanja današnjice. Segmenti spoznaje o pravilima i pravima jedinke umrežavaju se s pravima i pravilima mnoštva, a kako je to prostor u kojemu univerzalije kao opće ideje koje prethode stvarima nisu uvijek apriorno definibilne, ostaje dovoljan prostor za različita, pa i pozitivistička stajališta prema kojima je jedino prihvatljiva empirijski provjerljiva datost i pojedinca i mnoštva. Zaboravlja se pritom da jednom kad je situacija nastupila povratak na prethodno stanje više nije moguć, pa se teleološka svrhovitost definira kao čisti pragmatizam, prema kojemu je istinito ono što i korisno, to jest već producirano, te je naknadno pitanje prethodne akcije, koja je i dovela do produciranog, već prošla, a time i nevažna stvar. Mnoga promišljanja upućuju na to da je potrebno u definiranje uključiti sve bitne elemente socijalnih zajednica (Greene, 2007, Morris i Burford, 2007).

Zato je za zapitati se o nekim akcijama koje nisu prethodno dovoljno obrađene. To iz razloga što sustav bilo koje ljudske zajednice funkcionira po uređenim pravilima i među pojedince podijeljenim ulogama te postaje od goruće važnosti pitanje osposobljavanja tih istih pojedinca za preuzimanje njihovih socioloških uloga (Petrović i Hošek, 1986). Prema dostupnim izvorima, danas se često mogu prepoznati shvaćanja koja bi pojedince što je moguće ranije podvrgla procesu socijalizacije kako bi s jedne strane bili zaista što uspješniji, a s druge strane kako bi organizirani sociološki sustavi imali što više koristi od njih. Ovakav socijalni utilitarizam može i ne mora dati dobar rezultat, ali je nesumnjivo iznimno aktivan i prokreativan u onim edukativno-voluntarističkim segmentima koji vide samo neposredni rezultat. U vezi s tim već postoje timovi stručnjaka koji se bave procjenom sposobnosti i socijalizacijom djece već u predškolskom uzrastu (npr. Gomby et al., 1995), a samo je pitanje dana kada će se ta granica sistematski pomaknuti i niže – ka prenatalnom periodu. Zato, ne bi bilo loše malo raspraviti određene vrijednosti, a možda i neke moguće posljedice prije nego li budu već na djelu.

Pristup

Sigurno je da uopće nije moguće kompetentno raspravljati o odraslom čovjeku ako nije poznat njegov razvojni put od rođenja, jer iako postoje univerzalna pravila, induktivno slaganje činjenica uvijek osigurava razumijevanje individue u varijetetu partikularnih podataka koji pojedinca čini takvim kakav jest, baš kao i edukacijske i druge intervencije kojima se takav razvoj podupire. Stoga se očito više nije moguće ograničavati na početak „od rođenja”, već treba malo raspraviti i o djeci u prenatalnom periodu, praktično od samog začeća (ako ne i prije!?) pa do poroda. Problem koji se u takvom pristupu javlja sigurno predstavlja nadolazeća hipotetska socijalizacija dece, to jest sasvim mogući pokušaj da se na nerođenu djecu utječe i da ih se formira u skladu s nekim kriterijima, a u budućnosti sasvim sigurno i u skladu s društvenom okolinom i njenim traženjima.

Glasovita tvrdnja „Cogito ergo sum” tada teško izdržava kritiku jer je za zapitati se ima li nerođeno dijete pravo na „Cogito ergo sum” ili ne, odnosno koliko ono može misliti i doživjeti samo sebe. S naše, najčešće fenomenološke pozicije, takvo svojstvo djetetu u 3. ili 5. mjesecu trudnoće sigurno nećemo dodijeliti, jer sve što je nama bitno ne mora biti i tom djetetu, za koje, uostalom, tada još i nije sigurno da će se uopće roditi.

Stvari se dodatno kompliciraju ako takvu situaciju promatramo noumenalno, jer ako je sve spoznatljivo samo umom tada to dijete sigurno još nema potpunu ili barem djelomičnu sliku svijeta u koji će tek doći, pa je njegovo spoznavanje sigurno ograničeno na neke, uglavnom sinkretističke dijelove. Što je neki entitet manji i u razvoju bliži samom početku, to je i mogući utjecaj veći, a time i finalni rezultat varijabilniji. Baš zato, cilj ovog teksta je ukazati na mogućnost i ozbiljnost takvih utjecaja, njegovih pozitivnih i negativnih strana te ponuditi neka viđenja problema.

Kao i svaki sličan model iznošenja stanja i prijedloga, i ovaj nosi sa sobom nekoliko obaveznih elemenata. Jedan od važnijih je svakako konzultacija brojne adekvatne literature, domaćih i stranih autora, knjiga, stručnih i znanstvenih članaka, časopisa, internet stranica, te prikupljanje potrebnih informacija, njihovo

međusobno uspoređivanje i povezivanje, kao i povezivanje s osobnim iskustvom. Baš kao i brojnih konzultacija s najrazličitijim autoritetima. Mora se pritom naglasiti očita „sramežljivost” autora da se takvom problemu okrenu u svoj njegovoj punoći, što ne začuđuje, jer je ovaj mogući problem uvelike „gurnut u stranu” do „dana kad će postati aktualan”. Ovo jako začuđuje obzirom na to da bi ova tematika trebala biti mnogima zanimljiva u najmanju ruku s ontološke pozicije, jer, naravno, nerođeno dijete nipošto nije monada koja se tek aktualizira u kasnijim uvjetima ili koja aktualizira kasnije uvjete. Baš kao što majka u kojoj se dijete razvija nije tek inkubator za entitet koji na načelima subjektivnog idealizma naknadno stječe predodžbe o svijetu. U maniri donekle površnih viđenja, koja se mogu podvesti pod consensus gentium, zaboravlja se pritom da je aktualnost početka takvog problema već davno započela, a prema svemu sudeći ne može se tvrditi da smo kao civilizacija i kultura uopće pripremljeni za moguće stvarne posljedice jedne sasvim vjerojatno nadolazeće stihije, neovisno o tome pretpostavljamo li pozitivne ili drugačije posljedice. Čini se da bi bilo mnogo bolje da se radi o ignoratio elenchi (izbjegavanju iz neznanja) nego li o mutatio elenchi (namjerno izbjegavanje problema) (Grlić i Ružić, 1967).

Ovako široko postavljenom problemu, naravno, nije moguće prilaziti fenomenološki, baš kao ni uže strukturalistički, a u relacijama prema logičkim postavkama opće spoznaje pozitivizam naravno ne može riješiti ništa ozbiljno, dok npr. aksiomatika, iako djelomično integrirana, ne može poslužiti osim za svrhe komparacije, itd.

Za zapaziti je da i novovjeka filozofija elegantno otklanja mnoge od ovakvih problema, baveći se superiorno odraslima, kao da ti odrasli nisu jednom bili djeca i nerođeni. Stoga je pristup ovoj materiji nevezan za bilo koji od mogućih konkretnih filozofskih pravaca.

Također, rasprava o nerođenom djetetu, obično artikulirana u smislu „je li čovjek, kad je čovjek, u kojem mjesecu trudnoće se utvrđuje, smije li se i kad prekinuti” i sl. u ovakvoj raspravi nema mjesta, jednostavno zato što se ne može dopustiti nominalističko ponašanje po kojemu je moguće promišljanje zadano naknadno

kad već pravila nastupe, kao refleksija tipa flatu voces. Ovo ponajviše zbog toga što je apsolutna sigurnost sadržana u tvrdnji da nerođeno dijete iskazuje sasvim sigurno također jednu neosporivu činjenicu: Ono posjeduje neprekinutu liniju života čije trajanje se može mjeriti u milijunima godina. I to je za ovu raspravu sasvim dovoljno. U takvom diskursu možemo preispitati neka naša civilizacijska i kulturološka dostignuća, ali koja nipošto nisu pitanje genetike već ukupne spoznaje i najšireg morala, kao i brige o djeci (Rosenthal, 2006).

Dakle, ono što smijemo, a na što vjerojatno imamo i pravo i obvezu, jest upitati se, predložiti, promišljati, uspoređivati, provjeravati. Zar nije za provjeru, ako to želimo, svaka tvrdnja i svaka zanimljiva činjenica!? U jednom sasvim drugačijem kontekstu od onoga Galilejevog: „Ne dirajte krugove moje”, čini se da obično lako upadamo u zamku koja glasi: „Ne dirajte djecu našu”. U redu, nećemo dirati djecu, ali odrasle svakako želimo pošakljati, a hoće li se na kraju ovog teksta smijati to ćemo tek vidjeti.

Nešto o čovjeku

Čovjek ne postaje rođenjem. Izlazeći iz sigurnosti majčine utrobe, on samo gubi posljednju fizičku prepreku/zaštitu do vanjskog života. No, kao ljudsko biće bio je na određen način već umnogome oblikovan jer boraveći unutra nije bio izuzet iz vanjskih zbivanja, dapače, utjecao je itekako na svijet, kao i svijet na njega, na brojne različite načine o kojima obično i ne razmišljamo. U različitim vremenima dijete u utrobi majke različito se doživljavalo. Aristotel je svojedobno smatrao kako se duša useljava u embrij (Đorđević, 1978).

Poslije su stari Latini govorili „Nasciturus pro iam nato habetur”, ili u prijevodu: „začeto dijete smatra se kao da je već rođeno u pogledu nekih svojih prava” (npr. prava nasljedstva) (Romic, 1992). Dakle, smatrali su fetus osobom koja ima prava i koja će imati prava te su razmišljali o njegovoj skoroj budućnosti. Kroz srednji vijek se razmišljalo između ostalog kako se duša spaja s tijelom pri rođenju, no otkrivanje (u novije vrijeme) postojanja ženskog jajašca i muškog sjemena dovelo je do nastanka embryo-

logije odnosno razvojne biologije, znanosti koja proučava embrionalni razvoj te zbivanja prije oplodnje i nakon rođenja (Padovan, 1992). Napredak znanosti i tehničkih uvjeta nije doduše dokazao postojanje duše, no omogućio je različite spoznaje o životu od samog začetka.

Znanstvenici su dobili priliku proučavati same embrije (izvan tijela), također i prijevremeno rođenu djecu koja su zrelost čekala u posebnim bolničkim uvjetima, te još nerođenu djecu ali posredno putem majčinih iskaza ili adekvatnih aparata poput ultrazvuka i sl. Takva proučavanja dovela su do detaljnih znanstvenih informacija koje jasno prikazuju razvoj ljudskog života unutar majke ili u *in vitro* uvjetima (npr. Wu et al., 2004, Lopes et al., 2003). Obraden je svaki period razvoja skoro do u najstinije detalje, najprije od anatomu i fiziologa pa onda i psihologa, koji su posebno bili zainteresirani za reakcije embrija na pojedine izvanjske podražaje kao što su govor, svjetlo i zvuk, što nije nepoznata stvar (Thomson, 2004, Falkner et al., 2007). Eksperimentalnim istraživanjem pokazano je da se u prenatalnom periodu mogu uspostaviti uvjetni refleksi, što znanstvenicima daje za pravo pretpostaviti da se i u tom periodu može nešto naučiti (Đorđević, 1978), pa je dakle moguće i utjecati podukom. Proučavajući čovjeka s različitih aspekata, dolazimo do zaključka kako je on iznimno kvalitetan sklop najrazličitijih sposobnosti, sposoban da se solidno nosi sa svim uvjetima koji ga okružuju, što znači kako posjeduje najveću perzistenciju prema utjecajima iz okoline. Kako bi osigurao veći stupanj perzistencije, a kasnije i djelovanja – čovjek uči i onda akumulirana znanja varijabilno reproducira u različitim uvjetima i situacijama (Katić i Bonacin, 2001). Očito je da pritom zadržava identitet odnosno svoju jedinstvenost nasuprot mnogolikosti sličnih, ali nipošto istih entiteta. U najširem gnoseološkom smislu, možemo reći da uči i spoznaje. A nema ničega što se ne uči, i budući da to čovjek najbolje čini to je i dovelo do superiornosti koju ima na ovome svijetu. Pod učenjem podrazumijevamo integraciju fizikalnih resursa u organizam, memoriranje podataka različitih razina, sintezu spoznaja u središnji živčani sustav i integrativno djelovanje svih pojedinaca koji stupaju u ma kakve relacije (Katić i Bonacin, 2001).

U slučaju djeteta koje je još u utrobi, zar ono nije moralo „naučiti” prepoznati svjetlo, zvuk, dodir, osjećaj hladnoće, te „odreagirati” pokretom? Naravno da je sve to utemeljeno na genetikici, ali dijete je moralo „dobiti” reflekse kao temelj koji će mu kasnije koristiti, moralo je naučiti staviti palac u usta (što se događa), štucati (što je imitacija disanja), te se okrenuti prema dolje kad je vrijeme za porod. Pa je onda sve to zajedno moralo integrirati, zar ne? I primijeniti. Zar to nije učenje? Znati plakati kad si gladan. Fascinantno.

Kako zapravo funkcionira ljudski mozak!?

Promišljanje o funkciji mozga, centralnog nervnog sustava, i slično, naizgled nas neminovno usmjerava prema materijalističkom rezonu, čime se udaljavamo od agnosticizma prema kojemu se ne može spoznati objektivna stvarnost. Međutim, narav ovog teksta nije da glorificira materijalizam u smislu utvrđivanja opsega spoznaje, već samo da pojasni neke znanstveno utvrđene činjenice koje pomažu argumentaciji temelja rasprave. U ostalim segmentima promišljanja o mišljenju i spoznavanju i na psihološki i na svaki drugi način ovaj tekst ostaje autonoman i filozofski intaktan. Uopće nema dvojbi da će se s grubim opisom načina učenja zaista složiti svi današnji iole informirani intelektualci.

Dakle, središnji sustav dobiva informacije s periferije. No, samo malen dio važnih senzoričkih informacija uzrokuje neposrednu motoričku reakciju, dok se ostatak eventualno pohranjuje u svrhu nadzora i upotrebe u budućnosti na raznim razinama, a najbolje u kori velikog mozga. Pohranjivanje je proces koji zovemo pamćenje. Nakon što se jednom pohranila u nervnom sistemu, memorija postaje dijelom mehanizma za obradu informacija. U procesu mišljenja mozak uspoređuje nove senzoričke doživljaje s pohranjenima. Pamćenje pomaže da se izaberu nove senzoričke informacije koje su važne i da se te informacije uprave bilo u prikladna područja gdje se pohranjuju ili da izazovu reakciju (Gyton, 1978). Prema znanstvenim izvorima, više razine funkcije centralnog živčanog sistema nisu razvijene čak ni u doba rođenja nego tek otprilike godinu dana poslije, međutim veoma je teško

razlučiti zrelost anatomskih struktura živčanog sistema od zrelosti koja nastaje vježbom. Anatomska su istraživanja pokazala da se neki glavni tračci u centralnom živčanom sistemu ne mijeliniziraju potpuno sve do kraja prve godine života, pa kažemo da prilikom rođenja živčani sistem još ne radi u punoj mjeri.

S druge strane, znamo da se čak u fetusa većina refleksa razvija već u trećem ili četvrtom mjesecu intrauterinog života, te da živčana vlakna bez mijelinske ovojnice mogu raditi jednako tako dobro kao mijelinizirana. Prema tome, nezrelost funkcija živčanog sistema u doba rođenja mogla bi biti posljedica neuvježbanosti, a ne stvarne nedozrelosti anatomskih struktura (DiLeo, 2007, Gyton, 1978), iako prema teoriji o neuralnoj migraciji možemo zaključiti i suprotno (Pašić, 1987). Ono što proizlazi iz toga jest da beba unutar prenatalnog perioda ima sve što joj je potrebno kako bi učila. Pitanje je koja je to razina, što se uči i čemu služi to naučeno. To je jako teško pokazati, ali da uči, e to je činjenica.

Što se sve događa s djetetom unutar maternice

U smislu zdravlja, osim izvanjskih utjecaja, dijete ovisi o tri čimbenika. To su gestacijska dob, rast fetusa i maturacija. Gestacijska dob (dob trudnoće) računa se od prvog dana posljednje menstruacije i u prosjeku traje 40 tjedana. Dijete koje se rodi što bliže toj dobi ima šansu da se rodi zdravo i bez komplikacija. Što je gestacijska dob manja, više je šanse da dijete ima komplikacije ili ne preživi.

U prvom dijelu razvoja, za vrijeme embriogeneze (do 12 tjedana trudnoće), plod se naziva zametak ili embrij, u drugom dijelu – do rođenja, fetus. Rast fetusa mjeri se povećanjem njegove duljine i tjelesne mase, što ovisi također o gestacijskoj dobi i shodno tome se povećava do određene veličine. Prirast mase je razmjerno spor, a nakon 38 tjedana i rast fetusa fiziološki se usporava ovisno o raznim fiziološkim i nasljednim čimbenicima (potencijal za rast je genetski uvjetovan). Sazrijevanje ili maturacija fetusa je priprema za život izvan maternice, a ovisi o dobi trudnoće te o drugim unutrašnjim i izvanjskim faktorima (Padovan, 1992). Dijete npr. može dosegnuti adekvatnu gestacijsku dob a da ne bude

dovoljno zrelo za samostalan život, ili se može roditi s manjom gestacijskom dobi od očekivane pa da bude dovoljno zrelo za samostalan život, što ovisi o načinu prehrane majke, njejoj mentalnoj stabilnosti, okolišnim utjecajima i sl. Sve važne strukture i organski sustavi djeteta oblikovani su tijekom prvog tromjesečja te početkom drugog, a ostalo vrijeme u kojem je plod u maternici ove strukture rastu, razvijaju se i beba dobiva na težini (Johnson, 1996). Dakle, ako bismo se vratili na gore navedeno, u ovom periodu dijete zasigurno ima sve što mu je potrebno za spoznavanje. No, ono što je za proces spoznavanja posebno važno jesu osjeti.

Što se tiče taktilnih podražaja, javljaju se iza 8. tjedna sve učestalije, dijete na svjetlo postaje osjetljivo oko 16. tjedna, no tek s 29 tjedana može okrenuti glavu i tražiti izvor svjetla (dakle zna!). Sluh je dobro razvijen oko 24. tjedna te fetus reagira na zvukove oko sebe – otkucaje majčina srca, zvukove kolanja krvi te one iz želuca, a zvukovi razgovora dovoljno su glasni da ih čuje. Sa 28 tjedana otvara i zatvara oči, spava i budi se u pravilnim vremenskim razmacima. Može čuti glas i vjerojatno će ga prepoznati nakon poroda.

Može li se na bebu utjecati izvana?

Kada se sve navedeno zbroji, jasno je da je beba za sve to opisano vrijeme puno toga „naučila” – reagirati na svjetlo i zvuk, spavati i micati se... Dakle, pomoću vlastitih senzora može primati informacije i reagirati na njih vlastitim naučenim pokretima. No, mogu li takve informacije biti namjerne i namjenske i usmjerene „izvana”? Učinjene su brojne studije ne bi li se odgovorilo na pitanje može li stimulacija bebe u maternici ubrzati njezin budući intelektualni razvoj, no nema uvjerljivih znanstvenih dokaza za takve pretpostavke. Ali ni protiv njih. Jer pokazalo se kako na aktivnost fetusa utječe koliko i kada majka jede, u kakvom je položaju, kakvi zvukovi dopiru izvana itd. Osim toga, skupina izrealskih neonatologa provela je istraživanje o utjecaju glazbe na prijevremeno rođenu djecu (Arnon, 2006). Jednoj skupini djece puštana je glazba uživo, drugoj skupini je puštana snimljena glazba, a trećoj nije puštana nikakva glazba. Kod prve skupine, kojoj je

puštana glazba uživo, pola sata nakon završetka 30-minutne terapije zabilježen je sporiji rad srca i dublji san. Osim toga, osoblje i roditelji na tom odjelu bili su smireniji i zadovoljniji.

Mnoge trudnice također imaju slična iskustva. Naime, za vrijeme trudnoće muževi često imaju običaj nasloniti se pokraj bebe i nadugo i naširoko pričati joj različite priče. Nakon rođenja djeca bi se odmah umirila kad bi čula očev glas i slušala bi ga otvorenih očiju dok ne bi zaspala. Ostali glasovi na djecu nisu imali takav utjecaj. Danas takva djeca naprosto „gutaju” npr. priče. To se ponavlja i s ostalom djecom istih roditelja. Slične stvari govore mnoge trudne žene. Većina aktivnosti nervnog sistema počinje senzoričkim doživljajima što ih odašilju senzorički receptori (vidni, slušni, taktilni i drugi). Ovi senzorički doživljaji mogu uzrokovati neposredne reakcije ili se sjećanje na njih može pohraniti minutama, sedmicama ili godinama i onda nekada kasnije pomoći da se odredi reakcija tijela (Gyton, 1978).

Dakle, mi ne možemo sa sigurnošću tvrditi kako ono što djetetu govorimo, pjevamo, recitiramo ili sviramo neće na njega utjecati ni na koji način (ili kada). Dokazano je da fiziološki čimbenici imaju utjecaj; konstatni nemir, stres i umor majke može izazvati mentalne probleme kod djeteta, unos droge za vrijeme trudnoće može rezultirati bebom koja se rodi s ovisnošću ili alkoholnim sindromom, pothranjenost kod majke daje istu takvu djecu, male težine i veličine, pa čak i s teškoćama.

Dakle, ako čimbenici koji dolaze do djeteta kemijskim receptorima zasigurno „djeluju”, kako možemo tvrditi da informacije koje dolaze do djeteta senzoričkim receptorima (očnim, slušnim, taktilnim) ne ostavljaju traga? Mi se, naravno, ne sjećamo tog razdoblja kad smo bili u poziciji još nerođenog djeteta, ali zar se opisani događaji i doživljaji ne ponavljaju sa svakim novim djetetom koje ima doći na svijet!? Zar, dakle, ne postoje istine koje su neovisne od našeg konkretnog i naknadnog iskustva, to jest apriorne i unaprijed zadane. Ako su one logos ovog univerzuma, i ako se uvijek iznova odigravaju, tko smo mi da ih negiramo!? Sve i da se složimo oko toga da će do daljnjega ostati mnoga entelehija, to jest događaja akutno nepristupačnih prirodno-znans-tvenim istraživanjima. Ako je učenje u najširem smislu akceptiranje

spoznaja i informacija, ali i integracija resursa, tada nerođeno dijete uči. I to jako dobro!

Što se očekuje od pojedinca danas

Pojedinac egzistira u interaktivnim relacijama s mnogim drugim entitetima, od kojih su neki (ljudi) njegove vrste, a svi ostali (kamenje, drveće, životinje...) neke druge vrste. Iako se npr. u indijskoj (ali i drugim) filozofiji mogu pronaći i shvaćanja o totalnoj sveobuhvatnosti svih postojećih pojava u socijalnim odnosima koji su bitni za pojmovno određenje problema ove rasprave, ostat ćemo u relacijama s humanim, pa dakle i humanističkim definicijama. Takvo društvo kao socijalna struktura i prirodna environmentalna sredina čovjeka, sastavljena od uređenih elemenata i njihovih međusobnih odnosa, omogućuje, usmjerava, regulira i ograničava djelovanje i ponašanje ljudi u društvu jer postoji jedino putem njihova međusobnog djelovanja.

Pojedinci svojim akcijama i odnošenjem prema drugima neprestano iznova stvaraju tu strukturu, u nekim uvjetima je transformirajući.

Najvažniji elementi socijalne strukture su društveni položaj odnosno mjesto koje pojedinac ima u toj strukturi, društvena uloga odnosno niz kulturalno i socijalno definiranih prava i obveza koje se odnose na neki društveni položaj, društvene grupe odnosno trajnije uspostavljeni specifični odnosi u nekoj skupini ljudi, društvene organizacije, tj. grupe ljudi međusobno povezane formaliziranim odnosima podređenosti, nadređenosti i suradnje na obavljanju zajedničkog zadatka i postizanju zajedničkog cilja te društvene institucije odnosno trajni skup kulturnih obrazaca i društvenih odnosa koji ispunjavaju funkcije bitne za grupu ili društvo u cjelini (Fanuko, 1995).

Kao što se vidi iz rečenog, socijalna struktura predstavlja mrežu različitih odnosa u koje može pojedinac kao jedinka biti uključen. Od njega se očekuje za zauzme određeni položaj i najbolje moguće odigra za njega vezane uloge. Također mora postati dio nekakve organizacije ili institucije, a zasigurno i dio društvene grupe adekvatne položaju koji zauzima. Većina tih odnosa je unaprijed

definirana i ugrađena u model u koji se pojedinac treba uklopiti, a često je model napravljen za određenu vrstu ljudi. Međutim, uklopiti se u nečiji tuđi model ponekad je težak i mukotrpan zadatak. Procesom socijalizacije pojedinac u interakciji sa socijalnom okolinom razvija, oblikuje i usvaja socijalno važne i svrshodne oblike ponašanja i doživljavanja (Fanuko, 1995). Kako bi što prije postao punopravni član socijalne strukture, potrebno je da se proces socijalizacije odvije što prije, a to nas vraća na početak ove rasprave, odnosno na pomisao da se taj proces započne puno prije no što se do sada radilo, programirajući posebne smjernice za dijete koje tek uči učiti ili kako to možemo kazati „uči se roditi”. Na taj način je zatvoren dijalektički krug koji nas je opet doveo do neriješenih početnih premisa unutar kojih se ostvaruje ideja o mogućem djelovanju u prenatalnoj fazi, odnosno o poimanju nerođenog djeteta kao entiteta s realno postojećom socijalnom okolinom.

U opisanom potpunom krugu stvaranja i održavanja između početne pozicije budućeg entiteta i odraslih koji postavljaju kriterije nalazi se nerođeno dijete sa svim karakteristikama koje sadrži i procesima koji ga očekuju. Logička pravila principiuma identitatis (jednakosti), contradictionis (razlike), exclusi tertii sive medii (isključenja trećeg) i rationis sufficientis (dovoljnog razloga) sva su uključena, ali na postojećoj socijalnoj platformi ne mogu nam dati odgovor o tome što činiti.

Ovo baš iz razloga što se radi o čovjeku, ali koji ne može odlučivati po pravilima slobodne volje, čime se pojavljuju odrasli koji uvode svoje kriterije, ali bez uključivanja imanentnog interesa onoga koji jest istinski subjekt, čime se javlja temeljna antinomija odnosno proturječnost istinih teza i opet aporija između prirodne nužnosti nerođenog i nemogućnosti iskazivanja njegove vlastite slobodne volje. Tako, u njegovo ime odlučujemo mi.

Jer, zar nije za upitati se: Što je za njega najbolje? Prepustiti ga „slučaju” i transcendentnoj volji uklopljenoj u mnoge dvojbe, ali i samoaktualizaciji unutar „prihvatljivih” (npr. medicinskih) akcija? Ili možda svjesno interventno, pa i sustavno djelovati, kako bi finalni rezultat bio maksimalan? Kakve argumente možemo danas ponuditi i kakvim djelovanjima smijemo izložiti ne jako

stvorenje, sagledavajući njegove potencijale kao aktualizaciju u njegovoj/njenoj 20. godini života? Jer konačno, gdje se nalazi donja granica početka edukacije i drugog djelovanja: u sedmoj godini, u predškoli, u vrtiću, u jaslicama, u prvoj godini života. U trudnoći!? Smijemo li sve ovo lakonski postaviti kao problem descartesovog indefinituma (neodredivo), ili je količina mogućih informacija, pa dakle i rješenja, tolika da je možemo olako poistovjetiti s njegovim poimanjem infinituma (beskonačnog)? I koliko smo u takvoj koncepciji konačni mi sami da možemo nedvojbeno tvrditi kako točno znamo što jest najbolje, pa konceptualizacije mogućih prenatalnih djelovanja jednostavno definirati! Ne povedemo li računa o tome, lako se može upasti u prostor nasilja nad djecom (Ferguson, 2007), a sve vezano uz stupanj obrazovanja i materijalni status.

Zaključak i prijedlozi

Jasno je, iz svega navedenog, da dijete i u prenatalnom periodu uči. Isto tako je jasno kako je potreba za što ranijim spoznavanjem izvanjskog svijeta te savladavanje nametnutih prepreka koji su njegov dio – obveza, pa na neki način i „nužno zlo”. No pogledajmo zapravo kako se uči. U samom početku, dakle u osnovnoj školi, učimo široko i globalno, ne idemo u detalje već pokrивamo razna područja. U srednjoj školi znanje se koncentrira i slično piramidi, određujemo područje koje nas zanima i idemo u detalje i dubinu. Nakon toga, eventualno na fakultetu još smo više koncentrirali sadržaje koji nas zanimaju – ušli smo striktno u jedno područje i tu se trudimo otkriti „nove svjetove”. Sve to u želji (između ostalog) kako bismo u ovom svijetu mogli ponuditi nešto svoje kao vrijednost, drugima za njihove vrijednosti, a čega su svjesni i roditelji, učitelji i drugi, ponekad i djeca sama.

Svijet u kojem živimo sve je zahtjevniji, čak nemilosrdan u svojim traženjima. Često nemilice gazi one koji mu se dovoljno ne prilagode. Pokušavajući dostići uvijek nove tehnološke granice i ostvariti neku revolucionarnu pobjedu na nekom planu, ljudi gube iz vida neke vrijednosti za koje nije sigurno da su zastarjele. Nerijetko ulažu sve stečeno znanje i materijalnu imovinu kako

bi se penjali u sustavu za stepenicu više i nemaju vremena izgrađivati se na duhovnom planu a niti postavljati adekvatne duhovne temelje niti svojim potomcima. Kad je već tako, kad ljudi moraju što prije, što više, što bolje, što brže, što jače, i to SVE, zašto onda ne iskoristiti vrijeme koje imaju novi pojedinci dok su još u utrobi majke, dok još imaju tu fizičku prepreku od vanjskog svijeta. Zašto ne pokušati djelovati na neki od “direktnih” načina i zaista osigurati da nam potomak naknadno bude svjetski rekorder u 20. godini!? Možda pijanist svjetskog glasa ili glasoviti književnik ili znanstvenik!?

S druge strane, zašto ne pokušati djelovati drugačije dok još ti sitni budući ljudi “tek osjećaju” sve oko sebe, te im možda pružiti one osnove koje im trebaju.

Na primjer, mir i zadovoljstvo njihovim majkama, bez straha, brige i stresa, zatim materijalne i duhovne uvjete za život, duhovnu i tjelesnu hranu, ljubav, poštovanje, znanje i drugo, te im tako zapravo dati veličanstvenu dobrodošlicu u “novi svijet” i fantastične temelje na kojima će se izgraditi čvrsti zidovi socijalne interakcije. Naravno, ako smo suglasni oko jednog tipa od ovih pretpostavki (ili njihove kombinacije), tada možemo razmisliti i o organizacijskim oblicima takve potpore, a na kraju možda čak i o konkretnim pa i glazbenim, vizualnim ili čak tjelesnim aktivnostima. Sve pod pretpostavkom da sve što radimo, činimo za dobro djece o kojoj je uostalom cijelo vrijeme riječ, a kroz djecu i o ljudskoj vrsti u cjelini. Odrediti se prema rečenim pitanjima uopće nije jednostavno i sigurno znači zahvatiti u najvećoj širini sva znanja ovog svijeta, te ih artikulirati tako da u budućnosti nešto i vrijede, jer je u fundamentalnim vrijednostima znanosti zaista vrijeme takvog određivanja već došlo.

Literatura

- Arnon, S. (2006). Live Music Is Beneficial to Preterm Unit Environment. *Birth*, 33:2.

- Cederman, L.E. (2005). Computational models of social forms: Advance generative process theory. *American journal of sociology*, 110 (4): 864-893.
- DiLeo, GM. (2007). Anatomy of a fetus: The brain. *Fetal development*. Posjećeno 05.04. 2007. na stranici časopisa: http://www-t.babyzone.com/pregnancy/fetal_development/.
- Đorđević, D. (1978). *Razvojna psihologija*. Gornji Milanovac: NIP Dječje novine.
- Fanuko N. et al. (1995). *Sociologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ferguson, H. (2007). Abused and looked children as 'Moral dirt': Child sbuse and institutional care in historical perspective. *Journal of social policy*, 36 (1): 123-139.
- Falkner, F., Holzgreve, W., Schloo, RH. (2007). Prenatal influences on postnatal growth: Overview and pointers for needed research. Posjećeno 5. 4. 2007. na stranici časopisa: <http://www.unu.edu/unupress/food2/UID06E/uid06e06.htm>.
- Gomby, DS, Lerner, MB, Stevenson, CS, Lewit, EM, Behrman, RE. (1995). Long-Term Outcomes of Early Childhood Programs: Analysis and Recommendations. *The future of children*, 5 (3), Posjećeno 5. 4. 2007. na stranici časopisa: <http://www.futureofchildren.org>.
- Greene, S. (2007). Including young mothers: Community-based participation of active citizenship. *Community development journal*, 42 (2): 167-180.
- Grlić, D. /Ružić, S. (ur.) (1967). *Filozofija – leksikon*. Zagreb: Panorama.
- Guyton, A.C. (1978). *Medicinska fiziologija*. Beograd/ Zagreb: Medicinska knjiga.
- Johnson, R.V. (1996). *Klinika Mayo: Sve o trudnoći i prvoj godini djeteta*. Zagreb: Filip Trade/Meander.
- Katić, R. Bonacin D. (2001). *Kineziologija za sva vremena*. Split: PMF.
- Legal, JP, Meyer, T., Delouvee, S. (2007). Effects of compatibility between conscious goal and nonconscious priming on performance. *Current research in social psychology*, 12 (6):80-90.
- Lopes, AS., Ottosen, LDM., Greve, T., Callesen H. (2003). 155 Oxygen measurements as indicators of culture conditions and

viability of cattle embryos. *Reproduction, Fertility and Development* 16(2) 199–199.

- Marušić, A., Martić, M. /Ružić, S. Ur./ (1967). *Sociologija - Školski leksikon*. Zagreb: Panorama.

- Morris, K., Burford, G. (2007). Working with children's existing networks – building better opportunities? *Social policy and society*, 6 (2):209-217.

- Padovan, I. (ur.) (1992). *Medicinski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

- Pašić, M. (1987). *Fiziologija nervnog sistema*. Beograd: Naučna knjiga.

- Petrović, K., Hošek, A. (1986). *Prilozi za sociologiju sporta I i II*. Zagreb: FFK.

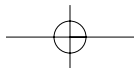
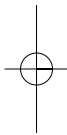
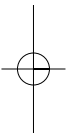
- Romac, A. (1992). *Rječnik latinskih pravnih izraza*. Zagreb: Informator.

- Rosenthal, MS. (2006). Socioethical issues in hospital birth: Troubling tales from a Canadian sample. *Sociological perspectives*, 49 (3): 369-390.

- Sastry, N., Ghosh-Dastidar, B., Adams, J., Pebley, AR. (2005). The design of a multilevel survey of children, families, and communities: The Los Angeles Family and Neighborhood Survey. *Social science research*, 35 (4):1000-1024.

- Thomson, W. (2004). From sounds to music: The contextualization of pitch. *Music perception*, 21 (3): 431-456.

- Wu, G., Bazer, FW., Cudd, TA., Meiniger, CJ., Spencer, TE. (2004). Maternal nutrition and fetal development. *The journal of nutrition*, 134 (1): 2169-2172.

UDK 330 + 334 (497.6)

Rifet Đogić

**PROCES TRANZICIJE NA TRŽIŠNE KRITERIJE
POSLOVANJA DOMAĆIH PREDUZEĆA U FUNKCIJI
POVEĆANJA PROIZVODNJE I IZVOZA
I UKUPNOG KVALITETA EKONOMIJE**

**THE PROCESS OF TRANSITION IN TERMS OF
BUSINESS MARKET CRITERION OF DOMESTIC
ENTERPRISES IN FUNCTION OF INCREASING
PRODUCTION AND EXPORT
AND ENTIRE QUALITY OF ECONOMY**

Sažetak

Proces tranzicije privrede Bosne i Hercegovine odvija se veoma neefikasno, što je posljedica glavne tri stvari: (a) kompleksnosti organizacije postdejtonske države Bosne i Hercegovine u kojoj se predstavnici vlasti ne mogu dogovoriti ni o najbanalnijim, a kamoli značajnijim tranzicijskim poduhvatima, (b) naš balkanski primitivizam dopustio je da budemo „pokusni kunić“ međunarodnoj zajednici u tranzicijskim procesima, koja je u Bosnu i Hercegovinu slala svoje trećerazredne misionare, tzv. eksperte, kao savjetnike našim vlastima da vode proces tranzicije, uz ignoriranje domaćeg stručnog, mnogo kvalitetnijeg kadra, i (c) posljedice nemilog rata iz kojeg su domaća preduzeća izašla razorena, devastirana, opljačkana, s pokidanim tržišnim i reprodukcijским vezama, sa zaostalom tehnologijom itd. Sve to ima za posljedicu da nije zaustavljen pad kvaliteta ekonomije u većini preduzeća koja nisu završila proces tranzicije.

Kvalitet ekonomije domaćih preduzeća stalno ima silaznu putanju, što je i logično jer je upravljanje tim preduzećima prepušteno neprofesionalnim menadžerima od kojih se ne traži odgovornost za uspješno vođenje preduzeća. Umjesto odgovornosti za rezultate, od njih se traži samo poslušnost i izvršavanje

stranačkih ciljeva (stranke na vlasti), tako da domaća preduzeća, zbog niske efektivnosti i efikasnosti, stalno proizvode gubitke koji se moraju nadoknađivati iz postojećeg državnog kapitala. Dakle, kapital državnih preduzeća se stalno derogira i pretače u privatne džepove. Sve to ima za posljedicu nizak kvalitet ekonomije i nisku konkurentnost na globalnom tržištu, kao i smanjenje kvaliteta ekonomije ukupne privrede države, a time i pad standarda i kvaliteta življenja njenih građana. Očito je potrebno učiniti neki zaokret (tranziciju).

Ključne riječi: *kvalitet ekonomije, efektivnost, efikasnost, tranzicija, restrukturiranje, privatizacija*

Summary

Transitional process of Bosnian & Herzegovinian economy is becoming increasingly inefficient, and such phenomenon is occurring for three main reasons: (A) complexity of modern Bosnian & Herzegovinian constitution because of which are government representatives unable to resolve even some commonplace issues, let alone the significant transitional efforts, (B) our Balkanian primitivism has allowed us to become „lab rats“ for the international community, in a sense of unskilled „experts“ being named counselors for the transitional process and qualified populace disregarded, and (C) war outcome in a way of national companies being destroyed, devastated, marauded, with no existing market and reproductive ties to the outside, with an outdated technology, etc. Quality downfall is not stopped for the most companies in which transitional process remains unfinished.

Economical quality of national companies is continuously going downhill consequentially to the actions of amateur managers who are not required to bear any responsibility for the unsuccessful business managing. Instead of personal responsibility, they are asked for nothing more than obedience and pursuance of parties constituting national government. Hence those same national companies, due to the low effectiveness and equally low efficiency, are producing constant losses which have to be compensated through the current national assets. The assets of the national

companies are being perpetually derogated and allocated to private funds. Low economical quality and vulnerability in global market competing manifest themselves as consequences, and national economy in general is reaching a very difficult stage. Low life-standard of the people is not helping either. Evidently, transition is becoming necessary.

Key words: *quality of economy, effectiveness, efficiency, transition, reconstruction, privatisation*

Opredjeljenje za tranziciju kao opći trend u svjetskoj privredi

Pod tranzicijom privrede jedne zemlje podrazumijevamo njeno prevođenje na kolosijek propulzivnog tržišnog privređivanja, a to znači suočavanje preduzeća s probirljivim, organiziranim i sofisticiranim potrošačima i agresivnom (domaćom i stranom) konkurencijom. Neki autori poistovjećuju tranziciju s reformom. Smatramo da se to ne može poistovjećivati, jer tranzicija predstavlja proces radikalniji od reforme. Dok reforma označava promjenu unutar istog sistema, tranzicija je prijelaz iz jednog sistema u drugi, odnosno iz socijalizma u tržišnu privredu.

Bosanskohercegovačka privreda, kao i privrede drugih bivših socijalističkih zemalja, od kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća nalazi se u procesu transformacije iz netržišne, ranije samoupravne, u savremenu tržišnu privredu. Tranzicijski paket koji se implementira u Bosni i Hercegovini zasnovan je na „pravilima igre“ *Vašingtonskog konsenzusa*. Na međunarodnom nivou, za sada, tranziciju u Bosni i Hercegovini vode Međunarodni monetarni fond, Svjetska banka i USAID.

Postoji historijska razlika u pogledu procesa tranzicije koji se dešava u zreloj tržišnoj ekonomiji i u bivšoj socijalističkoj ekonomiji. Mi u Bosni i Hercegovini transformiramo cijeli politički, socijalni i ekonomski sistem. Ovo je, zapravo revolucionarni korak za čiju realizaciju su potrebni kapital, bolji menadžment, izgradnja institucija, vrijeme, tržište, adekvatan makroekonomski menadžment.

Konstituiranje sistema tržišne privrede i formiranje tržišno orijentiranog preduzeća predstavljaju dva aksioma procesa tranzicije. To podrazumijeva, na makroekonomskom nivou, izgradnju poslovnog ambijenta primjerenog razvijenim tržišnim privredama, a na mikroekonomskom nivou to podrazumijeva niz strukturnih promjena preduzeća, usmjerenih ka unapređenju efikasnosti poslovanja i prilagođavanju zahtjevima tržišta.

Dakle, da bi jedna zemlja efikasno izvršila tranziciju svoje privrede, neminovno je krenuti od tranzicije preduzeća. Tranzicija preduzeća se mora vršiti cjelovito, na odgovarajući način i po odgovarajućoj metodologiji, a ne po zahtjevima i željama neke političke partije, grupacije ili nekog međunarodnog faktora. Tranzicija (restrukturiranje) preduzeća predstavlja aktivnost pronalazjenja puta kojim se najefikasnije i najefektnije ostvaruju ciljevi jednog preduzeća sa aspekta svih njegovih internih i eksternih *stakeholdera*, a ta aktivnost ima za posljedicu ubrzani ekonomski razvoj i podizanje životnog standarda na viši nivo.

Tranzicija se permanentno prakticira u razvijenim zemljama tržišne privrede i ona nije naša specifičnost niti samo nama svojstven proces u privredi. Gotovo u svim zemljama tržišne privrede čine se kontinuirano razni *transformacijski* procesi u domenu vlasništva, organizacije, upravljanja, kao i tržišnog i finansijskog restrukturiranja, kako bi se povećala efikasnost i konkurentnost njihovih preduzeća na domaćem i svjetskom tržištu. U te procese spadaju:

- prodaja preduzeća ili njihovih dijelova,
- prodaja kontrolnog paketa akcija,
- povezivanje preduzeća u razne upravljačke sisteme tipa holdinga i koncerna,
- dekomponiranje preduzeća na više zavisnih (supsidijarnih) preduzeća,
- integriranje i spajanje preduzeća,
- decentraliziranje preduzeća i formiranje raznih tipova poslovnih jedinica u njemu kao što su strategijske poslovne jedinice, troškovni, profitni i investicioni centri,
- poslovna preorijentacija preduzeća,
- sanacija preduzeća,
- likvidacija preduzeća i slično.

Pored ovih transformacijskih poduhvata koje preduzimaju sama preduzeća, interesantni su i oni transformacijski poduhvati koje preduzima država posredstvom svojih specijaliziranih agencija u cilju podsticanja ulaganja kapitala preduzeća u prosperitetne djelatnosti.

Dakle, restrukturiranje je danas opći proces u tržišnim ekonomijama. Ono je uvjet i osnov efikasnog i efektivnog poslovanja njihovih preduzeća. Pošto svako preduzeće u tržišnoj privredi ima svoje razvojne stadije – rast, stabilizacija, stagnacija i ozdravljenje (ili likvidacija), ono prije ili kasnije pronalazi izlaz iz krize u nekom od naprijed navedenih transformacijskih poduhvata.¹

Preduzeća u Bosni i Hercegovini su dobrim dijelom zakoračila na put ka poslovanju na tržišnim kriterijima. Za njih je restrukturiranje ne samo nužan zahvat nego i nešto bez čega ona ne mogu opstati u tržišnoj privredi baziranoj na vlasničkom riziku i oštroj konkurentskoj borbi na tržištu. *Ona moraju iz temelja da se reformiraju, a to znači da se vlasnički, organizaciono i upravljački ustroje na sličan način kao i preduzeća razvijenih zemalja tržišne privrede.*

Restrukturiranje domaćih preduzeća, pored vlasničke, upravljačke i organizacione transformacije, zahtijeva reviziju proizvodnih programa i ciljnih tržišta, kao i promjenu strategije tržišnog nastupa. Izoliranost od međunarodnog okruženja, kao i određena trapavost i neodlučnost u prilagođavanju privrednog sistema, učinili su postojanje *gepova* na području menadžmenta i marketinga, tehnologije, organizacije i motiviranja. Te *gepove* je potrebno otkloniti uključivanjem naših preduzeća u međunarodnu podjelu rada na bazi standarda međunarodnog marketinga.

Opstanak preduzeća uvjetovan je njegovom sposobnošću da modificira svoju ponudu kroz realokaciju svojih resursa i uspostavljanje novih odnosa sa izazovima i ograničenjima iz okruženja. Preduzeće je na tržištu onoliko vrijedno koliko u datom tržišnom ambijentu ostvaruje profit. Domaća preduzeća, u cilju redefiniranja tržišne orijentacije, moraju pristupiti redefiniranju svog poslovnog

¹ O tome detaljnije vidjeti: M. Milisavljević i J. Todorović, *Strategijsko upravljanje*, Ekonomski fakultet, Beograd, 1991, str. 237.

portfolija. Svi naponi na planu upravljačkog, organizacionog ili finansijskog restrukturiranja vrlo brzo će iščeznuti ako nisu praćeni tržišnim, a time i programskim restrukturiranjem. Potreba za programskim restrukturiranjem će biti još više izražena uključivanjem naših preduzeća u međunarodnu podjelu rada.

Privatizacija kao jedna od faza procesa tranzicije

Krajem 20. stoljeća privatizacija je postala svjetski fenomen. Da li je to trenutna moda ili predstavlja konačan raskid s raznim oblicima kolektivnog vlasništva? Na ovo pitanje je lako odgovoriti ako se ima u vidu da privatno vlasništvo proizvodi veću efikasnost iz pet razloga:

- privatno vlasništvo uspostavlja tržište menadžera proizvođači kvalitetnije upravljanje,
- tržište kapitala disciplinira privatne firme mnogo snažnije od firmi u javnom vlasništvu, koje djeluju uz mekana budžetska ograničenja,
- privatne firme su mnogo sklonije izlasku s tržišta, odnosno češće su predmet bankrota, likvidacije i neprijateljskog preuzimanja,
- utjecaj političara na firme u privatnom vlasništvu je mnogo manji nego u firmama u javnom vlasništvu, i
- privatne firme su predmet nadzora *stakeholdera* i, na osnovu toga, efikasnije koriste kapital i druge faktore proizvodnje.

Država se uvijek i u svim ekonomskim sistemima smatrala lošim vlasnikom. Njezina uloga u socijalističkom okruženju je još izraženija zbog nepostojanja preduzetništva koje bi ulaganje resursa usmjeravalo u produktivne svrhe. *Upravo ta činjenica i nemogućnost da se na temelju državnog ili društvenog vlasništva organizira efikasna ekonomija i demokratski društveni sistem izazvale su globalnu krizu društva socijalizma.*² Država prisiljava svoja preduzeća da više ostvaruju političke nego ekonomske ciljeve.

² Rifet Đogić: *Modelovanje organizacione strukture preduzeća u funkciji privredne tranzicije*, Doktorska disertacija, Ekonomski fakultet, Banja Luka, 2003, str. 40.

Tako, naprimjer, država od svojih preduzeća traži: održavanje cijena svojih proizvoda na određenom nivou kako bi omogućila kupnju i potrošačima s malim prihodima, kao i održavanje visoke stope zaposlenosti. Suprotno tome, privatne firme rukovode se principom profitabilnosti i socijalna komponenta ih ne interesira.

Privatizacija se može definirati kao opći proces uvođenja privatnog sektora u vlasničku strukturu državnih preduzeća. Također, pojam privatizacija najčešće označava transfer ukupnog vlasništva, ili većeg dijela vlasništva, državnog (društvenog) sektora privatnim osobama. U zemljama s razvijenim tržišnim mehanizmima i institucijama, privatizacija nije presudno važna za daljnji razvoj nacionalne ekonomije, a u postsocijalističkim zemljama privatizacija je preduvjet raskida sa socijalističkim sistemom, odnosno osnova prelaska na tržišni način privređivanja i na demokratski sistem vrijednosti. *Prema tome, privatizacija nije samo osnovna pretpostavka, nego determinanta ukupnog ekonomskog i političkog razvoja.*

Ona je samo jedna od faza procesa tranzicije. Provođenje privatizacije državnih preduzeća bez njihovog restrukturiranja ne garantira povećanje ekonomske efikasnosti niti povećanja bruto nacionalnog proizvoda.

Privatizacija je neophodan preduvjet za tržišnu tranziciju naših državnih preduzeća. *Savremeni tržišni sistem privređivanja ima svoje temelje u četiri stupa³:*

- dominantna uloga privatnog vlasništva u biznisu,
- profit je jedino objektivno mjerilo uspjeha u svim aktivnostima koje zahtijevaju tržišnu valorizaciju,
- svaki je pojedinac slobodan da u skladu sa svojim znanjima i sposobnostima odlučuje na koji način će osigurati egzistenciju, i
- konkurenciju treba osigurati u svim oblastima gdje je to moguće jer ona motivira svakoga da kvalitetnije obavlja svoj posao i doprinosi boljem zadovoljavanju brojnih ljudskih potreba.

Privatizacija preduzeća u državnom vlasništvu u Bosni i Hercegovini otpočela je ugrađivanjem prvog stupa na kojem leži

³ R.L. Heilbroner, L.C. Thurow: *Economics Explained*, Simon and Shuster, Inc., New York, 1987, str. 12.

čitav sistem tržišnog privređivanja. Ona sama po sebi neće riješiti ekonomske probleme postojećih državnih preduzeća. Naprotiv, vjerovatno će ih povećati. To je, međutim, cijena koja se mora platiti kao ulaznica u sistem tržišne ekonomije. Taj sistem nije savršen, ali je najbolji koji su ljudi do sada stvorili, što dokazuje ekonomski razvoj i nivo životnog standarda u mnogim zemljama savremenog svijeta.

Proces privatizacije u Bosni i Hercegovini je otpočeo donošenjem *Zakona o privatizaciji preduzeća i banaka* i on je u toku s različitim intenzitetom u državnim entitetima. Sva preduzeća koja imaju u strukturi kapitala (prema Zakonu o državnom kapitalu) državu kao vlasnika ili suvlasnika morala su pristupiti izradi programa privatizacije i slijediti proces privatizacije kako je to zakon predvidio.

Zašto je u Bosni i Hercegovini nužno prići izmjeni vlasničke strukture kapitala u preduzećima? Odgovor je vrlo lako dati jer dosadašnji vlasnik kapitala (društveno vlasništvo – svačije i ničije, a kasnije država koja nema „čula vida“, „osjećaja“, „mozga“ itd), koji ne zna i ne može znati efikasno upravljati tim kapitalom, *mora predati to vlasništvo onima koji će ga uspješno stavljati u funkciju podizanja ekonomskog prosperiteta u našoj državi*. Dosadašnji društveni a poslije državni kapital se putem raznih nelegalnih radnji razvlačio i pretakao u privatne džepove i time se stalno umanjivala ekonomska osnova preduzeća. Od menadžera društvenih odnosno državnih preduzeća niko nije tražio odgovornost za veći poslovni rezultat. Takvi menadžeri su obično postavljani po nekakvom političkom i rodbinsko-kumovskom ključu, bez ekonomskih kriterija uspješnog menadžera. Sve je to imalo za posljedicu da preduzeća nisu mogla biti efikasna na tržištu, niti su mogla doprinositi poboljšanju kvaliteta življenja na makro nivou. Prema tome, *sve se više ističe potreba obavezne, brze i efikasne privatizacije preduzeća u cilju podizanja kvaliteta nacionalne ekonomije*, ali to je potrebno izvršiti i zbog onih koji polažu pravo na jedan dio društvenog kapitala u našoj privredi, a to su: zaposleni radnici, građani, devizne štediša i eventualno strani povjerioci.

Osvrt na dosadašnji proces privatizacije u Bosni i Hercegovini

Već punih 15 godina u Bosni i Hercegovini traje tranzicijski proces i on nije polučio očekivane rezultate. Posebno je u ovoj oblasti malo učinjeno u posljednjih sedam godina, kada se tranzicijom kod nas u BiH, pored domaćih, počinju intenzivno baviti i strani „eksperti“ čija je pomoć u reformskim procesima bila minorna, pa čak i štetna⁴. Postupajući po njihovim savjetima, projektima i strategijama, išli smo iz tranzicijskog promašaja u tranzicijski promašaj. Međunarodni „eksperti“ nametnuli su koncept hitne prodaje naših preduzeća po svaku cijenu za godinu dana bez potrebe prethodnog restrukturiranja i oživljavanja preduzeća. Po njima restrukturiranje i oživljavanje preduzeća će učiniti novi vlasnik – privatni preduzetnik, jer to država ne zna učiniti. U praksi se ovaj koncept pokazao kao strateška besmislica. Poslije ovog propalog koncepta uslijedio je koncept ubrzane prodaje 50% akcija većine naših strateških preduzeća, koji također nije polučio očekivane rezultate. Kao produkt vaučerske privatizacije nastali su privatizacijski investicioni fondovi (PIF) koji su u početku odigrali pozitivnu ulogu u smislu ubrzanja procesa privatizacije i stimuliranja tržišta kapitala, ali je izostala njihova aktivnost na dinamiziranju ekonomskog rasta i razvoja.

Imajući u vidu sadašnje stanje u privatizaciji, sasvim je izvjesno da je propao i najnoviji koncept u PRSP strategiji koji predviđa prodaju preduzeća s visokim učešćem državnog kapitala za godinu i po.

U dosadašnjem periodu, privatizacija kao jedna od tranzicijskih radnji, osim promjene strukture vlasništva nije uspjela značajno pokrenuti proizvodno-programsko restrukturiranje preduzeća. Pogotovo to nije uspio pretežno vaučerski sistem privatizacije koji je kod nas bio u primjeni, jer nije osigurao *svjež kapital, nove tehnologije i nova menadžerska znanja*. Zbog toga se može konstatirati da dosadašnja privatizacija u BiH nije bila u funkciji

⁴ Za razliku od ovih reformskih procesa, reformski procesi u drugim oblastima društvenog života bili su od značajne praktične koristi.

podsticanja ekonomskog razvoja i podizanja konkurentnosti bh. ekonomije. Takav rezultat je i očekivan ako se ima u vidu činjenica da su međunarodni „eksperti“ u našem tranzicijskom procesu isključivo forsirali transformaciju vlasništva a zanemarivali su ostale, veoma bitne tranzicijske radnje (finansijsko, organizaciono, upravljačko, tržišno i programsko restrukturiranje) kojima se podiže efikasnost i konkurentnost preduzeća na domaćem i međunarodnom tržištu.

U Federaciji Bosne i Hercegovine privatizacija je izvršena 40% (mjereno obimom privatiziranog kapitala), što iznosi oko 5,18 miliona KM. Kao uspješno obavljene privatizacije ističu se: Cementara Lukavac (Alas International, Austrija), Cementara Kakanj (Heidellberger Zement, Njemačka), Fabrika sokova Sarajevo (Coca-Cola, Holandija), Sarajevski kiseljak (Jamnica, Hrvatska), Holiday Inn, Sarajevo (Alpha Bau Managment, Austrija), BH Steel Željezara Zenica (LNM Group, GB), KHK, Lukavac (Global Ispat Group, Indija). Za privatizaciju je još ostalo oko 10,98 miliona kapitala u čijoj strukturi je 85% neprivatiziranog kapitala u sektoru infrastrukture i 15% u komercijalnom sektoru.

Mnogo je faktora koji su utjecali na dosadašnji tok procesa privatizacije u Bosni i Hercegovini, a među njima ističemo najvažnije:

a) *Veoma loše upravljanje i priprema preduzeća za privatizaciju*

Od 1. 1. 1996. godine društvena preduzeća su prešla u vlasništvo države. Gospodarenje tim preduzećima regulirano je na nivou Federacije Uredbom a na nivou kantona Zakonom o upravljanju preduzećima od kantonalnog značaja. Ovim propisima regulirane su ovlasti resornih ministara u upravljanju državnim preduzećima, a nigdje nije rečeno o njihovim odgovornostima za stanje u tim preduzećima. Da je u tim propisima potencirana odgovornost za stanje u državnim preduzećima sigurno bi ministri u ta preduzeća postavljali, umjesto stranačkih poslušnika, profesionalce menadžere i stručne upravne odbore koji će postizati rast i razvoj preduzeća, a

ne još dalje ga uništavati. Da je to tako pokazuje primjer Agrokomerca, Milkosa, TP Marketa i drugih preduzeća. Posebno se ističe nepripremljenost preduzeća za privatizaciju zbog sporova oko vlasništva, nepoznatih mogućih skrivenih obaveza preduzeća, precijenjena knjigovodstvena vrijednost preduzeća itd. Značajno je istaći i postojanje otpora privatizaciji od strane upravnih odbora i menadžmenta jer procesom privatizacije se dotadašnja „hladovina i neodgovornost“ zamjenjuju znojem i definiranjem odgovornosti.

b) *Nepovoljan ambijent za investiranje i pokretanje biznisa*

Potencijalni investitori su procjenjivali *rizičnim i nesigurnim ulaganja* u Bosnu i Hercegovinu zbog:

- pravne nesigurnosti (kompleksan i neharmoniziran zakonski okvir, neusklađenost domaće legislative sa zahtjevima EU, nesinhronizirano zakonodavstvo koje istu materiju regulira na različite način, nedosljedno provođenje zakona, neprovođenje stečaja, nepostojanje zakona o restituciji),

- različito postupanje kantonalnih agencija u procesu privatizacije i nedovoljna koordinacija od strane Federalne agencije za privatizaciju,

- kompleksne, neefikasne i skupe državne strukture, što se naročito očituje kroz više nivoa zakonodavne vlasti, neefikasan rad pravosudnih organa, neefikasnost gruntovnih organa itd.),

- odsustva aktivne socijalne politike prema radnicima koji u privatizaciji ostaju bez posla (socijalna nesigurnost),

- slaba poslovna klima, fragmentiran ekonomski prostor, loš imidž zemlje,

- politička nestabilnost zemlje i regije, slučajevi otvorenog i indirektnog političkog miješanja i opstruiranja procesa privatizacije.

Svi ovi faktori koji predstavljaju nepovoljan ambijent za investiranje i pokretanje biznisa u BiH potencirani su ekonomskom krizom u većem dijelu svijeta koja je prouzrokovala globalni pad investiranja.

c) *Nekonkurentna ponuda*

Naša preduzeća su iz rata izašla devastirana, potpuno umrtvljena, pokidane su reproveze, zastarjela tehnologija, izgubljena tržišta raspadom jedinstvenog jugoslavenskog ekonomskog prostora. Sve ove slabosti su još više potencirane lošim menadžmentom u periodu prelaska preduzeća u državno vlasništvo. Sve su to faktori nekonkurentnosti naših preduzeća. Ta nekonkurentnost je još više potencirana nagomilanim dugovima preduzeća prema državnim fondovima i viškom radnika u firmama koje treba privatizirati. Bonitet preduzeća u širem smislu riječi je ravan nuli jer on podrazumijeva i neke kvalitetne elemente vrednovanja preduzeća, kao što su imidž preduzeća, njegovi patenti i licence, zaštitni znak, marka proizvoda, pozicija i konkurentnost na tržištu i sl. Bonitet u širem smislu riječi se poima i kao *goodwill* (dobar glas o preduzeću), kao nevidljiva, nedodirljiva imovina preduzeća izražena, prije svega, u vrhunskom menadžerskom timu i superiornom vođenju preduzeća, strateškoj poslovnoj filozofiji i orijentaciji, zapaženoj reklami i propagandi, atraktivnim lokacijama objekata preduzeća itd. Umjesto *goodwill*, u proces privatizacije smo ušli s *badwillom* koji ponudu naših preduzeća čini jako nekonkurentnom.

d) *Previše decentraliziran i neadekvatno koordiniran proces privatizacije*

Previše decentraliziran institucionalni okvir u vođenju procesa privatizacije u BiH jedan je od značajnih faktora neuspjeha. Privatizacija se odvija na entitetskom nivou na osnovu entitetskih propisa. Pored entitetskih institucija (u Federaciji APF i u RS Direkcija za privatizaciju), postoji još deset kantonalnih agencija za privatizaciju čiji rad je neadekvatno koordiniran pa su iste različito postupale u procesu privatizacije. Naročito se to osjetilo u kontroli realizacije ugovorom preuzetih obaveza. U prethodnom periodu zakonodavac je agencijama za privatizaciju dodijelio veoma malo ili gotovo nikako ovlasti u pripremi preduzeća za privatizaciju. Sve su te ovlasti date resornim ministarstvima koja

gospodare državnim preduzećima na način kako smo ranije opisali. S druge strane, negativna percepcija javnosti o privatizaciji, koja se često izjednačava s kriminalom, dodatno je ograničavala efikasnost agencija u procesu privatizacije.

e) *Nekonzistentnost privatizacijskih propisa*

U toku 2004. godine izvršene su određene izmjene Zakona o privatizaciji, koje su, umjesto da poboljšaju proces privatizacije, doprinijele konfuziji u pogledu nadležnosti agencija za privatizaciju, te učešća ino-firmi s državnim kapitalom u privatizaciji.

Pored nabrojanih slabosti u dosadašnjem procesu privatizacije, postoje i brojne druge, koje se ovom prilikom neće elaborirati, ali je bitno istaći da bez efikasnijeg rješavanja navedenih prepreka nije moguće osigurati snažnije poboljšanje upravljanja procesom privatizacije, kvalitetniju pripremu preduzeća za privatizaciju, a samim tim i bolje efekte privatizacije.

**Potreba uključivanja domaćih preduzeća
u međunarodnu podjelu rada**

Jedna od veoma važnih komponenti tranzicije domaćih preduzeća jest stabilizacija globalnih privrednih tokova. Domaća preduzeća, nakon višegodišnjeg neefikasnog poslovanja u samoupravnoj socijalističkoj ekonomiji, doživjela su ekonomsku katastrofu raspadom jedinstvenog jugoslavenskog tržišta i posljedicama rata. Ti potresi uzdrmali su gotovo sve aspekte njihovog poslovanja kao, naprimjer, razaranje finansijske strukture preduzeća, smanjenje iskorištenosti kapaciteta, kidanje poslovnih i reprodukcijjskih veza, zamrzavanje tehnološkog razvoja itd.

U sklopu potrebe stabiliziranja globalnih privrednih tokova naglašava se potreba za obnavljanjem, gdje je to moguće, pokidanih reprodukcijjskih veza. Raspadom jedinstvenog tržišnog prostora, potreba za otvaranjem privrede i za uključivanjem domaćih preduzeća u međunarodne tokove nameće se sa još većom urgentnošću nego što je to bilo ranije. To će svakako biti veoma delikatno i složeno pitanje, imajući u vidu spomenuto zaostajanje domaćih

preduzeća uzrokovano potresima koji su se desili u okruženju u proteklom periodu. S druge strane, u međunarodnom okruženju se odvijao (i dalje se odvija nesmanjenim intenzitetom) izuzetno dinamičan i snažan proces globalizacije i povezivanja privreda zemalja u okviru svjetskih integracionih tokova.

U ovom kontekstu, jedno od mogućih rješenja za domaća preduzeća jest stupanje u *strategijske alijanse* s firmama iz razvijenih tržišnih zemalja. Kroz ovakve forme poslovanja domaća preduzeća bi na najjednostavniji i najbrži način ostvarivala svoje restrukturiranje koje ne bi bilo formalno (naprimjer, promjena organizacione strukture), već bi bilo sadržinsko, tj. osiguralo bi njihovo osposobljavanje da se suprotstave rivalima na svjetskom tržištu. Kroz strategijske alijanse domaća preduzeća bi osigurala transfer tehnologije i znanja i nadoknadila svoje zaostajanje na ovom polju iz prošlog perioda.

Stupanje u strategijske alijanse s partnerima iz razvijenih tržišnih zemalja ima i skrivenih prijetnji za domaća preduzeća. Iskustva pokazuju da ovakve forme mogu da daju rezultate samo ako ih sačinjavaju ravnopravni partneri. Imajući u vidu stanje u našim preduzećima, teško je ustvrditi da ona mogu biti ravnopravni partneri u strategijskim alijansama. Velike su i realne opasnosti da superiorni partner uključuje naša domaća preduzeća u alijansu ne zato što voli našu zemlju i njezine građane, već što se rukovodi profitabilnošću. On to čini da bi s domaćim partnerom ušao na naša tržišta i pritom izbjegao nepotrebne troškove, prevazišao lokalne barijere, da bi iskoristio resurse domaćeg preduzeća (prije svega kvalificiranu, a po standardima svjetskog tržišta, jeftinu radnu snagu, lokacije, objekte itd). Ovakva saradnja, naravno, može da se okonča veoma nepovoljno po domaćeg partnera. Jedini način da se to izbjegne jeste da se strategijski partner pažljivo bira, da se dobro istraže njegovi motivi ulaska u alijansu, da se unaprijed formira jasna vlastita strategija u odnosu na partnera i da se ona na odgovarajući način primjenjuje u toku saradnje.

Dakle, domaća preduzeća da bi se restrukturirala (i na kraju da bi opstala) moraju se uključiti u međunarodne poslovne i finansijske tokove. Ukoliko efikasno izvršimo sami tranziciju domaćih preduzeća u svakom pogledu (vlasničkom, upravljačkom,

organizacionom, tržišnom, programskom itd.), utoliko ćemo biti ravnopravniji partner u stratezijskim alijansama s inostranim partnerom, manje će biti skrivenih prijetnji, a više efekata od tih alijansi.

Na svjetskoj sceni dolazi do intenziviranja globalnog procesa povezivanja privrednih subjekata. To se dešava u eri unifikacije političke slike svijeta i razvoja savremene informatičke tehnologije.

Domaća privreda je do početka 90-ih godina imala prednost u odnosu na sve istočnoevropske zemlje u pogledu približavanja tržišnim oblicima, ali i prema uspostavljenim poslovnim vezama s partnerima sa Zapada. Njen ponovni ulazak na svjetsku arenu bit će praćen velikim zaostacima i hendikepima u odnosu na rivale. U svakom slučaju taj proces je neizbježan, a svako odgađanje će ga učiniti težim i bolnijim. Domaća preduzeća (kao i privreda u cjelini) imaju velike unutrašnje i vanjske dugove koji se ne mogu servisirati bez inostrane pomoći. Nedavni rat i izoliranost od svjetskih tehnoloških dostignuća, koja su u svijetu rasla geometrijskom progresijom, učinili su da je proces moralnog amortiziranja opreme domaćih preduzeća kao i zastarijevanje znanja i *know-howa* u svim oblastima rada i poslovanja dobio dramatične razmjere. Ovo je posebno naglašeno otežanom komunikacijom s naučno-istraživačkim centrima u svijetu, kao i sa emigracijom mladih perspektivnih kadrova na Zapad (odliv mozgova).

Nužnost ekonomskog i ukupnog društvenog restrukturiranja u funkciji povećanja konkurentnosti domaćih preduzeća

Preduzeća u Bosni i Hercegovini nalaze se u procesu tranzicije koja je u nekim formalnim elementima podmakla, ali u suštinskim elementima je još uvijek na niskom stepenu. Njihovo uspješno transformiranje u *efikasne i efektivne* organizacione entitete predstavlja jedan od ključnih faktora uspješnog okončanja tranzicije. Da bi se to ostvarilo, neophodno je implementirati čitav niz konzistentnih promjena koje zadiru u sve segmente stratezijskog procesa. One se mogu grupirati u dvije osnovne grupe:

- jednu koja se tiče promjena u eksternom okruženju, i
- drugu koja se tiče promjena unutar samih preduzeća.

Segmenti eksternog okruženja u kojima bi trebalo učiniti promjene jesu dogradnja ekonomskog sistema i promjene u ostalim segmentima društvenog sistema. Našem ekonomskom sistemu su potrebne još znatne dogradnje i dopune da bi se približio teorijskom ili tržišnom modelu koji je danas aktualan u razvijenim privredama svijeta. Nedostaju važni sistemski elementi bez kojih nije moguće uspostaviti cjelovite tržišne odnose. Zato je hitno potrebno učiniti sljedeće:

- okončati proces privatizacije koji je dosad tekao veoma traljavo i koji ni izbliza nije polučio zacrtane ciljeve koji su se trebali ostvariti privatizacijom,
- dogradnja i stabiliziranje finansijskog sistema,
- razvoj tržišta kapitala,
- uspostavljanje efikasnog tržišta rada,
- stabilizacija globalnih privrednih tokova,
- reformiranje pravosudnog sistema u cilju efikasne zaštite privatne imovine,
- uključivanje u međunarodne poslovne i finansijske tokove.

Iz navedenog može se zaključiti da je potrebno ostvariti cjelovit pristup u transformaciji i dogradnji ekonomskog sistema.

Pošto se tržišni oblici privređivanja u osnovi baziraju na privatnoj svojini kao dominantnom obliku, to govori da je privatizacija kao jedna od faza procesa tranzicije „uvjet svih uvjeta“. U Bosni i Hercegovini taj proces je poprilično odmakao, ali dosad ni izbliza nije polučio efekte koji su se očekivali. Već sad se s pravom može diskutirati da li je Bosna i Hercegovina izabrala model privatizacije od kojeg se očekuje da se privatizacija izvrši brzo i efikasno, i da se u implementaciji modela privatizacije uključe svi relevantni *stakeholderi*.

Svjedoci smo svakodnevnih štrajkova i drugih izražavanja nezadovoljstava radnika i građana ove napaćene zemlje. Praksa pokazuje da je u dosadašnjem procesu privatizacije u Bosni i Hercegovini izvršena neviđena pljačka, čiji su sudionici i sami predstavnici državne vlasti koji su najodgovorniji da se ona izvrši brzo i efikasno.

Kad je u pitanju dogradnja i stabiliziranje finansijskog sistema, može se konstatirati da je to jedina nešto svjetlija tačka dosadašnjeg procesa tranzicije, iako i na ovom polju treba toga još puno dograditi. Potrebno je privesti kraju privatizaciju banaka čiji je kapital u državnom vlasništvu. Za restrukturiranje finansijskog sektora najviše možemo zahvaliti na pomoći međunarodnoj zajednici koja je dala znatan doprinos u ovom segmentu. Povjerenje privrednika i građana u institucije finansijskog sistema konstantno raste, što je vidljivo iz pokazatelja stalnog rasta štednje, kao i deviznih rezervi i sl.

Razvoj tržišta kapitala predstavlja dio cjelovitog finansijskog sistema, ali zbog njegove uloge u tržišnoj privredi opravdano ga je odvojeno posmatrati. U Bosni i Hercegovini su stvoreni formalnopravni uvjeti za razvoj tržišta kapitala (osnovana sarajevska i banjalučka berza, komisije za vrijednosne papire, i slične institucije), ali je ono još uvijek na samom početku upravo zato što privatizacija nije okončana ili *nije polučila efekte u smislu privrednog zaokreta u dotičnom privatiziranom preduzeću*. Zasad na bosanskohercegovačkim berzama kotiraju dionice samo onih preduzeća koja su kvalitetno privatizirana, to jest čijom privatizacijom su postignuti ciljevi privrednog zaokreta. Dakle, još nije formiran odgovarajući volumen kapitala na berzi i zbog toga su dnevne transakcije na njima veoma male. Radi poređenja, u najznačajnijim finansijskim centrima u svijetu vrijednost akcija koje se na njima kotiraju, a pogotovo vrijednost ukupnih realiziranih transakcija, često višestruko prevazilazi društvene proizvode najrazvijenijih zemalja, dok je na našim berzama to simbolično.

Tržište rada je jedan od dijelova integralnog tržišta i ono je u dosadašnjim periodima bilo potisnuto iz raznih ideoloških (eliminiranje eksploatacije), ili konceptijskih (participacija radnika u upravljačkom procesu) razloga. Jednom zauzeto radno mjesto teško se gubilo, bez obzira na rezultate koji bi se na njemu postigli.

Započetom tranzicijom raskida se s tom negativnom praksom i uvodi se tržište rada. Poseban akcent treba staviti na razvoj tržišta kreativnih kadrova, a pogotovo menadžera. Samoupravni menadžeri ili direktori su u dosadašnjem sistemu imali status „prvog među jednakima“ i oni su u dobroj mjeri bili eksponenti najzna-

čajnijih eksternih *stakeholdera* (partijskih/stranačkih i državnih organa). *Suštinu ovog restrukturiranja čini uvođenje modernog, profesionalnog sistema menadžmenta*, kakav imaju preduzeća razvijenih zemalja tržišne privrede.

Kao što je prethodno rečeno, potrebno je izvršiti promjene i u ostalim segmentima društvenog sistema. Današnje privredno okruženje u kojem posluju privredni subjekti karakteristično je po rastu turbulencije, što znači da pojave iz okruženja intenzivnije i dublje djeluju na preduzeće. Veliki je utjecaj političkog faktora u Bosni i Hercegovini koji se manifestira u tome da se političari u državi praktično ne mogu dogovoriti ni o čemu kad su u pitanju reforme i putevi njihovog provođenja, što dovodi do neophodnosti arbitriranja međunarodne zajednice za koju smo mi „pokusni kunić“ u njihovom eksperimentiranju.

Sljedeći segment okruženja na koji je potrebno staviti poseban naglasak jeste tehničko-tehnološki razvoj. Zbog ratnih događaja, domaća privreda je izgubila korak, pa i kontakt s tehničko-tehnološkim razvojem u svijetu. „Hvatanje priključka“ s osnovnim trendovima tehničko-tehnološkog razvoja jeste jedan od najvažnijih izazova s kojima će se domaća preduzeća suočiti nakon otvaranja ekonomskog prostora u širem regionalnom okruženju. Prevažilaženje zaostajanja u tehničko-tehnološkom razvoju u odnosu na razvijeni svijet zahtijeva zatvaranje *gepa* u najmanje tri segmenta:

- obnavljanje zastarjele opreme, koja je i fizički i moralno već amortizirana,
- uvođenje novih tehnoloških rješenja, i
- preduzimanje mjera na zaokretu u zaostajanju u domenu znanja, jer pored slabog poznavanja novih trendova u razvoju, zbog nemogućnosti da se oni prate, veliki dio znanja se jednostavno odlilo odlaskom najiskusnijih i najkreativnijih kadrova.

Od preostalih segmenata eksternog okruženja potrebno je izvršiti promjene ukupne društvene klime, a naročito općeg odnosa prema preduzetničko-inovativnim oblicima ponašanja.

Rekli smo da je uspješno transformiranje domaćih preduzeća u efikasne i efektivne organizacione entitete uvjetovano određenim promjenama kako u eksternom okruženju tako i u samom preduzeću. Dakle, da bi jedna zemlja efikasno izvršila tranziciju svoje

privrede, neminovno je krenuti od tranzicije preduzeća. Tranzicija preduzeća se mora vršiti cjelovito, na odgovarajući način i po odgovarajućoj metodologiji, a ne po zahtjevima i željama neke političke partije, grupacije ili nekog međunarodnog faktora. Tranzicija (restrukturiranje) preduzeća predstavlja aktivnost pronalazjenja puta kojim se najefikasnije i najefektnije ostvaruju ciljevi jednog preduzeća sa aspekta svih njegovih internih i eksternih *stakeholdera*, a ta aktivnost ima za posljedicu ubrzani ekonomski razvoj i podizanje životnog standarda na viši nivo.

Preduzeća u Bosni i Hercegovini moraju iz temelja da se reformiraju, a to znači da se vlasnički, organizaciono i upravljački ustroje na sličan način kao i preduzeća razvijenih zemalja tržišne privrede.

(a) *Vlasnička tranzicija domaćih preduzeća* je u funkciji povećanja kvaliteta ekonomije i ona je prijeko potrebna iz razloga što dominantno privatno vlasništvo, kao glavni temeljac tržišne ekonomije, proizvodi veću efikasnost od drugih sistema vlasništva. Privatno vlasništvo implicira kvalitetnije upravljanje zbog uspostave tržišta menadžera. Privatne firme su efikasnije u poslovanju iz razloga što je njihovo poslovanje predmet kontrole i nadzora dioničara (vlasnika kapitala). Privatizacija u Bosni i Hercegovini neće sama po sebi riješiti ekonomske probleme postojećih državnih preduzeća. Naprotiv, vjerovatno će ih povećati. To je, međutim, cijena koja se mora platiti kao ulaznica u sistem tržišne ekonomije.

Zašto je nužno prići izmjeni vlasničke strukture kapitala u domaćim preduzećima? Odgovor je vrlo lako dati ako se ima u vidu da dosadašnji vlasnik kapitala (društveno vlasništvo – svačije i ničije, a kasnije država koja nema čula vida, osjećaja, mozga itd., koja ne zna i ne može znati da efikasno upravlja tim kapitalom) mora predati to vlasništvo onima koji će ga uspješno stavljati u funkciju podizanja ekonomskog prosperiteta u našoj državi.

(b) *Organizaciona tranzicija domaćih preduzeća* je također u funkciji povećanja kvaliteta ekonomije i ona podrazumijeva: napuštanje društvenog (kasnije državnog) preduzeća kao institucionalnog oblika organiziranja preduzeća u našoj privredi; transformiranje državnih preduzeća u odgovarajuće, tržišnoj privredi imanentne, oblike institucionalne organizacije; dekomponiranje

odnosno profitno decentraliziranje državnih preduzeća na odgovarajuće, više ili manje, autonomno i poslovno organizacione i obračunske cjeline.

Dakle, domaća preduzeća, da bi mogla uspješno osmisliti svoju strategiju i implementirati je na tržište, morat će drastično izmijeniti svoju organizacionu strukturu, odnosno način organiziranja svojih aktivnosti. Ovo iz razloga što se nagovještava dolazak nove organizacije bazirane na znanju. Razvoj informacionih i komunikacijskih tehnologija će omogućiti svima daleko više znanja u procesu donošenja poslovnih odluka. Postojeća organizaciona struktura, s puno hijerarhijskih nivoa i barijera između različitih funkcija u preduzeću, nije više u stanju da podržava fleksibilnost i brze izmjene u strategiji. Zbog toga je budućnost u tzv. plitkoj organizaciji, s malo osoblja na vrhu i većim brojem samostalnih interdisciplinarnih timova, formiranih na principu projektnih zadataka.

(c) *Upravljačka tranzicija domaćih preduzeća* je također u funkciji povećanja kvaliteta ekonomije, a pod njom se podrazumijeva uvođenje, umjesto stranačkog, profesionalnog sistema menadžmenta kakav imaju preduzeća razvijenih zemalja tržišne privrede. Privatni vlasnici neće tolerirati loše menadžere, a kvalitet njihovog rada će cijeniti isključivo tržišnom vrijednošću dionica i visinom dividendi. Profesionalni sistem menadžmenta se zasniva na: razdvajanju menadžmenta i vlasništva, profesionalizaciji menadžerskog kadra, uspostavljanju standarda odnosno normi učinka menadžera, praćenju i ocjenjivanju uspješnosti rada menadžera, nagrađivanju uspješnih i kažnjavanju neuspješnih menadžera, potpisivanju profesionalnih menadžerskih ugovora, razvoju tržišta menadžera. Domaća preduzeća nemaju skoro ništa od ovog u svom upravljačkom sistemu. Dosadašnje direktore je potrebno transformirati iz direktora funkcionera u menadžera profesionalca, a to znači u profesionalnog eksperta koji s profesionalnom revnošću i uz profesionalnu odgovornost vodi poslovanje preduzeća i polaže račun njegovim vlasnicima.

Umjesto zaključka

Krajnje je vrijeme da se prestane s improvizacijama i ad hoc rješenjima u domenu tranzicije domaćih preduzeća, s nametanjem i forsiranjem onih preduzetnih tranzicijskih aktivnosti koje, kao što je poznato, ne daju rezultate i koje su našu privredu u oba entiteta dovela u katastrofalno stanje. Sedam godina uporno forsiramo samo ubrzanu privatizaciju ovih preduzeća i sedam godina u ovoj oblasti idemo iz promašaja u promašaj. Ostale, isto tako značajne tranzicijske aktivnosti za povećanje efikasnosti i konkurentnosti u radu odnosnih preduzeća, pa time i za ubrzani razvoj privrede, potpuno zapostavljamo. Pritom zaboravljamo da su upravo te aktivnosti dovele do ubrzanog razvoja privrede u Republici Sloveniji (kao i u drugim uspješnim zemljama u tranziciji) prije privatizacije njihovih preduzeća.

Zato ne oklijevajmo s otpočinjanjem i ovih tranzicijskih aktivnosti u domaćim preduzećima, a napose onim s visokim učešćem državnog kapitala. Pristupimo odmah, uporedo s provođenjem procesa privatizacije, njihovom temeljitom finansijskom, organizacionom, upravljačkom, tržišnom i programskom restrukturiranju, kako bi ih, povećanjem efikasnosti u radu, spasili od propadanja i od bagatelne prodaje stranim investitorima. Ne ostavljajmo ovo za kasnije da urade strani investitori – budući vlasnici ili suvlasnici naših strateških preduzeća s većinskim učešćem državnog kapitala, jer oni, sasvim izvjesno, neće zadugo biti spremni da kupe ova preduzeća.

Već je postalo očito da hitno treba mijenjati postojeći koncept tranzicije i ići na temeljito, sveobuhvatno restrukturiranje domaćih strateških i svih drugih preduzeća sa većinskim učešćem državnog kapitala. Za obavljanje ovog složenog tranzicijskog poduhvata imamo dovoljno stručnog znanja i domaće pameti. Da bismo u tome uspjeli, potrebna nam je samo politička volja da se tome organizirano i sistematski pristupi. Te volje i te spremnosti dosad, nažalost, nije bilo ili ne u kritičnoj masi. Jednoglasno usvojena razvojna strategija (PRSP) od obje entitetske i državne vlade govori da do promjena i pozitivnih kretanja dolazi. Realizacija zacrtanih mjera iz razvojne strategije će pokazati koliko smo zaista spremni da se mijenjamo za dobrobit svih građana Bosne i Hercegovine.

Literatura

- Milisavljević, M. i Todorović, J.: *Strategijsko upravljanje*, Ekonomski fakultet, Beograd, 1991.
- Đogić, Rifet: *Modelovanje organizacione strukture preduzeća u funkciji privredne tranzicije*, Doktorska disertacija, Ekonomski fakultet, Banja Luka, 2003.
- Heilbroner, R.L., Thurow L.C.: *Economics Explained*, Simon and Shuster, Inc., New York, 1987.
- Đogić, Rifet: *Kvalitet ekonomije kao faktor tržišnog vrednovanja preduzeća u tranziciji*, Magistarski rad, Ekonomski fakultet, Banja Luka, 2001.
- Đogić, Rifet: *Privatizacija preduzeća kao pretpostavka za tržišnu tranziciju i uvođenje menadžmenta*, Direktor 3-4/02, Beograd.

UDK 316.3 : 2-488.4 (497.6)

Suada Buljubašić

**SOCIJALNA POLITIKA PREMA
NEZAPOSLENIM U BiH****SOCIAL POLICY FOR THE UNEMPLOYED
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA****Sažetak**

Nezaposlenost u Bosni i Hercegovini je dostigla dramatične razmjere, jer je registrirana nezaposlenost godinama veća od 40%. Nezaposlenost ima mnogobrojne uzroke, a prvenstveno su to ratom uništeni privredni kapaciteti i resursi te loša privatizacija. Privatizacija je prouzrokovala brojne probleme, među kojima posebno dominira problem nezaposlenosti jer je došlo do otpuštanja velikog broja radnika. Prisutni su svi oblici nezaposlenosti – od strukturne, frikcijske, cikličke do dobrovoljne, ali je najizraženija prisilna nezaposlenost jer su ljudi prisiljeni da traže posao, ali bezuspješno. Među nezaposlenim osobama više od dvije trećine njih imaju razne stepene obrazovanja. U prosjeku, na posao se čeka preko tri godine. Osobe u životnoj dobi od 35 do 55 godina na posao čekaju duže od pet godina. Nezaposlenost predstavlja problem koji proizvodi brojne posljedice na individualnom, porodičnom, kolektivnom i društvenom planu. Zapravo, stručnjaci različitih profila upozoravaju da nezaposlenost proizvodi čitav niz različitih posljedica, kao što su: psihički problemi i mentalni poremećaji, gubitak samopoštovanja i samoidentiteta, reduciranje socijalnih uloga i odnosa s drugim ljudima, socijalna isključenost, osiromašenje i siromaštvo, poremećaj porodičnih odnosa i funkcija itd. Također, nezaposlenost može dovesti i do različitih devijacija kao što su alkoholizam, samoubistvo, kriminal, prostitucija i sl. U cilju ublažavanja posljedica nezaposlenosti ovom problemu se posvećuje sve veća pažnja. Ona se prvenstveno ogleda u ostva-

rivanju nekih socijalnih prava, novčanih davanja i različitih programa zapošljavanja određenih kategorija nezaposlenih.

Ključne riječi: *nezaposlenost, programi zapošljavanja, aktivne mjere zapošljavanja, socijalni problemi, tržište rada, sufinansiranje, siromaštvo, socijalna isključenost*

Summary

Unemployment in Bosnia and Herzegovina has dramatic proportion, because it is bigger than 40 % (these are registered datas).

Unemployment is made because the war destroyed economic capacitance and facilities. And bad privatization, too. Privatization was made a lot of problems, specially problem about unemployment, so many workers have not a job, because they are get dismissal. We have many forms of unemployment like structural, friction, cyclical, and voluntary, but most expressed is compulsory unemployment. Inter workers who lost a job more than 2/3 have different degree of education. People waiting job more than three years. It is average. People who have 35 -55 years waiting job more than five years.

Problem of unemployment produces many consequences into social, individual and collective life. Specialists say that this problem cause different outcomes: physical and mental problems, people lose self-esteem, poorness, reduction of sociall roles, disorder family relationship, etc.

Unmeployment made a lot of deviations: problems with alcohol, suicide, criminal, prostitution... If our community want to moderate this problem, it will need a big interest. First, actualization of social right, money aid, different programs about job-findind people who have different degree education.

Key words: *unemployment, programs about job-finding, active dimensions to job-finding, social problems, work market, financial aid, poorness, social isolation.*

Uvod

Nezaposlenost je jedan od najvećih i najsloženijih socijalnih problema. Postoji više razloga za ovu tvrdnju. Problem nezaposlenosti posljednjih decenija je u stalnom porastu u svim dijelovima svijeta, što ga svrstava u red globalnih svjetskih problema. S ovim problemom ne suočavaju se samo manje razvijene i zemlje u tranziciji. U isto vrijeme ovo je problem i razvijenih zemalja. Da je nezaposlenost problem i razvijenih zemalja najbolje pokazuje podatak da je u zadnjem desetljeću 20. vijeka u zemljama Evropske unije preko devet miliona radnika tražilo posao duže od godinu dana (Lakićević, 2001:59). Pored toga, stopa nezaposlenosti u mnogim razvijenim zemljama veća je od 10%, što se smatra visokim nivoom, jer je tolerantni limit oko 6%.

Podaci različitih istraživanja upozoravaju da nezaposlenost predstavlja problem koji proizvodi brojne posljedice na individualnom, porodičnom, kolektivnom i društvenom planu. Tako stručnjaci različitih profila upozoravaju da nezaposlenost proizvodi čitav niz različitih posljedica kao što su: psihički problemi i mentalni poremećaji, gubitak samopoštovanja i samoidentiteta, reduciranje socijalnih uloga i odnosa s drugim ljudima, socijalna isključenost, osiromašenje i siromaštvo, poremećaj porodičnih odnosa i funkcija, itd. Ponekad nezaposlenost može dovesti i do različitih devijacija kao što su alkoholizam, samoubistvo, kriminal, prostitucija i sl.

Pojam nezaposlenosti

Nezaposlenost se najčešće određuje preko najopćenitije definicije nezaposlene osobe po kojoj se pod nezaposlenom osobom smatra svaka osoba koja ne radi, sposobna je da radi i želi da radi. Dakle, prema ovoj definiciji suština je da je neka osoba uskraćena mogućnosti radnog angažiranja, bez obzira na to da li je izgubila posao ili nikada nije bila radno angažirana. Zatim, da je sposobna za rad, pri čemu se obično definiraju najopćenitiji uvjeti za zapošljavanje kao što su: uzrast, opća zdravstvena sposobnost, te uvjeti koji su vezani za određene poslove ili radna mjesta kao što su: kvalifikacija ili školska sprema, neka specijalna znanja i vještine,

iskustva itd. Pored ovih uvjeta, kod osobe mora postojati želja, odnosno volja za radom (Marković, 1999).

Prema odredbama Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih osoba FBiH, kao nezaposlena osoba smatra se osoba sposobna za rad koja nije u radnom odnosu, a koja:

- a) nema registrirano privredno društvo ili drugo pravno lice, odnosno ne ostvaruje dividendu po osnovu udjela u privrednom društvu ili drugom pravnom licu;
- b) nema registriran obrt;
- c) ne bavi se poljoprivrednom djelatnošću;
- d) nije uživatelj penzije prema propisima o penzijskom i invalidskom osiguranju;
- e) nije redovan učenik ili student;
- f) ostvaruje prihod po bilo kom osnovu;
- g) aktivno traži posao (član 1 stav 1).

Međutim, prema odredbama ovog zakona kao nezaposlene osobe smatrat će se i osobe koje imaju registrirano privredno društvo ili drugo pravno lice, odnosno ostvaruju dividendu po osnovu udjela u privrednom društvu ili drugom pravnom licu, kao i osobe koje ostvaruju prihod po bilo kom osnovu samo u slučaju da njihov prihod ne prelazi mjesečno 25% prosječne plaće u toku prethodne godine prema podacima Federalnog zavoda za statistiku.

Ova zakonska odredba definiranja nezaposlene osobe nužna je zbog činjenice da većina sistema zapošljavanja i zaštite nezaposlenih osoba kao kriterij za stjecanje statusa nezaposlene osobe zahtijeva da je nezaposlena osoba prijavljena zvaničnim službama ili institucijama koje su nadležne za oblast zapošljavanja, te da aktivno traži posao. Prema zakonskim odredbama u Federaciji Bosne i Hercegovine nezaposlena osoba aktivno traži posao ako:

- a) se redovno javlja službi za zapošljavanje;
- b) podnosi molbe poslodavcima ili daje oglase i javlja se na oglase i konkurse, i
- c) pridržava se programa profesionalne orijentacije, obuke i prekvalifikacije.

Milosavljević (2003) ističe da se nezaposlenost može posmatrati i definirati sa dva aspekta: agregativni i individualni aspekt nezaposlenosti:

1. Agregativni aspekt nezaposlenosti označava stanje dijela radne snage koja je izvan procesa rada mimo svoje volje i najčešće se izražava brojem osoba koje traže zaposlenje.

2. Individualni aspekt nezaposlenosti odnosi se na pojedinca, odnosno na nezaposlenu osobu koja ne radi uprkos činjenici da želi da radi i sposobna je za rad.

Uočavanje ova dva aspekta fenomena nezaposlenosti značajno je jer je to ključna linija razdvajanja u pristupima brojnih nauka koje se bave ovim problemom. Ekonomske nauke problem nezaposlenosti proučavaju s agregativnog aspekta, jer je u središtu njihovog interesa onaj dio radne snage koji ne može svoj rad da opredmeti budući da nije uključen u proizvodnju, ali jeste u potrošnju. Naime, ekonomske nauke nezaposlenost analiziraju kao dio produkcionih procesa i odnosa, i one posebno naglašavaju problem ponude i potražnje radne snage, smatrajući da je nezaposlenost posljedica neusaglašenosti ova dva procesa. Upravo zbog toga ekonomske nauke imaju za cilj uspostavljanje ravnoteže između ponude i potražnje, i to pronalaženjem modela koji uspostavlja harmoničan odnos između visine nadnice i obima zaposlenosti.

Humanističke nauke proučavaju onaj aspekt nezaposlenosti koji se odnosi na uskraćene potrebe pojedinca da rade, te na posljedice koje takvo uskraćenje ima na pojedince, porodice i društvo u cjelini. Ove nauke najčešće tragaju za putevima zaštite nezaposlenih osoba i njihovih porodica, te ublažavanjem posljedica nezaposlenosti, a u čemu posebno prednjači i ima dominantnu ulogu socijalna politika.

S obzirom na činjenicu da nezaposlenost nepovoljno pogađa ne samo pojedinca nego i društvene grupe i globalna društva, u proučavanju ovog fenomena kao nužno se nameće sagledavanje dva elementa, i to ljudskih potreba i problem ponude i potražnje radne snage, jer ovaj dualizam proizlazi iz same prirode nezaposlenosti.

Fenomen nezaposlenosti se u većini savremenih društava posmatra kao socijalni problem, posebno zbog činjenice što je

društveno uvjetovan, masovno izražen, društveno je uočljiv i proizvodi brojne negativne posljedice na individualnom, porodičnom i društvenom nivou. Upravo zbog ovih činjenica sva savremena društva imaju određene sisteme zaštite nezaposlenih i određenu politiku ublažavanja pojave nezaposlenosti.

Nezaposlenost u BiH

Broj nezaposlenih osoba na cijelom području Bosne i Hercegovine je u stalnom porastu. Tako prema podacima Federalnog zavoda za zapošljavanje prosječan broj nezaposlenih osoba u 2006. godini iznosio je 355.102, što je u odnosu na prosjek 2005. godine od 338.271 više za 16.831 ili 4,98%. Kao glavni razlozi povećanja broja nezaposlenih osoba navode se:

- završetak školovanja mladih i njihovo prijavljivanje nadležnim službama za zapošljavanje;
- gubitak zaposlenja zbog stečaja ili likvidacije preduzeća;
- nedovoljna ulaganja za otvaranje novih radnih mjesta;
- nedovoljna proizvodnja u svim djelatnostima privrede; i
- mehanički priliv stanovništva (povratak iz inozemstva, a posebno iz zemalja u okruženju).

Pravo stanje u pogledu prosječne stope nezaposlenosti je teško utvrditi jer mnoge osobe s evidencije nezaposlenih rade nacrno u privatnim firmama i međunarodnim organizacijama koje djeluju u BiH. Upravo zbog toga imamo različite pokazatelje o broju nezaposlenih. Tako je prema podacima Federalnog zavoda za zapošljavanje prosječna stopa nezaposlenosti u Federaciji BiH u 2006. godini iznosila 47,6% i ima tendenciju rasta u odnosu na prethodne godine. S druge strane, prema nekim istraživanjima i procjenama Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda, stopa nezaposlenosti kreće se u rasponu od 17% do 23%, a prema prethodnim rezultatima ankete o radnoj snazi, koju je u 2006. godini provela Agencija za statistiku BiH, stopa nezaposlenosti u Federaciji BiH je 32,4% (Izveštaj o radu u 2006. godini, Federalni zavod za zapošljavanje).

Na osnovu analize podataka kojima raspolaže Federalni zavod za zapošljavanje u strukturalnim obilježjima nezaposlenosti nema značajnijih promjena u odnosu na prethodne godine. To se i dalje ogleda u:

- porastu nezaposlenosti,
- prosjeku čekanja na posao od preko tri godine za osobe mlađe od 35 godina,
- prosjeku čekanja na posao i duže od pet godina za osobe starosti od 35 do 55 godina,
- od ukupnog broja nezaposlenih stručnih osoba koje se nalaze na evidenciji nezaposlenih (225.649), njih 108.226 ili 48% prvi put traže zaposlenje.

Prezentirani podaci jasno ukazuju na složeno i bremenito stanje u ovoj oblasti. S jedne strane, stopa nezaposlenosti je izuzetno visoka, bez obzira na način iskazivanja ove stope, a s druge strane izuzetno dug vremenski prosjek čekanja na posao. Podatak da osobe mlađe od 35 godina života u prosjeku čekaju na posao duže od tri godine, a osobe u životnoj dobi od 35 do 55 godina i duže od pet godina je alarmantan posebno u poređenju s kriterijima razvijenih zemalja u kojima se kao dugotrajna nezaposlenost označava čekanje na posao duže od godinu dana. Ovakvo stanje u pogledu nezaposlenosti u našoj zemlji zahtijeva obavezu reforme tržišta rada i prilagođavanje ovog dijela socijalnog sektora tržišnim uvjetima privređivanja.

Društvena briga o nezaposlenim

Društvena briga odnosno zaštita nezaposlenih osoba je različita u pojedinim zemljama i ona je najčešće uvjetovana ekonomskim i privrednim razvojem, brojem nezaposlenih, zakonskom regulativom, razvojem socijalnih službi i usluga i sl. Zapravo, ova društvena briga najbolje se ogleda kroz sistem osiguranja nezaposlenih osoba. U literaturi (Puljiz, 2000) se navode četiri osnovna obilježja prema kojima je moguće razlikovati sisteme nezaposlenih, a to su: izdašnost, kontrola, utjecaj države i redistribucija.

Izdašnost se izražava kroz visinu naknade u odnosu na prethodni dohodak, kao i dužinu plaćanja naknade nezaposlenim osobama. U slučaju da stopa naknade nije određena u odnosu na plaću korisnika, za njen obračun najčešće se koristi prosjek plaća ostvarenih u industriji u određenom vremenskom periodu. U nekim zemljama visina naknade nezaposlenim je ista ili je naknada jednaka u drugom periodu nezaposlenosti. U pogledu dužine primanja naknade, ona je u pravilu ograničena na određeni broj sedmica i mjeseci, a vrijeme trajanja naknade zavisi i od dužine razdoblja plaćanja doprinosa za osiguranje od nezaposlenosti.

Kontrola nezaposlenih ostvaruje se jasnim utvrđivanjem uvjeta primanja naknade, dužinom razdoblja čekanja na početak primanja naknade i uvjetima pod kojim će osoba biti diskvalificirana. Pravo na novčanu naknadu najčešće je uvjetovano dužinom vremenskog razdoblja plaćanja doprinosa. Pored toga, mogu se odrediti i dodatni uvjeti za ostvarivanje prava na novčanu naknadu, kao što su radna sposobnost, prijava nadležnoj službi za zapošljavanje, spremnost prihvaćanja ponuđenog posla, aktivno traženje posla, primjereno ponašanje ili egzistencijalna potreba zapošljavanja. Također, definira se i rad koji nezaposlene osobe trebaju prihvatiti i najčešće se određuje vrsta posla, visina zarade ili udaljenost ponuđenog radnog mjesta od mjesta boravka nezaposlene osobe. Pravo na novčanu naknadu ne mogu ostvariti nezaposlene osobe ako su svojevoljno napustile posao ili su dobile otkaz zbog nepri- mjeranog ponašanja. Nezaposleni koji odbiju primjereni posao, prekvalifikaciju ili dokvalifikaciju mogu izgubiti pravo na novčanu naknadu s tim što gubitak ovog prava ne mora biti trajan, nego se može odnositi na određeno vremensko razdoblje.

Utjecaj države prvenstveno zavisi od tipa sistema osiguranja nezaposlenih. Tako obavezno osiguranje podrazumijeva veću intervenciju države u odnosu na dobrovoljno osiguranje. Pored toga, od izuzetnog značaja je i način finansiranja sistema. Osiguranje nezaposlenih mogu finansirati zaposlenici, poslodavci i država, a mogu postojati i različite kombinacije udjela ovih triju finansijera uz preciziran postotak učešća.

Vertikalna redistribucija novčanih naknada među nezaposlenima je od izuzetnog značaja za ocjenu karaktera sistema

osiguranja nezaposlenih. Ovdje se u prvom redu vrši ocjena na koji način se prikupljeni doprinosi kao naknade raspodjeljuju nezaposlenim u odnosu na njihov socijalni status i visinu plaće koju su kao zaposleni primali. Bez obzira na teškoće mjerenja redistributivnih učinaka, Puljiz ističe da se ipak može govoriti o tri osnovne mogućnosti u određivanju doprinosa i naknada: „određeni postotak na plaću (earnings-related), jednaki iznos (flat-rate) i obrnuti postotak s obzirom na plaću (inversely earning related). No moguće su i kombinacije tih formula. Npr., doprinosi mogu biti određeni u postotku od plaće, ili, pak, svima jednake ili čak obrnuto proporcionalne plaći“ (Puljiz: 2000:99). U praksi posljedice formula doprinosa i novčanih naknada svode se na to da ako su doprinosi određeni u jednakom procentu na sve plaće, a novčana davanja su svima jednaka ili obrnuto proporcionalna plaćama, onda u redistribuciji znatno lošije prolaze kategorije osiguranika s većim plaćama. Međutim, ako su i doprinosi i davanja nezaposlenima fiksirani u jednakom procentu u odnosu na plaće, onda nema redistribucije. Tada su socijalni statusi diferencirani u zaposlenosti i nezaposlenosti. Također, redistribucije između kategorija nezaposlenih nema i u slučajevima kada su i doprinosi i davanja jednaki za sve.

U Bosni i Hercegovini nezaposlene osobe u skladu sa zakonskom regulativom imaju pravo na novčanu naknadu za vrijeme nezaposlenosti pod uvjetom da nisu svjesno doprinijele prestanku radnog odnosa i da nisu dobrovoljno napustile posao bez opravdanog razloga. Tako u Federaciji BiH, a prema odredbama Zakona o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih osoba, pravo na novčanu naknadu stiče nezaposlena osoba koja u trenutku prestanka radnog odnosa ima najmanje osam mjeseci rada neprekidno ili osam mjeseci s prekidima u posljednjih 18 mjeseci (član 29). Visina novčane naknade je regulirana ovim zakonom i ona iznosi 40% prosječne neto plaće isplaćene u Federaciji BiH u posljednja tri mjeseca prije prestanka radnog odnosa nezaposlene osobe, a prema podacima Federalnog zavoda za statistiku. Ovako ujednačena naknada svim nezaposlenim osobama na području Federacije BiH je znatno bolje i pravednije rješenje u odnosu na neka druga novčana davanja čiji iznosi su

različiti u pojedinim kantonima jer su u direktnoj vezi s privrednim i ekonomskim razvojem kantona. Međutim, ovako određenom visinom naknade u znatno povoljnijem položaju su nezaposlene osobe koje su prije gubitka posla primale minimalne plaće u odnosu na one čije su plaće bile mnogo veće. U pogledu vremenskog perioda u kojem se novčana naknada isplaćuje Zakonom je utvrđeno sedam vremenskih perioda i oni se kreću u rasponu od 3 do 24 mjeseca. Tako se najkraća novčana naknada od tri mjeseca isplaćuje nezaposlenoj osobi ako je provela na radu od 8 mjeseci do 5 godina, a najduža od 24 mjeseca nezaposlenoj osobi ako je provela na radu više od 35 godina.

U cilju ponovnog zapošljavanja nezaposlenoj osobi se može, na osobni zahtjev, isplatiti novčana naknada u jednokratnom iznosu, zavisno od utvrđenog trajanja prava na naknadu, ako želi da samostalno ili sa drugim osobama pokrene samostalnu djelatnost. Međutim, u praksi samo mali broj osoba koje su ostale bez posla dobije novčanu naknadu. Kao glavni razlog nedobijanja novčane naknade za sve osobe koje su ostale bez posla navodi se neuplaćivanje doprinosa za vrijeme trajanja zaposlenja, a mnogo rjeđe neblagovremeno podnošenje zahtjeva nadležnoj službi za zapošljavanje.

Pored novčane naknade, nezaposlene osobe imaju pravo na zdravstveno osiguranje, a u skladu s propisima o zdravstvenom osiguranju. Pravo na penzijsko i invalidsko osiguranje osigurava se samo za nezaposlene osobe kojim nedostaje do tri godine penzijskog staža do stjecanja uvjeta za odlazak u starosnu penziju.

Položaj nezaposlenih, visina novčanih naknada za vrijeme nezaposlenosti i vremenski period primanja ovih naknada znatno su nepovoljniji u našoj zemlji u poređenju s razvijenim zemljama. U vrijeme socijalizma naknada za nezaposlenost nije ni postojala jer je država nastojala da osigura punu zaposlenost. Osiguravanje pune zaposlenosti nužno je pratila i niska produktivnost rada, odnosno nedovoljni učinci u radu. Upravo zbog ovakve politike sve bivše socijalističke zemlje suočile su se s velikom nezaposlenošću nakon pada socijalizma. Izuzetno visoka stopa nezaposlenosti nužno je zahtijevala i uspostavljanje sistema osiguranja nezaposlenih. Istina, sadašnje osiguranje nezaposlenih nije najbolje rješenje jer ne pruža uvjete za socijalnu sigurnost nezaposlenih, posebno u poređenju s nekim evropskim zemljama. Tako neke

zemlje, prvenstveno skandinavske, imaju izuzetno dobro razvijen sistem zaštite nezaposlenih. U ovim zemljama nezaposlene osobe ostvaruju određena socijalna prava i novčana primanja koja su dovoljna za normalan život. Također, značajno je istaći da ove zemlje imaju čitav niz različitih programa edukacija, prekvalifikacija, dokvalifikacija i drugih aktivnosti kako bi nezaposlene osobe postale konkurentnije na tržištu rada i lakše pronašle posao. Pored ovih aktivnosti koje se provode prema nezaposlenim treba imati na umu i činjenicu da u ovim zemljama stopa nezaposlenosti nije tako visoka, tako da nezaposlene osobe lakše pronalaze posao i nisu osuđene na dugogodišnje čekanje na zaposlenje kao što je to slučaj u velikom broju zemalja među koje spada i BiH.

Aktivna politika zapošljavanja

Bez obzira na brojne teškoće i siromaštvo s kojim je suočena naša zemlja, problemu nezaposlenosti se u posljednje vrijeme posvećuje mnogo veća pažnja. Ona se prvenstveno ogleda u ostvarivanju nekih socijalnih prava, novčanih davanja i različitih programa zapošljavanja određenih kategorija nezaposlenih.

Tako je Federalni zavod za zapošljavanje u saradnji s kantonalnim službama za zapošljavanje u zadnjih nekoliko godina pokrenuo više različitih programa subvencija poslodavcima za poticaj zapošljavanja.

Program zapošljavanja mladih osoba s visokom i višom stručnom spremom namijenjen je za mlade osobe do 27 godina starosti koje su završile studij. Ovaj program pored zapošljavanja mladih ima za cilj i poticati kraće i kvalitetnije studiranje, poticati povratak u mjesto prebivališta, zadržati mlade u Bosni i Hercegovini i pružiti mogućnost stjecanja primijenjenih znanja i postizanja samostalnosti i stručnosti u zvanjima za koja su se školovali. Poslodavcima se subvencionira trošak od 50% bruto plaće za period od godinu dana.

Program zapošljavanja osoba sa KV – VKV zanimanjima namijenjen je osobama koje su na evidenciji nezaposlenih duže od 6 mjeseci i prvi put se zapošljavaju. Cilj ovog programa je

osposobljavanje i stjecanje novih teorijskih i praktičnih znanja, s posebnim naglaskom na sposobnost praćenja novih tehnologija u zanimanju i usavršavanju u struci. Ovim programom subvencionira se trošak od 60% bruto plaće za period od 12 mjeseci.

Program posao za sve namijenjen je svim nezaposlenim osobama s evidencije službi za zapošljavanje koje se ne mogu uklopiti u druge programe zapošljavanja. Cilj ovog programa je da se omogući zapošljavanje svih nezaposlenih osoba s evidencije bez obzira na prethodno radno iskustvo i godine starosti, kako bi kroz programe uvođenja u posao savladali poslove radnog mjesta, te nadoknadili izgubljena znanja i vještine uzrokovane dugotrajnom nezaposlenošću. Subvencionira se trošak od 70% bruto plaće za period od 6 mjeseci.

Program 45 – 50. Cilj programa je da stimulira zapošljavanje osoba ženskog spola iznad 45 godina starosti, te osoba muškog spola iznad 50 godina starosti. Kroz ovaj program se žele poticati poslodavci da prime ove osobe i iskoriste njihovo stečeno znanje i radno iskustvo. Programom se subvencionira trošak od 80% bruto plaće za period od 12 mjeseci.

Program za invalide ima za cilj da stimulira zapošljavanje osoba sa invaliditetom, i to kombinacijom sufinansiranja obrazovanja i zapošljavanja. Ciljne skupine su invalidne osobe prema rješenju nadležnog organa, a uključuje ratne invalide, invalide rada sa smanjenom radnom sposobnošću, mirnodopske vojne invalide i civilne ratne invalide. Kroz ovaj program subvencionira se trošak od 90% bruto plaće za period od 12 do 18 mjeseci u zavisnosti od stepena invalidnosti. Poslodavci koji sufinansiranu osobu zadrže u radnom odnosu nakon isteka sufinansiranja imaju pravo na jednokratnu novčanu pomoć u iznosu od 2000 KM. Ova sredstva su namijenjena za prilagođavanje radnog mjesta invalidnoj osobi ili kupovinu specijalnih uređaja neophodnih za rad.

Program solidarnost na djelu. Cilj i ovog programa je da stimulira zapošljavanje osoba s posebnim potrebama kombinacijom sufinansiranja obrazovanja i zapošljavanja. Ovaj program obuhvata nezaposlene osobe s posebnim potrebama ili otežanim faktorom

zapošljivosti prema procjeni odjela za profesionalnu orijentaciju. Programom se subvencionira trošak od 90% bruto plaće za period od 12 mjeseci.

Svi prethodno spomenuti programi nameću određene obaveze poslodavcima, službama za zapošljavanje i sufinansiranim osobama. Poslodavci čiji je zahtjev, podnesen službi za zapošljavanje, pozitivno ocijenjen imaju obavezu da sklope ugovor o radu s radnikom i da ga prijave na Zavod za zdravstveno osiguranje i Zavod za penzijsko/ mirovinsko osiguranje. Poslodavci imaju obavezu zadržati sufinansiranu osobu u radnom odnosu u periodu sufinansiranja. Pored toga, a u cilju sprečavanja raznih zloupotreba ovih sredstava, obaveza poslodavaca je da zadrže u radnom odnosu isti broj radnika koji je zatečen u periodu od prije podnošenja zahtjeva pa do isteka sufinansiranog perioda. Poslodavci su obavezni dostavljati dokaze o isplaćenim plaćama protekom svakog mjeseca. Pored toga, oni su obavezni obavijestiti službu za zapošljavanje o svakoj promjeni koja može utjecati na izvršenje ugovornih obaveza potpisnika ugovora.

Među brojnim programima zapošljavanja neophodno je spomenuti program čiji je realizator Federalni zavod za zapošljavanje. To je **Program zapošljavanja asistenata u visokoškolskim i naučnoistraživačkim institucijama**. Programom se subvencionira zapošljavanje 200 mladih asistenata u visokoškolskim ustanovama i naučnoistraživačkim institucijama na području Federacije Bosne i Hercegovine. Ciljevi ovog programa su višestruki, ali u prvom redu to je zapošljavanje mladih koji su u toku školovanja postigli odličan rezultat, njihovo zadržavanje u zemlji i pomoć fakultetima i institutima da se kadrovski ojačaju radi bolje primjene Bolonjske deklaracije. Prvobitno je vrijeme sufinansiranja po ovom programu bilo 12 mjeseci, ali je kasnije produženo na 36 mjeseci. Postoji nekoliko razloga zbog čega je došlo do ovog produženja: izbor u zvanje asistenta najčešće traje tri godine; asistenti imaju obavezu da pohađaju postdiplomski studij koji traje dvije godine, te da urade magistarski rad, čime stječu uvjete za izbor u više zvanje; ostavljeno je dovoljno vremena da nadležna ministarstva odobre sredstva iz budžeta za ove asistente. Produženjem vremena sufinansiranja došlo je do izmjena u pogledu obaveza prema poslodavcima

jer imaju obavezu da sa sufinansiranim osobama zaključe ugovore o radu na neodređeno vrijeme. Visina subvencije je 800 KM mjesečno po asistentu, s tim da je obaveza poslodavaca da asistentima isplaćuju plaće u skladu s unutrašnjim aktom ustanove, odnosno da sufinansirani asistenti imaju iste plaće kao i već zaposleni asistenti. Naime, većina fakulteta i naučnoistraživačkih institucija pored redovnih budžetskih sredstava imaju i vlastite prihode koje ostvaruju po različitim osnovama (vanredni, paralelni, postdiplomski studij, projekti i sl.). Tako se plaće zaposlenih najčešće sastoje od budžetskih i vlastitih sredstava. Ova obaveza koja je definirana ugovorom između visokoškolske odnosno naučnoistraživačke institucije, s jedne strane, i Federalnog zavoda za zapošljavanje, s druge strane, ispoštovana je gotovo u potpunosti. Nažalost, ipak dva fakulteta, sa značajnim vlastitim prihodima, nisu ispoštovala odredbe ugovora jer su od subvencija vršili uplatu doprinosa, a ostatak davali kao plaću u iznosu od oko 470 KM, što je manje od plaća radnica na održavanju čistoće u ovim ustanovama. Također, ovaj program uključuje i novčanu pomoć za postdiplomski studij u iznosu od 2000 KM i on se uplaćuje visokoškolskoj ustanovi u kojoj sufinansirani asistent pohađa postdiplomski studij nakon isteka prve godine sufinansiranja.

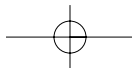
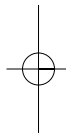
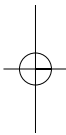
Pored ovih programa, Federalni zavod za zapošljavanje u saradnji s kantonalnim službama za zapošljavanje i drugim subjektima poduzeli su i druge aktivne mjere. Tu svakako treba spomenuti sljedeće mjere:

- Obuka koja uključuje prekvalifikaciju ili dokvalifikaciju nezaposlenih osoba s ciljem stjecanja novih znanja, vještina i zanimanja a radi lakšeg zapošljavanja;
- Obuka već zaposlenih radnika s ciljem usavršavanja znanja i stjecanja novih vještina a radi zadržavanja radnog mjesta;
- Podrška za samozapošljavanje u poljoprivredi, agro-biznisu i maloj privredi;
- Javni radovi kojima se žele mobilizirati na privremenim ili povremenim poslovima određene osjetljive socijalne kategorije nezaposlenih osoba na izvođenju javnih radova od općeg interesa itd.

Nažalost, i pored niza različitih aktivnosti i mjera, a s osnovnim ciljem smanjenja nezaposlenih osoba, njihov broj uslijed naprijed spomenutih uzroka i dalje raste.

Literatura

- Milosavljević, M. (2003) *Devijacije i društvo*, Draganić, Beograd
- Lakićević, M. (2001) *Socijalni razvoj i planiranje*, Fakultet političkih nauka Beograd, Čigoja štampa, Beograd.
- Lakićević, D. (1991) *Socijalna politika*, Savremena administracija, Beograd.
- Marković, D. (1999) *Sociologija rada*, Savremena administracija, Beograd.
- Puljiz, V. et al. (2000) *Sustavi socijalne politike*, RSP, Zagreb.
- *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih osoba*, Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine br. 22, 6.4.2005.
- *Zakon o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih osoba*, Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine br. 41, 2.10.2001.
- Buljubašić, S. (2004) *Izveštaj u okviru projekta Opservatorij za promociju i zaštitu prava maloljetnika u Bosni i Hercegovini*, Amici dei bambini, decembar 2004.
- Grupa autora, *Izveštaj o humanom razvoju*, UNDP, Ekonomski institut Sarajevo, 2002.
- *Izveštaj o radu u 2006. godini*, Federalni zavod za zapošljavanje, Sarajevo, februar 2007.
- *Priručnik o mjerama za poticaj zapošljavanja*, Federalni zavod za zapošljavanje, decembar, 2004.
- Grupa autora (2002) *Tranzicija socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini*, Nezavisni biro za humanitarna pitanja IBHI – BiH, Sarajevo
- Program zapošljavanja u Federaciji Bosne i Hercegovine 2006-2010, Federalni zavod za zapošljavanje Sarajevo, decembar, 2005.

82.09 S. Kulenović

Sanjin Kodrić

**DJELIDBA SKENDERA KULENOVIĆA I KULTURA
PAMĆENJA JUGOSLAVENSKOG SOCIJALIZMA**

**SKENDER KULENOVIĆ'S *DJELIDBA* (TAKING SHARE)
AND THE CULTURE OF MEMORY
OF YUGOSLAV SOCIALISM**

Sažetak

Studija nudi književnohistorijsko razumijevanje komedije Djelidba (1947) Skendera Kulenovića, svojevremeno ideološki spornog dramskog teksta, i njezine recepcije unutar konteksta kulture pamćenja jugoslavenskog socijalizma. Polazeći iz metodološke pozicije teorije kulturalnog pamćenja te poststrukturalističkog „povratka historiji“, prije svega američkog novog historicizma, autor razmatra status komedije prema naročitoj poetici jugoslavenskog socrealizma, široj društveno-kulturalnoj situaciji kako njezine produkcije tako i njezine recepcije, kao i s obzirom na metodološke pretpostavke mahom bosanskohercegovačke književne kritike u uvjetima manje ili više snažnog ideološkog utjecaja nekadašnjeg jugoslavenskog režima. Razumijevajući književnost kao veoma važan sastavni dio kulture, ili kao jedan od njezinih središnjih diskursa, autor posebnu pažnju posvećuje različitim procesima kulturalne razmjene, naročito istražujući odnos između književnosti i proskriptivne kulturalne i društvene moći.

Ključne riječi: *dramsko djelo Skendera Kulenovića, bosansko-hercegovačka/bošnjačka drama 20. stoljeća, jugoslavenski soc-realizam, kulturalno pamćenje*

Summary

This study offers a literary-historical understanding of Skender Kulenović's comedy Djelidba (1947), an ideologically controversial

dramatic work in its time, and its reception within the context of the culture of memory of Yugoslav socialism. Starting from the methodological position of the theory of cultural memory and the post-structuralist 'turn to history', first of all American new historicism, the author discusses the status of the comedy in regard to the particular poetics of so-called Yugoslav 'socialistic realism', the wider socio-cultural situation of both its production and its reception, as well as the methodological presumptions of mostly Bosnian-Herzegovinian literary criticism under the more or less powerful ideological impact of ex-Yugoslav socialistic regime. Understanding literature as a very important constituent of culture in its entirety or as one of its central discourses, the author pays special attention to different processes of cultural exchange, particularly exploring the relation between literature and proscriptive cultural or social power.

Key words: *Skender Kulenović's dramatic opus, the 20th century Bosnian-Herzegovinian / Bosniak drama and theatre, Yugoslav socialistic realism, cultural memory*

I

Iako posezanje za historijom nije – prema vrlo uvjerljivoj argumentaciji V. Bitija – samo balkanska osobitost (usp. Biti, 1994a), činjenica jeste da bi se bošnjačka, pa tako i ukupna integralistički shvaćena bosanskohercegovačka književnost 20. stoljeća, dala uveliko (mada nikako i u cijelosti) opisati kao literatura priče o prošlosti ili kao literatura pamćenja¹, a slična opaska primjenjiva je, jednako tako, i na ostatak književne produkcije u nekadašnjoj Jugoslaviji tokom prethodnih stotinjak godina, ali i prije. Povijesna pripovijest tako je bitno obilježje proznog, pjesničkog i dramskog u

¹ O teorijskom konceptu kulturalnog pamćenja, inače jednom od nekoliko različitih metodoloških polazišta ovog rada, usporediti prije svega knjigu *Das kulturelle Gedächtnis* (2002) J. Assmanna, jednog od najznačajnijih autora u ovom danas vrlo utjecajnom teorijskom području. Knjiga je dostupna i u izuzetno uspjelom bosanskom prijevodu sarajevskog germanista V. Preljevića (usp. Assmann, 2005).

bošnjačkoj te bosanskohercegovačkoj književnosti, bez obzira na to je li riječ o književnosti prosvjetiteljskog, artističkog (esteticističkog) ili, pak, semiotičkog poetičkog modela, kako se već izvjesno vrijeme u maniru književnoznanstvene semiotike i kod nas često uspostavlja makrostrukturalna klasifikacija dvadesetostoljetne književnosti.² Razlog tome – kako dalje pokazuje Biti – osim u imanentno evropskoj ideologiji prosvijećenosti i njezinu kultu pregnuća „u ime obična čovjeka“, valja tražiti, između ostalog, i u ideji da su evropske te otud i južnoslavenske kulture „gradile [...] svoj nacionalni identitet (nasilnim) razgraničavanjem u odnosu na susjedne nacije“, tim prije što ispada da „svako uspjele utemeljenje identiteta sadrži sjećanje na povrede i odricanja“, te da „svaka samoodređujuća integracija *per definitionem* uključuje prekid stanovite interakcije“, pa tako, tragom suodnosa s poviješću, i „stvaranje neprijateljskih likova“ (*Ibidem*, 132).

Međutim, nije samo ovako apstrahirana takozvana kultura pamćenja ono na čemu se temelji povratak historiji u bošnjačkoj / bosanskohercegovačkoj književnosti te literaturama nekadašnjeg socijalističkog „slavenskog juga“. I, naime, althuserovske ideološke državne aparature jugoslavenskog socijalizma dobrahno su zagovarale povijesnost književnosti i kulture (pri čemu je upravo književnost imala status povlaštenog diskursa³), o čijim će intendiranim i

² S obzirom na dobrim dijelom slične i uveliko povezane procese savremene bošnjačke/bosanskohercegovačke i hrvatske književnosti, ideja o navedena tri dominantna modela književne prakse 20. stoljeća u bosanskohercegovačku znanost o književnosti višekratno je posuđivana iz hrvatske akademske zajednice, mahom iz radova C. Milanje, kod kojeg zato i treba tražiti detaljniju njihovu deskripciju (usp. Milanja, 1996, 11-15). Primjeri bosanskohercegovačke primjene ove ideje najčešći su u radovima E. Kazaza, posebno u autorovoj monografiji o bošnjačkom romanu 20. stoljeća (usp. Kazaz, 2004).

³ Iako usputna opaska, ovakvo što nije od malog značaja za razumijevanje složenih suodnosa književnosti i historije u vremenu jugoslavenskog socijalizma, jer će privilegirani položaj književnosti u odnosu na ostale oblike kulturalne djelatnosti (izuzev unekoliko teatarske umjetnosti, koja se dugo vremena prvenstveno smatrala produžetkom literature, kao i, mada znatno manje, filmske) upravo umjetničku književnost odrediti kao temeljni medij pamćenja i posredovanja prošlosti. Zato se na ovom mjestu čini vrlo uputnim spomenuti važno opažanje J. Martinovića, primjenjivo ne samo na usko razdoblje jugoslavenskog socrealizma (do početka pedesetih godina 20. st.), već i na – uz tek manje

uopće poželjnim specifičnostima u bosanskohercegovačkom kontekstu sedamdesetih godina 20. stoljeća vrlo upečatljivo posvjedočiti i zapovijedi tadašnjeg visokog republičkog političko-kulturalnog zvaničnika M. Bogićevića upućene „književniku danas i ovdje“ (usp. npr. Bogićević, 1977a, 75-76), pa tako i ova:

Stoga je, u pristupu kulturnoj baštini, marksistički objektivn, naučni i kritički odnos u istraživanju i prezentovanju nezaobilazan kao polazni i određujući. U stvari, prošlost ne treba gledati očima prošlosti, nego se aktivno odnositi prema toj baštini [...]. Nasljeđe se mora prihvatiti realistički, a to znači i kritički. [...] I u pristupu kulturnom nasljeđu, bratstvo, sloboda, ravnopravnost i jedinstvo naroda i narodnosti, kao sveobuhvatna dimenzija izražena socijalističkim zajedništvom jeste pojam koji se uvijek, dosljedno i odlučno, mora suprotstaviti svim varijantama šovinizma, nacionalizma i unitarizma.

(Bogićević, 1977b, 150-151)

U konstelaciji ovakvih odnosa u ukupnosti bosanskohercegovačke književnosti nakon Drugog svjetskog rata pojavit će se čitav niz autora koji će u svim književnim žanrovima označiti još jedan val insistiranja na povijesno ukotvljenoj organizaciji književnog diskursa, pa će se u bošnjačkoj književnosti u tom smislu istaći, između ostalih, najprije S. Kulenović (poezija, proza, roman, drama i esej), M. Dizdar (poezija), M. Selimović i Ć. Sijarić (proza i roman), D. Sušić i N. Ibrišimović (proza, roman i drama), a potom – istina, na nešto drugačiji način – i mlađi autori i autorice poput I. Horozovića i Dž. Karahasana (proza, roman i drama) te J. Musabegović (roman) i dr., nakon kojih će, u postsocijalističkom

modifikacije – ostatak socijalističke povijesti kulture Jugoslavije: „Realizirajući tako jedno od osnovnih načela poetike socijalističkog realizma, književnost, međutim, nije samo ostvarivala svoj društveni zadatak [...], već se, sociološki promatrano, i sama našla u posebnoj i povlaštenoj poziciji, što je bila posljedica očevidnog precjenjivanja njene društvene uloge i stvarnih mogućnosti. Kao 'inženjer duša' književnik se, htio to ili ne, u izvjesnom smislu i sam našao u položaju koji vlastitim djelom, odričući se prava na individualnost, treba da izražava interese društva, iz čega su proizlazila sva priznanja i povlastice što ih je uživao, ali i njegove obaveze“ (Martinović 1975, 424).

razdoblju, uslijediti najmlađa literarna generacija, s opet svojim književnim svjedočenjem, i to o, uglavnom, nedavnoj prošlosti, najčešće u vezi s agresijom i posljednjim ratom. No, sve to, na drugoj strani, ne znači da su koncepcije te konstrukcije i pragmatičke funkcionalizacije povijesti u opusima ovog širokog autorskog niza uvijek izjednačive, često su, štaviše, bitno različite, pa katkad jedina njihova tačka presjeka postaje tek manje ili više vidno problematiziranje ili barem otklon od socijalističkom vlašću zadane revolucionarne historijske svijesti, osim u slučaju najvećeg dijela književnosti pisane u godinama neposredno nakon NOB-a.

II

Slična situacija usmjerenosti na historiju karakterizira i stanje bosanskohercegovačke književnoznanstvene misli te prakse u uvjetima gotovo pola stoljeća dugog državnog/samoupravnog socijalizma kao vladajuće društveno-političke doktrine, jer se prije demokratskih promjena tokom devedesetih godina 20. stoljeća jedan, nipošto beznačajan, dio ovdašnje akademske zajednice neće intenzivnije i bez zadržke uključiti u širom evropskih književnih studija odavno prisutno i aktuelno karakteristično prestrukturiranje tradicionalne književnoznanstvene hijerarhije, u kojoj upravo povijesti književnosti pripada posebno mjesto (usp. npr. Biti 1994b, 5). Odnosi se to na oba njezina vremenski susljedna modela u ovom razdoblju, a to su socrealistički, tokom prvih godina nakon Drugog svjetskog rata, čiji je temeljni aksiološki kriterij bilo poštivanje marksističke teorije odraza te ostvarivanje partijnosti, odgojnosti, narodnosti i tipičnosti u svjetovima književnog artefakta (usp. npr. Mataga 1987, 139), i onaj kasniji, znatno moderniji i ideološki manje rigidni, ali možda još više sklon historiziranju. Jer, uprkos pokušajima institucionaliziranja teorije interpretacije kao potencijalno dominirajućeg oblika književnoznanstvene prakse i tzv. interpretacijskom bumu u drugoj polovici pedesetih godina (usp. npr. Užarević 1995), kada se, recimo, u Sarajevu, nasuprot socrealističkoj teorijskoj paradigmi koju je, primjerice, potencirala *Brazda*, osniva znakovito nazvani *Izraz*, „časopis za književnu i umjetničku kritiku“, svojevrsni pandan

zagrebačkoj *Umjetnosti riječi*, historijski pristup književnosti kod nas je sve vrijeme bio i ostao temeljni oblik njezina izučavanja. Takvo što iznova će potvrditi i Z. Lešić, koji će tokom osamdesetih i dalje, a tada u bosanskohercegovačkim i/ili jugoslavenskim okolnostima, s puno prava konstatirati kako je „općenito [...] poznato da se već odavno, svugdje, pa i kod nas, nauka o književnosti ponovno, i uglavnom bezrezervno, shvata prvenstveno kao istorijski studij“ te da se ona, štaviše, „[...] nikad nije ni prestala tako shvatati i da je uvijek imala status povijesne znanosti“ (Lešić, Z. 1985, 7). Njezin teorijski osnov, pritom, bio je i dalje nerijetko marksističko-pozitivistički, mada su vremenom sve češće i sve više bivali prisutni i elementi inovacija iz različitih tada u svijetu modernih teorijskih tendencija.⁴

⁴ Vrlo temeljit prikaz nekada vodeće bosanskohercegovačke književno-znanstvene misli te prakse svojevremeno je ponudio J. Martinović (1975, 419–451), priređivač tematskog broja sarajevskog Izraza posvećenog značajkama onovremenog kritičkog i teorijskog diskursa u savremenoj književnosti BiH. Na tom mjestu dati su i zasebni članci o tada najutjecajnijim i, zapravo, kanonskim predstavnicima bosanskohercegovačke znanosti o književnosti te srodnih disciplina (navedeni ovim redom): I. Focht, A. Šarčević, K. Prohić, Z. Lešić, T. Kulenović, N. Koljević (estetička i književnoteorijska misao), R. Ramić, M. Begić, R. Trifković, I. Fogl, S. Leovac, H. Tahmišćić, M. Bogičević, R. Vučković, N. Petković (književna kritika), I. Kecmanović, S. Nazečić, M. Šamić, M. Selimović, B. Džakula, S. Koljević, B. Milanović, M. Rizvić, H. Kapidžić-Osmanagić, V. Maksimović (književna historija), J. Lešić, V. Balvanović, L. Pavlović, N. Kovač i V. Stojanović (pozorišna i umjetnička kritika). Pritom, jedan dio ovih tekstova pisan je, u izvjesnom smislu, iz neke manje ili više, uvjetno govoreći, preoblikovane neomarksističke perspektive, ili barem uz njezino manje ili veće uvažavanje (mada nipošto i uvijek, štaviše među spomenutim autorima brojni su i oni koji će u ovdašnju znanost uvesti sasvim nove, znatno savremenije principe mišljenja i znanstvene prakse); usp. *Savremena književnost u Bosni i Hercegovini: Panorama kritičke i teoretske misli* (1975). Inače, primjer današnjem trenutku vjerovatno primjerenijeg pristupa čitanju tradicionalne jugoslavenske književnoznanstvene paradigme (istina, na korpusu iz samo hrvatske akademske zajednice) može se naći npr. kod D. Dukića (1995), što je, međutim, mogući poticaj za slično čitanje i u slučaju bosanskohercegovačkog konteksta. S druge, pak, strane, važno je na ovom mjestu spomenuti i dva novija studiozna prijevoda razvoja savremene bosanskohercegovačke/bošnjačke književne kritike i znanosti o književnosti – sintetske radove N. Agića (1998) i M. Džanke (2007).

Pa ipak, sve to ni u kom slučaju neće reći da je onovremena bosanskohercegovačka književna historiografija sve vrijeme i u cijelosti slijedila sveukupne ranije apostrofirane ideološke maksime te izvršavala sve svoje partijske zadatke, naime katkad ih je čak znala i iznevjeriti (iako, u pravilu, dosta oprezno i onda kad je iz nekog razloga imala sigurno „zaleđe“), pri čemu je, međutim, sasvim jasno da, za razliku od većeg dijela književne produkcije, ovakvo usmjerenje nije – čak ni u okvirima propisanim u Bogićeviću *Pristupu posmatranju i prezentovanju kulturnog nasljeđa* – moglo nomotetski institucionalizirano doći do danas dobro znane ideje da „jedinstvenost povijesnog zbivanja isključuje mogućnost njegova konačnog objašnjenja“ (Biti 2000, 106). Jer, nekada prevladavajući model bosanskohercegovačke književne znanosti, iako orijentiran ka historijskom, nije – jednostavno – mogao s većom zakonodavnom sigurnošću zaključiti da se „povijesni događaji uspostavljaju na horizontu otvorene budućnosti te ih stoga, umjesto da budu dani kao zatvorena prošlost, moramo uvijek iznova razumijevati iz jednako otvorene događajnosti vlastita opstanka“, kako to povodom Droysenove ideje prividnosti historiografske objektivnosti konačno zaključuje Biti (*Ibidem*). A kao takva, tradicionalna ovdašnja historija književnosti bila je najčešće uskraćena za mogućnost cjelovitijeg iščitavanja, onog bez ideološke stigme, već apostrofiranih koncepcija, konstrukcija te intendiranih funkcionalizacija povijesti što ih je svojim literarnim univerzumima pred njom stvarala prijašnja ili tada aktualna književna produkcija, pa su izuzeci u tom smislu bili vrlo rijetki, prisutni samo onoliko da potvrde pravilo.⁵

Nešto sigurnija rješenja u ovoj gotovo aporičnoj situaciji nemogućnosti iznalaženja pouzdanijeg metodološkog instrumentarija za pristup složenim suodnosima književnosti i historije nudi tek sistemsko i razgranato institucionaliziranje savremene teorije u postojeći postupak bosanskohercegovačke akademske književne zajednice, počevši posebno od sredine devedesetih godina 20.

⁵ Takva je, npr., bila inače dugo vremena, pa i danas vrlo inspirativna knjiga eseja sarajevskog romanista N. Kovača *Roman, istorija, politika* (1988), posvećena prvenstveno čitanjima domaće prozne književnosti, a javljali su se katkad i drugi, pojedinačni i kraći tekstovi ove vrste, no pisani s mnogo manje ambicija i teorijske informiranosti.

stoljeća, kada dolazi do primjetnijeg (a često i stihijskog) usvajanja – fishovski govoreći – novih interpretativnih strategija te stvaranja novih interpretativnih zajednica. Neke od njih će – poput metodologije Greenblattova novog historicizma i/ili poetike kulture – i dalje ostati živo zainteresirane za povijesna istraživanja književne prošlosti, ali će odlučno odbaciti metodološki *zatvorene* te *monološke* opcije dotad nerijetko dominantne marksističko-pozitivističke književne povijesti i inaugurirati kao svoj osnovni postupak karakteristični poststrukturalistički *dijalog* između *poetike* i *politike* (usp. Lešić, Z. 2003, 75). A time će se konačno desiti i zamjena teksta pređašnje tek tobože *autonomne književne historije* novootkrivenim osviještenim tekstom *heterogenog sistema kulture*, koji je, dakako, sad razumijevan i kao *društveno-historijski proizveden*, ali, isto tako, i kao *društveno-historijski proizvođan*, kao *ovisan o središtu Moći*, no i kao nerijetko tek naizgled afirmativan u odnosu na nj, a zapravo žestoko *subverzivan* (usp. Montrose 1989).⁶ U takvim prilikama stvara se, na kraju, i mogućnost za drugačija sagledavanja vrlo složenih i dotad često proturječno ili, pak, katkad prilično nedosljedno književnoznanstveno tretiranih autorskih ostvarenja, pa čak i čitavih opusa te širih književnih pojava, kakav je slučaj, između niza ostalih, i s djelom Skendera Kulenovića (1910-1978), sasvim sigurno jedne od ključnih figura u bošnjačkoj te uopće bosanskohercegovačkoj književnosti nakon Drugog svjetskog rata. Pritom, Kulenović je u ovom kontekstu interesantniji utoliko više jer je i od onih autora čija je književna sudbina uvjetovana koliko vlastitim književnim i ljudskim opredjeljenjem „toliko i živom, neposrednom stvarnošću jednog burnog vremena, čijim se kovitlacima i bukovima“, kako je sugestivno primijetio E. Duraković, ovaj autor „strasno i odvažno predavao, gonjen nekom neutaživom, gotovo organskom potrebom da u toj životnoj orljavi i lomljavi učestvuje čitavim bićem, sveukupnom životnom i intelektualnom energijom“ (Duraković 1983, 5).

⁶ O metodologiji novog historicizma, tzv. novim književnim historijama te uopće savremenom „povratku historiji“ usp. npr. Kodrić, 2006.

III

Jedan od izazova koji se u prvim godinama poraća nalazio pred Kulenovićem bilo je sučeljavanje upravo s nedavnom jugoslavenskom revolucionarnom prošlošću te s njezinim historijski sudbonosnim smislom za budućnost. S druge, pak, strane nalazio se nedvojbeni sud tog trenutka koji će više od 20 godina kasnije u komediji D. Sušića *Baja i drugovi* (1971) vrlo precizno izraziti unutar-dramski Komesar upozoravajući Pisca: „Pazi, svako umjetničko djelo je ili revolucija ili kontrarevolucija!“, čime je jasno ekspliciran utilitaristički te dogmatski stav poetike i kritike vremena socrealizma u bošnjačkoj / bosanskohercegovačkoj te sveukupnoj južnoslavenskoj / jugoslavenskoj književnosti i kulturi (usp. Lešić, J. 1991, 5). U takvoj situaciji, koja nije poznavala istančani osjećaj za suptilnu varijaciju ove alternative, pojavila se i *Djelidba* (1947) S. Kulenovića, druga po redu autorova komedija (i uopće drugi piščev dramski tekst), napisana tragom uspjeha prethodno naručene književnopropagandne jednočinke *A šta sad?* (1945).⁷ No, za razliku od potonje aktovke, Kulenovićeva *Djelidba* doživjet će potpuni poraz: ova „komedija u dva čina“ izvedena je samo jednom, premijerno, 5. 2. 1948., kada

⁷ Aktovka *A šta sad?*, poput, npr., jednočinke I Miloš ide na izbore (1946) E. Petrovića te još jednog broja agitatorskih tekstova druge vrste, autorov je patriotski prilog predizbornoj kampanji za historijski presudne prve poratne jugoslavenske izbore (11. 9. 1945.), a izvedena je u Narodnom pozorištu u Sarajevu (tada: Pozorište Narodne Republike Bosne i Hercegovine) u okviru „predizborne pozorišne večeri“ 8. 9. 1945., u režiji tada uglednog V. Kosića, s ciljem da prikaže da malograđanski i konfesionalistički „reakcionari“ u Novoj Jugoslaviji „predstavljaju samo šačicu jada i ništa više“ (usp. Lešić, J. 1991, 27); dramski tekst objavljen je kasnije, 1946. u Zagrebu, kao samostalna publikacija, nakon čega je preštampan 1947. u Sarajevu, u autorovoj knjizi *Komedije I*, u izdanju Državnog izdavačkog preduzeća BiH „Svjetlost“. O njenom uspjehu, uspjehu sličnih tekstova te njihovu povlaštenom statusu u tadašnjem društvu, kao i o kulturalnoj politici onog vremena, svjedoči i podatak da je za ovo dramsko ostvarenje Ministarstvo prosvjete Narodne republike Bosne i Hercegovine autoru S. Kulenoviću dodijelilo novčanu nagradu u iznosu od 15.000 dinara, te da su slične nagrade dodjeljivane za druga ideološki podobna kulturno-prosvjetna djela (usp. Anonim 1948a, 82–83).

će pred 705 gledalaca biti izviždana,⁸ dok će – u znak protesta prema zbivanjima na sceni, uz lupnjavu vrata na ložama – društveno-politički zvaničnici iz gledališta napustiti izvedbu, i tako već u startu zapečatiti sudbinu jednog dramskog teksta; Kulenović će mu se, nakon dugog vremena vlastite te kritičke šutnje, vratiti tek desetak godina kasnije, kada će se ovaj put u, iz republičkog središta izmještenom, mostarskom izvođenju komedija pojaviti u tri čina, autocenzurirana i politički „popravljena“, barem na prvi pogled, ili kako se barem vjerovalo (20. 5. 1957.).

Sjećajući se upravo ove, po Kulenovićevu komediju kobne februarske noći, J. Lešić, tada djetinje začuđeni historijski svjedok jednog dramskog debakla, a mnogo godina kasnije ugledni historičar ovdašnje dramske književnosti i teatra, upitao će se, vjerovatno među prvima na ovako otvoren način, o razlozima dugogodišnje šutnje povodom Kulenovićeva dramskog opusa, „da li je – naime – to ćutanje s razlogom?“ (Lešić, J. 1983 [1998], 221) A takvo što,

⁸ Podatak o broju izvođenja te gledatelja u članku Osvrt na pozorišnu sezonu 1947/48, objavljenom u sarajevskoj Brazdi 15. 9. 1948., donosi I. Samokovlija (tadašnji urednik ovog časopisa). Međutim, sumarno navodeći drame i opere izvođene u sarajevskom pozorištu tokom protekle sezone, Samokovlija ne objašnjava razloge prijekida igranja Kulenovićeve Djelidbe, već općenito konstatira: „Sa malim izuzecima sve ove drame i opere koje su bile na repertoaru imale su dovoljan broj repriza, a ukoliko ih nisu imale to je stoga što su davane pri kraju sezone“ (Samokovlija 1948, 697). Jasno je, naravno, da se ova tvrdnja ne može odnositi na Kulenovićevu komediju jer je ona postavljena na scenu u februaru, što je dovoljno daleko od završetka pozorišne sezone, ali takvo što otvara mogućnost za jednu zanimljivu i važnu pretpostavku. Moguće pitanje, naime, jeste da li nespominjanje spornog slučaja Djelidbe znači samo neko lično Samokovlijino ustezanje od oštih ideoloških optužbi, sukoba i obračuna (što je, međutim, u onovremenim prilikama kolektivne svijesti vrlo malo vjerovatno, gotovo nemoguće kod nekog ko je na čelu nekog javnog glasila, ali i uopće) ili je, pak, možda riječ o zapravo ispunjavanju neke i nečije visokorangirane direktive, smjernice, sugestije i sl. da se cjelokupni skandalozni slučaj Kulenovićeve Djelidbe smiri, pa čak i zataška (što je, naravno, vjerovatnije). Jer, ne treba zaboraviti da je S. Kulenović u ono vrijeme bio partizanski oficir i priznati revolucionar, direktor drame sarajevskog Pozorišta Narodne republike Bosne i Hercegovine (1945-1947) te uopće vrlo ugledna i utjecajna ličnost tadašnjeg kulturnog i društveno-političkog života u BiH i Jugoslaviji. I ova mogućnost, dakako, mnogo govori o ovdašnjoj nekadašnjoj književno-kulturalnoj politici.

sve zajedno, *Djelidbu* će uvrstiti u niz onih tekstova koji i dalje postavljaju pitanja o konačnom položaju ovog, ali i ukupnog autorova djela u kulturi jugoslavenskog socijalizma, pa tako i njezinu uobličanju povijesti,⁹ ali koji, isto tako, daju priliku za savremenu i, u ovom slučaju, istovremenu analizu historijske i uopće literarno-epistemološke svijesti obaju poratnih književno-znanstvenih modela u uvjetima kulture pamćenja državnog te samoupravnog socijalizma u nekadašnjoj Jugoslaviji. U Kulenovićevu slučaju na vrlo indikativan način sučeljavaju se, naime, jedan gotovo zaboravljeni, a kasnije prerađeni ideološki sporni književno-teatarski tekst, njegova negativna sorealistička kritika iz četrdesetih i nešto drugačija kasnija jugoslavenska književna historija, iz razdoblja do devedesetih godina 20. stoljeća.

IV

Sama prva, dvočina verzija Kulenovićeve *Djelidbe*, priča je iz posve nedavne bosanskohercegovačke i jugoslavenske prošlosti

⁹ U oveću skupinu Kulenovićevih književnih radova koji su zorni pokazatelji autorova složenog, često ambivalentnog, mada ne i politikantski prevrtljivog odnosa spram svojevremeno vladajuće jugoslavenske socijalističke ideologije može se ubrojiti čitav niz tekstova. Između ostalih, to su tokom Drugog svjetskog rata napisane i (pro)slavljene poeme Stojanka majka Knežopoljka (1942) i Ševa (1943) te u istom razdoblju nastala, a tek nakon Kulenovićeve smrti objavljena, prešućena poema s „natruhama orijentalizma“ Na pravi put sam ti, majko, izišo (1981), a potom nekada, kao i dvije ratne poeme, gotovo do razine socijalističkog književnog kanona uzdignuta također ratno-partizanska Pisma Jove Stanivuka (1942-1945). No, na sličan način jednako je zanimljiva, uz spomenutu aktovku A šta sad? te komediju Djelidba, i satirična igra Zbor derviša (1950), teatarska adaptacija istoimene godinu mlađe satirične poeme (1949), kao i jednočinka Večera (1947), također prešutno zabranjena i nenadano s pozorišnog repertoara skinuta komedija. Na kraju, uz čitav niz proza i eseja, ovdje bi trebalo uzeti u obzir i bitno drugačije intoniran autorov roman Ponornica (1977), u vrijeme objavljivanja u najjužoj konkurenciji za dobivanje nekada ugledne Ninove nagrade za jugoslavenski roman godine, što se, međutim, nije desilo – prema nekim pokazateljima – i iz razloga koji ipak nemaju previše dodirnih tačaka s imanentno književnom vrijednošću, ali, dakako, imaju s potencijalnim političko-kulturalnim subverzivnim značajkama ovog književnog teksta (povratak historijskoj traumi bošnjačko-muslimanskog nacionalnog korpusa), nepoželjnim u antinacionalnoj i antikonzervativističkoj ideologiji socijalističkog panjugoslavenstva.

(odmah poslije antifašističke pobjede i oslobođenja) i u osnovi je slijedila provjerenu matricu nagrađene aktovke *A šta sad?* I ovdje teatarska pozornica nastoji dobiti „karakter mitinga“, a pozorište pokušava postati „vatreni i beskompromisni propagator novih ideoloških tendencija“, pa je i u njezinu postamentu ideja „revolucionarnog socijalističkog preobražaja društva“ (Lešić, J. 1991, 5) te provjerena priča o nazadnosti onog što je vjekovni ovdašnji „zapretani konfesionalni i nacionalni primitivizam“ (Muzaferija 1996, 26). To je u cijelosti odgovaralo partijski zadatom negativističkom predstavljanju „buržoaskih“ i drugih „reakcionarnih snaga“ te sorealističkoj tendenciji da se prikazuju ne toliko zbivanja iz samog rata (jer su ona „iza nas“, već dobivena na bojnom polju) koliko „domaći narodni izdajnici“ i „neprijatelji socijalističkog radnog naroda“ (koje je tek trebalo konačno poraziti), čime je, pak, drama trebala, kako je u *Republici* 1946. savjetovao R. Zogović, ojačati novo društvo „idejnim oružjem“, pokazujući „ljudima kakvi treba da budu i kakvi ne smiju biti“ (usp. Lešić, J. 1991, 5).¹⁰

Pa ipak, *Djelidba* nije bila sorealističko dramsko djelo. U ovoj komičnoj dramskoj priči o raspodjeli „djelidbi“, pomoći u hrani, stoci i drugim potrepštinama namijenjenim narodu u nekom zabitom bosanskom srezu i opustošenom tek minulim ratom, a koja se u toku dramske radnje pretvara u stvarnu djelidbu, podjelu i razdor naroda po ključu sastavnica „nacionalnog trolista“ (što će biti i polazište indikativne ambivalentnosti naslovnog određenja drame), dešava se, isto tako, i posve razvidno odstupanje od načela

¹⁰ Dosta informativan prikaz sorealističkog modela drame i teatra (primjenjivog uveliko i na područje proze te poezije) za bosanskohercegovačku dramsku književnost i pozorište ovog vremena daje J. Lešić, koji usto nudi i u osnovi prihvatljivu tipologizaciju te eksplikaciju „tematskih krugova“ ove dramatike (usp. Lešić, J. 1991, 5-68). Za hrvatsku književnost i teatar takvo što u sažetom obliku načinio je B. Senker (2001, 15-17), pri čemu se i njegova zapažanja mogu vrlo lahko aplicirati i na bosanskohercegovačke prilike, tim prije što su ove dvije književnosti (zajedno sa srpskom i crnogorskom te slovenskom i makedonskom) u vremenu poslije Drugog svjetskog rata i nekoliko desetljeća kasnije činile jedinstveni jugoslavenski književno-kulturalni kontekst. Također, izuzetno koristan izvor informacija o hrvatskoj partizanskoj i poratnoj drami i teatru nudi i zbornik Dani Hvarskog kazališta: Hrvatska dramska književnost i kazalište od predratnih revolucionarnih previranja do 1955. (1983); i ova građa primjenjiva je na šire jugoslavenske prilike ovog vremena.

socrealističke dramatike te pravila teatarskog umijeća onog vremena, kao i očekivanja onda „zdrave“, angažirane kritike. Protagonisti i antagonisti ne pripadaju više – kako je bilo tada uobičajeno – sučeljenim klasama i ne djeluju s „klasnih pozicija“, na pozitivnom polu nije i dalje radništvo, „kojemu pomažu uglavnom omladina i siromašno seljaštvo te poneki ‘napredni’ intelektualac i umjetnik“, niti su se više na negativnoj strani udružili isključivo „trgovci, ‘kulaci’, malograđani, svećenici i redovnici, ‘odnarođeni’ intelektualci, predratni državni činovnici, vojnici, policajci i drugi potpornji predratnog i endehazijskog režima“, pa pojedinačnim dramskim sukobima nije sada u osnovi vječita marksistička „povijesna napetost“, niti se više „protagonist i antagonist moraju obračunati jer je to povijesna nužnost“ (Senker 2001, 15), sve to tim prije što u Kulenovićevoj *Djelidbi* i nema zapravo stvarnog sukoba zastupnika dviju suprotstavljenih ideologija, jedne pozitivne (socijalističke) i jedne negativne („reakcionarne“), kako je to bilo propisano onovremenom kulturalnom politikom te praksom. Štaviše, u drami je unekoliko dovedena u pitanje i očita razlika između revolucionara – koji je u kanonskim djelima redovno „postojan, hrabar, častan, jednostavan, blizak narodu, strog, ali pravedan, asket, altruist, zagledan u budućnost i pripravan na svaku žrtvu“ – i „reakcionara“, koji je, nasuprot tome, u pravilu „kukavica, sebičan, gramziv, prevrtljiv, amoralan, pripravan na to da se odrekne svega i svakoga ako si time može spasiti život i slobodu, hedonist, počesto animalan u željama i prohtjevima, okrutan, nastran“ (*Ibidem*).¹¹ Jer, suprotno svim očekivanjima, Kulenovićeva inače jednostavna dramska priča bitno je drugačija. Ona je naročit kritičko-komični čin predstavljanja aktera nedavno uspostavljene, nove vlasti, pri čemu njezinim

¹¹ Upravo manje-više sve ove ideološke zahtjeve, uz već ovdje spomenute uspjele agitatorske predizborne dramske tekstove S. Kulenovića i E. Petrovića, zadovoljile su drame niza drugih autora, pa tako i Kafanski stratezi (1948) D. Vučinića, I. Mujezinovića i D. Blagojevića, Major Bauk (1950) B. Čopića, Tri svijeta (1951) H. Hume, Špijuni (1952) V. Čerkeza, U zavjetrini (1953) i Bura pred zoru (1956) D. Mažara, Neumoljive strasti (1956) R. Filipovića i dr. Dosta informativan uvid u sadržaj, društveni status i dramaturška obilježja ovih i ovakvih, danas posve zaboravljenih tekstova dao je J. Lešić (1991, 5-39).

literarno-teatarskim svijetom dominiraju žestoko karikirane koristoljubive, upravo gramzive i kriminogene figure malograđanskih i sitnošćardžijskih licemjera, prevrtljivaca i prelivoda te prevaranata (kakvi su članovi „Opštinskog odbora“ – predsjednik Trivun, Anto, Zećiraga, Omer, tzv. Pomoćna Sila, ili bivši muhtar Bećo) ili, pak, nekadašnji gorljivi partizanski borci (sekretar Suljo i Stevan), koji međutim i sami bivaju uvučeni u prljave igre branitelja tobože „nacionalne stvari“ i „svog naroda“, pa i njihove ruke – uprkos pobuni protiv starih smutljivaca i nekoj vrsti pobjede pravde na kraju drame – ostaju zaprljane crnilom „djelidbe“, sitnodušne podvale i međukonfesionalnog nepovjerenja. Zato će i drama kao cjelina, tragom svoje komični olakšane slike dešavanja u novom „narodnom rukovodstvu“, nekadašnju glasovitu revolucionarnu parolu na razini poente zamijeniti novom: „To je nama naša borba dala – nekom slave, nekom kapitala“ (Kulenović, 1947, 42), pri čemu beskompromisno, iako lažno opravdanje za bezočnu otimačinu „narodne muke“ postaje upravo fantom Nacije i međunacionalne mržnje. Njegovo osnovno utemeljenje leži u tek nešto daljoj povijesti, koja općinskim predstavnicima postaje adut za pljačku i ostvarivanje vlastite koristi:

ZEĆIRAGA: [...] Ali, hoćeš li da njima prepustimo ovaj naš hudi svijet? Ne znam jesu li mi gora ova dvojica ili ona dvojica. Gora ova dvojica! Kad već moram ovako lajati, Vlahu, barem, što je na srcu, to mu je i na jeziku. Ali ova dvojica? Šokčinje ti ujeda ispodmukla!

TRIVUN: Ispod onog ste noža vrat politički izvukli! E nećete ispod ovoga, skotinje tursko! Klaču ja vas bez noža!

ANTO: [...] Anto, Vlahu nije vjerovati! Čuj ti samo: doći će jedna glava. I hoće, nemoj misliti da neće! Nama naša, vama vaša! Eto vam tamo vaša i kruna i glava pa nek vam glavari! A mi znamo ko je nama glava. Ali, kad dođe, drukčije ćemo malo nego prvi put, družo Trivune! Braćete vi onda kožu na šiljak!...

(Kulenović, 1947, 18, 47, 49–50)

A kao ovakva, *Djelidba* S. Kulenovića ovaj put, za razliku od autorove aktovke, neće uspjeti ostvariti onaj „marksistički objektivan“ pristup povijesti, gdje „prošlost ne treba gledati očima prošlosti, nego se aktivno odnositi prema toj baštini“. Izostat će ne samo idejna jasnost „svakog lika u političkom i društveno esencijalnom smislu“ nego i zahtijevana partijska reprezentativnost, pogotovo ideja „socijalističkog zajedništva“, pa tako ova drama neće zadovoljiti ni imperativ literarnog izražavanja onog što je „dramatizam nove epohe“, kao što joj neće poći za rukom ni da „afirmira progresivne tendencije društvenog razvoja“ i da u iskonskoj klasnoj borbi „prošlosti i sadašnjosti stoji nepokolebljivo na strani izgradnje [...] budućnosti u današnjim uslovima“, kako je to 1947. ponovo zagovarao tada još uvijek utjecajni Zogović (usp. Lešić, J. 1991, 5), a što će iznova, na svoj način, kao opći strateški književno-kulturalni zadatak, podvući nešto kasnije i Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije.¹² Uostalom, još 1946. J. B. Tito s najvišeg će mjesta u razgovoru s delegacijom Prvog kongresa književnika Jugoslavije¹³ istaknuti, između ostalog, i ovo, a što, opet, neće naći svoje cjelovito ostvarenje u Kulenovićevoj drami:

Htio sam da vam ukažem na još jednu stvar, veoma važnu u literaturi. To je isticanje bratstva i jedinstva naših naroda. Gdje god je to pogodno, treba ga podvući i to nikada neće biti suvišno. To ima vrlo veliku važnost i to je apsolutno potrebno u svakom pogledu. Mi danas formiramo građane nove Jugoslavije. I, u tom radu nisu dovoljne niti dovoljno efikasne samo administrativne mjere. Ima još ljudi sa ostacima netrpeljivosti, mnogi ne vide kakvo mi djelo

¹² Zanimljiv (inače nepotpisan) izvještaj s Kongresa, s posebnim osvrtom na oblike odgovarajućeg literarno-kulturalnog angažmana donosi se na prvim, udarnim stranicama julske-augustovske dvobroja sarajevskog „časopisa za književnost i umjetnost“ *Brazda* (usp. Anonim, 1948b, 509–513). Za uvid u pojedinačna izlaganja s ovog kongresa KPJ usp. Peti Kongres Komunističke partije Jugoslavije: izvještaji i referati (1948).

¹³ Zanimljivo je da se – prema pisanju beogradskog Glasa od 20. 11. 1946. – u sastavu ove delegacije našao i S. Kulenović, i to uz M. Bogdanovića, M. Krležu, I. Andrića, D. Maksimović, R. Zogovića i dr. (usp. Anonim, 1946, 1)

gradimo. [...] A kad smo već kod tog pitanja, htio bih da vam ukažem na još jednu stvar. Treba se truditi da literatura pojedinih republika pripada svim nacionalnostima, da bi se ljudi i na taj način još više međusobno zbratimili i zbližili.

(Tito, 1946 [1982], 405)

U konstelaciji ovakvih odnosa ni najmanje ne čudi svestrana osuda očito ideološki suspektne i heretične *Djelidbe*, niti to da je otpočeta još u toku njezine praizvedbe. Takvo što čak je u onovremenim prilikama bilo sasvim razložan posljedak i posve nužan čin, pri čemu je možda ponajbolji, paradigmatički primjer rane recepcije ove drame svakako onaj iz četrdesetosmaškog februarskog broja sarajevske *Brazde*, časopisa „koji je najpotpunije reprezentirao tadašnji stadij književnosti u Bosni i Hercegovini i njene kritičke i teoretske misli“ (Martinović, 1975, 423).¹⁴

Djelidba je, naime, u cijelosti karnevalizirala historijski ključni način predočavanja socijalističkog društva, depatetizirala ga i temeljito destruirala, pokazavši tako uz njegovo lice i pripadno mu, tek smjehovnom skramom zamaskirano naličje, ali i izvela na vidjelo i u socijalističkoj jugoslavenskoj stvarnosti prisutne himere prošlosti te ukinula mogućnost fingiranja apsolutne vladavine ideje „bratstva, slobode, ravnopravnosti i jedinstva naroda i narodnosti“, koju će jednakim žarom cijelih tridesetak godina kasnije i dalje režimski potencirati Bogićević. I upravo to će već na samom početku svog oštrog kritičkog osvrta na Kulenovićevu dramu istaći tada izrazito agilni *Brazdin* kritičar S. Mićanović, ustvrdivši kako je „Skender Kulenović odabrao [...] kao povod za komediju jednu beznačajnu pojavu našeg društva – ‘Djelidbu’, i time samim smanjio sebi mogućnost da na takvoj osnovi razvije dramu, da pokaže odnose, da pokaže pravac kretanja u našem društvu, da protumači suštinu borbe koja se vodi i ukaže na njene perspektive“ (Mićanović, 1948a, 150). U nizu vrlo strogo iskazanih zamjerki koje se navode u nastavku

¹⁴ Inače, budući ovakva, *Brazda* je izlazila naredne tri godine (do 1951.), kada je vrijeme kraja jugoslavenskog socrealizma označilo i prestanak potrebe za časopisom ove vrste.

Mićanović naročito ističe to da je u Kulenovićevoj drami data „sasvim nepravilna, netačna i neistinita slika stvarnosti“, iako je i ovom autoru posve jasno da su „piscu komedije dozvoljena izvjesna uopštavanja i odstupanja od stvarnosti“ (*Ibidem*, 152). Pritom, ono što je, prema Mićanoviću, krajnje nedopustivo jeste i to da je „pisac smjestio narodni odbor u seosku kavanu“, pri čemu „ta činjenica (odbor u kavani) stvara neograničene mogućnosti komike i pisac se njima, zaista, obilato koristi“, kao i to da su „reakcioneri u odborima, neprijatelji narodne vlasti koji su na ovaj ili onaj način uspjeli da prodru u njene niže organe“, ali – prije svega – posebno je žestoko osuđena činjenica da su „pretstavnici naroda u odborima, istinski borci za narodnu demokratiju“ prikazani suprotno tobože „stvarnom stanju“, jer oni „nigdje i nikad nisu bili tako naivni, tako nemoćni pred mahinacijama reakcionera, oni nisu tako lako nasijedali primitivnim smicalicama narodnih neprijatelja“, štaviše, oni „mada su često bili i nepismeni, nisu tako jednostavno postajali žrtva zabluda i uspješno su se borili protiv reakcije“, dok njihova konačna pobjeda u drami „nije rezultat djelovanja naprednih snaga nego je puka slučajnost“. A „baš ovo“ – nastavlja dalje *Brazdin* kritičar – „daje nam pravo da tvrdimo: Mučno da bi se autor mogao odbraniti od optužbe da njegov umjetnički metod, barem u ovom djelu, nije bio realistički nego naturalistički“, što je, međutim, izrazito opasno s obzirom na mogućnosti društveno-političkog djelovanja teksta, iako bi samom autoru moralo biti jasno da bi njegova drama trebala „kao odraz života postati istovremeno i faktor u tom životu, aktivna snaga koja će u njemu djelovati u određenom pravcu i sa svoje strane ubrzavati proces progresa koji se u našem društvu vrši“. I, zato, zaključit će konačno Mićanović: „Ovako postavljena komedija nije umjetničko djelo“ (*Ibidem*, 150-151)! Štaviše, u dvojbi da li je *Djelidba* sušičevska „revolucija ili kontrarevolucija“, Mićanovićeve se kritika odlučila za ovo potonje.

No ipak, razlog ovog svekolikog i kobnog zastranjenja, kao i odgovor na pitanje „kako je pisac počinio ovu grešku“, Mićanoviću je posve poznat i jasan, a sve se zapravo tiče Kulenovićeve nepoštivanja socrealističke teorije odraza i partijski zadatih principa oblikovanja ma kojeg književno-kulturalnog teksta:

Pošavši od netipične pojave pisac je dao i netipične likove, a to sve moralo je dati komediju koja, uzeta u cjelini, ne odražava stvarnost i čija se sva sadržina iscrpljuje u nagomilavanju komičnih situacija, komičnih riječi i izraza, raznih banalnosti i vulgarnosti. Zaista, izgleda da je pisac, suviše pod impresijom da piše komediju, izgubio svaku mogućnost da shvati stvarne odnose i da ih umjetnički prikaže ističući ono što je bitno i osnovno, dajući tipične likove u tipičnim situacijama, došao do zaključka da će riješiti zadatak ako stvori više komičnih zapleta i kod gledalaca ili čitalaca izazove što više smijeha.

(*Ibidem*, 151)

Sve ovo – jasno je – nije bilo nimalo slučajno, i otud, budući da nije riječ o kakvom pojedinačnom izgredu, ovaj posve tipični skandalozni slučaj Kulenovićeve *Djelidbe* još jednom će pokazati karakter jugoslavenskog socrealističkog književnoznanstvenog modela i njegova načina kulturalnog pamćenja, sad međutim jasnije, u očiglednom kolopletu čitavog niza životnih, društveno-političkih i kulturalnih okolnosti, istaknuvši iznova njegove temeljne značajke, a posebice njegov način doživljavanja svog mjesta u povijesti kao povlaštenog te specifičnosti samooblikovanja slike vlastitog historijskog poslanstva. Jer, burna zbivanja oko kritiziranog i prešutno zabranjenog Kulenovićeve dramsko-teatarskog teksta posve su korespondentna onom što rezolutno prohibira *Uvodna riječ* netom pokrenute *Brazde*, kao da je ovo redakcijsko obraćanje strahovalo od književnih radova kakva je upravo drama ovog autora, ili kao da ih je naslućivalo. U tom, naime, uvodnom tekstu, svojevrsnom programskom proglasu u povodu objavljivanja prvog broja ovog jedno vrijeme vrlo utjecajnog „časopisa za književnost i umjetnost“ (15. 1. 1948.), kao njegov autor javit će se, nimalo slučajno, opet S. Mićanović, koji će, između ostalog, naznačiti i ove ključne a radikalne zadatke te ciljeve koji stoje pred netom osnovanom *Brazdom*:

U našoj narodnoj republici književni časopis ima pred sobom čitav niz zadataka. Možda nigdje kao kod nas nije

potrebno da se organizovano, brzo i efikasno radi na opštem kulturnom uzdizanju naroda. Mi moramo da likvidiramo nebrojeno predrasuda koje žive u glavama naših ljudi, koje su tu još uvriježene i smetaju potpunom oslobođenju našeg čovjeka. Istorija zemlje ostavila nam je u naslijeđe tragove tuđinske vladavine, tragove eksploatatorskih nenarodnih režima kojima nije bilo imalo stalo do toga da učine ma šta na zbližavanju naroda Bosne i Hercegovine koji su vijekovima bili zavađani, huškani jedan protiv drugog i držani u tami najcrnjeg neznanja i kulturne zaostalosti. Ti tragovi moraju biti što prije zbrisani i uništeni. [...] Osim toga, naš književni časopis treba da njeguje i razvija kritiku koja je čist vazduh bez koga nema pravog razvitka književnosti i umjetnosti. [...] Zato je potrebno da se već sada i baš sada razvije naša umjetnička kritika koja će pomoći našoj javnosti da pravilo ocjenjuje napore naših umjetnika, a umjetnicima da se oslobode grešaka, nepravilnih koncepcija i lutanja.

(Mićanović, 1948b, 3-4)

Završetak socrealističkog razdoblja u književnosti, umjetnosti i kulturi BiH te Jugoslavije, u kojem je ovo programsko saopćenje *Brazde*, dakle, vjerno zrcalilo opće literarne i književnoznanstvene tendencije svog vremena, neće, međutim, označiti i njihov nestanak bez svakog traga. Kada se, naime, desetak godina kasnije pojavila prerađena verzija Kulenovićeve *Djelidbe*, rana recepcija izmijenjenog teksta kao da će biti iako stišani, ipak postojani odjek onog ranijeg stava *Brazdina* socrealističkog kritičara, pa će tako, recimo, pozorišni hroničar E. Finci i nešto kasniji tumač Kulenovićeve dramskog djela H. Klajn načelno prihvatiti ironijski i satirični karakter ovog teksta, ali će pokušati otupjeti aktuelnost njegove kritičke oštrice. Prema Fincijevu sjećanju, “komedija *Djelidba* Skendera Kulenovića [...] daje živopisan i satiričan prikaz *jednog trenutka* našeg života odmah po oslobođenju, na jednom uskom, *lokalno ograničenom* području“, pa je ovaj dramski autor „izvukao na svetlost i izvrgao ruglu i kritici“ tek „jedan niz sitnih, svakidašnjih, sporednih ljudskih osobina i navika“, što sve ostavlja

„utisak jednog književnog i pozorišnog anahronizma“ (Finci, 1965 [1998], 265-266). Slično će postupiti i Klajn, umanjujući veličinu Kulenovićeve zadiranja u problem međukonfesionalne netrpeljivosti, pa u eufemističkom opisu *Djelidbe* kaže: „Posle revolucije, narod je najzad u mogućnosti da sam deli dobra kojima raspolaže, ali, razjedinjen, podeljen na tri vere, on je u opasnosti da bude opljačkan od šičardžija koje priželjkuju povratak starog poretka“ (Klajn, 1960 [1998], 270), sugerirajući tako način pravilnijeg i uopće prihvatljivijeg razumijevanja dramskog teksta.

V

I godine 1957., u vrijeme kada je, kao dramaturg Narodnog pozorišta u Mostaru, Kulenović u ovoj teatarskoj kući postavio izmijenjenu i sad, pak, tročinu verziju nekada socrealistički osuđene *Djelidbe*, ovdašnje društveno-političke te kulturalne prilike bile su, istina, nešto manje ideološki oštre, ali su i dalje kao oblik prihvatljivog ponašanja manje ili više bile na snazi karakteristične jugoslavenskoscijalističke partijske skrupule. U razdoblju nakon jugoslavenskog ideološkog zaokreta iz 1948. te, naročito, počevši od kraja pedesetih, kada u ukupnoj, pa tako i dramskoj književnosti BiH, nastupa jedna nova spisateljska generacija te prijelazno doba „između tradicionalnog i modernog“ (usp. Lešić, J., 1991, 69-84), javljaju se, naime, i glasovi kritike upućeni poratnom do krajnosti dovedenom ideološkom dogmatizmu i sveukupnom kulturalnom utilitarizmu, svojevrsni glasovi pokajanja, i to čak s visokih društvenih pozicija. Takvo što potrajat će – ali i jačati – sve do kasnih osamdesetih i prekretničkih devedesetih godina 20. stoljeća, te će se tako opet javiti glas partijske savjesti M. Bogićevića (tada privilegiranog mjestom direktora Instituta za jezik i književnost u Sarajevu), koji će unekoliko priznati očita zastranjenja prošlosti, ali i dalje afirmirati važnost poštivanja ideoloških smjernica što stoje pred književnošću, književnom znanošću te kritikom „u socijalističkom samoupravljanju“:

*Kritika u našem vremenu i prostoru nije samo lični čin,
kao što je bila i jeste u građanskom društvu. Ona, takođe,*

nije niti onaj uniformni odnos kojim se u ime pragmatških ciljeva ustoličavaju dogmatski ili birokratski stavovi, kao što je u etatističkom socijalizmu. Kritika u socijalističkom samoupravljanju ima nov i cjelovit smisao, ostvarujući svoj društveni značaj suštinskim opredjeljenjima u odbrani ljudske slobode i istinskog humanizma, uz antidogmatsko usmjerenje i revolucionarnu utemeljenost na osnovama marksizma. Ta je kritika istovremeno neposredno povezana sa praksom, razvijajući se kao akcija u afirmisanju i stvaralačkoj razradi zajedničkog društvenog opredjeljenja, ali i suprotstavljanju raznim regresivnim tezama i opredjeljenjima.

(Bogićević, 1986, 302)

Tako su opet književnost i književna istraživanja imali jasan, ponovo partijski zadatak te ograničenja, jednako kao i uostalom produžena ruka literature – pozorište, kojem će, uz niz drugih situacija, posvetiti pažnju i sam Tito, u obraćanju učesnicima 22. jugoslovenskih pozorišnih igara u Novom Sadu, 1977.:

U socijalističkom samoupravnom društvu sa humanim osnovama, kakve mi izgrađujemo, uloga pozorišta je od posebnog značaja. Pozorište mora biti istinski pobornik progresivne društvene svijesti i humanističkih odnosa prema čovjeku-radniku, njegujući konstruktivnu kritiku onog što koči naš razvitak. A to će moći da ostvari samo ako bude vjerno ogledalo onoga što se u našem društvu zbiva i ako neraskidivim sponama bude povezano sa samoupravljanjem i udruženim radom, kao njihov integralni dio.

(Tito, 1977 [1982], 406)

Sve to, naravno, bio je novi kontekst s kojim se trebao suočiti, i u koji se trebao uklopiti, Kulenovićev povratak sad već zaboravljenoj *Djelidbi*, ali i okvir koji su trebala poštivati buduća književnoznanstvena te kritička ispitivanja kako općenito tako i u slučaju dramskog djela S. Kulenovića.

Pa ipak, ne čini se da je Kulenović uistinu u cijelosti pristao niti na one ranije, socrealističke optužbe protiv njegove kritički osujećene drame, niti na sve zahtjeve novih društveno-političkih okolnosti. Međutim, ne čini se, isto tako, ni da je kasnija bosansko-hercegovačka, još uvijek barem jednim dijelom pozitivističko-marksistički utemeljena književnohistorijska paradigma, s tek manje ili više prisutnim savremenim inovacijama, bila u prilici da potpunije eksplicira opseg i karakter Kulenovićeva povratka ovom spornom dramskom tekstu, uvjereni i dalje da je u slučaju prerađene verzije *Djelidbe* riječ primarno o piščevu autocenzorskom vraćanju i, prije svega, ideološkom poboljšanju nekada potajno zabranjenog književno-teatarskog teksta.

VI

Pri priređivanju druge, tročine verzije *Djelidbe*, koja je, pak, sad, zbog vremenskog pomaka, o poslijeratnoj socijalističkoj prošlosti BiH te Jugoslavije govorila kao o nešto daljoj povijesti, Kulenović kao da je iskoristio lagahno otopljenje društveno-političke klime aktuelnog trenutka, posebice naročite ideološke procjepe što ih je omogućila relativna sloboda kritike nekadašnjeg „socijalističkog etatizma“ i jasnog principijelnog suprotstavljanja prijašnjim „raznim regresivnim tezama i opredjeljenjima“, odnosno uopće ponuđena prilika „humanosocijalističke“ kritike „onog što koči naš društveni razvoj“, pa će novonastala inačica drame doživjeti nedvojbene izmjene u odnosu na svoju prethodnicu, ali i izvjesni kontinuitet.

Razlika što se tiče, kako je vrlo studioznom analizom primijetila i onovremena književna znanost, „dok je u prvoj verziji prevaga bila na strani verbalne komike, u drugoj je primjetno nastojanje da se razigra situacija i zaplet, što normalno dovodi do dominacije vodviljskog raspoloženja“, dodan je prolog i epilog te potpuno iznova napisani treći čin, gdje će se ispostaviti „u *komičkom prepoznavanju* da je i *djelidba izmišljena*: roba koja je stigla otišla je graditeljima omladinske pruge kojima je bila i namijenjena“ te je tako „‘humorno društvo’ ostalo ‘kratkih rukava’ – ismijano i kažnjeno“ itd., pri čemu se, prema mišljenju ondašnjih tumača

Kulenovićeve *Djelidbe*, desilo i ono što je nazvano „suštinskim izmjenama u odnosu na društveno-idejni plan komedije“. Idejom o isključivo takvim prilagodbama J. Lešić, međutim, objasniti će činjenice da je pisac „komediju vodviljski olakšao“ i „smanjio njenu prvobitnu oštrinu i otvorenost i tako eliminisao onaj završni ‘mučni’ utisak“, kao i to da „umjesto članova opštinskog Odbora, znači predstavnika ‘narodne vlasti’, djelidbu sad predvodi ‘djelidbena komisija’, ustvari jedna [...] samo za tu priliku izabrana grupa ljudi“ te da su u prerađenoj verziji autorove drame korigirane i „ublažene“, kako se kaže, „na mnogim mjestima one opasne ‘oštrobridne’ invective koje su razobličavale kasablijski konfesionalni mentalitet njegovih junaka“ u prethodnoj inačici i sl. (Lešić, J., 1983 [1998], 236-238), pa će odatle uslijediti konačni zaključak ovog historičara dramske književnosti i teatra u BiH:

U pojedinim dijelovima ove druge verzije [...] izgleda kao da je u pitanju neki drugi, novi i nepoznati autor, manje opor i racionalan, manje satirično ubojit i gorak, a više radostan i blagonaklon, vedar i mediteranski nasmijan. Riječju, u novoj Djelidbi više je svetkovine (smijeha) nego razmišljanja (ironije).

(Ibidem, 236)

Pa ipak, uzme li se ozbiljnije u razmatranje i ono što je preostalo iz ranije verzije *Djelidbe*, kao i cjelokupan aktuelni, nešto drugačiji kulturalni kontekst, te činjenica da je u ovom Kulenovićevu povratku nekadašnjoj drami i dalje u pitanju taj *isti* tekst, konačni zaključak mogao bi biti unekoliko drugačiji, ili barem malo manje decidan i zatvoren. Jer, Kulenović kao da je iskorištavao, isprobavao i propitivao s državnog vrha obnarodovanu „narodnu demokratiju“ te otvorenost „socijalističkog samoupravnog društva sa humanim osnovama“ i njegovu spremnost da „pozorište mora biti istinski pobornik progresivne društvene svijesti“, pa je otud unekoliko čak i insistirao na vezi s prijašnjom verzijom *Djelidbe*. Tako će, između ostalog, inovirani tekst u mostarskom pozorištu ponovo na scenu postaviti reditelj nekada sporne drame V. Kosić, i ovaj put će scenografija biti konfesionalno

amblematična, sad možda još više, jer će umjesto piščeva brata slikara H. Kulenovića, ovaj zadatak preuzeti odrješiti i jetki karikaturist Z. Džumhur, „praveći jedan dekor u stilu orijentalnog liciderskog kolača, simbolizovano trolisnim znamenjem: pravoslavnom, katoličkom i muhamedanskom bogomoljom“ (Finci, 1965 [1998], 265), što će sve iznova na skandalozan način zavrtjeti priču o našem „zapretanom konfesionalnom i nacionalnom primitivizmu“. Takvo što, pritom, bit će, možda, sad još i više naglašeno jer će u drugu verziju ubačenim folklorno obojenim prologom i epilogom kahvedžije Tufka, tim svojevrsnim okvirom dramske radnje, Kulenovićeva dramsko zbivanje poprimiti ne samo „legendarni karakter“, kako je to prepoznao Finci (*Ibidem*, 266), nego i karakter somnambulnog priviđenja, a otud i mogućnost izazivanja čak i jeze. A u takvoj situaciji neće samo Kosićeva režija mostarske predstave zadobiti elemente karikature te groteske, što uočava J. Lešić (1983 [1998], 239), već će se to podjednako odnositi i na Kulenovićev preinačeni dramski tekst, gdje će se prepoznatljivosti karikaturalno-grotesknog uočiti posebno na razini problematiziranja nacionalno-konfesionalnog određenja dramskog lika u specifičnim, zadatim okolnostima partijsko-ideološki sasvim jasno proklamiranog anacionalizma i akonfesionalizma:

POMOĆNA SILA: [...] Ovo je uvrida, ovo je bezobrazna rana zadana nam u srce šovinizma! [...] Ovo je nečiji smrtonosni upljuvak, ovo je provalija, pod jedinstvenim bratstvom ove Komisije minirana! Za ovo se, druže Stevo, odgovara pred uhom i slovom novoizašlih zakona!

(Kulenović, 1983, 61)

Svim ovim, Kulenovićev odnos prema u drami tretiranoj ranoj bosanskohercegovačkoj i jugoslavenskoj socijalističkoj povijesti mijenja se, ali ne nužno isključivo u smislu njezina ideološki prikladnijeg razumijevanja i prikazivanja, kako su očekivali ili vjerovali tumači korigirane *Djelidbe*. Naprotiv, druga verzija ove komedije još više je karnevalizacijski ruspasna i raskošna, a njezino deheroizacijsko, depatetizirajuće te uopće destruirajuće kritičko viđenje povijesnih zbivanja još je oštrije, bez

imalo naznaka obnovljene i uopće postojanije vjere u povijesnu utemeljenost i životnu raširenog „bratstvojedinstvujućeg“ koncepta. Istina, drama je sad ispunjena s nešto manje očite i posve neprikrivene povijesno nataložene te sasvim nerafinirane međukonfesionalne i međunacionalne mržnje, ali je, s druge strane, njezin kritički ton čak sveobuhvatniji i univerzalniji. Možda i zato jer je utoliko bliže karikaturi i groteski, inače veoma stranoj pojavi na poslijeratnoj socijalističkoj pozornici (usp. Batušić, 1983), a svakako zato što – potpuno suprotno Fincijevu pokušaju deaktuelizacije te za razliku od nedvojbenog Lešićeva tumačenja – kod Kulenovića sad izmijenjene „one opasne ‘oštrobridne’ invective koje su razobličavale kasablijski konfesionalni mentalitet njegovih junaka“ nisu, zapravo, primarno tek ublažene već su, naprotiv, prije svega mjesno-vremenski delokalizirane te departikularizirane. A tako njihova kritička oštrica nije u cijelosti neutralizirana, nego je, sasvim nasuprot, dobila mogućnost da traje i dalje te da znači i više, pa stoga drama nije u konačnici izgubila ono za što ju je nekad, u prvoj njezinoj verziji, optuživao jugoslavenski socrealistički književnoznanstveni model, štaviše takvo što se na naročit način i pojačalo. No ipak, paradoksalno na prvi pogled, kako primjećuje i J. Lešić, „druga verzija *Djelidbe* više nije izazivala ni otpore ni zabrane – barem ne javne“ (Lešić, J. 1983 [1998], 240).

Pokuša li se odgovoriti kako je to moguće, Lešićevo objašnjenje da su „istina, i vremena bila drukčija“ (*Ibidem*), iako posve logično u njegovu čitanju (ali možda i donekle smišljeno *cum grano salis*), ne čini se sasvim uvjerljivim. Jer, i ovo vrijeme u povijesti bošnjačke / bosanskohercegovačke književnosti, ali u širim južnoslavenskim / jugoslavenskim prilikama, uprkos izvjesnim poboljšanjima, bit će upamćeno i kao vrijeme i dalje zabranjivanih ili barem anatemiziranih knjiga, osuđivanih ili nenadano s pozorišnih dasaka skidanih teatarskih predstava i sličnih ideoloških progona ili izopćenja u različitim sferama kulture i društveno-političkog života, a sve to tim prije što će tek nešto kasnije u odnosu na mostarsku premijeru prerađene *Djelidbe*, tokom prve polovine šezdesetih godina 20. stoljeća, sudbinu sličnu ranijoj verziji ove autorove komedije doživjeti i također idejno suspektna Kulenovićeve

drama *Svjetlo na drugom spratu* (1959). Naime, kako zapaža i J. Lešić tragom opaske N. Miličevića, ova drama (inače posljednji teatarski pokušaj S. Kulenovića) bit će uvrštena u repertoar dvadesetak pozorišta u Jugoslaviji, „ali, na vijest da neće biti igrana ni u Beogradu ni u Zagrebu, ni u jednom nije došlo do prikaza ovog teksta“ (usp. *Ibidem*, 220).¹⁵ Čini se, zato, nešto više mogućom jedna druga, zanimljiva pretpostavka, koja će k tome reći nešto više i o Kulenovićevoj *Djelidbi* u obje varijante, ali i o nekadašnjoj bosanskohercegovačkoj te jugoslavenskoj književno-historijskoj paradigmi i njezinim pretpostavljenim oblicima historijskog sjećanja.

Posve prihvatljivom izgleda, naime, mogućnost da je u slučaju obje verzije *Djelidbe* S. Kulenovića riječ o tekstovima koji su, s jedne strane, imali pozitivan, pa i blagonaklonjen te protektivan, a u svakom slučaju dobrohotan odnos prema nekadašnjem jugoslavenskom društveno-političkom sistemu (što, na koncu, dokazuje cjelokupna, socijalistički uzorna Kulenovićeva građanska biografija), dok su, pak, s druge strane, ti isti tekstovi bili i izraz autorove i ljudske i društvenosvjesne potrebe da se ukaže na eventualne uočene manjkavosti sistema koji se prihvata, kojem se služi i kojem se vjeruje, te kojem se, upravo zato, želi svako dobro, pa ga se nastoji unaprijediti ukazivanjem na ono što ga sprečava da uistinu uspostavi „socijalističko samoupravno društvo sa humanim osnovama, kakve mi izgrađujemo“. Takvo što moglo je biti, zapravo, nekom vrstom kreativnog, a otud i nepatvorenog poziva Kulenoviću da u slučaju *Djelidbe*, i prvi i drugi put, ponudi znatno iskreniji i, kako je ovaj autor sasvim moguće vjerovao, korisniji prilog Novoj Jugoslaviji nego što je bio naručeni simplificirani domoljubno-izborni doprinos aktovke *A šta sad?* Kad se već odlučio na uistinu lični stvaralački čin, slobodni okviru vlastite Kulenovićeve misli, oni bez potrebe da se domišljaju režimski poželjne ideološko-političke floskule, tako su – sasvim

¹⁵ Uz ove dvije drame, još jedan Kulenovićev teatarski tekst imat će, blago rečeno, neslavnu pozorišnu sudbinu, a to je Večera, komedija u dva čina, najprije objavljena, zajedno s prvom verzijom *Djelidbe* te s aktovkom *A šta sad?*, 1947. u Kulenovićevoj knjizi *Komedije I*, a praižvedena u Narodnom pozorištu u Beogradu 20. 9. 1948., u režiji M. Đokovića.

vjerovatno – mogli uroditi tekstem koji je, istina, intendirao biti afirmativan, ali koji je, međutim, vrlo lahko mogao imati nesreću da se pročita kao tek i isključivo subverzivan, ne kao „revolucija“, već kao „kontrarevolucija“. Baš u skladu sa zanimljivom davnašnjom misli S. Mićanovića iz *Brazdina* uvodnika da „[...] treba istaći i to da su u istoriji pojedina književna djela često igrala ulogu suprotnu onoj koju su im namijenili njihovi autori – baš zato što su prava književna djela uvijek slika stvarnosti jednog društva, slika koja je budući umjetnička – realistička, a samim tim i kritična i progresivna“ (Mićanović, 1948b, 1). Pritom, kritika koja je proklamirala upravo i ovakvo što nije iskoristila priliku da svoj stav do kraja principijelno realizira i prepozna stvarne nakane Kulenovićeve teksta iz četrdesetih (što će još jednom potvrditi datu sliku ove paradigme), dok će nekadašnje književnohistorijsko recipiranje preinačene verzije *Djelidbe* reći nešto drugo o njezinoj nekad aktuelnoj recepciji i historijski usmjerenom bosanskohercegovačkom književnoznanstvenom modelu do devedesetih.

Kako pokazuje pažljivo, ali ne i ideoloških diskurzivnih produkata nesvjesno čitanje detaljnog i inače nekada uveliko paradigmatskog književnohistorijskog te teatrološkog tumačenja Kulenovićeve dramatike što ga je ponudio J. Lešić, jasno je da je i ova književnoznanstvena paradigma dobrim dijelom podrazumijevala potonju, načelno dosta smislenu Mićanovićevu opasku, pa će Lešić sve vrijeme u svojoj studiji o dramskom stvaranju S. Kulenovića nastojati opravdati i odbraniti ne možda toliko autorovu *Djelidbu* u njezinoj prvoj verziji koliko samog pisca, što već može posvjedočiti naznačeni zaključak ovog historičara dramske književnosti i teatra o suodnosu dviju Kulenovićevih dramskih verzija. Ali, isto tako, bit će jasno i to da je i Lešić, uprkos stalnom naglašavanju razlika između dviju inačica drame, bio mjestimice blizu i misli da sporni autor Kulenović nije ni u drugoj verziji do kraja ispoštovao „savjete“ za budući rad propisane sa strane davnašnje kritičke prosudbe njegova djela. A takvo čitanje, s druge strane, ponudit će mogućnost za druge dvije, konačne ideje o potencijalnom karakteru i statusu nekadašnje bosanskohercegovačke književnoznanstvene misli te prakse ili, pak, njezina kulturalnog pamćenja.

Tragom ovakvih i drugih raspoloživih različitih čitanja Kulenovićeve *Djelidbe*, posebice tragom mogućeg Lešićeva uočavanja, ali neiskazivanja ponovljene subverzivnosti preinačene verzije ovog teksta S. Kulenovića, daje se naslutiti da je ovdašnja književna znanost manje ili više ipak bila stvarno svjesna bogićevićevskih i sličnih načela o „novom i cjelovitom smislu“ kritike u samoupravnom socijalizmu, čak je i držala da bi u principu trebala biti u akciji afirmiranja onog što odgovara „zajedničkom društvenom opredjeljenju“ ili u akciji suprotstavljanja onom što to nije, a što će reći da je i u dubinskom zasnovu ovog još uvijek jednim dijelom pozitivističko-marksističkog modela književne znanosti bila ista ona binarna oponiranost revolucionarnog i kontrarevolucionarnog, kao u vremenu socrealizma, sad samo znatno suptilnija. Međutim, jasno je, isto tako, i da su odstupanja od ovakve ideološke impostacije književnoznanstvene prakse bila realno postojeća, i dešavala su se uglavnom u obliku usmjerenosti književnih istraživanja na ispitivanja unutarnje organizacije teksta: teme, žanra, strukture, njihovih promjena kroz vrijeme i sl., kako to čini i J. Lešić. Iščitavanje teksta *per se*, čak i u historijsko-dijahronijskoj perspektivi, bilo je, naime, svojevrsni alibi i zaštita od obaveze ekspliciranim partijskim proučavanjem limitiranog tumačenja djela književnosti i kulture, bilo recentnih, bilo onih iz prošlih vremena.

No, i tada je, makar i usputno te tek formalno, bilo potrebno na neki način ideološki klasirati i autora čije se djelo tumači, i sam tumačeni tekst, ali i jasno istaći vlastiti ideološki stav, pa to, naravno, čini i Lešić, završavajući svoju nekad dosta smjelu književnohistorijsku apologiju Kulenovića ovako:

Po svemu sudeći, Svjetlo na drugom spratu je Kulenovićeve autobiografska drama iz vremena državnog socijalizma, Agitpropa i zabrane Djelidbe, njegov lični protest, ali i bolno stigmatiziranje. Jer bi i Kulenović, zajedno sa pjesnikom, na kraju mogao reći:

*Mene sve rane moga roda bole,
I moja duša s njima pati i grca.*

(Lešić, J. 1983 [1998], 256)

Upravo i zato, s posve druge strane, treba biti oprezan i pri bitno drugačijim, a svakako izravno ili neizravno režimski naručenim ocjenama i lika i djela kako S. Kulenovića tako i drugih ovdašnjih autora i autorica, kakva je ona što je daje čak i nepatvoreni estet poput M. Begića kad kaže: „Vrijeme je da kritika, i književna nauka, pruži i cjelovito predstavi djelo Skendera Kulenovića. [...] naša je Revolucija u njemu i kroz njegov sudbonosno i historijski progovorila. Revolucionarna se heroika tu cjelovitije no igdje pjesnički utjelovila, izravno u samoj borbi, u jedinstvu pjesnika i borca, poezije i naroda, što je uostalom kroz vijekove bila naša nezavidna sudbina“ (Begić, 1983, 5).

Zato, na samom kraju, bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost, kao i ukupnost nekadašnje južnoslavenske / jugoslavenske književne te književnoznanstvene djelatnosti, nužno traži nova čitanja. Što su vremena bila kompleksnija kad je ta književnost bila pisana i tumačena, to nova čitanja moraju biti zahtjevnija, mada ni ona neće biti konačna.

Literatura

- Agić, N. 1998. Bošnjačka književna kritika od 1945. do 1991. godine: Spona između smisla i oblika. U: Duraković, E. i Rizvanbegović, F. (prir.). 1998. *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – književna kritika (Knjiga VI)*. Sarajevo, 74–104.

- Anonim. 1946. Književnici kod maršala Tita u dane Prvog kongresa saveza književnika Jugoslavije. *Glas.* 20. 9. 1946, V/429, 1.

- Anonim. 1948a. Nagrađeni književnici i umjetnici Narodne republike Bosne i Hercegovine. *Brazda.* 15. 1. 1948, I/1, 82–83.

- Anonim. 1948b. Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije. *Brazda.* 15. 7.–15. 8. 1948, I/7–8, 509–513.

- Assmann, J. 2005. *Kulturno pamćenje*. Zenica. [Prev. V. Preljević]

- Batušić, N. 1983. Redateljska misao između 1935. i 1955.

godine. U: *Dani Hvarskog kazališta: Hrvatska dramska književnost i kazalište od predratnih revolucionarnih previranja do 1955.* 1983. Split, 26–33.

- Begić, M. 1983. Djelo Skendera Kulenovića. U: Kulenović, S. 1983. *Pjesme*. Sarajevo et al., 5–61. [*Izabrana djela*, knj. I]

- Biti, V. 1994a. Posezanje za povijesti – balkanski specijalitet?. U: Biti, V. 1983. *Upletanje nerečenog: Književnost/ povijest/ teorija*. Zagreb, 123–139.

- Biti, V. 1994b. Predgovor. U: Biti, V. 1983. *Upletanje nerečenog: Književnost / povijest / teorija*. Zagreb, 5–6.

- Biti, V. 2000. Stari i novi historizam. U: Biti, V. 2000. *Strano tijelo pri/povijesti: Etičko-politička granica identiteta*. Zagreb, 106–115.

- Bogićević, M. 1977a. Književnik danas i ovdje. U: Bogićević, M. 1977. *Književnost i angažovanje*. Sarajevo, 75–76.

- Bogićević, M. 1977b. Pristup posmatranju i prezentovanju kulturnog nasljeđa. U: Bogićević, M. 1977. *Književnost i angažovanje*. Sarajevo, 147–160.

- Bogićević, M. 1986. Društvena kritika u socijalističkom samoupravljanju. U: Bogićević, M. 1986. *Književnost i politika*. Sarajevo, 302–315.

- *Dani Hvarskog kazališta: Hrvatska dramska književnost i kazalište od predratnih revolucionarnih previranja do 1955.* 1983. Split.

- Dukić, D. 1995. Promišljanje književne historiografije u hrvatskoj znanosti o književnosti. U: Biti, V. Et al. 1995. *Trag i razlika: Čitanja suvremene hrvatske književne teorije*. Zagreb, 13–37.

- Duraković, E. 1983. *Pjesništvo Skendera Kulenovića*. Sarajevo.

- Džanko, M. 2007. Pregled bošnjačke književne kritike u drugoj polovici XX stoljeća. *Ostrvo*. Februar 2007, 6–7, 72–93.

- Finci, E. 1965. Skender Kulenović, Djelidba. U: Muzaferija, G. (prir.). 1998. *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – drama (Knjiga V)*. Sarajevo, 265–266. Kazaz, E. 2004. *Bošnjački roman XX vijeka*. Sarajevo – Zagreb.

- Klajn, H. 1960. Dramsko stvaranje Skendera Kulenovića. U: Muzaferija, G. (prir.). 1998. *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – drama (Knjiga V)*. Sarajevo, 270–280.
- *Književna kritika i marksizam* (ur. S. Lukić et al.). 1971. Beograd.
- Kodrić, S. 2006. Novi historicizam: Književnost u historiji, kulturi i politici. U: Kodrić, S. 2006. *Teorija i praksa novog historicizma (Na primjerima iz književnosti i književnog života BiH)*. Sarajevo, 15–103. [Magistarski rad, Filozofski fakultet u Sarajevu]
- Kulenović, S. 1947. Djelidba: Komedija u dva čina. U: Kulenović, S. 1947. *Komedije I*. Sarajevo, 7–108.
- Kulenović, S. 1983. Djelidba: Komedija u tri čina. U: Kulenović, S. 1983. *Drame*. Sarajevo, 5–103. [*Izabrana djela*, knj. IV]
- Lešić, J. 1983. Drame Skendera Kulenovića. U: Muzaferija, G. (prir.). 1998. *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – drama (Knjiga V)*. Sarajevo, 220–256.
- Lešić, J. 1991. *Dramska književnost, II*. Sarajevo.
- Lešić, Z. 1985. *Književnost i njena istorija*. Sarajevo.
- Lešić, Z. 2003. *Nova čitanja: Poststrukturalistička čitanka*. Sarajevo.
- Martinović, J. 1975. Kritička i teoretska misao savremene književnosti u Bosni i Hercegovini. *Izraz*. 1975, XXXVII/ 4–5, 419–451.
- Mataga, V. 1987. *Književna kritika i teorija socijalističkog realizma: Neki aspekti hrvatske književne kritike u razdoblju od 1945. do 1952. i njihov odnos prema teoriji socijalističkog realizma*. Zagreb.
- Mićanović, S. 1948a. Skender Kulenović: «Djelidba». *Brazda*. 15. 2. 1948, I/2, 150–153.
- Mićanović, S. 1948b. Uvodna riječ. *Brazda*. 15. 1. 1948, I/1, 1–4.
- Milanja, C. 1996. *Hrvatski roman 1945. – 1990*. Zagreb.
- Montrose, L. A. 1989. Professing the Renaissance: The Poetics and Politics of Culture. U: Veaser, H. A. (ur.). 1989. *The New Historicism*. New York – London, 15–36.

- Muzaferija, G. 1996. Predgovor. U: Muzaferija, G. (prir.). 1996. *Antologija bošnjačke drame XX vijeka*. Sarajevo, 7–37.
- *Peti Kongres Komunističke partije Jugoslavije: izvještaji i referati*. 1948. Beograd.
- Samokovlija, I. 1948. Osvrt na pozorišnu sezonu 1947/48. *Brazda*. 15. 9. 1948, I/9, 696–701.
- *Savremena književnost u Bosni i Hercegovini: Panorama kritičke i teoretske misli*. 1975. *Izraz*. 1975, XXXVII/4–5, 419–710.
- Senker, B. 2001. Vrijeme dijaloga nasuprot monologu. U: Senker, B. 2001. *Hrestomatija novije hrvatske drame, II dio, 1941–1995*. Zagreb, 5–36.
- Tito, J. B. 1946. Književnost i bratstvo i jedinstvo. *Izraz*. 1982, LI/5–6, 405.
- Tito, J. B. 1977. Književnost i bratstvo i jedinstvo. *Izraz*. 1982, LI/5–6, 406.
- Užarević, J. 1995. Znanost o književnosti i teorija interpretacije. U: Biti, V. et al. 1995. *Trag i razlika: Čitanja suvremene hrvatske književne teorije*. Zagreb, 13–37.

UDK 82.09 M. Dizdar

Adijata Ibrišimović-Šabić

**ORIJENTACIJA NA „TUĐI JEZIK“ I „TUĐU
PORUKU“ U *KAMENOM SPAVAČU* MAKA DIZDARA**

**ORIENTATION TO THE „LANGUAGE OF OTHER(S)“
AND THE „MESSAGE OF OTHER(S)“ IN THE MAK
DIZDAR'S *KAMENI SPAVAČ (STONE SLEEPER)***

Sažetak

*Polazeći od sučeljavanja poetike i programskih načela ruske književne avangarde s najznačajnijim djelom Mehmedalije Maka Dizdara, autorica ovog članka istražuje tipove citatnosti, intertekstualnost i metatekstualnosti **Kamenog spavača**.*

Ključne riječi: *Kameni spavač, ruska književna avangarda, citatnost, intertekstualnost, metatekstualnost*

Summary

*Juxtaposition of poetics and programme principles of Russian literary avantgarde with the most important work of the Bosnian poet Mak Dizdar, *Stone Sleeper*, served as a starting position to the authoress of this article in her research of citation, intertextuality and metatextuality of the Mak Dizdar's text.*

Key words: *Stone Sleeper, Russian literary avantgarde, citation, intertextuality, metatextuality*

...
Ja rekoh vam riječ od drugog što je stekoh
Ja rekoh tek riječ onoga
Koji je kroz mene
Rekao

(Mak Dizdar, *bbbb*, 10)

Nemoguće je danas zamisliti neko književno djelo koje se ne bi, na ovaj ili onaj način, nalazilo u određenom suodnošenju s drugim književnim djelom ili „kulturnim tekstom“. Međutim, takav naglašen odnosno „obnažen“ postupak izgradnje vlastitog teksta od gotovih materijala tuđeg, zapravo svojevrsna apsolutizacija tog postupka koji susrećemo u tekstu *Kamenog spavača*, po definiciji je karakteristika avangardne umjetnosti. Ova činjenica ponukala me je da tekst čuvene Dizdareve zbirke pokušam razmotriti s aspekta izgradnje avangardnog teksta, oslanjajući se prvenstveno na osnovna načela ruske književne avangarde.

Teorija i nauka o književnosti 20. stoljeća posvećuje punu pažnju upravo problematici „nastajanja literature iz literature“, koja u okviru ruske književnoznanstvene i književnoteorijske misli započinje istraživanjima ruskih formalista, nastavlja se u djelu Mihaila Bahtina i radovima ruskih semiotičara, a kada je ruska književna avangarda u pitanju fenomen citatnosti, intertekstualnosti i metatekstualnosti vežu se prije svega za pjesnike akmeiste kao izrazito „citatne pjesnike“.

Zbog toga sam u svom tekstu, polazeći od dostupne mi literature koja se bavi datom problematikom, od čisto teorijskih tekstova do tekstova koji su posvećeni istraživanju intertekstualnosti i metatekstualnosti u opusima pojedinih pjesnika, pokušala ispitati oblike i vrstu „citatnosti“ u *Kamenom spavaču*, pozivajući se prije svega na istraživanja posvećena ruskim akmeistima, a posebno djelu Osipa Mandeljštama.

S obzirom na to da je citatnost osnovno svojstvo poetike „tuđeg govora“ i da „tuđi govor“ predstavlja po M. Bahtinu govor u govoru i iskaz u iskazu, ali i govor o govoru i iskaz o iskazu, jasno je da je problematika citatnosti neodvojivo povezana s pitanjima intertekstualnosti i metatekstualnosti.

Kameni spavač gotovo u cijelosti izrasta na *tuđoj* riječi, jeziku, poruci, odnosno na pozadini starih tekstova medijevalne Bosne, ali ne samo srednjovjekovnih bosanskih epitafa, povelja i zapisa nego i na fonu historiografskih, historijsko-umjetničkih, filoloških i teoloških njihovih interpretacija,¹ podrazumijevajući svakako i pozadinu suvremene našem pjesniku „norme“ poetskog izričaja, to jest pozadinu književnih strujanja i ostvarenja u godinama kada je nastajala Dizdareva knjiga.

S obzirom na ovako široku pozadinu (rus. *fon*) tekstova, kao i na vrlo specifičnu autorsku poziciju koju Mak Dizdar zauzima u svom najznačajnijem djelu, može se reći da *Kameni spavač* ostvaruje jednu vrstu avangardnog citatnog dijaloga, te da Dizdareva lirika pripada takozvanoj avangardnoj vrsti citatnosti i avangardnoj kulturi, kako ove pojmove definira Dubravka Oraić-Tolić u svojoj knjizi *Teorija citatnosti*.²

Na prvi pogled stil i jezik *Kamenog spavača* izgledaju kao uspješna imitacija drevnog bosanskog jezika, na što upućuju prije svega: Dizdareva orijentacija na arhaizme (*ikto, zapreštaju, urilo, rapail, epimil, meteh, zduri, providuri, agalar, ancilijaš, akomiraš, cernicaš, greb, grozje* – samo iz pjesme *Brotnjice*), ponavljanje tipičnih fraza i formula iz povelja (*I da e vidimo vsakome komu se podoba*), epitafa (*ase ležit; jer ja sam bil kako vi sada jeste / a vi ćete biti kako sada jesam ja; davno ti sam legao i dugo ti mi je ležati...*), ponavljanje ustaljenih sintagmi, toposa i imena (*vjerna služba, plemenita baština, sunčana počivališta, stup sunčani; Tvrtko, Dabiša, Ostoja...*). Prema tome, prvi tip citata, koji upućuje na opseg podudaranja vlastitog i tuđeg teksta, predstavljaju tzv. **pravi citati** u kojima je ostvarena potpuna ekvivalencija, i to ne samo s „tuđim jezikom“ nego i s „tuđim oblikom“, formom, odnosno žanrom.

Gotovo svi istraživači Dizdarevog *Kamenog spavača* istakli su njegovu temeljnu orijentaciju na „tuđi jezik“ i „tuđi žanr“.

¹ Usp. Moranjak-Bamburać, N. (2000), *Ideologija i poetika*. U: Radovi, knj. XII, Filozofski fakultet, Sarajevo, str. 115.

² Usp. Oraić-Tolić, D. (1990). U ovom tekstu, kod definiranja tipologije citatnosti *Kamenog spavača*, uglavnom sam koristila termine koje je u svojoj knjizi *Teorija citatnosti* sustavno razradila Dubravka Oraić-Tolić.

Tako će Midhat Begić svoj esej posvećen *Kamenom spavaču* i nasloviti ***Epitafi kao osnova poeziji***, dok će Hanifa Kapidžić-Osmanagić istaći da se *Makov poetski tekst prožima /.../ starim bosanskim epitafom do te mjere da se nekad teško razlučuju*.³ Činjenica je da Mak Dizdar ponegdje zaista doslovno slijedi poetiku starih bosanskih epitafa, ostavljajući ih netaknutim, što je svakako potvrda pjesnikove ocjene njihove estetske vrijednosti, ocjene koja ima funkciju estetskog prevrednovanja u okvirima bosanskohercegovačke književnosti. Međutim, u većini slučajeva Mak Dizdar vrši svojevrсно preoblikovanje preuzetih citata. Ovdje je zapravo riječ o, za avangardu tako karakterističnim, tzv. **deformiranim citatima**, onima koji svjesno mijenjaju opseg prototeksta (teksta izvornika), u kojima se „tuđi tekst“ prerađuje i transformira u skladu s originalnim potrebama vlastitog teksta. Tako naprimjer čuvena pjesma *Gorčin* započinje tipičnom formulom s epitafa:

*Ase ležit
Vojnik Gorčin
U zemlji svojoj
Na baštini
Tuždi
(Dizdar, 1996:118)*

nastavljajući se i ostvarujući kao balada o „intimnoj drami ličnosti“⁴ sukobljenoj s neminovnošću i surovošću historijskog toka, dok se pjesma *Zapis na dvije vode*, sastavljena iz dva dijela, kako sugerira i sam naslov, koja progovara o radošću i humanošću ispunjenom životu na putu koji neminovno završava u „tami greba“, završava vrlo čestom porukom sa stećaka:

*jer ja sam bil kako vi sada jeste
a vi ćete biti kako sada jesam ja
(Dizdar, 1996:66)*

³ Kapidžić-Osmanagić, H. (2003), *U brzake vremena. Suočenja V – eseji*. Omnibus, Sarajevo, str. 14.

⁴ Duraković, E. (1979), str. 112.

u kojoj je sadržan poziv i molba za spomenom i pamćenjem. Na razini cjeline *Kamenog spavača* ovaj poziv prerasta u apsolutno pozitivnu kategoriju *pamćenja*, koja je, kao i kod Osipa Mandeljštama, jedina u stanju pobijediti i nadvladati *vrijeme*, pa i samu *smrt*. Samo iz perspektive *pamćenja* moguće je reći da *smrt nije kraj*.

Ovakva udaljavanja od potpune ekvivalencije, karakteristična za Maka Dizdara, rezultat su, kako ustvrđuje D. Oraić-Tolić, *djelovanja avangardnog zakona žestoke desemiotizacije 'tuđeg' i njegove nepredvidive resemiotizacije u okviru 'svoga'*.⁵

Osim ovakvih očitih i eksplicitnih **interliterarnih** citata (s gledišta vrste prototeksta iz kojeg se oni preuzimaju), u *Kamenom spavaču* nailazimo i na **interlingvalne** citate, i to ne samo u smislu temeljne Dizdareve orijentacije na arhaični jezik srednjovjekovne Bosne, kao naprimjer u pjesmi *Zapis o zemlji*:

*Pars fuit Illyrici, quam nunc vocat incola Bosnam,
Dura, sed argenti munere dives humus.
Non illic virides spacioso margine campi,
Nec sata qui multo foenore reddat ager.
Sed rigidi montes, sed saxa minantia coleo,
Castella et summis imposita alta jugis.*

Iani Pannoni Quinque: Elegarium Liber (El. VI)
(Dizdar, 1996: 150)

Ovdje tuđi jezik predstavlja zapravo cijeli sustav tuđe kulture s kojom pjesnik stupa u ravnopravan dijalog, koji u produžetku Dizdarevog pjesničkog izričaja prerasta u svojevrsnu polemiku s tim sustavom, sa značenjem njegovog „osporavanja“. Osim toga, ovaj citat je ujedno i **dokumentarni** (i u biti **izvanestetski**) citat o kojem pjesnik daje opširan komentar u svojim *Bilješkama*. Isti postupak tumačenja i komentiranja, kad je riječ o dokumentarnim citatima, srećemo u Dizdarevim *Bilješkama* uz većinu pjesama iz *Kamenog spavača*, što upućuje na, isto tako vrlo karakterističnu za rusku avangardu, orijentaciju na *književnost činjenica* (rus.

⁵ Oraić-Tolić, D. (1990), str. 177.

literatura fakta), i na temeljno načelo ukidanja estetskih zabrana, brisanja granice između estetskog i ne-estetskog, umjetničkog i ne-umjetničkog, književnog i ne-književnog.

Analizirajući citatnost najosebujnijeg predstavnika ruskog akmeizma, Osipa Mandeljštama, D. Oraić-Tolić će istaći da Mandeljštamova *citatnost pripada obliku intertekstualnog dijaloga jer je semantička determinacija vlastitog teksta toliko otvorena i slobodna da ona načelno ne isključuje smisao podtekstova, nego ih preuzima na novoj razini, pa dolazi do uzajamnoga semantičkog osvjetljavanja teksta i podteksta kao ravnopravnih sudionika citatnog susreta*.⁶ Sličnu vrstu intertekstualnog dijaloga ostvaruje Mak Dizdar.

Proučavajući i odgonetajući oštećena i krnja slova i riječi uklesane na stećcima, njihovu ornamentiku, škrte zapise i epitafe, pokušavajući dešifrirati rijetke zapise na marginama srednjovjekovnih bosanskih rukopisa, otkriti tajnu natpisa na srednjovjekovnim bosanskim crkvama, sudačkim stolicama, kaznenim pločama, pokušavajući razumjeti jedan davno izgubljen jezik i sliku svijeta koja se u njemu ocrtavala, M. Dizdar, rekonstruirajući taj jezik, oživljavajući „nijemi iskon“, stupajući s njim u svojevrstan dijalog, u svojoj pjesničkoj viziji iz ovih fragmenata stvara vlastitu poetsku kosmogoniju i kosmologiju, ne zatvarajući i ne razrješavajući ovaj dijalog. On je kod našeg pjesnika, kao i kod O. Mandeljštama, kako navodi D. Oraić-Tolić,⁷ zapravo **konstruktivan**, jer ovi pjesnici ne razaraju stare, tradicionalne smislove, već u slobodnom dijaloškom susretu s „tuđim“ stvaraju nove, originalne vlastite smislove.

Ako tekst *Kamenog spavača* promatramo kao avangardni tekst, a avangardnu poetiku kao poetiku dešifriranja, zapazit ćemo da citatnost (*kao opće svojstvo poetike 'tuđeg govora'*⁸) kod Maka Dizdara ne upućuje toliko na tekst iz kojeg su citati preuzeti koliko na *sustav koji je generirao citirani tekst*.⁹ Ovo avangardno svojstvo

⁶ Oraić-Tolić, D. (1990), str. 194.

⁷ Usp. Oraić-Tolić, D. (1990), str. 195.

⁸ Moranjak-Bamburač, N. (2003), str. 77.

⁹ Faryno, J. (1993): *Avangardni tekst, sastavljen od 'citata', zapravo je napravljen od sustava, pa komunicira u zgusnutom obliku sa čitavom kulturom*. Str. 28.

ostvaruje se u *Kamenom spavaču* na svim razinama, od pojedinih pjesama do cjeline zbirke.

Upravo na primjeru funkcije citata u *Kamenom spavaču* moguće je odrediti i definirati i funkciju Dizdarevog simbolizma – kao onog koji je karakterističan za avangardu uopće. Naime, kako tvrdi Jerzy Faryno: */a/ko simbolizam reducira sustave u njihove supstitute 'znakove' ili 'poruke' /.../ u simbole, onda avangarda te iste 'simbole' ('znakove' ili 'poruke') razvija u sustave koji su ih generirali.*¹⁰ Na taj način, motivi i simboli sa stećaka – sunčani krug, ispružena ruka, krinovi (ljiljani), bojno oružje i štitovi, loza sa trolistom, grozdovi, jeleni, scene kola i lova itd., u *Kamenom spavaču* prerastaju u tekst, priču, knjigu, i postaju sredstvo oživljavanja jednog davno izgubljenog svijeta i govora o njemu, a u to će nas bez sumnje uvjeriti čak i samo naslovi pojedinih pjesama: *Sunce, Mjesec, Ruke, S podignutom rukom, Ljeljeni, ruka, vrata, vijenac, loza i njene rozge, Krinovi, Kolo, Kolo bola, Zapis o lovu, Zapis o štitu...* Navedeni naslovi zapravo nas upozoravaju na najvažniju vrstu citata u *Kamenom spavaču*, na **intermedijalne** citate kojima se ostvaruje vrlo specifična veza između različitih vrsta umjetnosti. Ovi citati, po našem mišljenju, predstavljaju temelj *Kamenog spavača*, upućuju na specifičan i složen odnos između verbalnog i vizuelnog, riječi i slike, te otvaraju široke mogućnosti za interpretiranje ovog magičnog prožimanja različitih semiotičkih sistema u okvirima određenog poetskog teksta.

S obzirom na to da *'/c/itiranje' za avangardni tekst ... nije u prvom redu intertekstualna, već /je/ metatekstualna operacija... te ...da se 'tekst' avangarde u Kulturu ne učlanjuje na načelima intertekstualnosti, to jest povezivanja među tekstovima, već upravo na načelu metatekstualne manipulativnosti, komentara, refleksije, dešifriranja i rekonstrukcije tradicije, koja se doživljava kao iščezli, zaboravljeni (up. Mandeljštamovo „ja slovo pozabyl...“ - /,ja riječ zaboravlih...“ – A.I.Š./) ili prekriženi prototip*¹¹ i budući da *Kameni spavač* evidentno predstavlja svojevrsni poetski komentar, pjesničku interpretaciju vlastitog prototeksta (koji ne samo za Maka Dizdara, već objektivno, ima značenje kulturnog bosanskohercegovačkog

¹⁰ Ibid., str. 29.

¹¹ Moranjak-Bamburać, N. (2003), str. 119; 120-121.

iskona), o ovoj zbirci možemo govoriti i kao o specifičnom kreativnom metatekstu, u kojem prototekst, s jedne strane, predstavlja njegovu izvantekstualnu stvarnost (umjetničku referencu), a s druge strane biva interioriziran, pa ga poimamo kao svojevrsnu Dizdarevu autorefleksiju.

Gotovo svi izučavaoci djela Maka Dizdara ukazali su na specifiku tematsko-motivskih analogija u cjelini njegova opusa, u svjetlu kojih se taj opus razotkriva kao „jedinствен tekst“, sastavljen od međusobno isprepletenih „semantičkih polja“. Tako će naprimjer Hanifa Kapidžić-Osmanagić istaći da su Dizdareva tumačenja starih srednjovjekovnih tekstova (kojima se kao istraživač bavio vrlo dugo) i vlastitih autorskih tekstova *u tolikoj mjeri bliski da je nužan paralelan i istovremen uvid u jedne i druge, kako bi se danas na najbolji način recipirali*,¹² te da je čak cjelokupna poezija našeg pjesnika prožeta zapravo ovom njegovom fascinacijom, dok će Enes Duraković u svojoj monografiji ispitati i ukazati na gotovo sve motivsko-tematske analogije, počevši od prve Dizdareve zbirke *Vidovpoljska noć*.¹³ Ako se imaju u vidu i Dizdarevi komentari uz pojedine zbirke, njegovi eseji o kulturnom naslijeđu i starim bosanskim tekstovima, zatim *Bilješke uz Stare bosanske tekstove* i *Bilješke uz Kamenog spavača*, različiti autokomentari u intervjuima i dnevnicima, postaje sasvim očigledno da je autorska svijest našeg pjesnika racionalna i manipulativna svijest avangardnog autora, što podsjeća na ruskog pjesnika Osipa Mandeljštama. U tom smislu poetika našeg pjesnika općenito je vrlo bliska akmeističkoj poetici, po kojoj se tekst poima kao „semantički prostor“ koji i omogućuje da se sve ono što je napisao jedan autor razmatra kao „jedinствен tekst“.

¹² Kapidžić-Osmanagić, H. (2003), str. 14.

¹³ Govoreći o ovim analogijama, citirajući i autoiskaz samog pjesnika iz intervjua *Kako je nastajao Kameni spavač*, prof. Duraković će između ostalog napisati: *Kameni spavač predstavlja, istodobno, plodotvornu sintezu raznovrsnih pjesničkih tokova što su se začeli stihozbirkom Vidovpoljska noć i, zadržavajući nužnu mjeru neizmjenjivosti, granali i bogatili kako motivsko-idejnim, tako i stilsko-izražajnim osobenostima i vrijednostima u pjesničkim zbirkama Plivačica, Povratak, Okrutnosti kruga i Koljena za Madonu, te pjesničkim izborima Ostrva, Minijature i Poezija*. Duraković, E. (1979), str. 95.

Autocitati i autocitatne situacije, tako karakteristični za ruske akmeiste, vidno su prisutni i u stvaralaštvu našeg pjesnika, osobito u sklopu njegove lirike. Osim što osiguravaju svojevrsno jedinstvo opusa, autocitati i autocitatne situacije ostvaruju *otvorenost strukture*, još jedne karakteristike avangardnog teksta uopće. Na primjeru *Kamenog spavača* mogli smo uočiti da autocitati, kao ponavljanja ne samo određene leksike, motiva, simbola i slično nego i citatna rima ili ritam, brišu granice između pojedinih pjesama, što je potvrda avangardnog načela dehijerarhizacije zatvorene lirske kompozicije.

Poput Osipa Mandeljštama, i Mak Dizdar je **oksimoronski** (kako naglašava D. Oraić-Tolić¹⁴) sačuvao tradicionalnu lirsku formu, poremetivši je na višoj razini pjesničkog i autorskog opusa u cjelini.

Osim toga, u svjesnoj i naglašenoj orijentaciji „jezika na sam jezik“ kod našeg pjesnika pronalazimo još jednu srodnost s akmeističkim pjesnicima. Drevni jezik srednjovjekovne Bosne, kojim se oglašava *kameni spavač*, kojeg pjesnik osluškuje i prevodi u vlastiti pjesnički iskaz, postaje i sam temom odnosno sadržajem Dizdareve knjige. I ako je jedina realnost u poeziji – riječ kao takva,¹⁵ kako je tvrdio Osip Mandeljštam (čije je pozitivno vrednovanje srednjovjekovlja općepoznata činjenica), onda ta Riječ mora biti *slika svega onoga što okolo sebe vidimo i ne vidimo*. Tako će se i Dizdarevo tumačenje patarenskog Obrednika i *početka Evanđelja o Hristu kao Logosu (Slovu) i vječitoj svjetlosti*¹⁶ u njegovoj poeziji ovaplotiti kao akmeističko poimanje Logosa: *za akmeiste je svjesni smisao riječi, Logos, ista ona prekrasna forma, kao što je muzika za simboliste*.¹⁷ Dizdareva pjesma *bbbb*, koju Hanifa Kapidžić-Osmanagić ocjenjuje kao najtajanstveniju i najhermetičniju, a toliko jednostavno naslovljenu učetverostručenim slovom 'b',¹⁸ predstavlja jedinstven primjer poetske eksplikacije Slova/Logosa.

¹⁴ Usp. Oraić-Tolić, D. (1990), str. 179.

¹⁵ Mandeljštam, O. (1983), *Utro akmeizma (Jutro akmeizma)*. U: *Proza*. Ardis, Michigan, str. 9.

¹⁶ Usp. Dizdar, M. (1997), str. 357; (1996), str. 196.

¹⁷ Mandeljštam, O. (1983), str. 10.

¹⁸ Kapidžić-Osmanagić, H. (2003), *U brzake vremena. Suočjenja V – eseji*. Omnibus, Sarajevo, str. 16.

Naslov ove pjesme, nastale od 14 zasebnih fragmenata kao svojevrsni „montažni pjesmotvor“¹⁹ (što predstavlja svojevrsno *osporavanje* „klasične“ podjele na vrste kod našeg pjesnika), zapravo je **intermedijalni** citat, preuzet, kako objašnjava sam autor u *Bilješkama*, s takozvanog Malog stečka s nekropole Radimlja, oskudne epigrafike svedene na ovo nemušto *bbbb*, ali zato izuzetno bogate ikonografije.

Ponavljjanje motiva i autocitatnost omogućuju pjesniku da (ne samo u ovoj pjesmi), koristeći avangardni „minus postupak“ i načelo montaže na razini strukture pjesme, ali i ciklusa i cijele zbirke, ne spominje referencu eksplicitno, jer ona ostaje, zahvaljujući upravo ovim avangardnim umjetničkim postupcima, svakako prisutna u svijesti recipijenta. Stoga je, u okviru ciklusa *Slovo o nebu*, „pjesmotvor“ *bbbb* smješten u veću pjesničku cjelinu *RADIMLJA* (cjelinu koja je i dalje ostala žanrovski neodređena!). U ovoj „pjesmi“ sažimaju se i stječu principi autorove vlastite poetike i *intimne pjesničke samospoznaje*,²⁰ gdje je „vlastito“ predstavljeno kao „tuđe“, pa se Dizdarevo „slovljenje o slovu“ u ovoj pjesmi (za razliku od ciklusa *Slovo o slovu*, u kojem je ostvarena veća distanca u odnosu na umjetničku referencu, pa se ovaj ciklus poima kao eksplicitna metapoezija) na prvoj razini poima kao slovljenje o bogumilskom slovu i karakterističnom i prepoznatljivom dualističkom manihejskom vjerovanju. Tako će naprimjer 5. fragment ove pjesme sažeti svekoliku tematsko-idejnu osnovu *Kamenog spavača*:

5.

Ali smo netom čuli neke nove riječi

Ali smo eto čuli takve nove riječi od kojih

I kad su tiho rečene vasseljena ječi (ovi stihovi upućuju na riječi *kamenih spavača*, nijemu riječ uklesanu u kamenu kao prigušeni i rezignirani vapaj onih koji se usuđuju samostalno misliti i korespondiraju sa stihovima iz pjesme *Pravednik: ...al glas jedan/ Zvoni kroz tišinu// Al glas jedan zvoni// Glas što vječno leti/K nebu*

¹⁹ Sintagma „montažni pjesmotvor“ preuzeta od: Flaker, A. (1984), str. 127.

²⁰ Duraković, E. (1979), str. 143.

u visinu// Eže vječno leti, stihovima iz pjesme Brotnjice: ...Ako nam glas i nije stigao duboko do neba/Vrismuli smo bar/Kako treba i stihovima iz pjesme S podignutom rukom: ... I riječ/Rečena u pustinji ovoj/Nemušta i nijema gubi se i nestaje// Samo je moj krik/ Čvrst kao ovaj moj kamen Postojan i stalan)

Riječi o božijem prstu u sunčanom krstu (priziva stihove: On tako reče al gdje su usta brave gdje prst pravog/ključa za vrata u stepeništa goruća? iz pjesme vrata, stihove: Moja nada je prst u stubu svjetlosti/ Moja svjetlost je u nadi iz pjesme Brotnjice, cijelu pjesmu sunčani Hristos, kao i sve pjesme u kojima se spominju sunčana počivališta i stub sunčani)

O gradu što valja ga sazdati u nama (u prvom redu asocira na pjesmu vijenac i stihove: Ostavi grad na ishodu ostavi grad na zapadu/ Izgradi grad u sebi okreni lice svom gradu, na pjesmu Poruka: Doći ćeš jednog dana na čelu oklopnika sa sjevera/ I srušiti do temelja moj grad, ali i na pjesmu Dažd zbog kamenih kapija kamenog grada)

O vinogradaru i njegovom vinogradu

O lozi plemenitoj i njenim vitim rozgama (u prvom redu asocira na pjesmu loza i njene rozge, ali preko semantike riječi plemenit i za pjesme koje spominju plemenitu baštinu, ali svakako priziva i pjesmu Poruka: Sa juga lukav robac prerušen kao trgovac/ Vinograd ćeš moj do žile sasjeći ... (Ti ne znaš ništa o znacima vinograda/Niti vinogradara/Njegovog// Ti ne znaš vrijednost takvog dara))

Čuli smo riječi o žrecima i vječitim vijencima

O nekim uskim vratima pred našim trudnim nogama (stihovi u kojima su asocijacije vrlo jasne i prizivaju pjesme vijenac i vrata)

Čuli o skrivenosti vinoj onih u debelim togama

O logama krvi što ih istraga crna proliva

Uz križ i kalež uz palež i pseći lavež (u tri stiha predstavljena je cijela historijska drama progona i pogroma bosanskih krstjana, prizivajući sve pjesme koje, bilo tematski bilo motivski, progovaraju o toj zloj sudbini, sve do pjesme Hiža, koja je svojevrsna Dizdareva optimalna projekcija što simbolizira jedino utočište za sve na svijetu obespravljene ljude)

Ima novih riječi o novim i ostrim mačima (evidentno ambivalentan stih koji asocira na simbole sa stećaka, priziva Bibliju

kao prototekst, ali pridjevima *nov* i *oštar* korespondira s pjesmom *Poruka* u smislu bojazni i jeze koju izaziva „historija koja se ponavlja“)

I čudnim štitima spasenija (priziva čest motiv na stećcima i pjesmu *Zapis o štitu*, čiju paradoksalnu završnicu: *Bacih ga potom dobrog jer/ Tišti me*, potvrđuje pridjevom *čudnim*)

Budnim za badce bludne

Za njina čtenija i

Bdenija (asocira na pjesmu *Zapis o nespini* i sve što je o njoj rečeno u *Bilješkama*).

Čuli smo dakle riječi što nam umiju

Nešto novo reći (tipičan je za avangardu iskaz koji označava temeljni postupak „vraćanja“ u „nultu tačku“ iz koje je tek moguće ostvariti „novo“ čitanje i izreći „novu“ riječ. Upravo ovaj postupak omogućuje naglašeno otvaranje i istovremeno sažimanje vremena i prostora, odnosno omogućuje da se istodobno nalazimo i u mitu i u suvremenosti, ili pak budućnosti. Parafrazirajući Benedikta Livšica, možemo reći da se, vraćena svom iskonu, ponovo stvarala historija).

Tako je ovaj kratki fragment iz pjesme *bbbb* s jedne strane potvrda onog što smo već rekli o autocitatnosti u okviru *Kamenog spavača*, ali i svojevrsni, i svakako ne i jedini, primjer ***mise-en-abîmea***²¹ (dijela koji zrcali cjelinu) u ovom Dizdarevom tekstu; *mise-en-abîmea* poetike – u kojoj je pjesnik gledatelj, recipijent, čija interpretacija zapravo formira čitateljski doživljaj, poetike – u kojoj autor zauzima također i poziciju dešifranta „tuđe poruke“ i poziciju producenta vlastitog teksta.

²¹ Marija Rubins (2003) će u svojoj knjizi *Plasticheskaja radost' krasoty. Akmeizm i Parnas (Plastična radost ljepote. Akmeizam i Parnas.)*, Akademicheskij proekt, Sankt-Peterburg, na sljedeći način definirati ovaj pojam: „***Mise-en-abime*** (fr.) – termin arhitekture. Označava efekt beskonačnog lanca odraza, koji se ostvaruje pomoću ogledala postavljenih jedno naspram drugog. Javlja se najčešće u interijerima epohe baroka. Kao književnoznanstveni termin, označava postupak pomoću kojeg uobičajeni (obični) elementi dobijaju dopunska značenja ili funkcije, zahvaljujući čemu obrazuju analogan niz sa drugim elementima koji posjeduju slična značenja ili funkcije. Svi elementi takvog niza postaju 'odrazom' jedni drugih, ispoljavajući na taj način do tad skrivene smislove.“ (prevela – A.I.Š.), str. 291.

U četrnaest fragmenata pjesme *bbbb* Dizdar ostvaruje odista jedinstven „*prasad jezičkog ćutanja, gluhonijemih jezičkih naslaga*“, kako se izrazio J. Tinjanov govoreći o poeziji V. Hljebnjikova.²²

Uzimajući u obzir sve ono što je u literaturi već izrečeno o pjesmi *bbbb*, dodali bismo još da ovaj karakterističan postupak „vraćanja na početak“ Mak Dizdar ostvaruje na vrlo specifičan način. U pjesmi *bbbb* u 13. i 14. fragmentu (kao posljednjim fragmentima pjesme) uspostavlja se veza s početkom, i to: u 13. fragmentu – veza s naslovom:

*Ja ne znam još uvijek dakle kako
Da oslovim Tebe*

*Pa ostah stoga na svome hudome
Be i Be
Be i
Be*

(Dizdar, 1996:85)

a u 14. fragmentu, u, opet značenjskim, zagradama – veza sa Dizdarevim specifičnim *krugom* kao simbolom istih vječnih, i ljudskih i pjesničkih, nedoumica i pitanja:

*(Bože
Oprosti mi
Što sam tek došao
Tamo odakle sam pun nade i pošao)*

(Dizdar, 1996:86)

U avangardnim tekstovima, kako ističe J. Faryno, „*p/ovratak početku osigurava pamćenje svekolikog događaja (istorija) povezanog sa zvukom* (kao u 13. fragmentu pjesme *bbbb*, ali i u ciklusu *Slovo o slovu*, posljednja pjesma ponavlja stihove iz prve, to jest vraća nas početku) ili verbalno-semantičkom masom danoga teksta (djela)²³ (istakla – A.I.Š.). Naravno da u ovakvom

²² Tinjanov, J. (1990), str. 250.

²³ Faryno, J. (1993), str. 156.

osvjetljenju, na razini cjeline *Kamenog spavača*, veza koja se ostvaruje između uvodne pjesme *Putovi* i završne *Poruke* biva potpuno logična.

Glavni zadatak koji je zapravo postavila avangarda sastojao se u tome da stvori takav oblik umjetnosti koji bi odgovarao osnovnom životnom principu – principu vječnog obnavljanja, a njihovo insistiranje na riječi bilo je prožeto dubokim uvjerenjem da je poetska riječ u stanju oživjeti nestali ili zaboravljeni svijet, s jedne, i pamtiti i tako sačuvati svijet od nestanka i smrti, s druge strane. Stoga vezu između postupaka i načela ruske književne avangarde i našeg pjesnika poimam kao, ako ne istu, onda vrlo blisku vrstu „vraćanja“ na prapočela vlastite civilizacije i kulture, vraćanja u onu „nultu tačku“ ili „generativno čvorište“ koje omogućuje „novo/iskonsko“ poetsko govorenje s jedne strane, a s druge strane ponovno/novo iščitavanje tekstova Kulture, koje se uspostavlja kao *prevrednovanje*, prije svega estetsko, a onda i moralno, etičko, pa i socijalno prevrednovanje.

U vezi s ovom postavkom treba spomenuti još i pjesmu *Zapis o jednome zapisu*, za koju E. Duraković kaže da je ne treba poimati „tek u bukvalnosti početne inspiracije, nego u simboličkom značenju **programskog određenja Dizdareve poetike**“²⁴ (istakla – A.I.Š.):

...
Gle zapis ovaj tajni iz tamnih i drevnih vremena
Kao da niče pred nama iz dna nekog mutnog sna
Njegovi znaci su kao iz kakvog pisma
U zrcalu gledana –
Šapnuše slova
Tiha i ledna
Usta
Jedna

A peti od nas iz čvrstih pesti i drhtavih prsti
Ogledalo spasonosno i jasno
Nehotice
Na tle
Pusti

²⁴ Duraković, E. (1979), str. 120.

Prepoznavši u tome trenu u njemu

Izgubljeno

Svoje

Davno

Lice

(Dizdar, 1996:105-106)

U *Bilješkama* uz ovu pjesmu Mak Dizdar će istaći *čudnovatu praksu bosanskih klesara (kovača)* da svoje natpise u kamenu urezuju tako da cijeli tekst ne samo da ide s desne strane nego je i okrenut prema dolje, zbog čega se *takvi natpisi mogu čitati samo pomoću ogledala, odnosno fotografirati u samom ogledalu, kako bi se pronašao pravi original*.²⁵ Ova praksa bosanskih srednjovjekovnih „umjetnika“, kao svojevrсни palindrom, potpuno je bila u skladu s njihovim vjerovanjem, jer po definiciji: *obratno čitanje često /je/ negiralo smisao izravnog iščitavanja*.²⁶ Funkcija odraza u ogledalu u ovom slučaju značila je iskazivanje „pravog stanja stvari“ i „ispraznosti ovog svijeta“, pa se na taj način uspostavljao i predstavljao odnos između „privida“ – ne-teksta, ne-riječi, ne-istine (kanonskog teksta) i „istine“ (Slovo/Logos) – pravog teksta.²⁷

S obzirom na to da avangardu općenito karakterizira „vraćanje“ na počela, nije joj bila strana ni ova vrsta unatražnog čitanja koju je posebno njegovao V. Hljebnjikov, u čijoj poemi *Razin* nalazimo najdosljednije ostvaren žanr palindroma. Kod Maka Dizdara ova vrsta „unatražnog“ čitanja (ili čitanja u zrcalu) predstavlja pokušaj odgonetanja prije svega jezičkog a onda i ukupnog svjetoustrojstva srednjovjekovne patarenske Bosne i njenog *dobrog* čovjeka u čijem odrazu je prepoznao svoje vlastito *davno izgubljeno* lice – što odgovara Mandeljštamovoj „radosti prepoznavanja”.²⁸ Očigledno je da **pamćenje** i za našeg pjesnika predstavlja apsolutno pozitivnu

²⁵ Dizdar, M. (1996), str. 202.

²⁶ Faryno, J. (1993), str. 88.

²⁷ O žanru palindroma u ruskoj avangardi usp. Faryno, J. (1993).

²⁸ „*Tako se ni pjesnik ne boji ponavljanja i lako se opija klasičnim vinom... I sladak nam je tek prepoznavanja tren!*” Mandeljštam, O., (1989), *Riječ i kultura*. U: *Pjesme i eseji* (Prijevod pjesama i komentar: Fikret Cacan, prijevod eseja i predgovor Josip Užarević), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, str. 156, 157.

kategoriju kao i za Osipa Mandeljštama i općenito za akmeističke pjesnike, čija poezija zapravo obavlja funkciju **čuvanja** riznice kulturnih vrijednosti.

U pjesmi *Zapis o jednome zapisu*, u kojoj se prototekst i metatekst doslovno jedan prema drugom postavljaju kao objekt prema ogledalu,²⁹ naglašena reverzibilnost vremena u prostoru teksta (što se može reći i za tekst *Kamenog spavača* u cijelosti, u kojem vrijeme u linearnom nizanju dijelova ne protječe samo od početka prema kraju nego i u suprotnom slijedu;³⁰), čime se neutralizira njegova jednosmjernost – ono je prevladano, naravno ima i šire implikacije. U širem kontekstu, pobijediti vrijeme, a time i samu smrt, za našeg pjesnika značilo je steći svijest o sebi i narodnim izvorštima vlastite kulture u povratku njenom iskonu.

Literatura

- Bošnjačka književnost u književnoj kritici. Knjiga I. Starija književnost (1998) (Priredili: Enes i Esad Duraković, Fehim Nametak), Alef, Sarajevo.

- Begić, M., (1998), „Epitafi kao osnova poeziji. O Kamenom spavaču Maka Dizdara“, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici. Knjiga III. Novija književnost – poezija*. Alef, Sarajevo.

- Dizdar, M., (1981), *Izabrana djela*. (Priredio dr. Enes Duraković), Svjetlost, Sarajevo.

- Dizdar, M., (1996), *Kameni spavač*. IP Sarajevo Publishing, Sarajevo.

- Dizdar, M., (1997), *Antologija starih bosanskih tekstova*. (Urednik Enes Duraković), Alef, Sarajevo.

- Duraković, E., (1979), *Govor i šutnja tajanstva. Pjesničko djelo Maka Dizdara*. Svjetlost, Sarajevo.

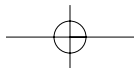
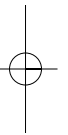
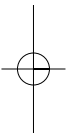
- Faryno, J., (1993), *Dešifriranje ili nacrt eksplikativne poetike avangarde*. (S ruskoga rukopisa preveo Radomir Venturin), Hrvatsko filološko društvo, Zagreb.

²⁹ Usp. Moranjak-Bamburać, N. (2003), str. 84.

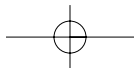
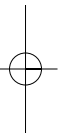
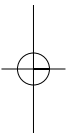
³⁰ Faryno, J. (1993), str. 97.

- Flaker, A., (1984), *Ruska avangarda*. SN Liber/Globus, Zagreb.
- Hlebnikov, V., (1971), *Sobranie sochinenij*. Wilhelm Fink Verlag, München.
- Kapidžić-Osmanagić, H., (2003), *U brzake vremena. Suočjenja V – eseji*. Omnibus, Sarajevo.
- Livšić, B., (1991), *Polutoraglaznyj strelec. Vospominanija*. Hudozhestvennaja literatura, Moskva. (Reprint izdanja iz 1933. godine, Izdatel'stvo pisatelej, Leningrad).
- Mandel'stam, O., (1983), *Proza*. Ardis, Michigan.
- Mandel'stam, O., (1989), *Pjesme i eseji*. (Prijevod pjesama i komentar: Fikret Cacan, prijevod eseja i predgovor: Josip Užarević), Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
- Mandel'stam, O., (2002), „*Vek moj, zver' moj...*“. *Stihotvorjenja*. Izdatel'stvo AST, Moskva.
- Moranjak-Bamburać, N., (2000), „Ideologija i poetika“, u: *Radovi*. Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Moranjak-Bamburać, N., (2003), *Retorika tekstualnosti*. Baybook, Sarajevo.
- Oraić-Tolić, D., (1990), *Teorija citatnosti*. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
- Oraić-Tolić, D., (1996), *Paradigme 20. stoljeća. Avangarda i postmoderna*. Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- *Pojmovnik ruske avangarde 1-8*. (1984-1989) Uredili: Aleksandar Flaker i Dubravka Ugrešić, Grafički zavod Hrvatske/ Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb.
- Prohić, K., (1974), *Apokrifnost poetskog govora. Poezija Maka Dizdara*. Veselin Masleša, Sarajevo.
- Rubins, M., (2003), „*Plasticheskaja radost' krasoty*“. *Akmeizm i Parnas. Ekfrasis v tvorchestve akmeistov i evropejskaja tradicija*. Akademicheskij proekt, Sankt-Peterburg.
- Tinjanov, J., (1990), *Stihovna semantika. Arhaisti i novatori: izbor*. (Priredio i pogovor napisao Nazif Kusturica, preveli Nazif Kusturica i Branko Tošović), Veselin Masleša, Sarajevo.

Pogledi i mišljenja
Attitudes and opinions

UDK 37 + 371(497.6)

Safet Krkić

**RAZVOJNA VIZIJA KAO PREUVJET KVALITETNOG
VISOKOG OBRAZOVANJA****DEVELOPMENTAL VISION AS A PRECONDITION
OF QUALITY- HIGHER EDUCATION****Sažetak**

Činjenica da Bosna i Hercegovina nije donosila i usvajala strategiju svog dugoročnog razvoja stvara mnoge probleme, i ne samo u ekonomskoj bazi nego i u onom što predstavlja društvenu nadgradnju. Ti problemi posebno se iskazuju u oblasti visokoškolskog obrazovanja. Mnogi problemi koji su opterećivali visokoškolsko obrazovanje u bivšoj državi u cijelosti su preneseni i u postojeći visokoškolski sistem. Najveći broj studenata pohađa fakultete za različita nastavnička zanimanja, ekonomiju i pravo, dok je posve malo onih koji studiraju tehničke i prirodne nauke. Veliki broj studenata koji upisuju fakultete društvenih usmjerenja učinilo je i to da najveći broj svršenih studenata tih fakulteta danas čeka zaposlenje na zavodima za javno zapošljavanje. Na štetu tehničkih i prirodnih zanimanja izdvajaju se relativno velika sredstva za obrazovanje struka koje imaju malo izgleda da se ne samo u zemlji nego bilo gdje u svijetu zaposle.

Ključne riječi: *strategija, razvoj, visoko obrazovanje, studenti, upisani na prvu godinu, diplomirani, nezaposlenost, ekonomisti, pravници, nastavnici, tehnička usmjerenje, društvena usmjerenja, odgovornost, partije na vlasti, budžetsko finansiranje, državni fakulteti, struktura zaposlenih*

Summary

The fact that BiH has not defined and agreed on the strategy for its long-term development is causing a lot of problems, not only in relation to economic basis but also to social advancement. These problems especially show in the area of higher education. Many problems burdening higher education in ex-Yugoslavia have been transferred to the existing higher education system. Most of students are enrolling faculties for different teaching professions, economy and law and only a small number is studying technical and natural sciences. A big number of students enrolling faculties of social orientation is a reason that the most of students who graduate from these faculties are waiting for employment. Detrimentially for technical and natural sciences, the state is giving a great deal of financial means for educating of profiles that are hardly to be employed not only in our country but also in the world.

Key words: *strategy, development, higher education, students, first year students, graduated students, economists, jurists, teachers, technical profiles, social profiles, responsibility, ruling parties, budget financing, state faculties, structure of employees*

To što Bosna i Hercegovina nema viziju, pa samim tim ni strategiju svog dugoročnog razvoja, ne može a da ne generira razne probleme. Bez vizije i razvojne strategije društvo neminovno ostaje u bijedi i svakom siromaštvu. Posljedice tog stanja ne iskazuju se samo u okrilju ekonomske baze već i u onom što čini sistem društvene nadgradnje. Tako imamo da poniženja, bijedu i probleme svake vrste nalazimo posvuda. Nalazimo ih u zdravstvu, obrazovanju, javnoj upravi, diplomaciji, vojsci, institucijama socijalne zaštite i gdje još ne! U Bosni i Hercegovini ponajbolje funkcioniра samo ono što je van sfere uređenog društva, dakle u „podzemlju“, odnosno kriminalu svake vrste.

Za sve ono što je Bosnu i Hercegovinu danas snašlo odgovorne su strukture koje upravljaju ovom zemljom. Riječ je, dakako, o pojedincima i grupama (partije na vlasti) koje su uzele pravo da upravljaju zemljom, međutim tom poslu oni ili nisu dorasli ili pak, zbog kakvih sebičnih i primitivnih interesa, to što rade, rade na

način koji bosanskohercegovačkom društvu nanosi neslućenu štetu. Kako se ti problemi očituju, u nastavku ćemo prikazati na primjeru visokog obrazovanja, jednog od veoma značajnijih dijelova sistema društvene nadgradnje.

Univerziteti u BiH

Ni u najtežim ratnim godinama rad univerziteta u Bosni i Hercegovini nije bio zamro. Odmah po završetku rata aktivnosti bosanskohercegovačkih univerziteta u cijelosti su obnovljene. Osnovana su, usto, i četiri nova univerziteta: Univerzitet u Bihaću, Univerzitet u Zenici, Univerzitet u „Istočnom Sarajevu“ i Univerzitet odnosno Sveučilište u Mostaru. Osnivač osam bosanskohercegovačkih univerziteta je, dakako, država. Aktivnosti univerziteta prvenstveno se finansiraju iz budžeta. Osim državnih univerziteta, aktivnostima visokog obrazovanja bavi se i nekoliko privatnih visokoškolskih institucija, kao i visokoškolske institucije čiji su osnivači univerziteti drugih zemalja (Velika Britanija, Turska, Srbija i dr.).

I dok se rad univerziteta čiji je osnivač država koliko-toliko zakonom usmjerava i sistemski kontrolira, a upis studenata i njihovo diplomiranje statistički prati, o radu privatnih univerziteta odnosno univerziteta drugih zemalja gotovo da se ništa ne zna. Otuda se o broju upisanih studenata, broju diplomiranih, dužini studiranja, strukturi visokoškolskih institucija u BiH i slično još uvijek mnogo toga ne zna. Zna se samo o onim studentima koji se upisuju na univerzitete čiji je osnivač država.

Privredni kapaciteti Bosne i Hercegovine danas jedva da su dostigli tridesetak od sto predratnih. No, institucije društvene nadgradnje: školstvo, zdravstvo, javna uprava i sl., obnovljene su i dovedene bezmalo u prijeratno stanje. U nekim oblastima, prije svih u visokom obrazovanju, kapaciteti su, u odnosu na prijeratno stanje, udvostručeni. Kakvu to sve zbrku, siromaštvo, bijedu, improvizaciju, ‘kvalitet’ i sl. stvara možemo tek naslutiti. Kada je riječ o visokom obrazovanju, to još uvijek i nije sve. Sve ono što se u visokom obrazovanju neposredno pred raspad socijalizma iskazivalo kao devijantno gotovo je u cijelosti preneseno u sadašnji sistem visokog obrazovanja.

U nastavku ćemo više govoriti o problemima upisa na prvu godinu studija, zatim dužini studiranja, broju diplomiranih studenata, nezaposlenim s visokoškolskom spremom i, konačno, o strukturi zaposlenih u Bosni i Hercegovini razvrstanih po djelatnostima. Pođimo redom.

Upisani na prvu godinu

Prema evidenciji Federalnog zavoda za statistiku, školske 2004/05. godine prvu godinu na trideset šest visokoškolskih institucija upisalo je 24.568 studenata¹. Procjenjujemo (podaci o broju studenata u RS nisu nam dostupni) da se na dva univerziteta u RS upisuje oko 6000 studenata. Na univerzitetima u Bosni i Hercegovini koji se finansiraju iz budžeta godišnje se upisuje oko trideset hiljada novih studenata.

Raspored upisanih studenata prema pojedinim visokoškolskim institucijama u FBiH možemo vidjeti iz podataka sljedeće tabele:

Naziv više/visokoškolske ustanove	Univerzitet u Sarajevu	Univerzitet u Zenici	Univerzitet u Bihacu	Univerzitet u Tuzli	Sveučilište u Mostaru	Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru	UKUPNO	Procent
Ekonomski fakultet (Sarajevo, Zenica)	3055		414	943	726	391	5529	22,50
Pravni fakultet (Sarajevo, Zenica, Goražde)	2387		382	317	290	220	3596	14,60
Filozofski fakultet	939			1406			2345	9,50
Pedagoški fakultet		398	344		649	498	1889	7,70
Mašinski fakultet	430	204	358	141	282	70	1485	6,00
Fakultet političkih nauka	1301						1301	5,30
Prirodno-matematički fakultet	650			341			991	4,00
Medicinski fakultet	216			332	71		619	2,50
Građevinski fakultet	416				90	109	615	2,50
Poljoprivredni - Agromediterranski fakultet	352				80	115	547	2,20
Fakultet za tjelesni odgoj i sport	374			150			524	2,10
Viša medicinska (zdravstvena) škola	236		145		134		515	2,10
Elektrotehnički fakultet	277			222			499	2,00
Fakultet informacijskih tehnologija						415	415	1,70
Kriminalistički fakultet	370						370	1,50
Farmaceutski fakultet	210			122			332	1,40

¹ Statistički bilten br. 73/2005. „Visoko i više obrazovanje u FBiH, 2004/2005.“

Naziv više/visokoškolske ustanove	Univerzitet u Sarajevu	Univerzitet u Zenici	Univerzitet u Bihacu	Univerzitet u Tuzli	Sveučilište u Mostaru	Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru	UKUPNO	Procent
Rudarsko-geološki fakultet				308			308	1,30
Pedagoška akademija	284						284	1,20
Fakultet humanističkih nauka						283	283	1,20
Šumarski fakultet	241						241	1,00
Fakultet za saobraćaj i komunikacije	231						231	0,90
Tehnološki fakultet				227			227	0,90
Islamska pedagoška akademija		148	68				216	0,90
Veterinarski fakultet	176						176	0,70
Fakultet islamskih nauka	165						165	0,70
Defektološki fakultet				150			150	0,60
Biotehnički fakultet			128				128	0,50
Arhitektonski fakultet	123						123	0,50
Stomatološki fakultet	88						88	0,40
Akademija likovnih umjetnosti	55				15		70	0,30
Internacionalni univerzitet	68						68	0,30
Sarajevska škola za nauku i tehnologiju	67						67	0,30
Metalurški fakultet		61					61	0,20
Muzička akademija	55						55	0,20
Akademija scenskih umjetnosti	10			18			28	0,10
Vrhbosanska visoka teološka škola	14						14	0,10
Franjevačka teologija	13						13	0,10
Ukupno	12803	811	1839	4677	2337	2101	24568	100,00

Tabela 1: *Upisani studenti u prvu godinu razvrstani po visokoškolskim institucijama u FBiH*

Osmotrimo li pobliže podatke gornje tabele, uočiti ćemo da najviše studenata upisuje fakultete društvenih nauka. Među njima posebno mjesto zauzimaju: ekonomski fakulteti s 5.529 ili 22,50% od ukupnog broja upisanih u prvu godinu, slijede ga pravni fakulteti s 3.596 ili 14,60%, filozofski s 2.345 ili 9,50%, pedagoški sa 1.889 ili 7,70%, i tako redom.

Filozofski i pedagoški fakulteti obrazuju različite profile nastavnčkih zanimanja. Ista zanimanja školuju se još i na prirodno-matematičkim fakultetima (2004/05. bilo je upisano 991 ili 4,00%), fakulteti za tjelesni odgoj i sport (2004/05. bilo je upisano 524 ili 2,10%), Fakultet humanističkih nauka (2004/05. bilo je upisano 283 ili 1,20%) i Defektološki fakultet (2004/05. bilo je upisano 150 ili 0,60%). Šest fakulteta koji u Federaciji BiH obrazuju različite profile nastavnčkih zanimanja školske 2004/05. godine

upisala su 6.182 studenta, ili 25,10% ukupnog broja upisanih na prvu godinu.

Za zanimanja ekonomista, pravnika i nastavnika opredijelilo se, kako vidimo, 15.307 studenata, ili 62,20% ukupnog broja upisanih na prvu godinu. Svim ostalim zanimanjima, to jest 29 različitih struka, pripada 37,80% ukupno upisanih studenata.

Za zemlju koja ima ambicije da izađe iz bijede, zaostajanja i nerazvijenosti to je, bez sumnje, katastrofalno. Takav pristup obrazovanju karakterizira najnerazvijenije zemlje Afrike, Azije i Južne Amerike.

Zemlja koja nema viziju svog budućeg razvoja i koja nije donijela strateške razvojne planove ne može imati ni viziju svog obrazovnog sistema. Za takvo stanje obrazovnog sistema u BiH krivci su vladajuće strukture s postojećom partijskom oligarhijom. Valja istaći da tehnički progres zemlji mogu donijeti, prije svega, tehnička obrazovanja i nove savremene tehnologije. U strukturi onih koji danas studiraju u Bosni i Hercegovini bezmalo bi se moglo reći da ih gotovo i nema. A i ono malo što ih ima studiraju po programima koji su mnogo bliži 19. nego vijeku u kom živimo.

Diplomirani na univerzitetima u FBiH

Broj diplomiranih studenata na bosanskohercegovačkim univerzitetima u cijelosti korespondira s brojem upisanih u prvu godinu. Otud imamo da fakulteti s najvećim brojem upisanih u prvu godinu imaju i najveći broj diplomiranih studenata. Kako je to izgledalo u akademskoj 2004/05. godini možemo vidjeti iz podataka naredne tabele²:

Naziv više/visokoškolske ustanove	Univerzitet u Sarajevu	Univerzitet u Zenici	Univerzitet u Bihacu	Univerzitet u Tuzli	Sveučilište u Mostaru	Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru	UKUPNO	Procent
Filozofski fakultet	375			329			704	13,50
Pedagoški fakultet/akademija		8	61		236	246	551	10,60
Kriminalistički fakultet	297						297	5,70

² Statistički bilten br. 73/2005. „Visoko i više obrazovanje u FBiH, 2004/2005.“

Naziv više/visokoškolske ustanove	Univerzitet u Sarajevu	Univerzitet u Zenici	Univerzitet u Bihacu	Univerzitet u Tuzli	Sveučilište u Mostaru	Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru	UKUPNO	Procent
Fakultet političkih nauka	261			41	31		261	5,00
Medicinski fakultet	139						211	4,10
Mašinski fakultet	49	39	69	26	11	16	210	4,00
Viša medicinska škola	59		99		36		194	3,70
Pedagoška akademija	77	79					156	3,00
Prirodno-matematički fakultet	54			74			128	2,50
Elektrotehnički fakultet	89			37			126	2,40
Građevinski fakultet	69				19	6	94	1,80
Defektološki fakultet				80			80	1,50
Fakultet za tjelesni odgoj i sport	41			36			77	1,50
Fakultet islamskih nauka	68						68	1,30
Fakultet humanističkih nauka						68	68	1,30
Poljoprivredni - Agromediterranski fakultet	43				18		61	1,20
Stomatološki fakultet	57						57	1,10
Farmaceutski fakultet	55						55	1,10
Veterinarski fakultet	54						54	1,00
Arhitektonski fakultet	51						51	1,00
Islamska pedagoška akademija		40	9				49	0,90
Rudarsko-geološki fakultet				28			28	0,50
Fakultet za saobraćaj i komunikacije	25						25	0,50
Muzička akademija	25						25	0,50
Tehnološki fakultet				25			25	0,50
Akademija likovnih umjetnosti	24						24	0,50
Šumarski fakultet	20						20	0,40
Fakultet informacijskih tehnologija						10	10	0,20
Biotehnički fakultet			10				10	0,20
Vrhbosanska visoka teološka škola	9						9	0,20
Akademija scenskih umjetnosti	1			5			6	0,10
Franjevačka teologija	4						4	0,10
Sarajevska škola za nauku i tehnologiju							0	0,00
Internacionalni univerzitet							0	0,00
Metalurški fakultet		10					10	0,20
Ukupno	2784	176	386	782	632	443	5203	100,00

Tabela 2: *Diplomirani studenti razvrstani po visokoškolskim institucijama u FBiH*

Kako iz navedene tabele vidimo najviše studenata je diplomiralo na pravnim, ekonomskim, filozofskim i pedagoškim fakultetima. Pogledamo li, međutim, podatke o broju diplomiranih studenata čija je osnovna profesija nastavnik (riječ je o različitim vrstama nastavničkih zanimanja) uočićemo kako je takvih u školskoj 2004/05. godini bilo 1.764 ili 34,60 od ukupnog broja. Na tri profesije (pravnike, ekonomiste i nastavnike) kao što vidimo otpada 62,60% ukupnog broja diplomiranih studenata u Federaciji BiH.

Poseban problem su diplomirani s nastavničkim zanimanjima. Ne bi se smjela zanemariti činjenica kako je struktura osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja gotovo u cijelosti zaokružena. Otvaranje novih škola gotovo da se i ne može očekivati. Da bi se zaposlili svi oni koji su stekli diplomu nastavnika, treba, dakako, čekati nekog ko treba da ode u penziju. Imamo li toliko nastavnika i profesora u Federaciji BiH koji svake godine razredni dnevnik mogu predati novopridošlim kolegama? Sumnjam! No, to i nije tako teško provjeriti. U to se možemo uvjeriti i analizom stanja broja nezaposlenih evidentiranih u javnim zavodima za zapošljavanje.

Nezaposleni s visokom naobrazbom

Iz evidencije kantonalnih javnih službi za zapošljavanje i Javne službe za zapošljavanje RS juna 2006. godine broj nezaposlenih s visokom školskom spremom izgledao je³:

Naziv više/visokoškolske ustanove	HNK	KS	USK	TK	BPK	SBK	ZDK	PK	ZHK	LK	RS	Ukupno	Procenti
	Mostar	Sarajevo	Bihać	Tuzla	Goražde	Travnik	Zenica	Orašje	Grude	Livno			
	Broj stanovnika (hiljade lica)												
	225	403	292	503	35	258	402	45	82	84	1491		
Pravni fakultet	201	356	89	104	12	85	27	39	17	28	259	1217	14,00
Ekonomski fakultet	149	344	43	137	8	53	68	38	22	17	616	1495	17,20
Mašinski fakultet	60	90	14	34	2	11	25	10	6	4	138	394	4,50
Elektrotehnički fakultet	13	73	1	60		2	4	8	10	1	46	217	2,50
Saobraćajni fakultet		44	3	5		6	1	4		2	16	81	0,90
Građevinski fakultet	25	108	9	18		2	7	12	2		23	206	2,40
Prir.-mat. fakultet				1							6	7	0,10
Poljoprivredni fakultet	34	140	15	23	3	20	4	15	4	6	218	482	5,50
Metalurški fakultet		5	4	112		5	37	1	18	2	29	213	2,50
Pedagoški fakulteti	64	540	17	359	23	33	102	58	56	9	297	1558	17,90
Filozofski fakultet	54	578	42	212	16	59	11	64	34	19	264	1353	15,60
Vojna akademija		2	1	3							18	24	0,30
Medicinski fakultet	42	326	13	208	3	15	11	36	34	4	131	823	9,50
Akad. znan. i umjetnosti	17	27	1	5		2		4	1		27	84	1,00
Ostali fakulteti	12	77	2	121		16	10	8	19	3	266	534	6,10
Ukupno nezaposlenih	671	2710	254	1402	67	309	307	297	223	94	2354	8688	100,00

Tabela 3: *Nezaposleni evidentirani u javnim službama za zapošljavanje*

³ Bilteni javnih službi za zapošljavanje kantona kombinirani s podacima preuzimati s web stranica javnih zavoda za zapošljavanje kantona i RS.

Iz podataka naprijed iznesene tabele vidimo da je na evidencijama javnih službi za zapošljavanje u junu 2006. godine bilo najviše svršenih studenata pedagoških usmjerenja (17,90% ukupnog broja nezaposlenih s fakultetskom spremom), slijede diplomirani ekonomisti (17,20% ukupnog broja nezaposlenih), zatim diplomirani studenti filozofskog fakulteta (bilo ih je 15,60%), pa onda diplomirani pravnici, (bilo ih je 14,00%), ljekari (bilo ih je 9,50%) i tako redom.

Nezaposleni sa završenim filozofskim i pedagoškim usmjerenjima posmatrani zajedno čine jednu trećinu (33,50%) ukupnog broja nezaposlenih s visokoškolskom naobrazbom. I to je, bez sumnje, kategorija koja će u struci za koju se opredijelila (nastavnički poziv) teško naći zaposlenje. S obzirom na sve veće i sve brže smanjivanje prirodnog priraštaja stanovništva i sve veće iseljavanje mladih iz BiH, prije se može očekivati zatvaranje nego otvaranje novih škola. Odlasci u penziju postojećih zaposlenika nisu, niti pak mogu biti dovoljni za zapošljavanje svih onih koji svake godine steknu diplomu nastavnika.

Broj upisanih, broj diplomiranih i broj nezaposlenih evidentiranih u javnim službama za zapošljavanje zanimanja ekonomista, pravnika i nastavnika, kao što vidimo, međusobno korespondiraju. Ne treba, dakako, zaboraviti kako se školovanje za tri spomenuta zanimanja gotovo u 90% slučajeva finansira iz državnog proračuna (budžetsko finansiranje). I u ovom slučaju na vidjelo izlaze problemi nedostatnosti vizije i njoj prateće strategije razvoja.

Od zemlje koja nema viziju i strategiju svog dugoročnog razvoja ne može se ništa drugo ni očekivati do da izdvaja pozamašna sredstva za školovanje ljudi koji se s diplomom koju su stekli neće nikad zaposliti, dok pak za druge struke (informatičare, elektroničare, biohemičare i dr.) nemaju dovoljno novca, a katkad uopće ni planirana budžetska sredstva.

Struktura zaposlenih razvrstano prema djelatnostima

Želimo li utvrditi mogućnost zapošljavanja pojedinih profila visokoškolske naobrazbe registriranih u javnim službama za zapošljavanje morali bismo sagledati stanje i strukturu zaposlenih po

djelatnostima. A kako ono izgleda vidjet ćemo iz podataka o strukturi zaposlenih razvrstano po pojedinim djelatnostima⁴.

Vrsta djelatnosti	Broj zaposlenih	Od toga					
		VSS	Učešće [%]	VŠS	Učešće [%]	SSS	Učešće [%]
Poljoprivreda	8682	578	6,80	207	2,40	2532	29,16
Ribarstvo	161	11	6,80	8	5,00	70	43,48
Rudarstvo	16073	659	4,10	237	1,50	3207	19,95
Prerađivačka industrija	85332	3758	4,40	2134	2,50	19299	22,62
Snabdij. el. energijom	14285	1500	10,50	519	3,60	3573	25,01
Građevinarstvo	21853	999	4,60	595	2,70	5009	22,92
Trgov. motornim vozilima	35258	2142	6,10	1362	3,90	18018	51,10
Ugostiteljstvo	4490	124	2,80	196	4,40	1443	32,14
Saobraćaj i veze	24851	1632	6,60	1400	5,60	8646	34,79
Finansijsko posredovanje	7297	2332	32,00	675	9,30	3788	51,91
Poslovanje nekretninama	7108	1492	21,00	484	6,80	3166	44,54
Javna uprava	35586	8446	23,70	3588	10,10	17074	47,98
Obrazovanje	32766	9140	27,90	11938	36,40	5831	17,80
Zdravstv. i soc. zaštita	26258	5314	20,20	1807	6,90	12715	48,42
Ostale javne usluge	8779	1241	14,10	449	5,10	3507	39,95
Ukupno	328761	39413		25599		107490	

Tabela 4: Zaposleni po pojedinim djelatnostima razvrstani prema stepenu školske spreme

I letimičan pogled na strukturu zaposlenih razvrstano po djelatnostima dovoljan je da se uoči kako jedne djelatnosti imaju relativno velik broj onih s visokom školskom spremom, dok ih druge imaju posve malo. Kod jednih je, dakle, izuzetno povoljna struktura zaposlenika, dok je kod drugih posve nepovoljna. U prvu grupu spadaju djelatnosti finansijsko posredovanje koje u strukturi zaposlenih imaju 32,00% s visokom naobrazbom. Slijede ih potom djelatnost obrazovanja sa 27,90% zaposlenika s visokom i 36,40% s višom školskom spremom, iza njih je javna uprava s 23,70% zaposlenika s visokom naobrazbom, zatim poslovanje nekretninama s 21,00% zaposlenika s najvišom školskom spremom i tako redom.

⁴ Zavod za statistiku FBiH, bilten br. 5/2006.

Kada je riječ o drugoj grupi, to jest o djelatnostima s izuzetno nepovoljnom strukturom zaposlenih, nju, kao što vidimo, predvodi ugostiteljstvo. U strukturi zaposlenih u ugostiteljstvu tek 2,80% posjeduje visoku školsku spremu, slijedi rudarstvo sa 4,10% zaposlenih s visokom naobrazbom, zatim prerađivačka industrija sa 4,40% zaposlenih s visokom školskom spremom, građevinarstvo sa 4,40% zaposlenih s visokom spremom, poljoprivreda sa 6,80% zaposlenih s visokom školskom spremom, ribarstvo s identičnom strukturom zaposlenih s visokom školskom spremom i tako redom.

Kada je riječ o djelatnostima iz prve grupe, lako prepoznajemo kako se u njima zapošljavaju, prije svega, visokoobrazovani kadrovi iz grupa zanimanja s najvećim brojem upisanih na prvu godinu. Finansijsko posredovanje, posebno banke, zapošljava uglavnom ekonomiste i pravnike, obrazovanje zapošljava diplomirane studente pedagoških zanimanja, javna uprava pravnike, poslovanje s nekretninama pravnike i ekonomiste. Kako je na evidencijama javnih ustanova za zapošljavanje ponajviše nastavničkih zanimanja, ekonomista i pravnika, zaključujemo da su se spomenute djelatnosti kadrovski posve situirale i da se ubuduće ne može očekivati veće zapošljavanje nezaposlenih s visokom naobrazbom. Otud ekonomisti, pravnici i brojna nastavnička zanimanja evidentirana u javnim ustanovama za zapošljavanje ne mogu očekivati povećani interes za zapošljavanja u spomenutim djelatnostima. A da se i ne govori o svim onim koji se danas upisuju odnosno studiraju ekonomske, pravne i različite nastavničke fakultete. Njihovo eventualno zapošljavanje može se očekivati samo u slučajevima ako bi došlo do osnivanja kakvih novih kompanija za finansijsko posredovanje, odnosno novih školskih institucija, novih organa uprave i tome sl.

Nije razumno izdvajati tolika budžetska sredstva za školovanje nastavnika, ekonomista i pravnika koji u tom broju nisu nužni bosanskohercegovačkom društvu, a istovremeno zapostavljati druga brojna zanimanja koja su značajna za ubrzaniji razvoj zemlje. No, vlasti u Bosni i Hercegovini, ovakve kakve su, nisu sposobne problem čak ni prepoznati. Činjenica je da nemaju vizije dugoročnog razvoja zemlje i otuda oni problem nisu u stanju ni uočiti. Oni koji nemaju viziju dugoročnog razvoja nisu dugovječni. Njih

će, bez sumnje, pomesti oni koji su nezadovoljni njihovom upravom. Pitanje je samo kada će se to desiti i na koji način će to biti učinjeno.

Struktura zaposlenih u Hercegovačko-neretvanskom kantonu

Reprezentativnim uzorkom pokušali smo utvrditi kvalifikacionu strukturu zaposlenih u Hercegovačko-neretvanskom kantonu. Anketirane organizacije smo usto pitali i o namjerama zapošljavanja kadrova s visokom stručnom spremom. Ovim istraživanjem željeli smo ustanoviti strukturu zaposlenih s visokom naobrazbom, a prije svih onih visokoškolskih institucija koje upisuju najveći broj studenata, odnosno koje imaju najveći broj evidentiranih u javnim ustanovama za zapošljavanje. Anketom smo obuhvatili sljedeće firme odnosno ustanove: „HP investing“ (proizvodnja građevinskih materijala), Konjic, „Maoles“ (proizvodnja namještaja), Mostar, hotel „Bevanda“ (turizam i ugostiteljstvo), Mostar, „BiH Telecom“, telefonske (fiksne i mobilne) komunikacije, Mostar, „Merkur“ (trgovina na veliko i malo), Mostar, „Zalmo“ (proizvodnja metalnih konstrukcija i namještaja), Mostar, „Jaffa komerc“ (primarna poljoprivredna proizvodnja s preradom), Blagaj, Trgovina „Zalihić“ (veleprodaja), Mostar, „Aluminijski kombinat“ (proizvodnja i prerada obojenih metala), Mostar, hotel „Bristol“ (trgovina i ugostiteljstvo), Mostar, „Fabrika duhana“ (proizvodnja cigareta), Mostar, Opština (javna uprava), Konjic, „Metalija“ (proizvodnja metalnih konstrukcija), Mostar, „GD Rad“ (nisko-gradnja) Konjic, „Alat“ (proizvodnja alata i mašina), Konjic, „Granit“ (eksploatacija i prerada kamena), Jablanica, „Elektro-distribucija“ (distribucija električne energije), Mostar, „HVB Centralprofit banka“ (finansijsko posredovanje), filijala Mostar, „Gimnazija Mostar“ (srednjoškolsko obrazovanje), Mostar⁵.

Devetnaest ispitivanih privrednih i neprivrednih subjekta u julu 2006. godine zapošljavalo je 2.692 radnika. U ukupnom broju zaposlenih najviše ih je bilo sa završenom SSS, 33,84%, slijede

⁵ Podatke prikupljao istraživački tim Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru. Istraživanje projektirao i istraživački tim vodio autor.

KV radnici sa 23,29%, zatim VKV radnici sa 15,97%, NK sa 10,55%, VSS sa 10,07%, VŠS sa 3,57% i PK sa 2,71%. Univerzitetnu diplomu, kao što vidimo, posjeduje tek 13,64% zaposlenih u anketiranim organizacijama.

Ako pogledamo strukturu zaposlenih razvrstanu prema konkretnoj školskoj spremi, stanje je sljedeće:

Profesija	HP Investing	Maoles	Hotel "Bevanda"	BH Telecom	Merkur	Zalimo	Jaffa komerc	Zalhić	Aluminij	Hotel "Bristol"	FDM	Opština Konjic	Metalia	GD "Rad" Konjic	Alat	Granit	Elektrodistribucija	HVB CP Banka	Gimnazija Mostar	UKUPNO	Procent u ukupnom broju zaposlenih	Procent u broju zaposlenih sa VSS
dipl. nastavnik	0	0	2	0	0	0	0	0	2	0	0	17	0	0	0	0	0	0	53	74	2,7	27,3
dipl. ekonomist	0	0	3	7	4	0	0	0	9	0	5	5	1	1	0	4	8	8	0	55	2,0	20,3
dipl. ing. mašinstva	1	4	0	2	0	1	1	0	16	0	4	1	0	0	1	2	1	0	0	34	1,3	12,5
dipl. pravnik	1	0	0	5	1	0	0	0	3	1	3	7	0	0	0	1	6	0	0	28	1,0	10,3
dipl. ing. elektrotehnike	0	0	0	12	0	0	0	0	4	0	1	1	0	0	0	0	1	0	0	19	0,7	7,0
dipl. ing. energetike	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	0	0	12	0,4	4,4
dipl. ing. građevine	3	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2	0	3	0	1	0	0	0	10	0,4	3,7
dipl. ing. hemije	0	0	0	0	0	0	0	0	6	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	7	0,3	2,6
dipl. ing. metalurgije	0	0	0	0	0	0	0	0	6	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	7	0,3	2,6
prof. industr. pedagogije	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0,2	1,8
dipl. informatičar	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2	0	0	0	5	0,2	1,8
dipl. ing. tehnologije	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0,1	1,5
dipl. ing. agronomije	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0,1	1,5
dr. tehničkih znanosti	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0,1	0,7
prof. biologije	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,0	0,4
dipl. ing. rudarstva	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0,0	0,4
dipl. politolog	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0,0	0,4
dipl. urbanist	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0,0	0,4
akademski grafičar	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0,0	0,4
Visoka stručna sprema	5	4	5	26	7	1	2	0	60	1	17	34	2	4	1	11	30	8	53	271	10,1	100,0

Struktura zaposlenih u anketiranim organizacijama HNK

Iz navedene tabele može se vidjeti kako na stotinu zaposlenih dolazi: 2,70% dipl. nastavnika, 2,00% dipl. ekonomista, 1,30% dipl. mašinskih inženjera, 1,00% dipl. pravnika, 0,70% dipl. inženjera elektrotehnike, 0,45% dipl. inženjera energetike, 0,40% dipl. građevinskih inženjera, 0,30% dipl. inženjera hemije, 0,30% dipl. inženjera metalurgije, po 0,20% dipl. profesora industrijske psihologije, odnosno dipl. informatičara, i tako redom.

Ovim istraživanjem željeli smo, prije svega, utvrditi strukturu odnosno stanje zaposlenosti onih struka s visokom naobrazbom koje su kao najbrojnije evidentirane u javnim službama za zapošljavanje. Riječ je, zapravo, o zapošljavanju i zaposlenosti struka obrazovanih na fakultetima koji upisuju i isporučuju najveći broj diplomiranih studenata (ekonomisti, pravnici i nastavnici). Rezultate ovih istraživanja kasnije ćemo koristiti i za ocjenu mogućnosti zapošljavanja svih koji se kao nezaposleni vode u javnim zavodima za zapošljavanje.

Podaci o zaposlenosti pojedinih struka s visokoškolskom naobrazbom u anketiranim organizacijama Hercegovačko-neretvanskog kantona ponajviše govore o tome zbog čega je toliki interes za upis ekonomije, prava i nastavničkih zanimanja. Kako nam podaci gornje tabele pokazuju, najveći broj zaposlenih s visokom stručnom spremom su nastavnici, slijede diplomirani ekonomisti, mašinski inženjeri i pravnici. Diplomirani nastavnici, kako vidimo, ne zapošljavaju se samo u školama. Bezmalobližno 40% nastavničkih zanimanja zaposleno je u drugim organizacijama, prije svega u upravi. Činjenica da su ekonomisti, pravnici i nastavnici u odnosu na druge visokoobrazovne profile najbrojniji u anketiranim organizacijama HNK ne može biti pouzdan pa čak ni relevantan indikator onim koji danas hrle na te visokoškolske institucije.

Projekcija mogućeg zapošljavanja najbrojnijih grupacija s VSS

S obzirom na to da Bosna i Hercegovina nema strategije dugoročnog privrednog i društvenog razvoja, nije ni moguće projicirati stanje i kretanje budućeg zapošljavanja. Istini za volju, anketirane organizacije smo pitali o planovima budućeg zapošljavanja kadrova s visokom stručnom spremom! Evo šta o one tome one kažu.

Anketirane firme bi mogle zaposliti još 10 ekonomista, 13 informatičara, 5 inženjera mašinstva, 3 agronoma, 2 građevinska inženjera, 2 pravnika i, konačno, jednog profesora stranih jezika. No, da bi se planirana zaposlenja ostvarila, to najmanje zavisi od onih kojima su spomenuti kadrovi potrebni. Ograničavajući faktor bilo kakvog zapošljavanja, kako anketirane organizacije ističu,

jesu velike obaveze prema državi koje se po zaposlenom plaćaju. Tu su još i neizvjesnosti koje sa sobom donosi neuređeni pravni, politički i privredni sistem, nezaštićenost državnih granica, tržišna nesigurnost itd. Podatke koje smo istraživanjem prikupili ne možemo nažalost koristiti za bilo kakvo projiciranje budućeg zapošljavanja. Anketirane organizacije bi zaposlile određeni broj kadrova s visokom naobrazbom pod uvjetom da se promijeni privredna, politička, pravna i tržišna klima u BiH. Promjene koje su anketirani naveli kao preduvjet za veće zapošljavanje u BiH nisu izgledne.

Nedostatnost pouzdanijih metoda za utvrđivanje mogućnosti zapošljavanja i zaposlenosti u BiH nameće potrebu korištenja drugih, manje pouzdanih metoda. Za tu svrhu odlučili smo se za korištenje metode projekcije. Podatke koje smo prikupljali istraživanjem o zaposlenosti u 19 organizacija HNK koristit ćemo za projiciranje mogućnosti zapošljavanja nezaposlenih sa VSS evidentiranih u javnim službama za zapošljavanje.

Polazimo od toga da će utvrđena kvalifikaciona struktura zaposlenih u 19 organizacija HNK ostati i dalje nepromijenjena i da ta ista struktura odražava stanje zaposlenosti na čitavom prostoru BiH.

Pronalazak radnog mjesta za nezaposlene, prije svih za one koji su registrirani u javnim službama za zapošljavanje, moguće je jedino otvaranjem novih radnih mjesta putem širenja postojećih kapaciteta, ili pak osnivanjem novih privrednih subjekata. Imajući na umu izneseno, u nastavku predstavljamo projekciju zapošljavanja najugroženijih struka nezaposlenih s visokom naobrazbom.

Fakulteti	Ukupan broj studenata po fakultetima	Studenti upisani u prvu godinu po fakultetima	Broj diplomiranih po fakultetima	Diplomirani u odnosu na upisane	Broj zaposlenih u anketiranim firmama	Procent u ukupnom broju zaposlenih u ank. firm.	Nezaposleni po fakultetima u BiH	Potrebno radnih mjesta za zapošljavanje nezaposlenih	Potrebno radnih mjesta za zapošljavanje godišnje diplomiranih
Ekonomski fakultet	11072	5529	727	13,1	77	2,9	3561	124496	25417
Pravni fakultet	8827	3596	728	20,2	40	1,5	1980	133254	48994
Pedagoška usmjerenja	4944	1889	707	37,4	79	2,9	3541	120663	24092

Tabela 6: Projekcija zapošljavanja nezaposlenih s visokom stručnom spremom

Iz podataka gornje tabele vidimo kako bi za zapošljavanje nezaposlenih diplomiranih ekonomista trebalo kreirati 124.496 novih radnih mjesta, za zapošljavanje nezaposlenih pravnika trebalo bi kreirati 133.254 novih radnih mjesta, za zapošljavanje svih nastavnika neophodno je kreirati 122.793 novih radnih mjesta. Ako bismo, dakle, htjeli zaposliti najbrojniju grupaciju nezaposlenih registriranih u javnim službama za zapošljavanje, morala bi se kreirati minimalno 133.254 radna mjesta. Riječ je dakle o zapošljavanju nezaposlenih registriranih u javnim službama za zapošljavanje juna 2006. Ne smijemo, međutim, zaboraviti i činjenicu da svake godine diplomiraju novi i novi studenti kojim također treba osigurati radno mjesto. Otud i za one koji će tek steći univerzitetsku diplomu treba dodatno kreirati nova radna mjesta. S partijama na vlasti i ljudima koji nas vode, s onim koji ništa ne znaju o strategiji razvoja to je gotovo nemoguće.

Zaključak

Da bi Bosna i Hercegovina mogla pravilno usmjeriti sistem visokoškolskog obrazovanja neophodno je donijeti strategiju dugoročnog razvoja. Strategija dugoročnog razvoja trebala bi da pokaže koji su to razvojni prioriteti i u skladu s tim koja su im znanja odnosno zanimanja neophodna. To što nemamo strategiju dugoročnog razvoja u visokom obrazovanju stvorilo je bezbroj problema. Najveći broj studenata danas se upisuje i završava fakultete društvenih usmjerenja iako bi za ubrzaniji razvoj zemlje trebalo mnogo više tehničkih i prirodnih zanimanja. Odgovornost za takvo stanje bez sumnje je na onim koji po prirodi svog posla moraju da prave odnosno donose strategiju razvoja zemlje.

UDK 353 (497.6) : (4)

Denis Zaimović

**EFEKTI I MOGUĆNOSTI PRIMJENE KONCEPTA
EUROREGIJE U BOSNI I HERCEGOVINI****EFFECTS AND POSSIBILITIES OF „EURO REGION“
CONCEPT IMPLEMENTATION
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA****Sažetak**

Članak analizira efekte i mogućnosti koje se Bosni i Hercegovini otvaraju primjenom koncepta Euroregije. Autor polazi od pretpostavke da primjenu koncepta Euroregije u Bosni i Hercegovini treba posmatrati u kontekstu njenog pridruživanja Evropskoj uniji budući da je to koncept koji su ustanovile i primjenjuju članice Evropske unije i od njega su ustanovile EU standard. Članak ukazuje na zahtjeve odnosno očekivanja Evropske unije od Bosne i Hercegovine, s jedne, i na koji način se ovaj koncept može primijeniti u BiH, s druge strane.

Ključne riječi: euroregije, euroregioni, regionalizacija, regije, regionalna saradnja, integracija BiH u EU

Summary

This article analyses effects and opportunities for Bosnia-Herzegovina in the implementation of the concept of Euro regions. The author starts with the idea that application of the concept of Euro regions should be observed in terms of B&H join to the EU, since this concept has been established and implemented by member states of the European Union, which is now the EU standard. The article points at demands and expectations of the EU toward B&H, on one hand and possible application of this concept in B&H on the other.

Key words: *Euro regions, regionalization, regions, regional cooperation, integration of B&H into the EU*

Uvod

„Snaga buduće Evrope potječe iz regija i spremnosti ljudi da, polazeći od regionalne samostalnosti, razmišljaju i djeluju evropski“, činjenica je na koju posljednjih godina ukazuje sve više društvenih subjekata u Evropi. Čak se i unutar same Evropske unije regionalizacija i evropeizacija sve češće posmatraju kao usko povezani procesi (Smajić, 2005: 61). Sinonim regionalizaciji Evrope danas predstavlja vrlo aktuelan pojam Euroregija koji opisuje koncept poretka i sliku vodilju koja nasuprot sve većem centraliziranju funkcija na razini Evropske unije naglašava regionalnu samostalnost. „Evropa regija“ ili „Euroregije“ predstavlja političku inicijativu u obliku savremenog političkog koncepta i institucionalizacije koji ima za cilj povezivanje i saradnju regija Evrope, a svoje djelovanje usmjerava u pravcu jačanja pozicija evropskih regija u procesima odlučivanja u Evropskoj uniji i Vijeću Evrope, čime istovremeno uvodi tzv. „treći nivo“ odlučivanja u evropski integracijski proces i institucionalnu strukturu Evropske unije.

Zagovornici ovog koncepta u Evropi smatraju kako je veoma korisno da se što veći broj odluka, posebno onih koje se odnose na pitanja svakodnevnog života građana, prepusti lokalnim i regionalnim vlastima. Zbog toga se koncept Euroregije zasniva na *principu supsidijarnosti*, koji je ustanovljen osnivačkim ugovorom EU i iz kojeg se izvodi regionalni ustroj. On podrazumijeva „proizvodnju politike odozdo“ (Milardović, 2004: 115), odnosno središnja mu je ideja da se država ne treba baviti onim što mogu uraditi građani i lokalne vlasti u lokalnim i regionalnim zajednicama. Takva politika decentralizacije doprinosi i mnogobrojnim oblicima regionalnog povezivanja u Evropi, u kojoj se već nekoliko decenija grade različiti oblici regionalnog partnerstva i saradnje, a Evropska unija svojom politikom regionalnog razvoja, označenom kao „evropska solidarnost“, finansijski ih podupire.

Pretpostavke za primjenu koncepta Euroregije u BiH

Današnje članice Evropske unije imaju uspostavljenu unutarnju regionalnu strukturu i organizaciju. Bosna i Hercegovina nije uspostavila regionalnu strukturu, ali je primjena evropskog modela regionalizacije na prostoru Bosne i Hercegovine osnovni preduvjet za puno integriranje u institucionalni sistem evropskih regija i time ostvarivanja prava i obaveza koje ona nudi svojim ravnopravnim članicama. Primjena koncepta Euroregije u Bosni i Hercegovini ima svoje *historijsko-geografske, ekonomsko-razvojne, političko-administrativne i naučnoistraživačke pretpostavke*.

Historijske pretpostavke ogledaju se u činjenici da je Bosna i Hercegovina od srednjovjekovne države do danas bila klasičan primjer decentralizirane države i da su se od srednjeg vijeka do kraja 19. stoljeća u njoj oblikovali regionalni centri (Mostar, Sarajevo, Tuzla, Banja Luka, Bihać i Travnik) sa svojim gravitirajućim okruženjima.

Ekonomsko-razvojne pretpostavke ogledaju se u tome da bi bosanskohercegovačke regije mogle uspješno ulaziti u prekograničnu i međuregionalnu saradnju i pomoći ujednačavanju ekonomskog razvoja regija, a time i stvaranju razvijenih regionalnih institucija u oblasti zdravstva, školstva, saobraćaja, upravljanja prirodnim resursima i zaštiti čovjekove okoline.

Političke pretpostavke se nalaze u dokumentima bh. političkih stranaka, te u prijedlozima za promjenu Ustava BiH. Značajan broj bh. političkih stranaka zalaže se za regionalizaciju BiH, i to u najvećoj mjeri prema evropskom modelu. Osim političkih stranaka, u poslijeratnom periodu ideje i koncepcije regionalnog uređenja BiH su nudile međunarodne institucije i organizacije (ESI institut ponudio je koncept podjele BiH na 12 autonomnih jedinica, EURED projekt ponudio je koncept sa pet ekonomskih regija, OHR je ponudio svoj koncept o regionalnoj policijskoj strukturi), te domaće nevladine organizacije i nezavisne naučne skupine i pojedinci.

Naučnoistraživačke pretpostavke oslanjaju se na brojna istraživanja koja su uočila i dokazala prednosti funkcionalno-gravitacione regionalizacije kao regionalizacije koja nudi mogućnost rješavanja razvojnih pitanja (Osmanković, 2001: 64).

Kada je riječ o zahtjevima i očekivanjima Evropske unije za primjenu koncepta Euroregije, oni predstoje u daljnjem procesu integracije BiH u EU. Da bi slijedila evropske standarde u oblasti regionalizacije, a koji će joj omogućiti dosljedniju primjenu koncepta Euroregije, Bosna i Hercegovina morat će u svoju zakonsku regulativu inkorporirati najznačajnije evropske dokumente koji su utvrdili pravni okvir regionalizacije.

Na prvom mjestu svakako su kriteriji Nomenklature prostornih jedinica za statistiku (NUTS), koja je kreirana s ciljem da klasificira sve administrativno-teritorijalne jedinice država članica za potrebe regionalne statistike EU. Upravo je povlačenje sredstava i pomoć državama članicama iz fondova EU usko povezana s administrativno-teritorijalnim ustrojem EU i pojmom NUTS nomenklature. Što se tiče pristupa fondovima EU, unutarnja organizacija i struktura države koja je korisnik fondova u potpunosti je stvar nje same. EU nema ovlasti na to utjecati. Međutim, ono na čemu EU insistira za praktično upravljanje fondovima jest da zemlje kandidati moraju imati prikladan pravni okvir za implementaciju specifičnih odredaba regionalne politike EU i pristati na NUTS klasifikaciju EUROSTAT-a. Moraju dokazati kapacitet programiranja i pokazati administrativni kapacitet, što znači da moraju definirati zadatke i odgovornosti svih tijela i institucija uključenih u pripremu i implementaciju, te osigurati efikasnu interresornu koordinaciju.

Daljnjim evropskim integracijama Bosna i Hercegovina će biti obuhvaćena regionalnom politikom EU koja se zasniva na finansijskoj solidarnosti, a konačna primjena koncepta Euroregije i ulazak u EU dovest će do osnovnog cilja, a to je pristup strukturnim fondovima EU.

Mogućnosti primjene koncepta Euroregije u BiH

Mogućnosti primjene koncepta Euroregije u BiH nalaze se u ustavima države i entiteta i političkom konsenzusu vladajućih političkih stranaka da se promijeni unutarnja struktura i organizacija Bosne i Hercegovine. U BiH danas postoji opći i politički konsenzus da je proces evropskih integracija jedan od najvažnijih ciljeva koji BiH omogućuje stabilan politički razvoj u budućnosti. Bosna

i Hercegovina otpočela je sa EU pregovore o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju, a njegovim potpisivanjem BiH će sa EU stupiti u ugovorni odnos. Kao potpisnica Sporazuma i kao budući kandidat za članstvo u EU, Bosna i Hercegovina dobit će mogućnost korištenja novih pretpripravnih fondova EU.

Koncept „Evropa regija“ danas se kroz saradnju i povezivanje regija razvija u tri pravca, i to kao:

1. prekogranična saradnja,
2. transnacionalna saradnja,
3. međuregionalna saradnja.

Prekogranična, transnacionalna i međuregionalna saradnja u okviru koncepta Euroregije predstavlja jedan od razvojnih i političkih prioriteta koji će BiH trebati podupirati kako zbog ostvarivanja što boljih odnosa sa susjednim zemljama općenito tako i zbog praćenja te uključivanja u evropske programe prekogranične i transnacionalne saradnje. Evropska komisija putem svojih strukturnih fondova podržava ova tri vida regionalne saradnje kroz tzv. „inicijative EU“. Najveća od svih je INTERREG inicijativa čiji je cilj jačanje privredne i socijalne kohezije evropskog prostora kroz promoviranje razvoja cijelog evropskog kontinenta. Bosna i Hercegovina (sa Italijom, Hrvatskom, Srbijom, Crnom Gorom i Slovenijom) učestvuje u programu INTERREG IIIa kroz program *jadranske prekogranične saradnje*.

Efekti primjene koncepta Euroregije u BiH

Ovi su efekti najvidljiviji u tzv. *euromregionima*, koji nastaju udruživanjem regionalnih teritorijalnih jedinica (regija) u pograničnim oblastima (u našem slučaju s regijama susjednih zemalja). Oni se formiraju radi stvaranja mehanizama za uspostavljanje saradnje i promoviranje zajedničkih interesa.

Do sada uspješno djeluju euromregioni: „Dunav – Drava – Sava“, u kojem se iz BiH nalazi područje Tuzle, zatim „Drina – Sava – Majeвица“, u kojem su četiri općine iz istočne i sjeveroistočne Bosne i Brčko Distrikt, te „Jadranska euromregija“, čiji je dio Hercegovačko-neretvanski kanton. Također je u toku formiranje

ili pregovori o formiranju novih euroregiona. Važno je istaći da je glavni politički cilj Jadranske euroregije integracija svih država na Jadranu u Evropsku uniju.¹

Koliki bi uspjeh u društvenom razvoju BiH imao koncept Euroregije pokazuje se na primjeru regionalnih razvojnih agencija kojih u BiH ima pet i koje će imati ulogu u koordinaciji izrade regionalnih razvojnih strategija, identificiranju i implementaciji regionalnih projekata, kao i zastupanju interesa regionalnih partnera i podršci oživljavanju ekonomije, a već ostvaruju dobre rezultate na tim poljima.

Što se tiče zastupljenosti regionalnih i lokalnih organa vlasti BiH u evropskim regionalnim institucijama, trenutno je sedam kantona iz Federacije BiH zastupljeno u Skupštini evropskih regija, a u Kongresu lokalnih i regionalnih organa vlasti Vijeća Evrope nalazi se pet predstavnika iz BiH (koje su nominirali savezi općina i gradova FBiH i RS). Daljnjom integracijom u EU i punom primjenom koncepta Euroregije otvara se mogućnost da predstavnici lokalnih i regionalnih vlasti iz BiH budu prisutni i u procesima odlučivanja o regionalnim pitanjima u EU, odnosno da dobiju svoje pozicije u Komitetu regija EU.

Na temelju elaboracije ponuđenih prijedloga i koncepcija regionalnog ustrojstva BiH u poslijeratnom periodu, a oslanjajući se na teritorijalnu, administrativnu i političku tradiciju BiH i uzevši u obzir zahtjev Evropske unije o nužnosti primjene NUTS kriterija, moguće je utvrditi optimalan okvir za regionalizaciju Bosne i Hercegovine na osnovu koncepta Euroregije. Prema njemu Bosna i Hercegovina bi mogla imati optimalno rješenje sa četiri regije:

1. Banjalučka,
2. Mostarska,
3. Sarajevska, i
4. Tuzlanska.

Bosna i Hercegovina bila je podijeljena na ove četiri regije odnosno oblasti u periodu od 1949. do 1952. godine. Ponovnom

¹ oficijelna web stranica Jadranske euroregije www.adriaticeuroregion.org

regionalizacijom bio bi stvoren regionalni okvir sa četiri regije koje bi imale od 700.000 do 1.000.000 stanovnika, što odgovara kriteriju razine NUTS-a II koji preferira Evropska unija. Također bi ovim regijama bili zadovoljeni kriteriji homogenosti statističkih regija, prirodno-geografska raznolikost, historijska i kulturna tradicija, struktura privrede i razvijenost regionalnih identiteta. Regije bi bile samoodržive u društvenom razvoju.

Ovakvom regionalizacijom Bosne i Hercegovine nadišao bi se etnički kriterij podjele zemlje, a primijenio funkcionalan – gravitacioni, koji je kompatibilan konceptu Euroregije. Kako su kroz historiju ova četiri grada (Banja Luka, Mostar, Sarajevo i Tuzla) postala gravitacionim centrima u BiH, tako su oni predodređeni da budu sjedišta spomenutih regija (Ibrahimagić, 2005: 279). Funkcionalnom raspodjelom, koja se može utvrditi posebnim zakonom, svaka od regija obuhvaćala bi područja između 20 i 30 općina. Tim zakonom bi se mogle utvrditi granice regija, njihov naziv i sastav. Regije bi se odredile prema historijskim, geografskim, saobraćajnim, ekonomskim i kulturnim kriterijima.

Za razliku od sadašnjih kantona, koji imaju elemente državnosti, regije bi kao jedinice regionalne samouprave u BiH trebale imati zakonodavne i izvršne organe, statut i nadležnosti od regionalnog značaja kakve su prisutne u evropskim regijama (prostorni razvoj, razvoj privrede, putna infrastruktura, razvoj društvenih djelatnosti i zaštita prirodne sredine). Zakonodavni organ regije bila bi regionalna skupština/vijeće, a izvršni organ bi bila regionalna vlada. Time bi se i reducirao „glomazni administrativni aparat“ koji opterećuje malu državu kakva je Bosna i Hercegovina, a ispoštovali principi koje propisuje Evropska povelja o regionalizaciji.

Političke stranke i nevladine organizacije koje imaju volju i koncept za reformu političkog ustrojstva Bosne i Hercegovine mogu udruženo oblikovati projekte regionalizacije i regionalnog razvitka Bosne i Hercegovine. Na temelju definiranih projekata može se vršiti njihova promocija, pridobijanje podrške demokratske javnosti (Pejanović, 2005: 93).

U daljnjem procesu evropske integracije BiH zadatak državne Agencije za statistiku bio bi priprema konačnog *prijedloga regionalne organizacije zemlje* u skladu s nomenklaturom prostornih jedinica

za statistiku Evropske unije (NUTS) koji bi ponudila Vijeću ministara BiH i Parlamentarnoj skupštini BiH na usvajanje, te relevantnim tijelima Evropske unije kao što je EUROSTAT. Ovakva regionalna podjela zemlje i uvažavanje i primjena kriterija NUTS-a predstavljala bi temelj za pregovore o pristupanju BiH Evropskoj uniji.

Zaključak

Primjena evropskog modela regionalizacije na prostoru Bosne i Hercegovine osnovni je preduvjet za puno integriranje u institucionalnu strukturu evropskih regija i time ostvarivanja prava i obaveza koje Evropska unija nudi svojim ravnopravnim članicama. U bosanskohercegovačkoj realnosti izgradnja modela regionalizacije Bosne i Hercegovine u procesu integracije u Evropsku uniju pretpostavlja politički konsenzus vladajuće strukture u Parlamentarnoj skupštini BiH i entitetskim parlamentima.

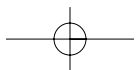
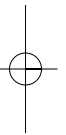
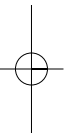
S druge strane, Bosna i Hercegovina ne može postići potpunu integraciju bez uspostave evropske regionalne strukture odnosno primjene modela Euroregije.

U konačnom, primjena koncepta Euroregije u BiH otvorit će perspektive društveno-ekonomskog, regionalnog i lokalnog razvoja u BiH, s jedne, a istovremeno omogućiti efikasnije prekogranično povezivanje i saradnju s regijama Evrope te direktno učešće u institucijama odlučivanja Evropske unije i Vijeća Evrope o pitanjima lokalnog i regionalnog razvoja, s druge strane. Koncept Euroregije optimalno može otvoriti novu stranicu evropske budućnosti BiH i učiniti je članom evropske porodice regija i država.

Literatura:

- Ibrahimagić, Omer (2005), **Državno uređenje Bosne i Hercegovine**, Sarajevo.
- Milardović, Anđelko (2004), **Pod globalnim šešišrom**, Centar za politološka istraživanja, Zagreb.

- Osmanković, Jasmina (2001), **Regionalizacija – teorija i praksa**, BETA, Sarajevo.
- Pejanović, Mirko (2005), **Politički razvitak BiH u postdejtonskom periodu**, TKD Šahinpašić, Sarajevo.
- Smajić, Zekerijah (2005), **Evropska unija za svakoga**, Eurocontact, Sarajevo.

UDK 172.4

Kenan Dautović

**JEDNO RAZMIŠLJANJE O TEORIJI
DEMOKRATSKOG MIRA****THINKING ABOUT THEORY
OF DEMOCRATIC PEACE****Sažetak**

Većina akademskih radnika i političara će se složiti da se Emmanuele Kant može smatrati tvorcem ideje “vječnog mira”, smatrajući njegovo učenje jednim od glavnih izvora idealizma kao teorije međunarodnih odnosa.

I to vjerovatno predstavlja najmanji zajednički sadržioc u poređenju sa različitim, i često kontradiktornim političkim interpretacijama.

Jedan od primjera kontradiktornosti koji ovaj članak pokušava osvijetliti jeste koncept “demokratskog mira”. On (članak) prati kontinuitet i diskrapance osnovnih referentnih vrijednosti koje proizlaze iz Kantove originalne ideje, a kroz njihovo praćenje u ključnim dokumentima koji su opredjeljivali kreiranje “novih svjetskih poredaka” u pojedinim periodima ljudske historije, kao što su “Wilsonovih 14 tačaka”, “Atlanska povelja” i “Povelja UN”.

Članak u konačnom pokušava da ustvrdi da su neke od Kantovih originalnih ideja doživjele svoje iskrivljenje iz čisto pragmatičnih političkih interesa, pledirajući stoga za ponovno iščitavanje Kantovog remek-djela smještajući ga u njegov historijski kontekst, neminovno izvlačeći osnovnu filozofsku poruku da mir ne predstavlja samo odsustvo rata u jednom vremenskom trenutku, nego znači proces koji inherentno osigurava ispunjenje svih ljudskih atributa koji mu pripadaju kao ljudskom biću kroz postizanje slobode, pravde i etike u jednom političkom poretku u kojem politika i moral bivaju pomireni.

Ključne riječi: *demokratski mir, filozofija mira, irinokratija, globalizacija, globalizam, moral, politika, mirovni proces, idealizam, realizam*

Summary

All academics and politicians alike are sharing same view by seeing Emmanuel Kant as a father of the idea of perpetual peace and by treating him as a “main source” of Idealism as a theory of International Relations.

And that is the only lowest common denominator when compared to different and sometimes, even contradicting political interpretations.

One of the examples that the article tries to highlight, is very often used concept of Democratic Peace. It follows continuities and discrepancies of main benchmarks stemming from the Kant’s original idea, through the cornerstone documents that have made crucial influence on creating “new world order” in specific periods of recent history, such as Wilson’ 14 Points, Atlantic Charter and The Charter of the UN.

The article finally argues that some of the key Kant’s ideas have been distorted for the purpose of sole pragmatic interests while pleading for re-reading his masterpiece placing it in historical context and drawing his root philosophical idea of peace as not just a state as a temporary historical event but as a process which inherently provides foundation for human self-fulfilling by achieving freedom, justice, and ethics in political order which reconciles politics and moral.

Key words: *democratic peace, philosophy of peace, irinocracy, globalization, globalism, moral, politics, peace process, idealism, realism*

„Sveto trojstvo“: politika, ekonomija i sila, ili kako ćemo živjeti „novi svjetski poredak“

Još od pada Berlinskog zida, koji je simbolički označio početak nove ere međunarodnih odnosa ili popularno nazvanog „novog

svjetskog poretka“¹, svakodnevno smo svjedoci tvrdnji kako je historija doživjela svoj kraj pronasavši svoj konačni i idealni oblik političkog poretka u vidu liberalne demokratije. Ovakav rezultat za posljedicu je imao i trijumfalističko uzdizanje na tron tzv. teorije demokratskog mira², koja je svoj moralni i naučni autoritet naslonila, u najvećoj mjeri, na lik i djelo vjerovatno neprevaziđenog teoretičara mira – Immanuela Kanta.

No, prije nego propitamo naučnu relevantnost i ispravnost ovakvog uspostavljanja naučne paradigme, vratimo se načas ekonomskom poretku koji bi trebao osigurati samoodrživost ovako uspostavljenog političkog sistema.

Na talasima globalizacije, koja, pravilno shvaćena i iščitana kao “proces gospodarskog, socijalnog, kulturnog i političkog djelovanja koji nadmašuje granice nacionalnih država”, predstavljajući ujedno i “proces pluraliziranja svijeta”, proces koji je “donekle neovisan o volji samih sudionika u njemu”, a koji je nastao kao posljedica komunikacijsko-informatičke revolucije uslijed pojave “zgušnjavanja vremena i prostora, što je pretpostavka globalizacijskog procesa” (Milardović et al., 1999: 67), i koja kao takva ne planira uspostavu meganacionalnog društva koje bi u sebi rastvorilo i poništilo sve ono pojedinačno, čak i na razini nacije-

¹ Novi svjetski poredak kao sintagma se vrlo često koristi u oblasti međunarodnih odnosa, dok njegovo pravo značenje treba vezati za stari latinski zapis „Novus ordo seclorum“. Naime, ovaj zapis se nalazi i na zvaničnoj novčanici SAD-a i kao takav uzrok je mnogim kontroverznim tumačenjima, najčešće vezanim za različite teorije zavjere. Bilo kako bilo, ono što se ne može negirati jest činjenica da je ova sintagma iz sfere teorije i nagađanja prerasla u jedan realan politički koncept, označavajući prije svega američku geopolitičku viziju svijeta nakon završetka hladnog rata. Da bismo izbjegli ambivalentna tumačenja spomenutog pojma, mi ćemo mu za svrhe ovog članka pridružiti radni naziv „nova era međunarodnih odnosa“.

² Koncept demokratskog mira polazi od pretpostavke da demokratije, kada se konfrontiraju s drugim demokratijama, ne razvijaju opciju i nemaju volje da napadnu druge demokratije. Demokratije preferiraju pregovaranje i kompromis. Demokratije ratuju gotovo jednako kao i diktatorski režimi, ali one ratuju isključivo protiv tih diktatorskih režima. Demokratije imaju tendenciju da razvijaju tržišnu ekonomiju i napredne oružane snage. Ako one uspiju da osiguraju podršku svojim građana za rat, onda će podrška tom ratu biti velika. U suprotnom, lideri riskiraju gubitak glasova i, posljedično, gubitak vlasti (Roskin & Berry, 2005:355).

države, već, upravo suprotno, proces očuvanja mnoštva i različitosti, uz pružanje prilike za porast povećanja blagostanja svih svojih učesnika kroz korištenje svakojakih pogodnosti koje nudi komunikacijsko-tehnološka revolucija, nastala je i pojava koju na podmucao način pokušava da imputira neobuzdani i nezajajljivi svjetski kapitalizam, pojava koju nazivamo globalizam³.

Jednom kada je globalizam uspostavio pravila igre pod radnim nazivom „tržišna ekonomija“, i kada ih je pod krinkom globalizacije nametnuo kao opća i globalna, više nema prepreke da se tržišna utakmica odvija po pravilima onih koji su najmoćniji i koji će iz njih najviše profitirati. Naravno, ovaj segment konsekvantno biva etabliran kao „prefiks“ konačno dočekane vladavine naroda dobijajući puni naziv – liberalna demokratija.

A za one koji su neposlušni, ili se opiru ovakvoj podjeli poslova, postoji treći faktor o kojem govore Roskin i Berry u fusnoti 2, a to su „napredne oružane snage“. Fizička sila koja će, koristeći sve nedorečenosti međunarodnog pravnog sistema, omogućiti da ti isti „neposlušni i nedemokratski“ faktori shvate da su liberalna demokratija i tržišna ekonomija, i to isključivo kako ih vide oni koji polažu pravo „intelektualnog vlasništva“ na taj proizvod, zapravo jedini mogući način organizacije života političkih zajednica širom svijeta, postavljenih sada kao univerzalna norma.

Jer znamo da pobjednici kreiraju nova pravila igre...

Odakle je sve počelo?

No, vratimo se mi moralnom autoritetu ovako formulirane naučne paradigme – teoriji demokratskog mira.

---

³ Ulrich Beck globalizam označava kao „shvaćanje da svjetsko tržište potiskuje i nadomješćuje političko djelovanje, tj. ideologiju vlasti nad svjetskim tržištem, ideologiju neoliberalizma. Globalizam postupa monokauzalno, ekonomski, smanjuje višedimenzionalnost globalizacije na jednu dimenziju, i to gospodarstvenu, koja je k tome zamišljena linearno, a sve ostale mjere – ekološku, kulturološku, političku, društvenu globalizaciju – spominje, ako uopće, samo kao podređene dominaciji svjetskog tržišnog sustava“ (Milarđović et al.: 1999).

Immanuel Kant je živio i radio u 18. stoljeću, a njegov traktat o miru pod naslovom „Vječni mir“, koji se smatra remek-djelom iz oblasti irenologije, objavljen je 1795. godine i, kako tvrde mnogi analitičari, nastao je pod velikim utjecajem i impresioniranošću autora Francuskom revolucijom.

Veliki filozof je također živio u vrijeme kada su geopolitičke vizije stvarali ozbiljni i svjetski priznati naučni radnici, prije svega filozofi i mislioci, dok su te vizije u geopolitičku praksu pretvarali različiti vladari, kraljevi, carevi i sl.

Kant je u „Vječnom miru“ ponudio jednu viziju boljeg svijeta, pošteđenog nasilnih sukoba, navodeći članove, možemo reći uvjete trajnog mira među državama, dijeleći ih na prethodne ili preliminarne i na određene ili definitivne. Uspostavljajući analogiju s logikom kao naučnom disciplinom, prethodni članovi bi odgovarali potrebnom, a određeni dovoljnom uvjetu za dešavanje neke pojave.

Tako su neki od potrebnih uvjeta da nijedan mirovni sporazum ne treba smatrati validnim ako u sebi sadrži elemente za mogućnost ponovnog izbijanja sukoba, da stajace vojske kao nosioci potencijalne ratne energije trebaju biti ukinute, te da se države trebaju uzdržati od nasilnog miješanja u ustavne ili poslove vladavine neke druge države. Kada je u pitanju ekonomija, i to isključivo u vidu novčanih pozajmica i zaduženja, predlaže se da „nacionalni dugovi ne trebaju biti ugovarani na način da rezultiraju vanjskim ometanjem država“, što se može shvatiti kao potreba izbjegavanja davanja novca drugim državama u obliku pozajmice s namjerom da se ta aktivnost i mogući problemi prilikom vraćanja duga koriste kao sredstvo stvaranja vanjskog pritiska na zemlju dužnika. Već ovaj član je u jasnoj kontradiktornosti s današnjom praksom pružanja „uvjetne pomoći“ i davanja kredita tek nakon ispunjenja određenih kriterija, i što je još indikativnije, s diktiranjem uvjeta pod kojima data sredstva mogu biti trošena.

Kada je, pak, riječ o određenim članovima, njih je svega tri, ali predstavljaju suštinu Kantovog promišljanja o organizaciji svijeta. Naime, „civilni ustav svake države treba da bude republikanski“, „pravo nacija treba biti utemeljeno na osnovi federacije slobodnih država“ i „pravo svjetskog državljanstva treba biti ograničeno uvjetima univerzalnog gostoprimstva“.

Dakle, ono što prije svega možemo prigovoriti današnjem tumačenju ovog člana jeste da se demokratija kao oblik vladavine nigdje izričito ne spominje. No, zagledajući se u esencijalnost ove ideje stavljene u historijski kontekst, ipak se možemo složiti da je ideja demokratije inherentna ovdje predloženoj ideji republikanizma, jer se ona prije svega odnosi na oblik društvenog dogovora koji iz nje proističe. Stoga možemo zaključiti da se radi o pozivu na demokratsku vladavinu naroda jer se, suštinski, radi o prijenosu suvereniteta s monarha na narod. To objašnjava i činjenicu, koja bi se zapravo mogla staviti kao krunski kontraargument, da danas postoje države koje su republike a i one koje ne nose taj atribut, ali je svima njima zajednički imenitelj – narodni suverenitet.

Ideja svjetske federacije slobodnih država zapravo je analogija pozajmljena iz organizacije tek uspostavljene nacije-države, aplicirana na dotadašnje postulate realpolitike koja je prepoznavala samo silu kao validan argument međunarodnih odnosa. Ovako koncipirana ideja poslužila je kao temelj idealističkoj školi mišljenja, što je iniciralo balansiranje realističkog međunarodnog pravnog sistema i, u konačnom, dovelo do formiranja jedne univerzalne svjetske organizacije čiji zadatak i jeste stremljenje ka ovom idealu.

Ideja svjetskog državljanstva bi se mogla shvatiti kao podrška prethodno izrečenom članu, u smislu plediranja za otvaranje granica, osnaživanje međusobnog komuniciranja i, u konačnom, omogućavanje boljeg upoznavanja, što bi, nezaustavljivo, vodilo većem povjerenju i boljim odnosima između država.

No stvarni udarac kvazi-interpretatorima njegovog učenja Kant zadaje u Prilogu o nesuglasnosti između politike i morala, u pogledu vječnog mira, a koji zapravo predstavlja stvarnu suštinu Kantovog filozofskog učenja iz kojeg se nedvosmisleno može zaključiti da nikakva politička koncepcija ne može opravdati upotrebu nasilja usmjerenu protiv morala, slobode i etičnosti. To je onaj dio koji govori o Kantovom stvarnom ontološko-antropološkom opredjeljenju. No, ovome ćemo se vratiti nešto kasnije.

Od geopolitičke predstave ka geopolitičkoj praksi

Američki predsjednik Woodrow Wilson svoju platformu za uspostavu nove ere međunarodnih odnosa ugradio je u mirovnu konferenciju u Parizu poznatu kao 14 tačaka.

Ova platforma bila je temelj Versajskog mirovnog sporazuma kojim je 1919. godine okončan Prvi svjetski rat. Kako je predsjednik Wilson konceptualno pripadao idealističkoj školi mišljenja, svoju političku (geopolitičku) praksu temeljio je na geopolitičkoj (viziji) predstavi svijeta. Naravno, on ju je djelimično i prilagodio tadašnjim interesima pobjedničkih sila, u prvom redu onim SAD-a.

Ostvarimo onda, ukratko, uvid u suštinu tih prilagodbi.

Prva tačka, koja se odnosi na postizanje „otvorenog sporazuma o miru do kojeg se došlo na otvoren i transparentan način i nakon kojeg neće biti drugog privatnog međunarodnog razumijevanja osim onog diplomatskog, a koja se uvijek treba odvijati na iskren i javan način“, te četrnaesta tačka, koja predviđa stvaranje „opće asocijacije nacija“ u cilju „pružanja jednakih uzajamnih garancija za političku nezavisnost i teritorijalni integritet, kako velikih tako i malih država“, u velikoj mjeri prate logiku prvog Kantovog prethodnog člana. Ova potonja ujedno je predstavljala osnovu formiranja Lige naroda, prve nadnacionalne organizacije globalnog karaktera koja je trebala, prije svega, voditi računa o održanju svjetskog mira.

Četvrta tačka, koja predviđa „davanje adekvatnih garancija za smanjenje nacionalnih arsenala oružja do najniže tačke koja osigurava domaću sigurnost“, iako na prvi pogled nosi ideju razoružanja, ona zapravo prihvata realno stanje koje, u konačnom, predviđa upotrebu sile i pravi otklon prema realističkoj viziji svijeta.

Nastavak ovakvog skretanja u konceptualni svijet realizma još je uočljiviji u petoj tački koja poziva na „nepriistrano prilagođavanje svih kolonijalnih zahtjeva zasnovanih na striktnom uzimanju u obzir principa koji će opredijeliti sva pitanja u vezi sa suverennošću, a koji predviđa davanje jednake važnosti stanovništvu na koje se zahtjevi odnose i zahtjevima vlada koje će podnijeti takve zahtjeve“.

No, tek se u drugoj i trećoj tački, koje govore o omogućavanju „potpune slobode kretanja morima, van teritorijalnih voda, kako u miru tako i u ratu, izuzev u slučajevima kada je njihovo djelimično ili potpuno zatvaranje rezultat međunarodne prisile u cilju primjene međunarodnih odluka“, odnosno o „uklanjanju svih ekonomskih smetnji i uspostavljanju jednakih uvjeta trgovine među državama koje podržavaju mir i udružuju se u svrhu njegovog očuvanja“, zapravo uvode uvjeti koji trebaju omogućiti globalnu dominaciju kapitalističkog načina proizvodnje, a čija je osnovna pretpostavka slobodan protok robe, ljudi, usluga i kapitala.

Jedino mjesto na kojem Kant govori o nekom od ekonomskih segmenata jeste Prvi dodatak, koji razmatrajući garante vječnog mira razmatra i onaj o načinima na koje je priroda prisilila ljude „da stupe u manje ili više zakonske odnose“. Naime, navodi Kant, „isto tako kao što priroda mudro razdvaja narode koje bi svaka država, pozivajući se čak na međunarodno pravo, htjela da pod sobom ujedini lukavstvom i silom, tako isto ona, s druge strane, ujedinjuje narode koje pojam svjetskog građanskog prava ne bi dovoljno zaštitio protiv nasilja i rata, služeći se pritom njihovim međusobnim koristoljubljem“. Kant pod ovim koristoljubljem smatra trgovački duh koji po logici stvari ne može da koegzistira s ratom i koji će, prije ili kasnije, zavladata svakim narodom. Nastavljajući dalje svoje zaključivanje na prethodno navedenim premisama, Kant upada u logičku grešku pogrešnog zaključivanja, prilikom kojeg konkluzija može biti tačna ali istovremeno i neistinita, zaključujući „kako je od svih sredstava kojima država raspolaze novac zacijelo najpouzdanija sila, to je on (a ne, naravno, moralne pobude) snažan poticaj za sve države da potpomažu plemeniti mir i da svojim posredovanjem sprječavaju rat svagdje u svijetu...“

Stavljajući ove pretpostavke u historijski kontekst, više je nego jasno da smo nebrojeno puta bili svjedocima vođenja ratova upravo zbog osvajanja novih tržišta i da su ti isti ratovi, korištenjem instrumenata globalizacije, na takav način stvoreni negativni geopolitički potencijal premještali u druga geografska područja, dobijajući ukupno pozitivan rezultat.

Prethodno objašnjeni silogizam mogao bi izdržati kritiku jedino u slučaju da sve države imaju isti ili vrlo sličan društveno-politički poredak, što je u slučaju Kanta djelimično razumljivo imajući u vidu njegovu zanesenost idejom građanstva koja je tada u sebi najavljivala ideju svakovrsnog poboljšanja, ali na isti način, bivajući u fazi samog nastanka, nije mogla ni ponuditi empirijsko iskustvo koje bi moglo ukazati i na negativne aspekte tog procesa. Pa ipak, uzimajući u obzir cjelinu Kantovog traktata o miru, posebno sa filozofskog stanovišta, u čijem se epicentru nalazi ideal pomirenja politike i morala, možemo s velikom vjerovanoćom ustvrditi da se kvintesencija i filozofiranja o koristoljublju zapravo negira komentarem datim u zagradi, a koji, nažalost, priznaje da je novac, a ne moralne pobude, ta vrsta sile na koju se država najviše oslanja.

No, kako god tumačili ove Kantove navode, još uvijek ne možemo pronaći nijedan valjani dokaz koji opravdava uklanjanje svih ekonomskih barijera, na što poziva Wilson, posebno znajući da se radi o pozivu na ukidanje dijela suvereniteta u najosjetljivijem segmentu za svaku državu, onom ekonomskom.

Atlantska povelja – nastavak iluzije

Iz historije smo učili o periodu krize između dva svjetska rata, o Hitlerovom usponu, dolasku na vlast i formiranju najmračnije svjetske sile koja je zaprijetila da potčini cijelo čovječanstvo svojim bolesnim ciljevima. Hronološki gledano, Hitlerova nacistička Njemačka bila je možda u najvećem naponu svoje snage kada su se dva mudra političara⁴ sastala negdje na morskim prostranstvima da, ne sumnjajući ni najmanje u konačni poraz „nacističke tiranije“, zapravo dogovore pravila igre za sljedeći „novi svjetski poredak“. Taj novi kodeks ponašanja nastavljao je tradiciju Kantovog i Wilsonovog učenja, a dobio je radni naziv Atlantska

⁴ Američki predsjednik Franklin Delano Roosevelt i britanski premijer Winston Churchill sastali su se 14. 8. 1941. godine na brodu HMS Prince of Wales negdje u vodama New Foundlanda kada je nastala Atlantska povelja u vidu deklaracije o principima organizacije međunarodnih odnosa nakon pada nacizma.

povelja. Ono što je posebno začuđujuće jest nivo sigurnosti dvojice lidera u pobjedu, i to na samom početku onoga što je tek trebalo da promijeni sliku svijeta u naredne četiri godine. Previše slučajno da bi bilo slučajno, špekulirao bi neko... No, vratimo se mi dokumentu i njegovom sadržaju.

Analizirajući njenih osam članova, primjećujemo određeni kontinuitet u zalaganju za nepostojanje teritorijalnih ili drugih pretenzija (doduše od strane dvije dogovorne strane, od kojih je posebno Velika Britanija bila u posjedu velikog broja kolonija), neprihvatanje teritorijalnih promjena koje nisu prihvaćene od naroda na koji se te promjene odnose, prihvaćanje prava naroda da samostalno izaberu vrstu vlasti, odnosno vraćanje iste onima kojima je to u međuvremenu uskraćeno, te već tradicionalno pozivanje na uzdržavanje od sile u međusobnim odnosima između država.

Kad se radi o razoružanju, ono je u Atlantskoj povelji rezervirano isključivo za one države koje su sklone prijetnjama i agresiji, i to ovoga puta silom, a u sklopu „šireg i trajnog sistema opće sigurnosti“. Nadalje, nije zaboravljena ni ponuda pomoći „miroljubivim narodima“ u slučaju da se opredijele za razoružanje i/ili smanjenje svojih vojnih potencijala.

No, ono što je najvažnije, dolazi do daljnjeg proširenja ekonomske grupe zahtjeva. Pored zahtjeva za slobodnom plovidbom morima, poziva se i na „najpotpuniju saradnju između svih naroda na ekonomskom polju u cilju poboljšanja uvjeta rada, ekonomskog napretka i socijalne sigurnosti“, ali ono što je značajno „poboljšanje“ u odnosu na Wilsonovih 14 tačaka jest da se ovaj put predviđa podjednak pristup malih i velikih, poraženih i pobjednika, kako svjetskoj trgovini tako i njenim sirovinama, ako je to potrebno za njihov ekonomski prosperitet.

I eto konačne formule za otjelovljenje ideala pomirenja politike i morala; pa zar nije krajnje ispravno s moralne tačke gledišta da sve slobodne države svijeta imaju podjednak pristup trgovini i sirovinama, nezavisno od njihove veličine ili statusa, kako bi svi ljudi živjeli u boljim uvjetima i na slobodan način. I zaista, nije „pošteno“ da zemlje zapadne Afrike same koriste svoje rudnike dijamanata, da arapske zemlje same koriste naftno bogatstvo koje se, igrom slučaja, nalazi na njihovoj teritoriji...

Povelja Ujedinjenih naroda – ideal mira na ivici propasti ili nada još postoji

Atlantska povelja je, u suštini, poslužila kao temelj uspostave nove ere međunarodnih odnosa, materijalizirajući njene postulate u vidu Organizacije ujedinjenih naroda (OUN). Ti postulati, okupljeni sada pod skute Povelje UN-a, prividno nastavljaju tradiciju idealističke škole mišljenja kroz principe (viši obavezujući oblik norme u odnosu na članove Atlantske povelje) suverene jednakosti svih članica, rješavanja svih međunarodnih nesuglasica na miran način koji neće ugroziti svjetski mir, uzdržavanja svih članica od upotrebe sile protiv teritorijalnog integriteta i političke nezavisnosti bilo koje članice, te nemiješanja OUN u unutrašnje poslove bilo koje zemlje članice, izuzev u slučajevima koje predviđa Glava VII, a koji za konsekvencu imaju upotrebu prisile.

Ovaj posljednji navod, uz činjenicu da je formirano Vijeće sigurnosti čijih pet stalnih članica (primus inter pares) posjeduje pravo veta, da to vijeće ima isključivu nadležnost u poslovima globalne sigurnosti, da ono odlučuje da li se radi o agresiji ili ne od slučaja do slučaja jer ne postoji prihvaćena definicija agresije, da, slično tome, ne postoji ni definicija terorizma, što konsekventno omogućava njegovo proizvoljno tumačenje od članica, ali i „legitimno“ djelovanje jer se radi o najvećoj pošasti današnjice, itd., zapravo su pravi gnoseološko-epistemološki lom i potpuni zaokret ideje idealizma u čistu, isključivo na moći i sili zasnovanu koncepciju i praksu realizma, pojednostavljeno objašnjenu maksimumom Tukidida da „moćni rade ono što žele, dok slabi trpe ono što moraju“.

Ponovno iščitavanje Kanta – povratak u budućnost

Veliki mislilac i filozof bi vjerovatno bio beskrajno tužan kad bi vidio za kakve sve ciljeve i svrhe se danas koristi njegovo djelo, vizije, iskrene namjere i, prije svega, moralni autoritet. Moral, koji je bio centralna kategorija njegovog učenja, sada je okrenut protiv njega samoga. No, krenimo redom...

Kada Kant kaže da „biti plaćen za to da se ubija ili da se bude ubijen znači da su ljudi upotrijebljeni kao proste mašine ili oruđe u ruci nekog drugog (države), a to se može dovesti u sklad s pravom čovjeka u našoj vlastitoj osobi“, onda je više nego jasno o kakvom filantropu se radi, dok dublja antropološka analiza jasno ukazuje na činjenicu da rat vidi kao suprotnost ispunjenju čovjekovog ideala slobode i njegovog postajanja stjegonošom morala.

Iako smo se već osvrnuli na negativne efekte zaduživanja, bit će potrebno da navedeno potvrdimo i Kantovim razmišljanjem koje kaže da „kao mehanizam u međusobnoj borbi jedne sile protiv druge, kreditni sistem dugova što rastu unedogled, ali ipak tako da je sadašnje potraživanje uvijek osigurano (jer neće valjda svi vjerovnici istovremeno nastupiti), takav sistem – duhoviti izum jednog trgovačkog naroda u ovom vijeku – predstavlja opasnu novčanu silu za vođenje rata, veću nego što je blago svih drugih država“.

Na sličan način, ukupna ekonomska dimenzija globalizacije koja je premrežila cijelu planetu i nezaustavljivo izvršila penetraciju u, do tada, nedodirljivi prostor ekonomskog suvereniteta nacije-države omogućila je da na krilima lateralnog učinka stvori prostor i paralelnoj globaliza(m)ciji spomenutih područja pa za rezultat imamo da je „postupno i podmuklo, slobodna trgovina postala svetinja – zahvaljujući Općem sporazumu o tarifama i trgovini (GATT) i Svjetskoj trgovinskoj organizaciji (WTO), dok Svjetska banka, Međunarodni monetarni fond (MMF) i međunarodni mediji koje kontrolira Zapad propovijedaju ovu novu religiju. Svako ko se usudi suprotstaviti se slobodnoj trgovini postaje heretik, nevjernik ili bezvjernik koji pokušava osiromašiti sirotinju“ (Mahatir, 2002: 13).

Dokaz da globalizacija nije nova pojava nudi nam i Kant kada kaže da „kako se jedinstvo (u užem i širem smislu) među narodima svuda na zemlji razvilo do te mjere da se povreda prava, izvršena na jednom mjestu, osjeća na svim drugim mjestima, to ideja svjetskog građanskog prava nije nikakva fantastična i pretjerana pravna zamisao, već je ona nepisanom kodeksu državnog kao i međunarodnog prava nužna dopuna za javno pravo uopće, a time i za vječni mir“. Iz prethodno navedenog, pored poziva

za stavljanje čovjeka u fokus svjetskog pravnog sistema, o čemu smo već govorili, osvrnut ćemo se samo na još jednu dimenziju globalizacije kao procesa, a koja se odnosi na fenomen mondijalizacije prava. Još u 18. stoljeću veliki filozof je uočio da povreda npr. ljudskih prava na jednom meridijanu zemaljske kugle može imati nesagledive posljedice na drugim.

Globalizacija, nadalje, koja kruni suverenitet nacije-države i na područjima politike, kulture, komunikacija, pa čak i odbrane, koja se smatrala posljednjom linijom otpora i neprikosnovenom sferom upravljanja jedne države, omogućila je (nekim) državama da korištenjem „svetog trojstva“ s početka ovog teksta, uz legitimiziranje svojih postupaka pozivom na pravo i pravednost koji izviru iz teorije demokratskog mira, zapravo realiziraju isključivo vlastite nacionalne interese na globalnom planu.

No, „da se ovoj sofisteriji učini kraj i da se lažni predstavnici moćnih na zemlji prisile na priznanje da ne govore u prilog pravu već sili, od koje su poprimili ton, bit će dobro da se razotkrije obmana kojom oni zavaravaju i sebe i druge, te da se pokaže da sve zlo koje mu stoji na putu potiče odatle što politički moralista počinje tamo gdje moralni političar s pravom svršava, i što on, podređujući načela svome cilju, osujećuje svoju sopstvenu namjeru da politiku dovede u sklad sa moralom“.

A današnji je svijet prepun političkih moralista koji svoje poimanje morala prilagođavaju svakodnevnim državnim interesima ne hajući mnogo za vrhunske vrijednosti kao što su moral, etika, sloboda, pravda i sl.

Svejedno, naš poziv na ponovno iščitavanje Kanta zapravo je ponajmanje usmjeren na analiziranje postizanja mira kao stanja koje mir vidi samo kao period između dva rata i koji je, kao takav, mnogo više odsustvo rata nego pravi mir. U tom kontekstu Kant konstatira da „je potreban jedan savez naročite vrste koji bismo mogli nazvati savez mira (foedus pacificum), koji bi se od ugovora o miru (pactum pacis) razlikovao time što ovaj posljednji hoće da učini samo kraj jednom ratu, a on svim ratovima zauvijek“.

Današnji ugovori o miru poznati su nam i kao mirovni procesi, gdje se riječ proces, nažalost, ne odnosi na dostizanje mira kao procesa nego mira kao stanja, pa je mir u tom kontekstu zapravo

„supstitucija mira i njegova jedva primjetna negacija“. Takav mirovni proces zapravo je „instrument međunarodne zajednice kojim se kontrolišu rat i mir, permanentnom proizvodnjom ni rata ni mira kao najzad pronađenim oblikom političke vladavine novosnovanim i postkonfliktnim zemljama“ (Ćurak, 2002: 131-156).

Na kraju samo kažimo da bi šturo zaključivanje dijela rada koji se odnosi na političku konceptualizaciju dostizanja vječnog mira kroz njegove preliminarne i određene članove, bez ulaska u njegove dodatke, u kojima Kant zaista donosi ontološko-epistemološke postavke, vodilo činjenju greške redukcije njegovog učenja. Zapravo, vodilo bi činjenju nepravde prema liku i djelu ovog vrhunskog filozofa mira, koji ukazuje na činjenicu da mir kao bitak i nije, jer ga kao takvog nismo nikada ni dostigli, istovremeno pozivajući na mir ne kao stanje nego kao proces i način života u kojem bi čovjek, tek tada, mogao dostići ispunjenje ideala slobodne ličnosti u punom kapacitetu.

Ili, kako to navodi Bubanja (1987: 29) u sklopu svog pokušaja davanja doprinosa uspostavi filozofije mira kao filozofske grane i irinologije kao naučne discipline koja bi, u konačnom, vodila irinokratiji, čiji bi, pak, zadatak bio njeno postavljanje na mjesto supremacije u odnosu na sve druge oblike vlasti, „filozofska analiza mira u našoj pretenziji znači takvu selekciju problema u kojoj se može opaziti, najviše to, transcendentiranje ne samo rata kao njegovog ‘vječnog‘ korelativa nego i nadvladavanje svih vidova zala koji rađaju i reprodukuju nasilje i neslobodu u društveno-političkom odnosu“.

Prevodeći konačno ideal mira u ravan političkog djelovanja, moramo se složiti sa Bharadwajem (2000: 8) koji tvrdi da „sa previše destruktivnog materijala u arsenalima autokrata, demokrata, (i inih –krata, o.a.), jako je teško vjerovati bilo kom od njih da su miroljupci. Kao i sve religije, ideologije također govore o uspostavi mira. Ali surova realnost nacija i nacionalizma se uvijek pobrine da bude jača od tih ideja. Stoga, možemo ustvrditi sa velikom sigurnošću da mir ne može biti vezan ni za jednu ideologiju, zato što je sam mir ideologija“, odnosno jedna ideja koja predstavlja zaseban politički koncept, i ne može biti zlopotrebljavana u dnevnopolitičke svrhe. Dakle, ponovno, i reklo

bi se pravilno iščitavanje Kanta neminovno nas vraća u budućnost jer je budućnost ta koja je formulirana njegovim djelom, a koju mi, kao takvu, još nismo dosegli.

Literatura

- Atlantic Charter assessed from <http://www.internet-esq.com/ussaugusta/atlantic1.htm>
- Bharadwaj, Atul, (2000): Man, State and the Myth of Democratic Peace.
- Bubanja, Pavle, (1987): Filozofija mira, GIRO „25 maj“, Kruševac.
- Charter of the United Nations assessed from <http://www.un.org/aboutun/charter/>
- Ćurak, Nerzuk, (2002): Geopolitika kao sudbina – Slučaj Bosna: Postmodernistički ogleđ o perifernoj zemlji, Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
- Held, David, (1997): Demokratija i globalni poredak – Od moderne države ka kosmopolitsoj vladavini, Filip Višnjić, Beograd.
- <http://www.sourcewatch.org/index.php?title=NewWorldOrder>
- <http://www.theinsider.org/reports/new-world-order/>
- Kant, Imanuel, (1936): Većni mir - filozofski nacrt, Kulturna revija „Pregled“, Sarajevo.
- Klaić, Bratoljub, (1987): Rječnik stranih riječi, Nakladni zavod MH, Zagreb.
- Mahathir, Mohamad, (2002): Globalizacija i nove realnosti, Ljiljan, Sarajevo.
- Milardović, Anđelko et al., (1999): Globalizacija, Pan liber, Osijek – Zagreb – Split.
- Prpić, Ivan et al., (1994): Leksikon temeljnih pojmova politike: Abeceda demokratije; Fond Otvoreno društvo, Sarajevo.
- Ray, James Lee, (1997): The Democratic Path to Peace, Journal of Democracy, April, pp.49-64.
- Roskin, Michael & Berry, Nicholas, (2005): IR: The New

World of International Relations, Pearson Practice Hall, New Jersey.

- Talbott, Strobe, (1996): Democracy and the National Interest, Foreign Affairs, November/December, Vol.75, No.6, pp.47-63.

- Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, assessed from <http://www.un.org/Overview/rights.html>

- Vukadinović, Radovan, (1998): Međunarodni politički odnosi, Barbat, Zagreb.

- Wilson's 14 Points assessed from <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/1918/14points.html>

- Zgodić, Esad, (1997): Kult suvereniteta, FEB, Sarajevo.

UDK 316.33

Lejla Turčilo

**MOĆ LORDOVA GLOBALNOG SELA: RUPERT
MURDOCH I THE WALL STREET JOURNAL****POWER OF LORDS OF GLOBAL VILLAGE: RUPERT
MURDOCH AND THE WALL STREET JOURNAL****Sažetak**

Članak analizira (uspjeli) pokušaj globalnog medijskog mogula Ruperta Murdocha da preuzme kontrolu nad uglednim The Wall Street Journalom, te ekonomske i političke posljedice promjene vlasništva nad ovim svjetskim medijem. Na primjeru Murdocha autorica argumentira kako koncentracija medijskog vlasništva u rukama nekoliko moćnih transnacionalnih korporacija na globalnom planu nesumnjivo ima ne samo ekonomske nego i političke posljedice, osobito u kontekstu prava javnosti na informacije o zbivanjima u svijetu.

Ključne riječi: *Rupert Murdoch, The Wall Street Journal, mediji, medijsko vlasništvo, konvergencija medija, koncentracija kapitala, transnacionalne medijske korporacije*

Summary

The article analyses (successful) try of the global media mogul Rupert Murdoch to take control over respectable The Wall Street Journal, as well as economic and political consequences of change of ownership over this world media. Using the Murdoch example, the author argues that the concentration of media ownership in hands of several powerful transnational corporations undoubtedly has global economic and political consequences, especially in the context of public right to information about events worldwide.

Key words: *Rupert Murdoch, The Wall Street Journal, media, media ownership, media convergence, concentration of capital, transnational media corporations*

Svjetska vijest koja je promijenila svijet vijesti: prodat je Dow Jones!

Prvi august 2007. godine u svijetu medija i biznisa ostat će zabilježen kao svojevrsna prekretnica ili tačka od koje počinje nova povijest jednog od najutjecajnijih američkih finansijskih dnevnika – *The Wall Street Journala*, i njegova izdavača *Dow Jones & Co.* Agencijska vijest glasila je:

Dio članova obitelji Bancroft koji posjeduju 32 posto dionica s pravom glasa u tvrtki *Dow Jones & Co.* prihvatio je ponudu novinskog magnata Ruperta Murdocha za prodaju kompanije po cijeni od pet milijardi dolara. „Obitelj Bancroft je prihvatila. *Dow Jones* će biti dio *News Corp.*“, rekao je novinarima u Chicagu John Prestbo, urednik i izvršni direktor *Dow Jones Indexa*.¹

Bila bi to tek jedna u nizu biznis vijesti koje zanimaju samo vlasnike dionica na američkim berzama i ekonomske analitičare da nije riječ o jednim od najvećih američkih finansijskih dnevnih novina, te o jednom od najkontroverznijih i najmoćnijih medijskih magnata 20. stoljeća, australskom tajkunu čije se bogatstvo procjenjuje na oko 70 milijardi dolara, a udio u medijima na oko 33 milijarde dolara. Pripajanjem *The Wall Street Journala* svojoj imperiji, Murdoch je ponovno aktualizirao diskusije o budućnosti novinarstva u 21. stoljeću, u koje medijska industrija ulazi sa sve većom konvergencijom medija i koncentracijom njihova vlasništva. Globalne medijske korporacije postale su savremeni kreatori stvarnosti, koju mi, kao recipijenti i medijski konzumenti, prihvaćamo kao objektivnu, i to njihovim vlasnicima daje nesumnjivu moć. Ta moć nad medijima, udružena s moći medija samoj po sebi, pored profita, vlasnicima donosi i mnogo više: poziciju s koje kontroliraju medijsku industriju, industriju oglašavanja,

¹ Hina, prema Reutersu, 1. augusta 2007.

industriju zabave, ali i političku i javnu sferu općenito. *The Wall Street Journal* nije ni prvi, a zasigurno ni posljednji utjecajni medij na koji je jedna transnacionalna korporacija stavila svoj logo, ali je svakako jedan od najrespektabilnijih i najutjecajnijih medija čija je uređivačka neovisnost dovedena u pitanje. Još od početka tromjesečnih pregovora o prodaji *Dow Jones & Co.* dioničari ove kompanije izražavali su sumnju u Murdochova obećanja da neće mijenjati novinarski kurs *The Wall Street Journala*, pozivajući se na argument da Murdoch itekako ima iskustva u provlačenju ličnih i korporativnih političkih i poslovnih interesa kroz medije koje posjeduje. Pojedini novinari *The Wall Street Journala* i sindikat koji zastupa zaposlenike *Dow Jones & Co.* oštro su se usprotivili Murdochovom preuzimanju nadzora nad *Dow Jonesom* i njegovim prestižnim poslovnim dnevnom listom. Direktor *Dow Jones & Co.* dao je ostavku jer nije mogao podržati Murdochovo preuzimanje kompanije. Detaljno istraživanje Murdochove pedesetogodišnje karijere kao novinara i medijskog biznismena pokazuje da su mediji u njegovom vlasništvu pokrivali događaje na način koji je odgovarao rastućim interesima njegova medijskog konglomerata *News Corp.* U tom procesu Murdoch je zamaglio granicu između poslovnog i uredničkog dijela, dopuštajući da poslovni interesi utječu na uredničke odluke. Pritom valja napomenuti da Murdoch nije usamljen u ovoj praksi: još od Williama Randolpha Hearsta, preko Teda Turnera, pa sve do današnjih medijskih magnata, medijski vlasnici su koristili svoje publikacije, radio i (osobito) TV stanice kako bi uvećali svoj profit, ali i utjecali na politiku i društvo. Nije, dakle, nov fenomen korištenja medijskog utjecaja, ali je nov i iznenađujući njegov intenzitet kao i područje na koje se taj utjecaj širi, a koje postaje globalno i u geografskom, ali i u smislu sfera života koje pokriva (politika, ekonomija, zabava, edukacija itd.).

Rupert Murdoch – personalizirana inkarnacija medijske moći

Ko je, dakle, Rupert Murdoch? Zvanični biografi bilježe tek nekoliko osobnih podataka, koji kažu kako je medijski mogul rođen

11. marta 1931. godine u Melburnu (Australija), te da je i njegov otac gajio afinitet prema medijima. Murdoch je diplomirao na Oxfordu, a potom je naslijedio dionice kompanije *News Limited*, koja je izdavala novine *The News*. Godine 1953. počinje Murdochova izgradnja medijskog carstva, koja se od malih novina, kakve su bili *The News*, širi najprije na tabloid *Daily Mirror*, a potom i na prve australske nacionalne novine *The Australian*. Murdoch 1972. godine kupuje tabloid *Daily Telegraph*. Izvan granica Australije Murdoch je počeo poslovati najprije u Velikoj Britaniji, kupujući 1968. godine *The News of the World*, a potom i u SAD-u kupujući 1973. godine *The San Antonio Express News*, osnivajući tabloid *Stars* i kupujući 1976. godine *The New York Post*. Godine 1986. Murdoch ulazi u svijet televizije s *Fox Network*, a deset godina poslije kablovska televizija dobija novu stanicu *Fox News Channel*, opet u Murdochovom vlasništvu, koja emitira program 24 sata dnevno. Murdoch 2003. godine kupuje trećinu dionica u najvećem američkom kablovskom operateru *DirectTV*. Svijet novih medija zainteresirao je medijskog magnata 2005. godine, kada Murdoch pokreće portal *MySpace*.

Murdochov medijski svijet, pod zajedničkim nazivom *News Corp.*, danas se sastoji od vertikalno integriranog carstva u koje je uložio oko 33 milijarde dolara, a koje uključuje vrlo raznorodne medije: od printanih, preko elektronskih, do weba i satelitske TV. U televiziju je Murdoch investirao oko 5,7 miliona dolara, uglavnom kroz *Fox TV*, široj publici poznatoj po crtanoj seriji *The Simpsons*, sportskim programima i showu *American Idol*. U *Fox News*, kablovski kanal koji je trebao biti pandan CNN-u, ali i u dionice *National Geographic Channela*, uloženo je 3,9 milijardi dolara, a u satelitske programe, uključujući *Sky News* i *Sky Sports*, 3,1 milijarda. Printani mediji, s tek kupljenim *The Wall Street Journalom*, najveći su dio medijskog kolača, sa investiranih 9,4 milijarde dolara u 176 dnevnih izdanja, 1,1 milijardom u magazine i 1,3 milijarde u izdavaštvo, odnosno planetarno poznatu izdavačku kuću *HarperCollins*. Petsto osamdeset miliona dolara Murdocha je koštao ulazak u svijet novih medija, odnosno kupovina portala *MySpace*, koji danas najviše poklonika ima u SAD-u i Kini, kao medij ostvarivanja socijalnih veza. Murdochov medijski portfolio dopunjen je i investicijama od 7 milijardi dolara u holivudsku

produkciju i filmove poput *Die Hard*, *The Fantastic Four* ili *The Simpsons Movie*.²

Osim zbog količine kapitala i prepoznatljivosti *brandova* u koje je ulagao i koje je stvorio, Murdoch je zanimljiv i po tome što je njegov način gradnje medijske imperije klasičan primjer konvergencije medija i konsolidacije vlasništva nad njima. Murdoch je jedan od lordova globalnog sela, o kojima govori jedan od vodećih autora i kritičara korporativnog kapitala u medijima Robert McChesney, koji upozorava na opasnost od ovakve vrste koncentracije medija u rukama malog broja ljudi. Naime, „oni koji posjeduju svijet žele njime i da upravljaju“, tvrdi McChesney³, a potvrđuje to i Murdochova izjava vezana na pokušaj porodice Bancroft da zadrži utjecaj u *The Wall Street Journalu* nakon prodaje dionica *Dow Jones & Co*: „Uzimaju mi pet milijardi dolara i žele zadržati kontrolu. Ne mogu prodati kompaniju i nastaviti je kontrolirati – to tako ne ide. Žao mi je!“⁴ Kasnije je, istina, *News Corp.* pristala jednog člana porodice Bancroft imenovati u svoj upravni odbor i osnovati odbor za zaštitu neovisnosti novinara *Dow Jones & Co.*, ali se pretpostavlja da je to bio tek manevar u svrhu lakše kupovine *The Wall Street Journala*.

Svijet pod utjecajem lordova globalnog sela i Potemkinova sela kao slika tog svijeta

Zašto je uopće *The Wall Street Journal* bio toliko interesantan Rupertu Murdochu? Čini se, iz istih razloga koji generalno motiviraju stvaranje „medijskih imperija prve lige“⁵, a koji uključuju

² Prema: Pooley, Eric, *The Fox in the House*, u *Time Magazine*, 9. jula 2007, str. 32-38.

³ McChesney, Robert, *Global Media Giants*, <http://www.fair.org>

⁴ Prema: Pooley, Eric, *The Fox in the House*, u *Time Magazine*, 9. jula 2007, str. 32.

⁵ Pojam „prva liga medijskih kompanija“ (*first tier*) uveo je Robert McChesney 1999. godine, opisujući sedam najvećih medijskih kompanija koje kontroliraju 80% medijskog tržišta u svijetu, a koje su, zapravo, vertikalno i horizontalno integrirani konglomerati nastali nizom spajanja i pripajanja (*merger and aquisition*). Te kompanije su: *News Corp.*, *Viacom*, *Sony*, *Bertlesman*, *Disney*, *AOL Time Warner* i *Vivendi*.

uvećanje profita i povećanje moći i utjecaja na globalnom planu. Naime, *The Wall Street Journal* neće biti samo 176. novina u vlasništvu Ruperta Murdocha, već je to i uvertira za pokretanje novog finansijskog TV kanala i temelj za novu internetsku službu. Već je najavljeno pokretanje TV stanice *Fox Business News*, koja bi trebala početi emitirati program u oktobru 2007. godine, a očekuje se da će ukidanje pretplate na internetsko izdanje *The Wall Street Journala* biti uvod za pokretanje novog Murdochovog biznis servisa na webu. Sve to, naravno, Murdoch ne čini isključivo kako bi zaradio još novaca. Puno je važnija njegova namjera da, kontrolirajući informacije na globalnom nivou, indirektno utječe i na ekonomska i na politička zbivanja u svijetu. „Čovjek koji kupuje tintu litrima i koji se ne libi upotrijebiti je“, kako ga opisuje *Time* magazin⁶, već je ranije pokazao interes za utjecaj na politička zbivanja. U Britaniji je preko svog uspješnog tabloida *The Sun* najprije podržao Margareth Thatcher, a kasnije i Tonyja Blaira. U SAD-u je *Fox News* kanal apsolutno bio na strani predsjednika Busha, u kontekstu rata u Iraku, ali i na samim predsjedničkim izborima, dok je u trenutnoj utrci za predsjednika SAD-a Murdoch uz Hillary Clinton, kojoj je dao i finansijsku podršku za kandidaturu. Mediji u vlasništvu *News Corp.* sadrže dozu senzacionalizma, ali i jasne političke poruke. Već se kao anegdota prepričava Murdochova sklonost iz 80-ih godina 20. stoljeća da u sobi za grafički prijelom *The New York Posta*, zavrnutih rukava, ubacuje u list što više zabavnih naslova, uz dozu konzervativizma u komentarima, što je imalo direktnog utjecaja na političke odluke američke vlade, ali i na razumijevanje i interpretaciju tih odluka od strane javnosti. Murdoch na najbolji način dokazuje Streetovu tezu da se pod utjecajem medija i sama politika mijenja, odnosno da „tradicionalne granice gdje politika završava, a zabava počinje više ne vrijede“.⁷

U svijetu medija današnjice sve više smo svjedoci politizacije komercijalnih medija, koji su, kako to naglašava John Keane, „primorani da se bave pitanjima od interesa za građane koji su sposobni da naprave razliku između komercijalne reklame i javne

⁶ Pooley, Eric, *The Fox in the House*, u: *Time Magazine*, 9. jula 2007, str. 38.

⁷ Street, John, (2003), *Mediji, politika i demokracija*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, str. 15.

rasprave⁸, a koji politiku nastoje građanima prikazati na zabavan, senzacionalan i „lako probavljiv“ način. „Uključivanje u zvaničnu politiku ličnosti iz komercijalnih medija, poput Silvija Berlusconija ili Ronalda Reagana, predstavlja ekstremne primjere ovog trenda“, kaže Keane⁹, ali je teško povjerovati da Murdoch ima ovakve političke ambicije. Istovremeno s trendom samopolitizacije komercijalnih medija dešava se i svojevrsna depolitizacija javnih medijskih servisa, koji se, u utrci za gledanošću koju vode s komercijalnim medijima, sve više okreću zabavnim sadržajima, poput kvizova, sportskih sadržaja, sapunica i TV serija, zanemarujući informativni program¹⁰. Ova dva uporedna trenda samo jačaju političku moć globalnih medijskih korporacija, koja unekoliko potvrđuje pomalo ekstremnu tezu Harolda Innisa da „mediji, bez obzira na obećanje da će demokratizovati informisanje, u stvari učvršćuju nove oblike dominacije“.¹¹ Ti novi oblici dominacije zasnovani su na čvrsto isprepletenim vezama ekonomije i politike. U ovom kontekstu čini se opravdanim zapitati se, poput Johna Keana, da li „moderno doba, baš kao i prethodne epohe, karakterišu dominantni oblici medija koji apsorbuju, bilježe i transformišu informacije u sistem znanja u skladu s dominantnim institucionalnim strukturama moći“?¹² Odnosno, da li mi, kao globalna publika korporativnih medija, imamo medije kakve želimo ili imamo medije za koje su drugi odlučili da ih želimo? Da li će, na koncu, novi Murdochov *The Wall Street Journal* samo produbiti diskrepanciju između društvene, ekonomske i političke stvarnosti i medijske slike te stvarnosti? Hoće li to biti početak ere u kojoj su dosadašnji klasični lobisti i spin-doktori zamijenjeni novinskim perima i TV licima? I hoće li se s neograničenom konvergencijom i koncentracijom u medijima obistiniti pomalo zloslutna prognoza Aleksandra Hemona da „televizija nije prozor u svijet, nego u Potemkinova sela“¹³? Odgovore

⁸ Keane, John, (2003), *Civilno društvo*, Filip Višnjić, Beograd, str. 214.

⁹ Ibid.

¹⁰ Više o ovom trendu u: Meyer, Thomas, (2003), *Transformacija političkog*, Politička kultura, Zagreb

¹¹ Innis, Harold, (1991), *The Bias of Communication*, Toronto, str. 66.

¹² Keane, John, (2003), *Civilno društvo*, Filip Višnjić, Beograd, str. 230.

¹³ Aleksandar Hemon, magazin Dani, broj 505 / 16. februara 2007.

na neka od ovih pitanja dat će vrijeme, a nove generacije svjedočit će medijima toliko drugačijim od onih čiji su konzumenti bili njihovi preci.

Zaključak

Kome će služiti mediji budućnosti: samo lordovima globalnog sela ili svakom građaninu svijeta ponaosob? To će, svakako, ovisiti o stupnju do kojeg će se razvijati komercijalizacija i korporativna preobrazba medija. Rupert Murdoch je, bez sumnje, na najbolji način iskombinirao tzv. aroganti stav mas-medija, po kojem samo mediji znaju šta je to vijest (i u skladu s tim i prave selekciju onoga što će odnosno onoga što neće biti objavljeno), i tzv. servilni stav mas-medija, po kojem se publici daje ono što ona traži. Otud na stranicama i u programima medija *News Corp.* toliko senzacionalizma, ali i selekcije vijesti, koji stvaraju specifičnu sliku svijeta u kojem živimo i utječu na taj svijet i politička i ekonomska zbivanja u njemu. Upravo je stoga Rupert Murdoch toliko zanimljiv medijskim analitičarima, ali i kritičarima korporativnog kapitalizma, i upravo stoga će *News Corp.* i ubuduće biti jedan od najznačajnijih medijskih igrača na globalnoj sceni.

Literatura:

- Innis, Harold, (1991), *The Bias of Communication*, Toronto.
- Keane, John, (2003), *Civilno društvo*, Filip Višnjić, Beograd.
- McChesney, Robert, *Global Media Giants*, <http://www.fair.org>
- Meyer, Thomas, (2003), *Transformacija političkog*, Politička kultura, Zagreb.
- Pooley, Eric, *The Fox in the House*, u *Time Magazine*, 9. juli 2007.
- Street, John, (2003), *Mediji, politika i demokracija*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.

UDK 331.102.12

Mirjana Radović Marković

**SAMOZAPOŠLJAVANJE I RAZVOJ
PREDUZETNIČKIH AKTIVNOSTI
U ZEMLJAMA U TRANZICIJI¹**

**SELF-EMPLOYMENT AND DEVELOPMENT
OF ENTREPRENEURSHIP ACTIVITIES
IN TRANSITIONAL COUNTRIES**

Sažetak

Tranzicioni period, kroz koji prolaze mnoge zemlje, reflektuje se na gubitak poslovne sigurnosti, koja se smatrala najvećim postignućem socijalističkih i netržišnih privreda. Umesto toga, kretanja i promene na tržištu rada tokom 90-ih godina uticali su da mnogi zaposleni ostanu bez posla ne samo kao tehnološki nego i kao ekonomski viškovi rada. Istovremeno, smanjile su se i mogućnosti za novo zapošljavanje, što se u najvećoj meri odrazilo na žensko radnu snagu. Zbog toga, samozapošljavanje postaje glavnim izvorom novog zapošljavanja, koje istovremeno doprinosi i smanjenju nezaposlenosti u mnogim zemljama.

Ključne reči: *tranzicija, tržište rada, samozapošljavanje, poslovne mogućnosti, radna snaga, zapošljavanje u delimičnom radnom vremenu, stopa nezaposlenosti, žensko preduzetništvo*

Summary

Transition period through which economies of many countries go, greatly reflected on the loss of job safety, which was considered

¹ Članak je pisan za potrebe projekta "Srbija i Evropa - ekonomske analize i prognoze", koji finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Vlade Republike Srbije (evid. br. 149038).

as the greatest achievement of socialist and non-market economies. Instead, market movements on the labor market during nineties, influenced many people to lose their jobs not only as technological surplus, but above all as economical surplus. At the same time, the job opportunities decreased, which was primarily reflected on women's work force. Therefore, self-employment has become the main source of new employment and at the same time it contributes to unemployment rate reduction in many countries.

Key words: *transition, labor market, self-employment, job opportunities, work force, part-time job, unemployment rate, women entrepreneurship*

Uvod

Biti samozaposlen podrazumeva potpuno oslanjanje u poslu na vlastite snage, ideje, znanje i radne sposobnosti, kao i preuzimanje kompletne odgovornosti kod donošenja poslovnih odluka. To ne izgleda nimalo jednostavno, tako da mnoga lica koja razmatraju ovu mogućnost prilaze samozapošljavanju veoma obazrivo i sa velikim podozrenjem. Donošenje ovakve odluke je utoliko teže ako je lice prethodno dugi niz godina radilo kod istog poslodavca ili duže obavljalo neku poslovnu aktivnost na isti način i s minimalnim poslovnim rizikom. Iz tih razloga, za ovakva lica koja su ostala bez posla ili žele da promene postojeći donošenje ove odluke može da poprimi težinu pravog šoka. Naime, pored toga što nemaju naviku da samostalno odlučuju i organizuju posao, većina budućih preduzetnika nema dovoljno znanja ali i iskustva u preduzetničkim aktivnostima. Stoga mnogi smatraju da samozapošljavanje nije pravo rešenje za njihovu nezaposlenost, već uporno pokušavaju da nađu posao kod nekog privatnog poslodavca ili u državnoj službi, iako je zarada često i više desetina puta manja nego da samostalno obavljaju svoj biznis, a mogućnosti za napredovanje u poslu znatno teže. Ovakve primere najčešće nalazimo u tranzicionim ekonomijama i zemljama bivšeg socijalističkog bloka u kojima je više decenija postojala sigurnost posla i zarade, kao glavnih tekovina ovog sistema. Shodno tome, mnogi nezaposleni su se našli u velikoj nevolji kada su morali da prestanu da

se ponašaju pomalo infantilno i da svoju poslovnu karijeru uzmu u svoje ruke, umesto da očekuju da im i dalje država nalazi rešenje za njihove poslovne probleme. To je donekle i razumljivo s obzirom na to da je najteže prihvatiti promene i izmeniti svoj odnos prema njima. U skladu sa tim, samozapošljavanje kao veliki izvor mnogih novih mogućnosti zapošljavanja nije u potpunosti iskorišćeno u pomenutim zemljama za smanjivanje visoke stope nezaposlenosti u poređenju sa visoko razvijenim zemljama. Shodno tome neophodan je afirmativni pristup samozapošljavanju. Na taj način bi se obodriili svi oni koji žele da uz najmanji rizik i najmanje troškove poslovanja uplove u preduzetničke vode i postupno grade svoju profesionalnu karijeru, umesto da godinama bezuspešno čekaju da ih neko radno angažuje.

1. Rast zaposlenosti i samozapošljavanja u tranzicionim privredama

U većini zemalja istočne Evrope koje se nalaze u procesu tranzicije ispoljene su izvesne specifičnosti u pogledu razvoja preduzetništva, a posebno razvoja ženskog preduzetništva. Naime, mali i mikro biznisi su postali značajan izvor rasta i novog zapošljavanja u ovim zemljama, mada ovi potencijali nisu još uvek u potpunosti iskorišćeni. Ova neiskorišćena mogućnost se posebno odnosi na žene, koje uprkos visokom obrazovanju i visokom učešću na tržištu rada postaju preduzetnice u proseku u dva puta manjem broju u poređenju sa muškarcima. Ova razlika se može primetiti u svim zemljama bez obzira na stepen zastupljenosti malih i mikro biznisa u njihovim privredama.

Tranzicioni period kroz koji prolaze privrede mnogih zemalja imao je u velikoj meri odraza na gubitak sigurnosti radnog mesta, što se smatralo glavnom tekovinom socijalističkih i netržišnih privreda. Umesto toga, kretanja na tržištu rada ovih zemalja 90-ih godina uticala su da veliki broj ljudi ostane bez posla ne samo kao tehnološki viškovi nego pre svega kao ekonomski viškovi radne snage. Istovremeno sa ovim procesom, smanjile su se i mogućnosti za novo zapošljavanje, što se u najvećoj meri odrazilo na ženski deo radne snage.

Stopa nezaposlenosti žena je bila niža u Mađarskoj i Sloveniji u poređenju sa muškim delom populacije, ali je zato bila viša u Češkoj, Poljskoj i Rumuniji. Ovo potvrđuju i nedavno objavljeni podaci "Economic Survey of Europe".²

Veoma visoku stopu nezaposlenosti ima jugoistočna Evropa, kao što u Bosna i Hercegovina i Makedonija (oko 40%) i Hrvatska i Jugoslavija (između 22 i 26%).

Rodna asimetrija je mogla prvenstveno da se primeti kod otpuštanja radnika, sektorskih promena u zapošljavanju i otvaranju novih radnih mesta u privatnom sektoru. To bi moglo da se objasni horizontalnom i vertikalnom segregacijom ženskih poslova, ali i položajem žena u ovim ekonomijama u kojima je prisutna dominacija muške radne snage. Shodno tome, za mnoge žene samozapošljavanje postaje jedini način za ostvarivanje mogućnosti za dobijanje plaćenog posla. Drugim rečima, većina žena se opredeljuje za samozapošljavanje i otvaranje mikro i malih biznisa, prvenstveno zbog činjenice što im je to bila jedina mogućnost da se zaposle, dok su mnogo ređi oni razlozi koji se vezuju za žene preduzetnice u razvijenim tržišnim ekonomijama (želja za samodokazivanjem u poslu, potreba za nezavisnošću, želja da se ostvare poslovne ambicije, da se korisno popuni slobodno vreme i izvrši veća socijalizacija žena i drugo).

Dok statistike visokorazvijenih zemalja pokazuju da se značajno povećao broj žena vlasnica biznisa u poslednjih deset godina, koje značajno doprinose rastu društvenog proizvoda njihovih zemalja i kreiraju veliki broj novih radnih mesta (na primer, u SAD-u se između 1992. i 1997. godine broj žena vlasnica firmi uvećao za 16%, što je dva i po puta brže nego prosečan rast svih biznisa), u zemljama u tranziciji to nije često slučaj. Naime, 90-ih godina u zemljama bivšeg socijalističkog bloka u Evropi počeli su da se razvijaju atipični poslovi istovremeno sa razvojem privatnog sektora, restrukturiranjem preduzeća i ekspanzijom paralelne (neformalne) ekonomije i da se stvaraju novi modeli rada. Novi modeli rada najčešće podrazumevaju nove poslove, koji će se i u buduće kreirati u formalnoj ekonomiji. Međutim, pri određivanju novih

---

²„Economic Survey of Europe“, 2002.

modela rada ne smemo da zanemarimo ni neformalnu ekonomiju, koja je u uslovima krize zaposlenosti i zapošljavanja u mnogim zemljama počela da dobija sve više na značaju. Naime, u uslovima ekonomske krize, neformalna ekonomija je postala široko otvoreno tržište za lični kvalifikovani rad i pružanje usluga. Reč je o rezidualnoj ekonomiji, koja se po mišljenju naučnika Charlesa Hendya, može javiti u različitim varijetetima, to jest kao:

1. **crna ekonomija** – kao nezakonito tržište male privrede i ljudi koji sami sebi nalaze posao (ilegalna ekonomija),

2. **smeđa ekonomija** – lične usluge i kućni poslovi su na ivici formalne ekonomije,

3. **siva ekonomija** – koja je potpuno legalna, ali ne uzima u obzir kućni rad i volonterski rad u kome je svako angažovan u izvesnom smislu.

Kod klasifikovanja poslova treba praviti razliku između tri osnovne vrste:

- a) **Poslovi koji se plaćaju i uključuju zaposlena lica u punom radnom vremenu, ali nisu prijavljeni,**
- b) **Marginalni poslovi koji uključuju tzv. posao za džeparac, koji može biti, ali je najčešće neprijavljen,**
- c) **Poslovi koji uključuju sve aktivnosti koje se obavljaju slobodno u sivoj ekonomiji.**

Karakteristično je za većinu zemalja u svetu da poslednjih godina beleže porast crne ekonomije (posebno u zemljama u razvoju i zemljama u tranziciji). Uglavnom pod poslovima koji se obavljaju u crnoj ekonomiji se podrazumevaju kriminogeni poslovi. Međutim, kada se govori o crnoj ekonomiji i njenom uvećanju, treba da se pravi jasna razlika između pružanja neprijavljenih ličnih usluga i aktivnosti koje se vezuju za kriminal.

Paralelnu ekonomiju čine legalni ali neregistrovani poslovi ili ilegalni poslovi koji su često kriminogeni ili na ivici kriminala (trgovina drogom, oružjem i sl.). Atipični poslovi koji su se pojavili uključuju i rad u delimičnom radnom vremenu, ugovore na određeno vreme i drugo). Mada su neki od ovih poslova dobro plaćeni, najveći broj poslova je kreiran sa namerom da se smanje troškovi

rada. Ovi poslovi su uneli nered na tržištu rada u pogledu socijalne sigurnosti radnika, uslova rada i visina zarada. Primetna je i jedna vrsta diskriminacije prema ženama s obzirom na to da im se nude kratkoročni poslovi i poslovi na određeno vreme kako bi se smanjili troškovi plaćanja porodiljskog odsustva ili odsustva zbog brige oko dece. Prema podacima iz 1989. godine, prosečna plata žena u zemljama u tranziciji je bila za 20-25% niža nego muškaraca. Ove razlike potiču iz činjenice što su se žene pretežno zapošljavale na manje plaćenim radnim mestima i u delatnostima i sektorima gde su niže zarade, a i zbog nižih pozicija koje su zauzimale na hijerarhiji zaposlenih.

**Tabela 1. Stopa rasta zaposlenosti
u Istočnoj Evropi (1991-1999)**

<i>Zemlja</i>	<i>1991-1994.</i>		<i>1995-1998.</i>	
	muškarci	žene	muškarci	žene
Albanija	-14.3	-24.2	0.4	-16.2
Mađarska	-25.5	-26.3	-0.6	-2.4
Makedonija	-22.2	-21.6	-23.9	-17.8
Poljska	-9.9	-4.8	5.1	8.5
Rumunija	-8.5	-6.6	-13.8	-10.8
Češka	-11.0	-10.5	1.2	1.2
Slovačka	-20.4	-18.5	1.0	5.0
Slovenija	-14.8	-20.5	7.3	5.8
Rusija	-4.7	-13.4	-5.8	-7.9
Jugoslavija*	-12.5	-8.3	-12.5	-8.3

Podaci za Jugoslaviju ne mogu se u potpunosti uzeti kao meritorni i uporedni pokazatelji s obzirom na specifične ekonomske i političke okolnosti u kojima se Jugoslavija nalazila u tom vremenskom periodu (raspad Jugoslavije, ratovi, sankcije, velike migracije stanovništva i dr.).

Tabela 1 pokazuje kako se kretala stopa rasta zaposlenih u zemljama istočne Evrope u periodu između 1991. i 1999. godine, gde smo posebno razmatrali rast ženske zaposlenosti i upoređivali je sa istom kod muškaraca. Više je nego očigledno da se pad zapo-

slenosti beleži u svim zemljama istočne Evrope, mada je on drastičniji u prvoj polovini 90-ih godina. U tom periodu se posebno smanjila ženska zaposlenost u poređenju sa muškom u većini zemalja. U drugoj polovini 90-ih godina stopa zaposlenosti žena je takođe pokazivala smanjenje, mada je ono nešto manje nego u prethodnih pet godina. Značajno je napomenuti da neke zemlje, poput Poljske, Češke, Slovačke i Slovenije, imaju pozitivnu stopu rasta zapošljavanja žena.

U toku procesa prestrukturiranja ovih privreda primećuje se trend pomeranja zaposlenih iz poljoprivrede i industrijskih delatnosti prema sektoru usluga. Takođe, podaci pokazuju povećanje udela žena u obrazovanju, zdravstvu i socijalnoj zaštiti, što su tradicionalno delatnosti gde se najviše i zapošljava ženska radna snaga.

2. Samozapošljavanje i razvoj preduzetništva u Srbiji, s posebnim osvrtom na žensko preduzetništvo

U kojoj meri žene imaju aktivnu ulogu u smislu njihovog delovanja i doprinosa opštim društveno-ekonomskim promenama neke zemlje može se odrediti na više načina i uz upotrebu različitih pokazatelja. Neki od najčešće korišćenih pokazatelja su zaposlenost žena, njihovo mesto u sistemu političkog i društvenog odlučivanja, stepen obrazovanosti žena, ali i “osvajanje” novih zanimanja.

Evidentan je veliki prodor kompjuterizacije u sve sfere biznisa, koja je obeležila 90-te godine 20. veka i koja je uticala i na pojavu nekih sasvim do tada novih i nepoznatih zanimanja, kao što su zanimanja veb mastera, veb dizajnera, zanimanja vezana za izradu kompjuterske grafike i kompjuterskih igara i drugo, a u kojima je i ženska populacija takođe našla svoje mesto. Međutim, kada se govori o novim zanimanjima, ne misli se uvek samo na novu vrstu poslova, koji nastaju pretežno kao produkt brzih tehničkih promena i ekspanzije kompjuterske tehnologije. Tu se misli i na “osvajanje” nekih već postojećih zanimanja od strane žena, koja su donedavno bila rezervisana “samo” za muškarce. Među njima dominira interesovanje žena širom sveta za zanimanja u sferi preduzetništva i menadžmenta. To potvrđuju i statistike mnogih zemalja koje pokazuju da je najveći porast indeksa ženske radne snage iskazan u ovim zanimanjima u toku protekle decenije. Ovaj

indeks u Srbiji i Jugoslaviji znatno zaostaje ne samo za visokorazvijenim zemljama nego i za zemljama srednjeg nivoa razvijenosti. Uzroci još uvek relativno male zastupljenosti ženske radne snage u ovim zanimanjima i uopšte na rukovodećim mestima su bili uslovljeni i determinisani mnogobrojnim faktorima. Pre svega ekonomskim i političkim faktorima koji su združeno delovali na opšti razvoj, strukturu privatnog biznisa i stopu rasta zaposlenosti u njemu. To se posledično odrazilo i na stepen uključivanja žena u preduzetnička i menadžerska zanimanja kod nas. Ovo se najbolje može argumentovati podacima zvanične statistike koji pokazuju da je u periodu od tri decenije, to jest od 1953. do 1983. godine stopa rasta zaposlenosti u privatnom sektoru u Srbiji bila oko 2,2%, a prema našim proračunima još niža, to jest 0,9%². Uoči početka rata na prostorima bivše Jugoslavije, u Srbiji je od 991 hiljade zaposlenih žena samo 23 hiljade bilo zaposleno u privatnom sektoru (podaci na kraju 1990. godine prema "Saopštenju" RZS-a od januara 1991.).

Prema istom izvoru, u tom momentu je bilo registrovano u Srbiji 26.155 preduzeća, među kojima je 17.293 bila u privatnoj svojini. U njihovoj strukturi su najviše učestvovala preduzeća u trgovini (7.418) i u finansijskim i drugim uslugama (1.519). Najnoviji podaci iz 2003. godine pokazuju da je u Srbiji ukupno registrovano 70.178 preduzeća, što je porast u odnosu na 1990. godinu za 44.023. Takođe u ukupnoj strukturi preduzetničkih firmi, muškarci su u toku 2003. godine učestvovali sa 62,2%, dok su žene imale učešća sa 38,8%.

Tom porastu ukupnog broja registrovanih preduzeća u periodu između 1990. i 2003. posebno doprinosi veliki broj novootvorenih malih preduzeća (tabela 2).

Tabela 2. Struktura preduzeća po veličini u Srbiji u % (2003)

Privreda	Veličina preduzeća [%]
Ukupno	100
Mala	96.2
Srednja	2.9
Velika	0.9

Izvor: Statistički godišnjak Republike Srbije, 2003.

U ukupnom broju registrovanih preduzeća u privredi u toku 2003. godine (70.178) sa čak 96,2% su bila zastupljena mala preduzeća, dok su srednja preduzeća učestvovala sa 2,9% i velika sa zanemarljivih 0,9%. Najveće učešće u ukupnom broju preduzeća imali su trgovina na malo, opravka motornih vozila i dr. (49,7%) i prerađivačka industrija (22,7%). Takođe je značajan podatak da su mala preduzeća u centralnoj Srbiji ostvarila 74,5% društvenog proizvoda, a 25,5% u Vojvodini.

Tabela 3. Aktivno radno stanovništvo u Srbiji u 2004.

	Ukupno		Muško		Žensko	
	000	%	000	%	000	%
Aktivno stanovništvo	3398	100	1896	55, 79	1502	44, 21
Zaposleno	2734	80, 46	1593	46, 88	1141	33, 58
Nezaposleno stanovništvo	664	19, 54	302	8, 91	362	10, 63

Izvor: "Saopštenje" br. 83, Republički zavod za statistiku, Republika Srbija, 2005.

Upoređujući radno aktivno muško i žensko stanovništvo u Srbiji, primećuje se značajna razlika u zaposlenosti žena i muškaraca. Iako je prosečna zaposlenost žena 41,6%, ovaj procenat varira prema delatnostima i stepenu školske spreme.

U ukupnoj strukturi zaposlenih lica samozaposleni čine 24,8%. I ovde postoje značajne razlike ako se uporede samozaposleni muškarci sa ženama. Naime, samozaposleni muškarci učestvuju sa 31,1%, a žene sa oko 14,2%.

Tabela 4. Udeo žena i muškaraca u samozapošljavanju 2004. (%)

	2001.	2004.
Stopa zaposlenosti	40, 6	44, 9
Stopa nezaposlenosti	15,9	22, 3
Neformalni sektor (% od ukupne zaposlenosti)	47,7	42,7

Izvor: "Saopštenje" br. 83, Republički zavod za statistiku, Republika Srbija, 2005.

Masovna nezaposlenost postala je ekonomski trend u 90-im godinama, koji se nastavio i u 2000-tim. Tako je stopa nezaposlenosti prema podacima iz oktobra 2004. godine iznosila 18,5% u Srbiji. Ova stopa je bila znatno veća kada su žene u pitanju (22,8%) u poređenju sa muškarcima (18,5%). U strukturi nezaposlenih lica žene su takođe imale najveći udeo sa 54,3%. Upoređivanjem učešća nezaposlenih žena prema stepenu školske spreme sa nezaposlenim muškarcima uočava se da one sada prednjače, mada ta razlika nije toliko drastična kao u nekim drugim zemljama u tranziciji (tabela 4).

Na primer, u Rusiji su žene sa 21% učešća u ukupnoj strukturi nezaposlenih sa srednjom školskom spremom dva puta zastupljenije od muškaraca.³

Tabela 5. Struktura nezaposlenosti u Srbiji po polu i školskoj spremi, oktobar 2003. (%)

Školska sprema	Ukupno	Muškarci	Žene
Bez škole	0,6	0,4	0,8
Nepotpuna osnovna škola	3,0	2,8	2,9
Osnovna škola	18,3	16,4	19,9
Srednja škola	67,5	69,5	65,1
Viša škola	5,6	5,5	5,6
Fakulteti, akademije	4,9	4,4	5,4
Magistri, doktori	0,2	0,4	0,1

Izvor: "Saopštenje" br. 83, Republički zavod za statistiku, Republika Srbija, 2005.

Razlozi za ovako visoku stopu nezaposlenosti su višestruki. Naime, pad produktivnosti rada, visoke stope inflacije koja je 1993. godine bila najveća u svetu i shodno tome naglo osiromašenje društva, povećanje nezaposlenosti i pad životnog standarda posebno

³ Olga Politova, "Women entrepreneurs in the Russian Federation, u okviru studije "Women's Entrepreneurship in Eastern Europe and CIS Countries", USAID, 2001.

su pogodili žensku populaciju i pogoršali njen položaj. Ako se uzme u obzir da su žene već više decenija među onim segmentom stanovništva koji je najviše zastupljen u strukturi nezaposlenih lica, zatim da one takođe u proseku duže čekaju na zasnivanje radnog odnosa u odnosu na muškarce, a da po nekom nepisanom pravilu među prvima u kriznim ekonomskim, socijalnim i političkim situacijama ostaju bez zaposlenja i izvora prihoda, sasvim je lako naći obrazloženje za izuzetno otežan položaj žena, koji je posebno kulminirao u toku poslednjih desetak godina 20. veka.

One žene koje nisu ostale van procesa rada u pomenutim otežavajućim okolnostima radile su pretežno u onim granama privrede koje su najmanje profitabilne ili su radile u sivoj ekonomiji. Često skroman porodični budžet nije im dozvoljavao da samostalno započnu vlastiti biznis sopstvenim sredstvima ili sredstvima štednje, koja žene najviše koriste za pokretanje novih biznisa. Takođe, nije bilo pomoći od društva, niti je bilo namenskih kredita kao ni zajmova, što se odrazilo na nemogućnost žena da svoje nesumnjive preduzetničke i menadžerske potencijale realizuju u praksi. Stoga, većina njih se zadovoljavala marginalnim poslovima u neformalnoj ekonomiji ili radeći na nekim mestima u državnim ili društvenim firmama, koja uglavnom nisu bila rukovodeća.

3. Razvoj i odlike samozapošljavanja u Bosni i Hercegovini

Opšti trend rasta samozapošljavanja u zemljama bivšeg socijalističkog bloka nije zaobišao ni Bosnu i Hercegovinu. Veliki broj faktora uticao je na ovaj rast. Pre svega povećana globalna konkurencija je povećala pritisak na firme da smanje troškove kroz mnogo fleksibilnije oblike ugovora o radu sa zaposlenim licima. Tome je doprinelo i smanjenje mogućnosti za formalno zapošljavanje zbog malih stopa ekonomskog rasta i kapitalno intenzivnog modela ekonomskog razvoja. Takođe, razvoj informacionih tehnologija i sve više primena kompjutera u radu uticali su da se veliki broj ljudi opredeljuje da rade od svojih kuća i da se samozapošljavaju.

Uprkos velikom udelu neformalnog sektora u ukupnoj zaposlenosti radne snage u Bosni i Hercegovini (tabela 6), malo ima

istraživanja i pokazatelja ove vrste. Prema procenama naučnika Schneidera (2004)⁴ u periodu 2002. i 2003. godine je 36,7% ljudi radilo u neformalnom sektoru u BiH, dok je prema procenama Economic Policy Research taj procenat bio nešto viši. Međutim, bez obzira na ovako visok udeo neformalnog sektora u ukupnoj zaposlenosti u BiH on je bio približan sa istim u Srbiji i drugim zemljama u regionu.

Tabela 6. Stope zaposlenosti i nezaposlenosti i učešće neformalnog sektora u ukupnoj zaposlenosti u Bosni i Hercegovini, 2001. i 2004.

	2001.	2004.
Stopa zaposlenosti	40,6	44,9
Stopa nezaposlenosti	15,9	22,3
Neformalni sektor (% od ukupne zaposlenosti)	47,7	42,7

Izvor: LSMS, 2001. i 2004.

U ukupnoj strukturi samozaposlenih u neformalnom sektoru privrede u 2004. godini su skoro dvostruko više učestvovali muškarci nego žene. Ova tabela takođe pokazuje da u neformalnom sektoru samozapošljavanja najviše učestvuje poljoprivreda, sa 43%, dok je samozapošljavanje u formalnom sektoru najzastupljenije u sferi usluga, sa 60% (tabela 7).

Tabela 7. Karakteristike formalnog i neformalnog zapošljavanja u Bosni i Hercegovini, 2004.

	Neformalna zaposlenost	Formalna zaposlenost
Ukupno	100	100
Pol		
• muškarci	63,7	64,5
• žene	36,3	35,5

	Neformalna zaposlenost	Formalna zaposlenost
Samozaposleni	9,9	8,1
Poljoprivrednici	21,0	-
Sektor ekonomske aktivnosti		
• Poljoprivreda	43,0	2,8
• Industrija	30,2	37,2
• Usluge	26,8	60,0
Nedeljni broj časova rada	42,5	44,2

Izvor: LSMS, selektivno izabrani podaci, 2004.

U najvećem broju tranzicionih ekonomija primećuje se rast nejednakosti u pogledu zarada koje se dovode u vezu sa visinom udela neformalnog sektora u privredi tih zemalja (Rutkowski, 1996)⁵. Ova nejednakost zarada je prisutna u oba sektora privređivanja, mada je ona veća u neformalnom nego u formalnom sektoru.

Tabela 8. Prosečna mesečna neto zarada u formalnom i neformalnom sektoru, 2001. i 2004.

	2001.	2004.
Prosečna mesečna zarada u KM (konvertibilnim markama)		
Formalni sektor	398,7	505,2
Neformalni sektor	331,0	391,4

Izvor: LSMS, selektivno izabrani podaci, 2004.

Brojna istraživanja pokazuju da su posebno žene zaostajale u poređenju sa muškarcima u vezi visine zarada, što je slično i sa ostalim zemljama bivših jugoslovenskih republika, sa manjim izuzetkom Slovenije u tom pogledu. Ove razlike se pre svega mogu pripisati vrstom poslova koje žene obavljaju, njihovim nivoom obrazovanja, slabijom informisanošću i lošijom međusobnom strukovnom povezanošću. Neformalni sektor i samozapošljavanje

⁵ Rutkowski, J., (1996), "Changes in the wage structure during economic transition in central and Eastern Europe", World Bank, technical Paper No.340.

su postali za mnoge žene jedina mogućnost za plaćen posao i zapošljavanje. Mnoge od njih su počele vlastiti biznis a da nisu znale kako da upravljaju svojim poslovima, da ga unapređuju i razvijaju, da rukovode ljudskim resursima i finansijskim sredstvima. To se odrazilo i na mogućnost opstanka njihovih biznisa, kao i na visinu ostvarenih zarada. Međutim, u ovom pogledu već postoje neki pomaci, to jest počele su da se sprovode mnoge aktivnosti koje su bile zacrtane u Deklaraciji UN (2000)⁶ i čiji su potpisnici bile 189 zemalja članica UN. Jedna od zemalja potpisnica je bila i Bosna i Hercegovina, koja se posebno založila za smanjenje diskriminacije prema ženama i poboljšanje njihovog položaja u svim sferama njihovog života i rada.

Takođe postoje mnogi indikatori da se još uvek u Bosni i Hercegovini razvoj privatnog preduzetništva suočava sa izvesnim ograničenjima pravne i proceduralne prirode. Problemi se odnose na korupciju i dužinu vremena koje je neophodno da bi se registrovala privatna firma i prikupila neophodna dokumentacija. Prema izveštaju Svetske banke za formiranje firme u BiH su potrebna prosečno 54 dana, što je najduže vreme u poređenju sa svim zemljama u regionu.⁷

Stoga je neophodna veća podrška države za razvoj preduzetništva u BiH koja bi se ogledala u promeni zakonske regulative i skraćanju procedura za pokretanje malih biznisa kao osnovnih generatora i pokretača privrednog rasta kako u razvijenim zemljama sveta tako i u zemljama sa tranzicionim privredama. Takođe je neophodno dati finansijsku podršku budućim preduzetnicima kroz programe mikrokreditiranja i tako omogućiti mnogim obrazovanim ljudima koji su ostali bez posla tokom perioda tranzicije i privatizacije da mogu da uplove u preduzetničke vode i samozaposle se. Osim toga, mnogi visokoobrazovani ljudi neće ostati negde blokirani u pogledu napredovanja u karijeri baveći se manje kvalitetnim i plaćenim poslovima u neformalnom sektoru privrede. Na kraju se može zaključiti da ovako promenjeni oblici zapošljavanja, koje smo doveli u direktnu vezu sa ekonomskim razvojem,

⁶ "The UN and MDGs – a core Strategy", June, 2002.

⁷ Doing Business in 2006, World bank Survey, 2006.

tranzicijom, globalizacijom i povećanom konkurencijom, zahtevaju bolje razumevanje i nove načine konceptualizacije neformalnog sektora ekonomije

Zaključak

Sa većim prilivom kapitala u Srbiju i BiH i pružanjem finansijske podrške malim firmama, kao i sprovođenjem opštih reformi u privredi i društvu, može se s pravom očekivati značajniji rast privatnih biznisa u kojima će žene igrati važniju ulogu.

Takođe će se stvoriti uslovi i za opšte poboljšanje položaja žena u društvu, koje su u opštoj ekonomskoj nesreći zemalja regiona u prošloj deceniji bile među onim segmentom društva koji je bio i najviše pogođen. Očekuje se i da će formiranje većeg broja ženskih organizacija i njihovo umrežavanje poput sličnih u svetu doprineti ne samo da se žene bolje međusobno povežu, razmene iskustva i znanja, nego i da stvore zajedničkim angažovanjem novi prostor za njihovo zapošljavanje. Osim toga, davanje mikrokredita za razvoj preduzetničkih aktivnosti je takođe od izuzetnog značaja za pospešivanje samozapošljavanja i smanjivanje nezaposlenosti. Iz tih razloga, očekuje se odgovarajuća nacionalna strategija razvoja samozapošljavanja od strane država zemalja koje smo posebno analizirali u ovom radu, a koja treba da omogući da se više između zapošljavanja u neformalnom sektoru privrede i siromaštva ne stavlja znak jednakosti. Takođe, veća pozornost treba da bude usmerena na rad žena i dece u neformalnom sektoru privrede, koji je nisko plaćen i često prelazi granice humanog privređivanja. Na taj način bi se rešilo i pitanje diskriminacije, koja je prisutna u većini zemalja bivšeg socijalističkog bloka u pogledu jednakosti zarada i prava na jednake uslove rada i zapošljavanja (žene još uvek prve ostaju bez posla u procesu privatizacije preduzeća i teže nalaze novo zaposlenje). Osim toga, treba im pružiti adekvatne programe edukacije i dobro ih pripremiti za samozapošljavanje i samostalno vođenje poslovnih aktivnosti, čime bi se povećala uspešnost novih biznisa, ali i obezbedili uslovi za njihov dalji razvoj i opstanak na tržištu. Poseban akcenat treba da se stavi na kontinuiranom usavršavanju (life long education) radne snage kako bi

se smanjile razlike za razvijenim svetom i ravnopravno učestvovalo u globalnoj tržišnoj utakmici, gde se znanje i dobro upravljanje njim (knowledge management) smatra ključnim faktorom uspešnosti. Uzimanjem u obzir svih ovih elemenata stvorila bi se dobra platforma za budući razvoj preduzetništva i otvorio veliki prostor za smanjenje stope nezaposlenosti u ovim zemljama, koja je među najvišim u zemljama sa tranzicionim privredama, što je pokazalo i ovo istraživanje.

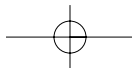
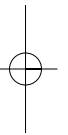
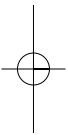
Literatura

- Denmark: Nielsen, P. B: Danmarks Statistik & Erhvervsfremme Styrelsen: Nye virksomheder 1992, 1994.
- Finland: Statistics Finland, 1994.
- France: Agence National pour la Création d'Entreprise (ANCE), 1994.
- Germany: Institut für Mittelstandsforschung (IFM), 1994.
- Iceland: National Economic Institute of Iceland, 1994.
- Isak Adžes, "Promenama do uspeha", intervju u listu "Yung", 15. oktobra 1998, str. 7.
- Dr Mirjana Radović Marković, "Strukturne promene u zaposlenosti i zapošljavanju u Srbiji", 335. str., Beograd, 1987.
- Dr Mirjana Radović Marković, "Profesija za prestiž", intervju u listu "Politika ekspres", 10. maja 1993.
- Dr. Mirjana Radović Marković, "ENTREPRENEURSHIP - Theoretical and practical guide on all aspects for starting successful small business", Link group, p.p. 306, Belgrade, January 2006.
- Dr Mirjana Radović Marković, "Žene i mali biznis - od ideje do realizacije", Poslovni biro, Beograd, str. 164, 2005.
- The Netherlands: EIM Small Business Research and Consultancy.
- OECD Employment Outlook, Paris, OECD, 1999.
- "Problemi porodice, jednakosti polova i tzv. ženskog pitanja u socijalizmu", Zbornik radova. Institut za ekonomska istraživanja - Ekonomski fakultet, Kragujevac, 1989.

- Rutkowski, J., "Changes in the wage structure during economic transition in central and Eastern Europe", World Bank, technical Paper No.340, 1996.

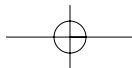
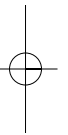
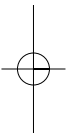
- Schneider, F. (2004), "The Size of the shadow economies of 145 countries all over the world results over the period 1999 to 2003", IZA Discussion Paper No., 1431.

- "The UN and MDGs – a core Strategy", June, 2002.

Prikazi i osvrti
Comments and reviews

UDK 338.43 (497.15) : 323 (049.3)

Mustafa Imamović

**BOSANSKI AGRAR U PROCJEPU
NACIONALNIH POLITIKA¹****BOSNIAN AGRICULTURE IN A GAP
OF NATIONAL POLITICS****Sažetak**

Tekst je prikaz knjige Edina Mutapčića Agrarna reforma BiH i njeno zakonodavstvo 1918-1941. godine.

Summary

The text is a comment of the book Agricultural reform of B&H and its legislation 1918-1941 by Edin Mutapčić

Monografijom Edina Mutapčića „Agrarno zakonodavstvo i likvidacija agrarne reforme u Bosni i Hercegovini 1918-1941. godine“ naša pravno-historijska nauka dobila je jednu novu studiju kojom se u prvom redu reafirmira značaj agrarnog pitanja kao savremenog istraživačkog projekta. Agrarno pitanje je, kao pitanje razrješenja feudalnih i eks-feudalnih odnosa, dominiralo političko-ekonomskim životom Bosne i Hercegovine od sredine 19. do prve polovine 20. stoljeća. O njemu kao takvom nastala je ogromna literatura različitog nacionalno-političkog i ideološkog usmjerenja, često bez odgovarajuće naučne podloge. U godinama i decenijama iza Drugog svjetskog rata postepeno je opadalo zanimanje za temeljnu naučnu elaboraciju agrarnog pitanja u BiH i Jugoslaviji, koje se općenito smatralo riješenim. Bosansko-hercegovačka javnost se u uvjetima političkih promjena, krajem

¹ Edin Mutapčić, Agrarna reforma u BiH i njeno zakonodavstvo 1918-1941. godine, izdavač Javna biblioteka „Alija Isaković“, Gradačac, 2007, str. 262

osamdesetih i ranih devedesetih godina minulog stoljeća, vraća agrarnom pitanju, koje postaje dio dnevno-političke priče tih prevratnih vremena. Jedan naučni odgovor na to pitanje sada pruža monografija Edina Mutapčića o agrarnoj reformi u vrijeme prve zajedničke jugoslavenske države 1918-1941. godine.

Monografija o kojoj je riječ ima karakter klasične historijske studije. Ona je u najvećoj mjeri zasnovana na izvornoj građi Arhiva BiH u Sarajevu i Arhiva Tuzlanskog kantona te na svim relevantnim službenim publikacijama Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca odnosno Kraljevine Jugoslavije. U tom pogledu posebno je značajna građa Arhiva BiH, čiji su fondovi Agrarne direkcije u Sarajevu, Zemaljske vlade za BiH i Kraljevske banske uprave Drinske banovine, to jest njenog agrarno-pravnog odsjeka, predstavljali osnovno polje autorovog naučnoistraživačkog napora. On je potpuno ovladao tom građom i u cijelosti je metodično, stručno i funkcionalno uklopio u svoju studiju, kao preglednu i sistematiziranu cjelinu.

Polazeći od relevantne arhivske građe, s neophodnom kritikom dosadašnje literature o agrarnom pitanju, autor je svojom studijom obradio naslijeđeni sistem agrarnih odnosa u BiH i njegove nasilne promjene do kojih je došlo u jesen 1918., raspadom Austro-Ugarske i ulaskom BiH u okvir prve jugoslavenske države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. S tim u vezi vrlo su iscrpno obrađene mjere privremenih organa državne vlasti Kraljevine SHS na obuzdavanju agrarne stihije i ustavna rješenja agrarnog kompleksa. Autor je posebnu pažnju posvetio analizi ekonomsko-nacionalnog aspekta agrarne reforme u BiH te njenoj likvidaciji u Kraljevini Jugoslaviji 1929-1941. godine.

Agrarno pitanje je kao nacionalno-političko pitanje bilo prisutno u Bosni i Hercegovini još od prve polovine 19. stoljeća. Autor je u tom smislu obradio agrarne prilike i odnose u posljednjim decenijama osmanske vladavine i tokom austrougarske uprave. Složena evolucija agrarnih odnosa u BiH pravno je završena osmanskim tanzimatskim zakonima, među kojima su od posebnog značaja Saferska naredba (Uredba o čiflucima u Bosni) iz 1859. i Ševalski zakon (Zakon o šumama) iz 1869. godine. Kako je Austro-Ugarska recipirala ovo zakonodavstvo, to autor smatra

da se njena uprava može smatrati nastavkom osmanskog agrarno-pravnog sistema. Austro-Ugarska je držala kurs postupne agrarne reforme, što se u praksi svodilo na politiku dobrovoljnog otkupa kmetova, odnosno njihovog oslobađanja od eks-feudalnih obaveza. Takvu praksu formalno je ozakonio bosanskohercegovački Sabor 1911. godine. U cijelom tom procesu muslimanski zemljoposjednik je u ogromnoj većini bio i ostao pasivni potrošač feudalne odnosno zemljišne rente. On je kao takav, u metežu smjene vlasti 1918., bio lahkometom opće seljačke agresije.

Ta situacija poklapa se s vremenom privremenog državnog uređenja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, od njenog proglašenja 1. decembra 1918. do donošenja njenog prvog ustava na Vidovdan, 28. juna 1921. godine. To prevratno vrijeme u velikoj mjeri karakteriziraju agrarni nemiri i neredi izazvani propašću Austro-Ugarske i uspostavljanjem nove SHS vlasti, čiji je autoritet osiguravala i nametala srpska vojska. Vlada Kraljevine SHS nastoji primiriti situaciju tako što će po hitnom postupku ozakoniti promjene u zemljišnoj vlasničkoj strukturi do kojih je došlo nasilnim putem, to jest otimanjem i uzurpacijom beglučkih i drugih posjeda od strane seljaka. S obzirom na to da je novo faktičko stanje agrarnih odnosa uspostavljeno suprotno općim normama i pravnim principima tog vremena, to vlada postupak njenog ozakonjenja provodi u pretparlamentarnoj proceduri.

Agrarno pitanje ostalo je u fokusu bosanskohercegovačke politike i tokom vidovdanskog parlamentarnog režima 1921-1928. godine. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine dominiralo je pitanje državnog uređenja odnosno političko-pravnog statusa Bosne i Hercegovine. Tek na drugim parlamentarnim izborima, 18. marta 1923., izbija pitanje agrarne reforme u prvi plan stranačkopolitičkih borbi i previranja. Vlada je nakon ovih izbora provela kroz parlamentarnu proceduru prethodne agrarne odredbe donošenjem Zakona o bivšim kmetskim selištima u BiH, Zakona o beglučkim zemljama, te ukidanjem Agrarne direkcije u Sarajevu. Autor je uvjerljivim razmatranjem elaborirao utjecaj ekonomskih posljedica agrarne reforme i kolonizacije na nacionalne odnose u BiH. Sama agrarna reforma, iako historijski opravdana socijalno-ekonomska mjera, u BiH je zloupotrijebljena tako što

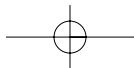
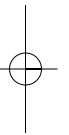
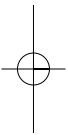
je država svojom politikom i nemarom dovela veliki dio ranijih zemljoposjednika na ivicu egzistencije, a nove vlasnike prepustila zelenaškom kapitalu. Na kraju je autor, u okviru osvrta na šestojanuarski režim i njegovu agrarnu politiku i zakonodavstvo, posebno razmatrao stanje seljačkih dugova pred Drugi svjetski rat i finansijsku likvidaciju agrarne reforme. Njegov je zaključak da su neadekvatne državne mjere u oblasti agrara prouzročile konstantno opadanje poljoprivredne proizvodnje i obradivog zemljišta. Samo je početak Drugog svjetskog rata spriječio da mnoga seljačka gazdinstva ne budu uslijed velikih dugova predmetom zauzimanja od strane finansijskog kapitala. S druge strane, bivšim zemljovlasnicima je do početka rata isplaćeno tek nešto više od 20% od predviđene naknade za zemlje zahvaćene agrarnom reformom, čija je likvidacija trebala trajati do sredine sedamdesetih godina prošlog stoljeća.

Edin Mutapčić se, slično drugim istraživačima bosanskog agrara, uglavnom zadržao na problemu srednjeg i krupnog zemljoposjedničkog sloja, čiji su pripadnici imali od nekoliko desetaka do više stotina kmetovskih selišta. Njihove interese u političkoj ravni zastupala je i branila Jugoslavenska muslimanska organizacija putem pregovora, pogađanja i sporazuma s vladajućim srpskim strankama, prije svega Radikalnom i Demokratskom. Izvan te politike stajali su sitni muslimanski posjednici, obično iz reda zanatlija, sitnih trgovaca i niže uleme, sa po jednim ili dva čifluka, koji su im služili kao dopuna prihoda ostvarivanih njihovim redovnim zanimanjem. Oni su kao takvi bili i ostali na margini zanimanja kako nauke tako i nacionalne politike. Pažnju na taj fenomen skrenuo je možda jedino Ivo Andrić svojom poznatom „Pričom o kmetu Simanu“.

Edin Mutapčić je za predmet svoga istraživanja odabrao kompleks agrarnog zakonodavstva i pitanje likvidacije agrarne reforme u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata. Opravdanost izbora i obrade ove teme leži u prostoj spoznaji da su se u toku provođenja agrarne reforme u Bosni i Hercegovini dogodila mnoga nasilja i zloupotrebe iza kojih je u krajnjoj liniji stala državna vlast, što je imalo dalekosežne nacionalno-političke posljedice.

Pored toga, ova tema ima određeni značaj kao jedna od dimenzija višeslojnog pitanja tranzicije i restitucije vlasništva u

Bosni i Hercegovini. U javnosti su već dvije decenije prisutni različiti pravi i lažni agrarni interesenti sa svojim manje ili više nekritičkim, ili često mitomanskim pričama. Tu je nužno imati u vidu da sve društvene reforme, još od vremena Francuske revolucije, jednima pogoduju i usrećuju ih, dok druge upropaštavaju. Konkretno je i pragmatično pitanje omjera jednih i drugih u svakoj datoj situaciji. Tako je bilo 1918. i 1945., ali i 1995. godine. U posljednjem slučaju reformom društvenog vlasništva, što znači njegovom privatizacijom i denacionalizacijom, upropašteno je na stotine hiljada ljudi, prije svega industrijskih radnika, penzionera i drugih. To je samo jedan vid mogućeg daljnjeg proučavanja reforme vlasničkih odnosa i njihovih ekonomsko-socijalnih i političkih posljedica.

UDK 341.7 (049.3)

Vesna Ivanović

DIPLOMATSKA TEORIJA OD MACHIAVELLIJA DO KISSINGERA¹

DIPLOMATIC THEORY FROM MACHIAVELLI TO KISSINGER

Sažetak

Diplomacija je izraz kojim se određuju službeni kanali komuniciranja kojima se koriste članice sustava država. U suvremenom svjetskom sustavu oni su uglavnom utemeljeni na mreži diplomata i konzula koji su zaštićeni posebnim zakonskim odredbama i stalno borave u inozemstvu, neki i u sjedištima međunarodnih organizacija. Ta se mreža prvi put pojavila na talijanskom poluotoku u drugoj polovici 15. stoljeća, a svoju potpunu izražajnost dosegla je u Europi u dva i pol stoljeća nakon kongresa u Münsteru i Osnabrücku (1644-1648). Od kraja Prvoga pa sve do vremena nakon Drugog svjetskog rata diplomacija tog sustava podvrgnuta je do tada nezapamćenom kriticismu: govorilo se da je potpomogla rat, imperijalizam, ili - oboje. Ipak, odoljela je napadima i na vrhuncu hladnog rata ojačana je uspješnim kodificiranjem običajnoga međunarodnog prava kojim je uređeno njezino vođenje.

Ključne riječi: „amaterska diplomacija“, Bečka konvencija o diplomatskim odnosima (1961), diplomacija, diplomacija putem konferencija, diplomacija velikih sila, diplomatska teorija, diplomatski odnosi, europski sustav država, hladni rat, „kontinuirano pregovaranje“, Liga naroda, Machiavelli Niccolò, međunarodno

¹ G.R. Berridge, Maurice Keens-Soper, T. G. Otte, Diplomatic Theory from Machiavelli to Kissinger, Palgrave, Hampshire and New York, 2001

G.R. Berridge, Maurice Keens-Soper, T. G. Otte, prevela Ksenija Jurišić "Diplomatska teorija od Machiavellija do Kissingera, Zagreb, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2005.

pravo, „nova diplomacija“, pravo naroda, pregovaranje, raison d'état (smisao države), ravnoteža snaga, Realpolitik, vanjska politika, Vestfalski kongres

Summary

Diplomacy is the term given to the official channels of communication employed by the members of a system of states. In the modern world system these are to be found chiefly in a network of diplomats and consuls who enjoy the protection of special legal rules and are permanently resident abroad, some at the seats of international organizations. This network first came into being in the Italian peninsula in the second half of the fifteenth century and reached its full expression in Europe in the two and a half centuries that followed the Congress of Münster and Osnabrück (1644-8). From the end of the First World War until well after the end of the Second, the diplomacy of this system was subjected to unprecedented criticism; it was said to be the handmaiden of war, or imperialism - or both. Nevertheless, it withstood its detractors and, at the height of the Cold War, was strengthened by the successful codification of the customary interational law governing its procedures.

Key words: *'amateur' diplomacy, balance of power, Cold War, conference diplomacy, 'continuous negotiation' concept of diplomacy, diplomatic relations, European states, foreign policy, Great Power Diplomacy, international law, Kissinger Henry, law of nations, League of Nations, Machiavelli Niccolò, negotiation, 'new diplomacy', raison d'état, Realpolitik, Vienna Convention on Diplomatic Relations (1961), Westphalia Congress of*

Nakon što su na Odsjeku za politiku Sveučilišta Leicester uvedena predavanja o diplomatskoj teoriji, posve opravdano se krenulo na stvaranje zbirke radova *diplomatskih klasika*. Kako se u predgovoru *Diplomatske teorije od Machiavellija do Kissingera* navodi, pokazalo se da je te autore mnogo teže odrediti, te se u ovoj posebnoj zbirki umjesto nekog pojedinačnog teksta izradio diplomatski *oeuvre* odabranih autora: Machiavelli, Guicciardini, Grotus,

Richelieu, Wicquefort, Callières, Satow, Nicolson i Kissinger. Iza predgovora, zahvala, uvoda, slijedi devet eseja o glavnim tvorcima teorije diplomacije i značajnim diplomatima u povijesti, te kazalo. Poglavlja su kronološki poredana i svako je zaokruženo popisom opširnije literature: djelima izdvojenih autora, dodatnom literaturom, memoarima, člancima i poglavljima u knjigama, povijesnim prikazima, biografiji i općenito radovima.

G. R. Berridge u uvodu knjige navodi da je diplomacija izraz kojim se određuju službeni kanali komuniciranja kojima se koriste članice sustava država. U suvremenom svjetskom sustavu oni su uglavnom utemeljeni na mreži diplomata i konzula koji su zaštićeni posebnim zakonskim odredbama i stalno borave u inozemstvu, neki i u sjedištima međunarodnih organizacija. Ta se mreža prvi put pojavila na talijanskom poluotoku u drugoj polovici 15. stoljeća, a svoju potpunu izražajnost dosegla je u Europi u dva i pol stoljeća nakon Kongresa u Münsteru i Osnabrücku (1644-1648). Od kraja Prvoga do vremena nakon Drugoga svjetskog rata diplomacija tog sustava povrgnuta je do tada nezapamćenom kriticismu: govorilo se da je potpomogla rat, imperijalizam, ili – oboje. Ipak, odoljela je napadima i na vrhuncu hladnog rata ojačana je uspješnim kodificiranjem običajnog međunarodnog prava kojim je uređeno njezino vođenje: Bečka konvencija o diplomatskim odnosima (1961) i Bečka konvencija o konzularnim odnosima (1963). Diplomacija je uglavnom usmjerena na ustaljene i pravilima uređene pregovore. Samo pregovaranjem se mogu ostvariti prednosti do kojih se dolazi zajedničkim traganjem za općim interesima i samo se pregovorima može spriječiti primjena nasilja u traženju rješenja za suprotstavljene argumente i prepirke.

Knjiga započinje s Niccolòm Machiavellijem (1469-1527), jednim od stupova političke teorije, no, kako navodi G. R. Berridge, gotovo nepoznatom po svojim razmišljanjima o diplomaciji. Naime, od Machiavellija se često tražilo da u ime Velikog vijeća putuje u inozemstvo, ne samo po Italiji nego i u tako daleke zemlje kao što su Francuska i Njemačka. Tajnici upućeni na takve misije nisu se nazivali veleposlanicima ili oratorima, već izaslanicima (*mandatari*). Oni su, za razliku od veleposlanika, bili oni „koji su najjasnije vidjeli skrivenu stranu međunarodnih odnosa“. U srži interesa

firentinskog tajnika, kako su ga nazivali i kako je i sam volio da ga zovu, bila je država, osobito republika, i uvjeti za njezinu stabilnost. To ga je navelo da razmotri i odnose između država s obzirom na to da se u vanjskom okruženju nalaze neprijatelji koji mogu u potpunosti dokinuti slobode države, a i zato što vanjska politika ima gotovo podjednako važne posljedice za njezinu unutrašnju politiku. Machiavelli kaže da države nisu uvijek snažne da postignu svoje ciljeve i upravo je iz te nužnosti nastala diplomacija. Podsjeća nas da „Rimljani nikada nisu istodobno vodili dva velika rata“; umjesto toga njihova je politika bila odabrati jednu po jednu vojnu metu i „sustavno jačati mir među ostalima“. Promatrajući kako se ljudi ponašaju, Machiavelli zaključuje da su ljudi „sebični... plašljivi, gramzivi, i iznad svega lakovjermi i glupi“. U njegovom slavnom djelu *Mandragola*, koje ga je proslavilo, Nicia Calfuccio, lakovjermi čovjek kojega, unatoč njegovu profesionalnom iskustvu, izigraju mladić, mutikaša i potkupljivi redovnik nagnavši njegovu prelijepu ženu da podijeli svoju postelju s gospodinom koji je njome bio iznimno očaran. Na razini državnih odnosa podlost i lakovjermnost stanovnika kraljevskih dvorova činili su ih, baš kao i Niciju, ranjivima na pogan jezik i punu kesu vještog diplomata, bez obzira na to je li njegova namjera bila da ih ohrabri na djelovanje sukladno interesima njihova vladara ili da se dokopa povjerljive informacije. Kako je Machiavelli to ustvrdio, ljudska je podlost za diplomaciju prednost. Ali ta izopačenost vodi i prijetvornosti. Uvidjevši to, Machiavelli – u konkretnoj primjeni svog općeg načela da cilj opravdava sredstva – kaže vladaru kako on ne može izbjeći uključivanje u tu igru. S obzirom na to da ljudi „neće održati svoju riječ danu Vama“, ustrajava on, „ni Vi ne morate održati svoju danu njima“. U možda najozloglašenoj rečenici iz *Vladara*, Machiavelli kaže da „mudar vladar... ne može i ne treba održati svoje obećanje kad njegovo ispunjavanje šteti njemu samome i kad više ne postoje uvjeti koji su ga natjerali da dâ obećanje“. Ti su razlozi obično povezani sa silom. No, ondje gdje postoje sumnje u dobronamjernost, diplomacija je još važnija zbog drugog razloga – osim špijuna, samo su diplomati na položajima s kojih mogu temeljito istražiti namjere inozemnih vladara. Machiavellijev savjet o poštenju, njegova potpora poretku

moralnosti za države, koji je prilično različit od onoga za pojedince, snažno su odjeknuli u njegovu vremenu, ali ne i u našem. To je značilo priznavanje realnosti u kojoj su države, budući da nisu imale drugog načina da to isprave, prvom prigodom odbacivale ugovore koji više nisu služili njihovim interesima. Prihvatanje stajališta *rebus sic stantibus*: međunarodni ugovori traju samo dok postoje uvjeti na temelju kojih su nastali, nije nimalo značajnije potkopalo diplomaciju u Machiavellijevu vremenu nego nakon njega. Naprotiv, zato što priznaje odnose moći, fleksibilnost koja je rezultat toga u međunarodnim odnosima uvjetovala je diplomaciju, pa i nastanak samog međunarodnog prava. Nije teško dokučiti zašto je Machiavelli bio uvjeren da je stalna diplomacija – trajna i posvuda prisutna, s neprijateljima, kao i s prijateljima – iznimno važna. Prvo, fortuna je hirovita i ako se žele iskoristiti mogućnosti koje ona otvara instrumenti kojima se to može ostvariti trebaju biti u stalnoj pripravnosti; barem zbog jednog, sadašnji neprijatelj (vojvoda od Valentinoisa) mogao bi sutra biti saveznik. Drugo, samo trajna prisutnost može osigurati vrijeme nužno da se steknu znanje i utjecaj. Treće, stalni diplomat potreban je i da bi učvrstio svaki važniji sporazum ostvaren posebnim veleposlanicima koje je vladar sam uputio. Četvrto, Machiavelli je bio naklonjen stalnoj i razgranatoj diplomatskoj zastupljenosti jer je bio svjestan da, uz neke izuzetke, vladari vole imati visoko rangirane veleposlanike u svojoj blizini, a njihovo povlačenje smatralo se uvredom. U *Discorsima* je pisao: „Smatram dokazom velike čovjekove mudrosti to da se suzdrži kako od prijetnji tako i od uporabe uvredljivog jezika, jer nijedno ne umanjuje moć neprijatelja, ali ga prvo čini obazrivijim, a drugo hrani mržnjom prema vama i čini ga revnijim u smišljanju načina kojima vam može nauditi.“

Franceska Guicciardinija (1483-1540) je unatoč njegovoj mladosti 1512. *signora* uputila kao veleposlanika u Španjolsku. Bilo je to vrijeme, kako navodi G. R. Berridge, kada je dobro raspoloženje španjolskog kralja Ferdinanda, „majstora prijekare“, bilo od presudne važnosti za Republiku. Usprkos Guicciardinijevoj diplomaciji, u njegovoj odsutnosti, španjolska je vojska srušila Firentinsku Republiku, obnovljena je vladavina obitelji Medici, a njegov rodni grad je potpao pod utjecaj Rima. Bio je to početak

njegove 20-godišnje karijere tijekom koje je služio trojicu papa, neprestano povećavajući svoj ugled, premda time nije uvijek osvajao i naklonost svojih sugrađana, Firentinaca. Umro je služeći kao dozapovjednik papinske vojske i upravitelj Bologne, što je bio najviši položaj koji su pape dodjeljivale svojim službenicima. Guicciardinija pamtimo uglavnom po njegovim djelima o osnivanju Firence, važnim povijesnim radovima *Storia d'Italia* (Povijest Italije), u kojima je pokazao sklonost pristupima koji su bili daleko ispred njegova vremena.

Hugo Grotius (1583-1645), nastojeći zaštititi interese nizozemskih kolonija u njihovim sukobima s Portugalcima i Španjolcima, usmjerio je svoje djelovanje na pomorsko pravo i 1609. objavio *Mare Libertum*, svoj slavni pamflet obrane slobode mora. Razmatranjem diplomacije u Grotiusovu sustavu, G. R. Berridge izdvaja kako Grotius očekuje da diplomacija bude uspješna, i to zato što je duboko uvjeren u dobrotu, racionalnost i, više od svega, u društvenost ljudskih bića. On očekuje da su države (koje nisu ništa doli puko udruživanje pojedinaca) sposobne dugoročno promatrati svoje interese, te tako, između ostaloga, i uvijek ispunjavati svoja obećanja. Tako bi u svakom smislu *trebale* činiti, bez obzira na to jesu li ta obećanja dale gusarima, tiranima ili neprijateljima i neovisno o tome jesu li oni nevjernici, jer je za Grotiusa to „temeljno načelo prirodnog prava“. Izričit iskaz o vrlo važnoj ulozi diplomacije u Grotiusovu sustavu proizlazi iz njegova snažnog protivljenja ratu. On kaže da „postoje tri načina kojima se može spriječiti da sporovi prerastu u rat“. Prvi među njima je pregovaranje ili ono što Grotius naziva „konferencijski“ način. Drugi je arbitraža, pribjegavanje kojoj je posebna dužnost kršćanskih kraljeva. Treći način rješavanja sporova bez rata jest odlučivanje ždrijebom ili inačicom toga, jednom bitkom. Naposljetku, dođe li do rata unatoč svemu, Grotius primjećuje da se u ratu „ne samo pojavljuje mnoštvo pitanja o stvarima koje se ne mogu riješiti drugačije osim posredovanjem veleposlanika nego je i sam mir teško ostvariti bilo kojim drugim sredstvima“. Upravo stoga što je diplomacija općenito toliko važna, Grotius smatra da veleposlanici, kao i njihova imovina i pratnja, trebaju imati poseban imunitet pred kaznenom i građanskom jurisdikcijom u zemljama akreditacije. Onemogućeni

da učinkovito djeluju ako tih imuniteta nema – s obzirom na to da bi se u neprijateljskom okruženju protiv njih lako mogle krivotvoriti optužbe – ti bi imuniteti također trebali biti u potpunosti izvedeni i protezati se čak i na imunitet od odmazde ekvivalentne bilo kakvom djelovanju njihove vlade protiv veleposlanika odaslanog iz države svoje akreditacije. I u jednom i u drugom smislu – u funkcionalnoj teoriji diplomatskog imuniteta i zahtjevnoj sveobuhvatnosti imuniteta – Grotius je bio daleko ispred svojih prethodnika.

Armand Jean du Plessis, kardinal i vojvoda od Richelieua (1585-1642), kao energičan i uspješan biskup siromašne biskupije Luçon u Poitou, nedaleko od hugenotske utvrde La Rochelle, razvio je svoje političke i upravne vještine te izgradio svoju političku bazu. U svojstvu biskupa (1608-1616) pokazao je toleranciju prema suprotstavljenim vjerskim stajalištima i općenitu sklonost da razum pretpostavi sili. Ipak, unatoč sumnjama što su postojale već tada, ali i kasnije, kako izdvaja G. R. Berridge, kao i neupitnoj činjenici da je *raison d'état* uvijek imao prednost u njegovim političkim odlukama, većina povjesničara smatra da je sve do svoje smrti bio uvjereni katolik. Richelieuov koncept *continuiranog pregovaranja* znači neprestano *predstavljanje*: trajnu diplomatsku zastupljenost u svim državama, kako onim susjednima i neprijateljskima, tako i prijateljskima, premda određeni dvorovi zaslužuju nešto više pozornosti od ostalih. Duboko je vjerovao u opću nadmoć razuma i jezika. U jednom od poglavlja *Testament Politiquea* pisao je: „Vlast nalaže poslušnost, no razum očarava. Znatno je učinkovitije upravljati ljudima sredstvima kojima se pridobiva njihova volja nego onima, kako često biva, kojima ih se prisiljava.“ Utemeljio je *Académie Française* – „izričito priznanje moći jezika, superiornosti rječitosti i razuma nad golom silom...“ Najveća korist od te vrste *continuiranog pregovaranja* očito je bilo pobrinuti se za dogovore sukladne pojedinim interesima, ne samo ženidbenim savezima i ligama. Čak i onda kada se to ne čini mogućim ili poželjnim, neprekidna rasprava, uz pretpostavku da je ona vidljiva, može imati veliku propagandnu vrijednost, demonstrirajući onim građanima u zemlji i saveznicima u inozemstvu koji su naklonjeni miru da je i sam kardinal iskren u traženju mira i da je njegovo ostvarivanje i dalje moguće. Time se u najmanju ruku, u skladu

s riječima Firentinaca, kupuje vrijeme: „Čak i kad (pregovaranja) ne donose ništa dobra osim kupovanja vremena, što je često jedini rezultat, njihova se primjena zapovijeda i korisna je za države jer je katkada potreban samo trenutak da se izazove oluja.“ Richelieuovoj Francuskoj svakako je bilo potrebno neprekidno pregovaranje. Na unutrašnjem planu bila je podijeljena, vojno i ekonomski vrlo slaba; na svojim granicama imala je moćne neprijatelje i nepredvidive saveznike, a ipak je bila vrlo ambiciozna. Nesigurnost na koju se nadovezuju ambicije znači neobuzdanu diplomaciju. To se nikako ne odnosi i na države koje su sigurne, samopouzdana, okrenute sebi i uvjerenе da samo one imaju isključivo pravo svojatati moralne vrhunce (pr. Kine, Osmanskog Carstva, SAD). Oduvijek je bilo mnogo više država koje su se osjećale kao Francuska 17. stoljeća, a vrlo slično je i danas. Svjestan kako su za neprekidno pregovaranje iznimno važne jednoznačne upute iz domovine, kardinal je dekretom 11. 3. 1626. godine svu odgovornost za vanjsku politiku dodijelio Ministarstvu vanjskih poslova. Iako ona nije uvijek poprimala i isti oblik u različitim političkim sustavima, postupno je postala središnje obilježje europskog diplomatskog načina, te je i danas uvjerljiva unatoč sve snažnijem održavanju sastanaka na vrhu i izravnih razgovora među ostalim ministarstvima različitih država. „Važni se pregovori“, upućuje nas Richelieu, „ne smiju nikada prekidati ni za trenutak.“ Od raznolikosti koje treba imati na umu u vođenju pregovora, navodi da ljude od duha treba potaknuti snažnim i uvjerljivim argumentima, dok se simpatije običnih ljudi – koji nisu sposobni pojmiti složenost javnih poslova – može pridobiti ustupcima za stvari koje se njima čine važnima, a zapravo su trivijalne. Katkada pregovarači trebaju hiniti drskost kada su suočeni s „nerazumnim primjedbama“, a katkada, „imajući sluha samo za one primjedbe koje vode svršetku“, trebaju biti popustljiviji. No ne smiju se ni u kojim okolnostima, barem ne u odnosima s „časnim ljudima“, hvalisati. Tajnovitost je važna jer bez nje nije moguć *fait accompli*, koji sugerira odlučnost i osujećuje opoziciju. Richelieuovo shvaćanje prema kojem su „pregovori bezazlena sredstva koja nikada ne štete“ zapravo je tvrdnja prema kojoj bi pregovori *trebali* biti bezazlena sredstva. U stvarnosti se postavljaju dva uvjeta: prvo, da je *raison d'état* univerzalno pri-

hvaćen, i drugo, da diplomatski stroj mora funkcionirati poput Rolls-Roycea. Točno je, navodi Berridge, da Richelieu ne prešućuje drugi uvjet, no treba reći i to da je bio sklon tome da ga i previdi.

Premda oštar i fasciniran promatrač pregovora na Vestfalskom kongresu, kojim je okončan Tridesetogodišnji rat (1618-1648), čini se da Abraham de Wicquefort (1606-1682) nije utjecao na njihov ishod. U europskoj historiografiji poznatiji je po svojim djelima o Njemačkom Carstvu (dio privlačnosti bio je i u tome što je ono sve manje bilo država, a sve više udruženje država) i Ujedinjenim provincijama. Njegovi interesi protezali su se na udaljene krajeve poput Perzije i obuhvaćali su prijevode memoara europskih putnika. Neumorno je pisao pisma, a njegove tjedne novine o političkim potresima buntovnika (1647-1653) izrazito cijene istraživači povijesti Francuske 17. stoljeća. Kako izdvaja Maurice Keens-Soper, barem u dvije situacije njegova ga je povezanost sa zbivanjima dovela u ozbiljne nevolje. Kardinal Mazarin, kao Richelieuov nasljednik na mjestu prvog ministra francuskog dvora (za kojega je Wicquefort jednom radio, sudilo se da je sudjelujući u bizantskim igrama uspio zavarati i samog sebe), lišio ga je 1659. slobode zatvorivši ga nakratko u Bastilli (unatoč njegovom diplomatskom statusu), a zatim ga je po kratkom postupku prognao iz Francuske. Na doživotni zatvor je osuđen 1675. u rodnoj Nizozemskoj i poput Grotiusa, prije njega, utamničen je u Loevesteinu. Njegova velika zbirka knjiga bila je konfiscirana i prodana, a on je u zatočeništvu napisao *L'Ambassadeur et ses Fonctions*. Upravo se na tom djelu, prvi put objavljenom 1681. i ponovno izdavanome godinama potom, temelji i njegova reputacija. Na engleski jezik prevedeno je 1716. kao *The Ambassador and His Functions*. Ako Wicquefort u europskoj povijesti i historiografiji nije ništa više doli obična bilješka, značajniji položaj zauzima u povijesti europskog diplomatskog sustava. Pripremio je najdetaljniji ikada sastavljen prikaz profila veleposlanika. Cilj njegova pristupa nije bilo afirmiranje važnosti izaslanika, upućivanjem na standarde postavljene moralnim rezoniranjem, već potvrđivanje na temelju postignuća. To je obično zamisao onih koji uspjeh cijene više od načela, no u Wicquefortovu primjeru nasuprot „savršenom veleposlaniku“ ne stoji lukavi oportunist već prije netko oboružan znanjem o dugoročnim inte-

resima svoje i drugih država, koji posjeduju poštenje, lojalnost, mudrost i vještinu dobre prosudbe. Poput današnjih glavnih gradova i međunarodnih organizacija, kraljevski dvorovi 17. stoljeća bili su rastrgani intrigama, ali je Wicquefort smatrao kako izaslanik treba iskoristiti svoju domišljatost da ne postane dio tih odnosa, koje, unatoč svemu, on mora promatrati i o njima vjerodostojno izvješćivati.

Prema shvaćanju François de Callièresa (1645-1717) prilika za diplomaciju otvara se tek nakon što se udovolji početnom uvjetu postojanja većeg broja država. Smatrao je kako je „univerzalna monarhija“ alternativa europskom ustrojstvu koje je nastalo nakon Vestfalskog kongresa kao mnogostrukost pravno neovisnih država. Ipak, taj početni uvjet nije dovoljan. Nasuprot vlasti jedne velike sile, ni slučajno istodobno postojanje nekoliko država nije dovoljno da se postignu uvjeti nadvladavanja suprotnosti, uključujući i rat. Da bi se diplomacija mogla razvijati, oni koji su uključeni u vanjske poslove ponajprije trebaju shvatiti što im mora biti zajedničko. Odnosno, „da bismo doista shvatili korisnost pregovaranja, moramo shvatiti da su sve države Europe nužno povezane i trguju jedna s drugom, zbog čega su se prisiljene međusobno smatrati članicama iste zajednice. To gotovo uopće ne može unijeti značajnije promjene u bilo koju od tih članica, ali može poremetiti spokoj svih ostalih“. Mladom diplomatu on savjetuje izučavanje „... svih javnih ugovora, kako općenitih tako i specifičnih, koji su sklopljeni između europskih vladara i država, a može zaviriti i u sporazume zaključene između Francuske i austrijske kraljevske kuće jer su oni zbog ovisnosti drugih suverenih vladara o tim dvjema velikim monarhijama osnovni predložak za poslove kršćanskih država... Treba se informirati o svim ugovorima sklopljenim od vremena (15. stoljeća), ali ponajviše o onima zaključenim između glavnih sila Europe, počevši od Vestfalskih ugovora pa sve do danas“. Iz Calleiresovih rukopisa može se shvatiti, kaže Maurice Keens-Soper, da njegovo poimanje mudrosti obuhvaća tri „osnovne funkcije“. Ono je kombinacija „znanja, sposobnosti predviđanja i okretnog djelovanja“. Stoga upravljanje vanjskim odnosima zahtijeva stručnu osposobljenost, duhovnu energiju i pouzdano shvaćanje ljudi i zbivanja. On ustraje na tome da je diplomacija nužna i neizbježna djelatnost vrlo važna za dobrobit države i zaslužuje da bude prepoznata kao zasebna

profesija. To je možda i obzirna kritika prestiža koji se povezuje s vođenjem rata prije nego s održavanjem mira. Povjerenje među državama dragocjenost je izostankom koje izgledi za redom u vanjskim poslovima postaju slabašni. Povjerenje u doslovnom smislu treba stvoriti ponajprije uz pomoć stalnih izaslanika sposobnih da se poistovjete s interesima drugih vladara i razumiju njihove ludosti. I sami razlozi koji objašnjavaju izostanak povjerenja pokazuju i zašto ga je toliko teško održati, pa i među saveznicima. Pišući između završetka Tridesetogodišnjeg rata i Francuske revolucije, Callières je uspio raspravu o diplomaciji usredotočiti na politički interes kojim su diplomatski napuci i postupci mogli postići veću koherentnost. U djelu *The Art of Diplomacy* diplomacija se pojavila kao načelo i institucija poretka.

Vjerojatno najizuzetniji predstavnik literarne tradicije britanske diplomacije bio je Sir Ernest Satow. Mjereno svim standardima, kako navodi T. G. Otte, bio je i izvanredna figura u diplomatskoj službi svoga vremena. Temeljna premisa Satowljeva shvaćanja međunarodnog društva uljuđenih naroda jest to da je ono uređeno ili „hijerarhijsko društvo“. Sve neovisne države ravnopravne su prema odredbama međunarodnog prava, ali: „... (u) praksi... se prihvatilo prikladnim, barem u vezi s europskim odnosima, da velike sile tvore neku vrstu odbora koji preuzima zadatak usmjeravanja važnijih međunarodnih poslova tog kontinenta. Njihov se autoritet temelji na njihovoj premoćnoj vojnoj i pomorskoj snazi, od koje se eventualno mogu zahtijevati i odlučne mjere protiv svake manje države koja odbija pokoriti se odluci velikih europskih sila“. Iako je ideja o „hijerarhijskom društvu“ ostala implicitna, Satowljeva su djela anticipirala tzv. Grotiusovu školu mišljenja u teoriji međunarodnih odnosa. Izdvaja se da je jedan od Satowljevih doprinosa izričito povezivanje dominacije velikih sila i organiziranja međunarodnih skupova. Satow je smatrao da velike sile tvore „svojevrsan odbor“ koji određuje smjer međunarodnih poslova. Odnosno, kongresi i konferencije zapravo su susreti tog ekskluzivnog odbora. Tvrdio je da detaljno povijesno preispitivanje moderne diplomatske prakse otkriva distinkciju između kongresa i konferencija. Kongresi se sazivaju da bi se riješila teritorijalna preuređenja nakon što završe ratovi, dok se, tomu nasuprot, konferencije sazivaju

radi rasprave o pitanjima koja se pojavljuju u odnosima između država koje nisu zaraćene. „Kongres se određuje kao ono što proistječe iz zajedničke volje kojoj se mora pokoriti svaka pojedinačna i što se bavi kompleksom pitanja, dok je konferencija ograničena na razmatranje nekog određenog pitanja i nema ovlasti da nametne svoje rezolucije.“ Ono što je Satow tražio od političara bila je sposobnost predviđanja, realistično procjenjivanje problema međunarodne politike i jasne smjernice. Politika Napoleona III. poslužila mu je kao primjer izostanka tih elemenata državnštva. Ratom se malo kad, gotovo nikada, smatrao je Satow, ostvare proklamirani ciljevi. Već su ratovi Napoleona Bonaparte omogućili jačanje njemačkog i talijanskog nacionalizma umjesto da učvrste francusku prevlast na kontinentu. Opčinjenost dominacijom, gramzivost za teritorijem, zavist i ljubomora među narodima snažne su motivirajuće sile za ponašanje države. Sigurnost se može ostvariti samo „upornim, neprestanim i dugoročnim pripremama da se odupre napadu“. Naglašava da se nikada ne treba povjerovati čak ni najpodrobnijim uvjerenjima o miroljubivim namjerama.

Harold Nicolson rođen je 1886., kako navodi T. G. Otte, u ne baš važnoj aristokratskoj obitelji irsko-škotskog podrijetla, s vrlo dugom tradicijom služenja Kruni u vojnom ili civilnom svojstvu. Istaknuo se u razdoblju 1918-1919. kada je bio pridružen britanskom izaslanstvu na Pariškoj mirovnoj konferenciji. Nakon konferencije Nicolson je imenovan osobnim tajnikom Sir Erica Drummonda, prvog glavnog tajnika novoosnovane Lige naroda. Postavljanje je bilo odraz koliko zamijećenog uspjeha njegovog rada na konferenciji toliko i njegovih snažnih sklonosti prema toj organizaciji. U to vrijeme Nicolson je bio jedan od malobrojnih pobornika politike Woodrowa Wilsona u britanskoj vanjskoj službi, ljudi koji su Ligu naroda smatrali rješenjem svih problema međunarodne politike. Unatoč tomu što je u srpnju 1914. doživjela neuspjeh, Nicolson je „ravnotežu snaga“ smatrao najboljim načinom za očuvanje međunarodnog mira. „U svijetu u kojemu nijedna država neće pokušati silom nametnuti svoju volju, sustav ravnoteže snaga postat će, dakako, nepotreban. No, dok ne stignemo do takve utopije, moramo znati da je jedino sredstvo odupiranja nasilju to da mu se suprotstavimo još snažnijom ravnotežom snaga.“ Nepristrani

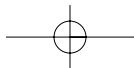
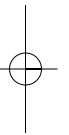
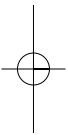
pristup vanjskim poslovima, poštovanje „činjenica... svakog danog slučaja“, uz jasno shvaćanje temeljnih načela vanjske politike države, bila je značajka onoga što je Nicolson nazvao „duhom ministarstva vanjskih poslova“. Ono je davalo smjernice ili oblikovalo zajedničko shvaćanje koje je povratno povećalo učinkovitost i usklađenost diplomatske službe. Odatle i Nicolsonovo zalaganje za visoke škole za osoblje diplomatskih službi, slične školi za vojno osoblje u Sandhurstu. Takav način razmišljanja ne bi mogli odmah uspješno postići amateri, kako je Nicolson nazvao vrlo pogubnog savjetnika Nevillea Chamberlaina, financijskog dužnosnika Sir Horacea Wilsona, koji je „ušao u diplomaciju s pobožnošću istovjetnom onoj dvojice kapelana koji prvi put ulaze u pivnicu“. Nicolsonova pomalo donkihotovska karijera i njegove u konačnici neostvarene političke ambicije prognali su ga na sam rub povijesti 20. stoljeća, te su mnogi olako odbacili njegove rukopise kao intelektualno prosječne zbog njihove pristupačnosti i odsutnosti bilo kakvih teritorijalnih pretenzija. Kao nekoga tko je početno i uporno upozoravao na opasnosti udovoljavanja diktatorima nije ga moguće lako odbaciti kao politički prosjek. Njegova najvažnija ambicija bila je dati objektivni prikaz diplomacije i utemeljiti njezine najvažnije nepromjenjive elemente, izbjegavajući metafizičke rasprave. To samo za sebe nije malo postignuće i intelektualno je poštenije od neodređenih sentimentalnosti „idealizma“ i grublje inačice tvrdokornog „realizma“.

Bez ikakve dvojbe jedan od najvećih državnika druge polovice 20. stoljeća, Nixonov vanjskopolitički čarobnjak, potom i državni tajnik, jest diplomat Henry Kissinger (1923). Narav njegova postignuća i domet njegova utjecaja na američku vanjsku politiku bit će i dalje predmetom akademskih kontroverzi. Međutim, T. G. Otte kaže da je neupitan njegov doprinos popuštanju napetosti u odnosima supersila, otvaranju prema Kini, jonkipurskom primirju, kao i njegova presudna uloga u pregovorima koji su doveli do završetka Vijetnamskog rata, za što mu je, zajedno s Le Ducom Thoom, njegovim sugovornikom na sjevernovijetnamskoj strani 1973. dodijeljena Nobelova nagrada za mir. Kissinger je i nakon završetka službene karijere ostao vrlo tražen savjetnik i komentator međunarodnih odnosa, pružajući svoje usluge raznim stranama i

predsjedničkim povjerenstvima 1980-ih i početkom 1990-ih godina. Osim svojih trosveščanih memoara nastalih od 1979. do 1999., objavio je i *Diplomacy* (1994), povijest međunarodne politike od vremena nakon Vestfalskog mira do kraja hladnog rata. Kissingerov pristup vanjskim poslovima usredotočuje se na dva središnja uvida: po svojoj biti jedan je povijesni, a drugi filozofski. „Kakvo god da je značenje povijesti“, tvrdio je, „ono je izvedeno iz uvjerenja generacije koja je oblikuje.“ Svrha državničkog umijeća jest održati stvaralački tempo i pobrinuti se za nadahnuće. Kissingerov idealan državnik izvanredno je darovit. Mora biti karizmatičan, postojan, sposoban staloženo analizirati i intuitivno shvaćati određene situacije i silnice koje unutar nje postoje. Intuicija je osobito važna jer politika uskraćuje državniku apsolutnu sigurnost i on mora „razabirati u mraku“ dok djeluje na „margini između nužnosti i slučajnosti“. Prihvatanje postojećih uvjeta jest čin mudrosti, ali je „skrivanje iza povijesne neizbježnosti isto što i odbacivanje svake moralnosti“. Ipak, političko je djelovanje pitanje odabira, a ti odabiri nisu određeni „činjenicama“ već njihovim tumačenjima. Značajka pravog državištva, zaključio je, jest strategijska vizija, „sposobnost da se prepoznaju pravi odnosi snaga i da to znanje služi (nečijim) ciljevima“. Ako politički lider posjeduje taj vrlo važni intuitivni uvid u kretanja glavnih povijesnih zbivanja, te ako ima sposobnost pronicavog osjećaja za vrijeme, povijest ga neće moći pobijediti već će se prilagoditi njegovoj kreativnosti. Državničko umijeće zahtijeva „poznavanje onoga što se ne može promijeniti, kao i shvaćanje dometa kojim raspolaže kreativnost“. Veliki državnik jest onaj koji „ne prezajući gleda sudbini u oči, ali i onaj koji se ne pokušava igrati Boga“. U Kissingerovu konceptualnom pristupu međunarodnoj politici diplomacija je sluškinja državničkog umijeća. Od nekoliko Kissingerovih ponuđenih definicija diplomacije, možda je najobuhvatnija ova: „(Diplomacija je) umijeće međusobnog povezivanja država putem sporazumijevanja prije no upotrebom sile.“ „Diplomacija najučinkovitije djeluje unutar legitimnoga svjetskog poretka“ u kojem svaka važnija država prihvaća legitimnost *postojanja* neke druge. Ako je Kissinger u svojoj konceptualizaciji diplomacije bio tradicionalist i konzervativac, to je u suprotnosti

s inovacijama što ih je unio u diplomatsku praksu. Pregovaranje pozadinskim kanalima, obilježje Kissingerove diplomacije, može se kritizirati zbog dovođenja tradicionalne diplomatske tajnovitosti do njezinih krajnjih granica. Ipak, bio je to konstruktivan pokušaj da se nadvlada zastoj u odnosima supersila i napusti jalovost američke vanjske politike 1960-ih godina. U konačnici, Kissingerove su inovacije bile usmjerene na postizanje političkih rezultata sukladnih američkim nacionalnim interesima i na održavanje globalne ravnoteže. No te su inovacije obuhvaćale stalno nastojanje koje nije bilo lako održavati.

Možda je baš vrlo mali broj diplomatskih klasika i, dosljedno tome, potreba da se radi vrijednih razmišljanja o diplomaciji pažljivo ispituju brojni radovi ono što knjigu ove vrste i čini posebno dragocjenom. Kao što je G. R. Berridge izdvojio, nadamo se da će ona ne samo potaknuti interes za diplomatsku teoriju nego i prvi put ponuditi dostupno štivo za kolegije o toj temi. Ona potvrđuje i važnu tezu diplomatske teorije u skladu s kojom se prema diplomaciji treba odnositi kao prema neovisnom djelovanju u vanjskim poslovima. Logična posljedica teze o profesionalizaciji jest tvrdnja da diplomacija nije samo lobiranje, cjenkanje, ili prislušivanje. Ona je uljudbena i uljudena djelatnost. Stoga ovu nezaobilaznu studiju o diplomaciji, knjigu *Diplomatska teorija od Machiavellija do Kissingera*, u izvanrednom prijevodu Ksenije Jurišić, iskreno preporučujemo bosanskohercegovačkoj javnosti, znanstvenicima, stručnjacima i studentima.

UDK 2-264 + 005.582 + 771.531.3 (049.3)

Najil Kurtić

**POTREBA ZA SMISLOM: MIT,
MANIPULACIJA I FILM¹****NEED FOR SENSE : MYTH,
MANIPULATION AND FILM****Sažetak**

Tekst je prikaz knjige Lejle Panjeta Potreba za smislom : mit, manipulacija i film.

Summary

The text is a comment of the book Need for sense : myth, manipulation and film by Lejla Panjeta

Ovo je nesvakidašnja knjiga za koju će se još čuti. Do sada smo ovakve knjige dobijali samo preko granice.

Većina čitatelja će u njoj pronaći mnoštvo smjelih hipoteza teorije zavjere. Teorija zavjere je veoma zgodna jer pruža širok interpretativni okvir ne samo za sve što nam je nejasno i nelogično nego i za ono što smo smatrali samorazumljivim. Kada se iz njene vizure posmatraju, čak i svakidašnje činjenice dobijaju novi smisao.

Siguran sam da će mnogi čitatelji istinski uživati kada se čitajući ovu knjigu „dohvate“ nekih mogućnosti reinterpretacija znakova koji nas okružuju. Mada je tu, među nama, teorija zavjere nije do sada uzimana za ozbiljno u akademskim krugovima i ne proučava se ni na jednom fakultetu, bar u našem okruženju. Zbog toga ćete i razumjeti što nisam sebi dozvolio prepustiti se vještom, nalik na rediteljsko, vođenju autoričinom od smjelih pitanja i pretpostavki

¹ Lejla Panjeta, *Potreba za smislom : mit, manipulacija i film*, IP Svjetlost, Sarajevo, 2006.

do još smionijih odgovora i dokaza. Uostalom, i sama autorica je jasna kada kaže da njena knjiga ne nudi teoriju zavjere kao odgovor na sveprisutnu potrebu za smislom. Ovo je umnogome netipičan tekst za nauku, ali ću ga okarakterizirati ne samo kao naučni nego i kao pionirski briljantan doprinos studijima medija, i to ne samo u Bosni i Hercegovini.

U svjetskim okvirima *studiji medija* su, ako zanemarimo razmatranje tehničkih aspekata, tekli u dva pravca: jedan su zastupali američki sociolozi i psiholozi preokupirani pitanjem efekata i efikasnosti, što je razumljivo s obzirom na tip ekonomske strukture američkog društva, zasnovane na jednostavnoj dihotomiji *korist – trošak*. „Suština njihovih istraživanja podrazumijevala je upotrebu ‘naučnih’ metoda radi uspostavljanja suvereniteta (dominacije) masovnih medija u životu svakog pojedinca.“ Panjeta pregnantno pokazuje kako je to realizirano u području američkog filma i propagande, približavajući nas na trenutke izvedbenim tehničkim aspektima. Moram priznati da mi je to u početku zasmetalo, ali, pažljivijim čitanjem i razmišljanjem o smislu iscrpnog bavljenja metodama i medijima uvjeravanja, uočio sam efekt uvjerljivosti koji je na taj način postigla i potencijal razvijanja antipersuazivne sposobnosti koji nosi u sebi a koji bi se mogao iskoristiti u oficijelnom obrazovnom sistemu. Drugi pravac studija medija razvio se u okviru tradicije Frankfurtske škole za društvena istraživanja s Adornom i Horkheimerom u sociologiji i filozofiji i Livisom u književnoj kritici. Masovna kultura, posredovana mas-medijima, po autorima ove intelektualne orijentacije je vulgarna i homogenizirajuća, generira zajednicu nekritičkih i pasivnih potrošača i podanika, spremnih da se potčine.

Knjiga Lejle Panjeta u velikoj mjeri baštini i teorijski okvir Frankfurtske škole. U njoj pronalazimo nove dokaze narkotičke disfunkcije modernih masovnih medija uopće, a posebno filma, koji se u osnovi svode na odvratanje pažnje „masovne društvene organizacije“ od vladajućeg poretka i konceptualizaciju gledalaca kao robe podložne trgovini. Autorica iluziju stvarnosti koju nam nameću moderni mediji, prvenstveno izrežiranu filmsku stvarnost, prepoznaje kao instrument upravljanja svijetom, kao način nametanja smislenih, predtipiziranih obrazaca stvarnosti, bez kojih je jednostavno nemoguće snaći se u obilju empirijskih činjenica, podražaja

i senzacija kojima smo neprekidno bombardirani. Produkti masmedijske kulture eksploatiraju vječnu potragu čovjeka za smislom vlastite egzistencije, za povratkom u mitološku izvjesnost i jednostavnost, izvodeći i podstičući to kao fundamentalnu potrebu sa fantastičnim potencijalima manipulacije svih vrsta, od politički motiviranog održanja statusa quo do racionalizacije ekonomskih i ekoloških nonsensa. U mjeri u kojoj se odnosi na objašnjavanje uloge smislenih obrazaca u samoupravljanju čovjeka u hiperkompleksnoj i hiperdinamičnoj stvarnosti, kao nužnom zlu, dakle i jedino mogućem načinu razrješenja sveopće neizvjesnosti, ova knjiga je više od priloga studijima medija, možemo reći da je epistemologija svakodnevnog života. Odgovara ne samo na pitanje zašto nego i na pitanje: pa šta?

Panjeta se ne zaustavlja samo na otkriću u savremenom mainstream američkom filmu arhetipskih tema i ideja, već ide korak dalje dokazujući da su one tu kao odgovor na potrebu savremenog čovjeka za obmanom i iluzijom, ali i kao dokaz nemoći savremene nauke da dadne uvjerljiv odgovor o svrsi i smislu svemira. Autorica na više načina pokazuje kako se manipulira potrebom čovjeka u strahu pred nepoznatim i ništavilom za smislom života. U knjizi se navodi: „Proces funkcionisanja ovog mehanizma čiji je izvor mit, a cilj potreba da se utiče na stvarnost istovjetan je u shemi magijske svijesti, kao i današnje religije i politike.“ To je mehanizam uzimanja *stvari za gotovo* koji se kao vodeći narativi, jedini mogući uglovi uzimanja u obzir činjenica i načini njihovog povezivanja, nameće kroz bezbroj, na prvi pogled različitih, priča. Iz te perspektive, kada apstrahiramo činjenice po sebi i uzmemo u obzir reduciranost mogućnosti njihove interpretacije, koju donosi nametanje gotovih interpretativnih okvira, možemo se složiti s autoricom da je svaka komunikacija ubjeđivačkog karaktera. Jednostavno kazano: činjenice su nemoćne a istina bez šanse kada se posmatraju iz nametnutog (ideologiziranog) narativnog okvira. Koliko god izgledalo da nas masovni mediji svakodnevno bombardiraju s bezbroj informacija (podataka i činjenica) i da im je to glavna funkcija, pokazuje se, a to čini i autorica na različite načine, da je smisao masovnih medija i masmedijske kulture u nametanju ograničenog broja interpretativnih okvira koji omeđuju isto toliko svjetova smisla.

O posljedicama suočavanja stvarnog čovjeka sa stvarnom stvarnošću iz perspektive medija stvarnosti na koju je neizbježno osuđen pisali su mnogi autori i prije Lejle Panjeta, među prvima Walter Lippmann u „Javnom mnijenju“. Međutim, naša autorica u objašnjenje ovog fenomena uvodi obostrano pristajanje i čini otklon od uobičajenog shvaćanja manipulacije medija i medijima koju vrše komunikatori odnosno sila koja stoji iza njih, i uzima u obzir recipijenta koji traga za smislom još od magijskog sinkretizma (iz doba pećine) i koji duboko u sjećanju nosi mitološke obrasce koji se samo u novim formama reproduciraju kroz mainstream narative sadržaja masovne kulture i masovnih medija uopće.

Ako je komunikologija i znala da se selekcija empirijskih i informativnih činjenica u masmedijskoj interpretaciji stvarnosti odvija pod presudnim utjecajem predtipiziranih slika stvarnosti, prvenstveno novinara, ali i publike, drugačije kazano ako nam je i bilo poznato od ranije da čovjek nije u stanju ništa ni vidjeti niti uočiti što već nije sadržano u slikama koje unosi u čin opservacije i percepcije, ova knjiga nam je razjasnila mitološko, arhetipsko porijeklo glavnine tih slika kojih se teško osloboditi i zbog toga što ih masovni mediji i masovna kultura podgrijavaju kao nezajažljivu potrebu čovjeka izgubljenog u beskonačnosti produciranih unutarnjih i vanjskih senzacija. Produkt su savremeni mitovi, koji su nezamislivi bez modernih medija i koji ma koliko da su popunjeni modernim ulogama: političarima, filmskim zvijezdama ili turbo folk zvijezdama, u suštini počivaju na praslukama stvarnosti koje su imale istu funkciju kakvu imaju i danas – dati smisao svemu što je besmisleno, često i nepravedno, često i nehumano.

UDK 81.38 (049.3)

Vesna Požgaj Hadži

STILISTIKA¹**STYLISTICS****Sažetak***Tekst je ptikaz knjige Stilistika Marine Katnić-Bakaršić.***Summary***The text is a comment of a book Stylistics by Marina Katnić-Bakaršić.*

Iako su neke sredine poznate po stilističkim školama i uglednim stilističarima (kao npr. Hrvatska), u njima se nažalost nije pojavila *Stilistika* poput ove čija je autorica Marina Katnić-Bakaršić. Zato me slučajno „otkriće“ prvoga izdanja te knjige u Klagenfurtu prije šest godina posebno obradovalo; riječ je o knjizi koju sam kao profesorica hrvatskoga jezika na stranom sveučilištu koja „pokriva“ takoreći sve jezične predmete, pa i stilistiku, dugo priželjkivala. S velikim sam je zadovoljstvom koristila sa svojim studentima u Ljubljani i Puli, kojima je postala obavezna, ali nažalost teško dostupna literatura. Nadam se da će se taj problem riješiti objavljivanjem drugoga, dopunjenog i izmijenjenog izdanja *Stilistike*, o kojoj ovoga puta mogu progovoriti i kao recenzentica.

Uzimajući, dakle, u obzir da je prvo izdanje *Stilistike* bilo takoreći nedostupno (moglo se, i to ne jednostavno, kupiti samo u Sarajevu), objavljivanje drugoga izdanja u relativno kratkome razdoblju govori o tome da je potreba za takvom vrstom knjige zaista bila velika. Ona je namijenjena prije svega studentima i postdiplomantima te profesorima jezika, ali i lingvistima, teoretičarima književnosti, publicistima – ukratko, svima koji se bave jezikom i njegovim varijetetima u najširem smislu. Ta je namjena

¹ Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Sarajevo, Ljiljan 2007.

vodila autoricu u pristupu stilističkoj građi i odredila metodičke postupke u njezinu izlaganju. Glavni je cilj knjige dati prikaz opće stilistike (upravo u tome vidim njezinu posebnu vrijednost) i pokušati odgovoriti na pitanje što je stilistika u suvremenoj znanosti. Predstavljajući domete stilistike, autorica s jedne strane postavlja različita pitanja kojima se stilistika bavi, a s druge strane donosi pojmovnik stilističkih termina (stil, registar, stilistička kompetencija...) te podatke o stilističkim pristupima i tumačenjima brojnih domaćih i stranih autora. Ukratko, *Stilistika* je zamišljena i ostvarena kao putokaz za daljnja stilistička proučavanja; u njoj se odgovara na brojna od postavljena pitanja, ali neka od njih autorica namjerno ostavlja otvorenima i prepušta ih promišljanjima i istraživanjima svojih čitateljica/čitatelja.

Marina Katnić-Bakaršić već godinama dosljedno provodi svoje viđenje stilistike, tako da je unutar modela što ga je sama sebi zadala postigla konzistentnost kojoj se teško može naći ikakva zamjerka. Autoričin pogled na stilistiku odražava se u naslovima i rasporedu poglavlja knjige. U prikazivanju složenosti zadatka stilistike autorica kreće od jezičnih funkcija koje su preduvjet proučavanja različitih diskursnih stilova i žanrova; pomoću njih otkrivamo konkretne jezične osobitosti i (ne)prisutnost pojedinih jezičnih sredstava u njima. Uz Jakobsonov model jezičnih funkcija predstavljeni su pristupi i tumačenja drugih autora, što ukazuje na to da jezične funkcije i dalje ostaju nezaobilazne u stilističkim istraživanjima. Nadalje se raspravlja o različitim tumačenjima stila, registra i stilema; prikazuje se razvoj stilistike i njezini najznačajniji pravci i škole, počevši od impresionističke stilistike do dominantnih pravaca 21. stoljeća: kognitivne stilistike i pokušaja utemeljenja diskursne stilistike. Stilistika oduvijek ima niz dodirnih točaka s različitim disciplinama: od retorike, sociolingvistike do analize diskursa; ona i dalje ostaje krosdisciplinarna znanost koja posebno vrijedne rezultate pokazuje u interpretacijama svih tipova diskursa u kontekstu. Budući da se današnja stilistika orijentira proučavanju stila na planu diskursa, može se govoriti o govorenim i pisanim diskursnim stilovima koji se realiziraju u četiri tipa raslojavanja jezika: socijalno, teritorijalno, individualno i funkcionalno-stilsko. Potonje je raslojavanje, naravno, najznačajnije za stilistiku, posebno za funkcionalnu stilistiku, čiji je to osnovni predmet proučavanja. Autorica predstavlja klasifikacije funkcionalnih stilova različitih

autora: onih koji preuzimaju klasifikaciju ruske funkcionalne stilistike govoreći o pet funkcionalnih stilova (npr. Pranjić, Tošović, Silić) i onih koji odstupaju od takve klasifikacije (autorice Badurina i Kovačević) govoreći o vertikalnome raslojavanju jezika prema mediju realizacije (govor i pismo) i horizontalnome raslojavanju jezika (na privatni, javni, specijalizirani, multimedijalni i literarni diskurs). Marina Katnić-Bakaršić predlaže svoju klasifikaciju koja nadilazi okvire ranije spomenutih klasifikacija uvodeći a) nove stilove (npr. sakralni, reklamni, stripovni, retorički, esejistički, scenaristički), i b) drukčije podjele: tako se npr. publicistički stil dijeli na žurnalistički i publicistički, koji se dalje dijeli na književno-publicistički, publicistički u užem smislu, memoarski i naučno-publicistički podstil. Autorica je svjesna da svaka klasifikacija, pa i njezina, načelno ograničava i teško prikazuje sve mogućnosti ispreplitanja različitih diskursnih tipova; svjesna je također i dilema oko termina funkcionalni stilovi. Iako bi, kako kaže Marina Katnić-Bakaršić u uvodnoj riječi uz drugo izdanje, bilo bolje govoriti o diskursnim stilovima, zbog kontinuiteta s prvim izdanjem *Stilistike* odlučuje se za termin funkcionalni stilovi, kao i za svoju podjelu koja “odražava veliku razuđenost današnjih funkcionalnih varijeteta” (str. 11). Slažemo se s mišljenjem autorice koja ističe da su klasifikacije manje bitne i relevantne, mnogo je važnije “dati deskripciju, analizu i kritičku interpretaciju što više diskursnih stilova i njihovih žanrova” (str. 11). Govoreći o dometima i granicama klasifikacije diskursnih stilova, zaključuje se da su granice podložne promjenama, a sistematizacije i proučavanja diskursnih stilova i njihovih žanrova imaju svoje metodološko opravdanje, što se pokazuje u narednim poglavljima knjige u konkretnim analizama različitih diskursa: sakralnoga, administrativnog, razgovornog, akademskog, reklamnog itd.

Velik dio knjige posvećen je lingvostilističkoj analizi i stillemima – jedinicama koje nose određenu stilsku informaciju na različitim jezičnim razinama. O njima se s različitih aspekata govori u različitim dijelovima *Stilistike*: tako se u potpoglavlju o *Podstilu poezije* govori o fonetsko-fonološkim i leksičkim ponavljanjima u stihu; u poglavlju o *Fonostilistici* o stilovima izgovora, postupku *slikanja glasovima* odnosno o različitim tipovima glasovnoga simbolizma i poetskoj funkciji glasova te o fonetsko-fonološkim figurama (asonanca, aliteracija, onomatopeja, paronomazija) u

poglavlju *Tropi i figure*. Autorica donosi niz pitanja koje sebi postavlja stilističar pri analizi pojedinih jezičnih razina počevši od fonostilema do tekstostilema, te narativnih i diskursnih stilema. Posebnu vrijednost *Stilistike* Marine Katnić-Bakaršić vidim u tome što autorica dosljedno u cijeloj knjizi, naročito u dijelu o lingvostilističkoj analizi, svoje teorijske postavke provjerava u različitim modelima. Od kraja 20. stoljeća stilistika se ne zadovoljava samo deskripcijom i analizom te donekle interpretacijom, već postavlja nova pitanja u okviru kritičke stilistike (dominacija pojedinih diskursnih tipova, ideološka markiranost leksika, upotreba zamjenica *mi* i *vi*, odnos teksta prema drugim tekstovima itd.). Knjiga se bavi i temama koje dosada u nas nisu bile proučavane, odnosno nisu bile prikazane na takav način, kao npr. narativne figure, stilistika hiperteksta i hipermedija i dr.

Zaključno se može reći da se u *Stilistici* Marine Katnić-Bakaršić predstavljaju dometi različitih stilističkih pristupa i modela od lingvostilistike u uskom, tradicionalnom smislu, pa sve do kritičke diskursne stilistike. U njoj se nadilaze okviri tradicionalne podjele funkcionalnih stilova i naglašava da stilistika i dalje ostaje disciplina koju je teško omeđiti, kao što je, uostalom, teško i nemoguće postaviti i granice među pojedinim diskursnim stilovima i žanrovima. Marina Katnić-Bakaršić dosljedno provodi svoje prepoznatljivo viđenje stilistike (po čemu je odavno nadmašila granice Bosne i Hercegovine) pokazujući koegzistenciju različitih stilističkih pristupa i modela i potvrđujući svoj stilistički kredo formuliran već u prvome izdanju *Stilistike* (Ljiljan, 2001): „Mislim da mi ništa stilistično nije strano.“ Posebno ističem teorijsko-primijenjenu vrijednost knjige; teorijske postavke, koje su primarne, autorica uvijek provjerava u modelima koji su ilustracija pristupa (u njezinim *Stilističkim skicama* postupak je obrnut). Riječ je dakle o općoj stilistici koja nije stilistika jednoga jezika, već se može odnositi na bilo koji jezik i kao takva koristiti u različitim slavističkim sredinama. Knjiga može biti poticajna prije svega studentima dodiplomskih i postdiplomskih studija, nastavnicima prvih i stranih jezika i svima onima koji se na bilo koji način bave jezičnim proučavanjima. Ovom je knjigom Marina Katnić-Bakaršić zapravo već odškrinula vrata budućoj diskursnoj stilistici iako u predgovoru skromno kaže da je to samo „san o knjizi“. Sigurna sam da će se taj san uskoro i ostvariti.

UDK 94 (497.15) (049.3)

Emir Filipović

VLASTELA ILIRSKOG GRBOVNIKA¹**THE NOBILITY OF THE ILLYRIAN ARMORIAL****Sažetak**

Tekst je prikaz knjige Srđana Rudića, Властела илирског грбовника, Историјски институт, Посебна издања, књ. 52, Београд, 2006, стр. 387, која се бави питањима чувеног Илирског грбовника и племићких породица заступљених у њему.

Кључне riječi: heraldika, grb, ilirski grbovnik, porodica Ohmučević

Summary

This text is a review of the book by Srđan Rudić, The Nobility of the Illyric Coat of Arms, Institute of History, Monographs, Vol. 52, Belgrade, 2006, pp. 387, which deals with the subject of the famous Illyrian Armorial and the noble families represented in it.

Key words: heraldry, coat-of-arms, Illyrian Armorial, Ohmučević family

Knjiga dr. Srđana Rudića, naučnog saradnika *Istorijskog instituta SANU u Beogradu*, predstavlja jedno od važnijih ostvarenja u skupini od nekoliko djela posvećenih heraldičkoj problematici koja su u protekloj deceniji objavljena u Srbiji.² Pored knjige sabranih

¹ Srđan Rudić, "Vlastela ilirskog grbovnika", Istorijски институт, Посебна издања, књ. 52, Београд, 2006.

² I sam autor ove knjige ima dva zapažena rada objavljena o ovoj temi, Срђан Рудић: "Породица Пикјеломеновић и Илирски грбовник", *Историјски*

radova najboljeg poznavaoца južnoslavenske heraldike Aleksandra Solovjeva, objavljene 2000. godine,³ nedavno je u Beogradu promoviran i fototipski pretisak jednog ilirskog grbovnika u nauci poznatog kao *Beogradski grbovnik II*.⁴ Uporedo s ovim zbornikom grbova, štampana je i studija Aleksandra Palavestre koja predstavlja važnu kariku u lancu izučavanja fenomena ilirske heraldike.⁵

U tom nizu knjiga i djelo Srđana Rudića predstavlja bitnu sponu. To je ustvari proširen i dopunjen tekst njegovog magistarskog rada branjenog na Filozofskom fakultetu u Beogradu oktobra 2000. godine. U njemu je autor, koristeći se dostupnom izvornom građom kao i obiljem historiografske literature, pokušao, i velikim dijelom uspio, razjasniti jedno od najinteresantnijih i najkompleksnijih pitanja vezanih za problem Ilirskog grbovnika – pitanje njegovih porodica. Naime, Rudić je u svojoj studiji predstavio i prikazao najvažnije podatke o 141 *plemićkoj* porodici, koliko pretpostavlja da ih je moralo biti u izgubljenom originalnom primjerku grbovnika. Do ove brojke je došao na osnovu iscrpne analize mnogih njegovih prepisa, zaključujući da se original sastojao od 10 zemaljskih i 141 porodičnog grba. Za jedan dio ovih znamenja se pouzdano može tvrditi da su autentični, jer su osvjedočeni i u ranijim izvorima, dok je drugi dio, po svemu sudeći, izmišljen s jasno određenim ciljem promoviranja pojedinih porodica.

Cjelokupna studija je strukturalno podijeljena u sedam poglavlja, od kojih je prvo posvećeno historijatu istraživanja ilirskih grbovnika i proučavanju ilirske heraldike. U njemu autor predstavlja najvažnije

---

Часопис, књ. XLVII (2000), Београд, 2002, 77-87; Isti: „Reip(ublicae) Ragusi(nae) eusq(ue) optimatum insignia – Зборник знамења дубровачких породица“, *Историјски Часопис*, књ. LIII (2006), Београд 2006, 173-194.

³ Александар Соловјев: *Историја српског грба и други хералдички радови* (приредио Александар Палавестра), Правни факултет у Београду/ АИЗ Досије, Београд, 2000.

⁴ *Београдски грбовник II* (приређивачи: Душан Мрђеновић, Александар Палавестра, Вељко Топаловић), Музеј примењене уметности, Београд, 2006. О овом грбовнику је prethodno pisala Загорка Јанц: „Непознати грбовник породице Охмучевића“, *Зборник Музеја примењене уметности* 8, Београд, 1962, 61-74.

⁵ Александар Палавестра: *Београдски грбовник II и илirsка хералдика* (превод Тамара Родвел Јовановић), Музеј примењене уметности – АИЗ Досије, Београд, 2006.

radove napisane na tu temu, kao i mišljenja istraživača koji su se njome bavili, ističući da ilirski grbovnici od svoga nastanka krajem 16. stoljeća pa sve do današnjih dana pobuđuju nesmanjeno interesiranje kako stručnjaka tako i šire javnosti. Taj podatak ilustrativno govori u prilog njegovoj tezi da je značaj Ilirskog grbovnika za balkanske narode i u današnjem vremenu *nemjerljiv*. Autorov osvrt na izvore i literaturu predstavlja vrijedan doprinos razumijevanju izuzetno kompliciranog problema ilirske heraldike jer se njegovim preglednim izlaganjem dobija jasnija slika o tokovima i rezultatima historijskih istraživanja postignutih na ovom polju. Posebnu prednost predstavlja i činjenica da Rudić, pored suhih informacija o bibliografskim jedinicama, navodi i obrazlaže mišljenja drugih autora, pri čemu pokazuje da je dobro savladao ključne historiografske probleme o ovom pitanju. Rudić također napominje da se u historiografiji naročito veliki značaj pridavao Fojničkom grbovniku jer se dugo vremena mislilo da predstavlja original, ili barem najstariji sačuvani primjerak jednog ilirskog grbovnika.⁶ Na kraju ovog poglavlja autor se u kraćim crtama osvrnuo i na upotrebu i pisanje o grbovniku u političke svrhe.

U drugom poglavlju svoje knjige Rudić piše o vezama ilirske heraldike i Ohmučevića, te o političkom i društvenom okruženju u kojem je djelovala ova porodica, porijeklom iz Slanog kod Dubrovnika, za koju se smatra da je inicirala pojavu ovog heraldičkog fenomena. Posebna pažnja posvećena je pokušaju rekonstrukcije najvažnijih detalja iz života najistaknutijeg člana porodice Ohmučević, *Petra Iveljinog*, koji je u 16. stoljeću stupio u službu španskog kralja, nakon čega je bio poznatiji pod imenom *Don Pedro*. Kao izuzetno sposoban moreplovac, Petar se istakao prilikom osvajanja Portugala 1580. godine, a poduzimao je i niz ekspedicija u Ameriku, zbog čega je bio prozvan generalnim kapetanom Indija. Iako je bio uspješan i ambiciozan, Petru je nedostajalo formalno plemstvo da bi bio u mogućnosti stupiti u red jednog od

⁶ Usp. Dubravko Lovrenović: „Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje“, *Bosna Franciscana*, br. 21, god. XII, Sarajevo, 2004, 172-202.

španskih viteških redova. Kako nije mogao autentičnim dokumentima utvrditi svoje plemićko porijeklo, odlučio se na falsificiranje jednog zbornika grbova u kojem bi, pored poznatih bosanskih i južnoslavenskih plemića, bila zastupljena i njegova porodica. Ovaj grbovnik, pomoću kojeg je Petar Ohmučević dokazao svoje plemstvo, ustvari je čuveni izgubljeni prototip svih ostalih ilirskih grbovnika koji su se u velikom broju počeli javljati s kraja 16. stoljeća, i koji su nesmanjenim intenzitetom prepisivani i dorađivani sve do konca 18. stoljeća.

Treće poglavlje sadržajno se odnosi na izvore ilirske heraldike, to jest djela heraldičkog karaktera štampana prije pojave prvog grbovnika na osnovu kojeg su falsifikatori crpili svoja saznanja o južnoslavenskoj heraldici. Ovo je ustvari skromni autorov pokušaj da se udalji od dosadašnjeg stupnja informiranosti nauke o ovom pitanju. Međutim, uredno sabrani podaci o djelima za koja se smatra da su izvršila utjecaj na sadržaj Ilirskog grbovnika skladno se uklapaju u okvire koje je autor postavio prilikom njegove historio-grafske obrade. Kao posebnu mogućnost Rudić ističe da je neki danas izgubljeni grbovnik bosanskog plemstva poslužio kao uzor po kojem su pojedine porodice uvrštavane u konačnu redakciju Ilirskog grbovnika.

Broj i međusobni odnos prepisa grbovnika predmet su istraživanja četvrtog poglavlja, u kojem je Rudić u razmatranje uzeo svih 29 poznatih zbornika grbova detaljno opisavši svaki pojedinačno. Problematičnost ovakvog pristupa ogleda se najbolje u činjenici da je većina grbovnika rasuta po mnogobrojnim evropskim arhivama i bibliotekama, te da ih je samo manji broj preštampan u novije vrijeme.⁷ Ovo je znatno otežavalo rad stručnjacima koji nisu imali originale u svojim rukama, te su često, na osnovu

⁷ Pored pominjanog Beogradskog grbovnika II, na našim prostorima su do sada štampani samo pretisci Fojničkog (Novinsko-izdavačko preduzeće "Oslobođenje", Sarajevo, 1972; I Rabić, Sarajevo, 2005.2) i Korjenić-Neorićevog grbovnika (u: Ivo Banac: Grbovi, biljezi identiteta, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1991). Pored ovih zbornika grbova, u Engleskoj je objavljena i elektronska verzija tzv. Londonskog grbovnika koji se čuva u Londonskom društvu antikvara (Society of Antiquaries of London), i kojeg je detaljnije obradio John Archibald Goodall: "An Illyrian Armorial in the Society's Collection", The Antiquaries Journal, vol. 75, London, 1995, 255-310.

rezultata drugih istraživača, samo površno sudili o njihovim karakteristikama.

Najopširniji i najvrjedniji dio knjige posvećen je identifikaciji 141 porodice Ilirskog grbovnika, pri čemu je autor na osnovu objavljenih izvora i historiografske literature nastojao pružiti najosnovnije i najobjektivnije podatke pojedinačno o svakoj, poredavši ih azbučnim redom. Ovdje je važno istaći da je sumnja koju je Rudić izrazio u pogledu ispravnosti naslova djela *Vlastela Ilirskog grbovnika* uglavnom opravdana, jer sve porodice zastupljene u ovom zborniku grbova nisu nužno bile i vlasteoske. Strukturu ovog poglavlja u velikoj mjeri opterećuje i činjenica da su pobrojane porodice djelovale u različitim vremenskim periodima i na jednom širem geografskom području. Unatoč tome, cijeli pregled, koji zauzima oko 170 stranica (93-259), obiluje mnoštvom informacija i predstavlja vrijedan istraživački napor da se svi dostupni podaci objedine na jednom mjestu. Međutim, u ovom poslu autor je neminovno nailazio na mnoštvo poteškoća jer za neke porodice koje se nalaze u grbovniku uopće nije uspio pronaći potrebne historijske podatke, a poseban problem je predstavljala i činjenica da njihov sastav nije bio jednak u svim prepisima Ilirskog grbovnika. Ne treba posebno naglašavati da se u obilju podataka autoru neminovno potkrala pokoja manja greška ili propust, koji ipak ne umanjuju kvalitet cijele studije.

Posljednje poglavlje ove izuzetno zanimljive knjige nosi naslov *Ideologija Ilirskog grbovnika*. U njemu autor ističe da je grbovnik sastavljen tako da bi pokazao značaj i plemenito porijeklo porodice Ohmučević, ali i da je kasnije dobio jednu sasvim drugu dimenziju. Naime, uporedo sa isticanjem svoje porodice, sastavljači grbovnika iskoristili su ga kako bi kroz njega promovirali određene političke ideje i vjerovanja koja su u to vrijeme bila veoma aktualna. Stoga je grbovnik poslužio kao podstrek svima koji su se nadali brzom oslobođenju Balkanskog poluotoka od Osmanlija jer ih je podsjetio na stara carstva i slavu nekadašnjih slavenskih država. U grbovniku se osjeća jasno izražena ilirska odnosno sveslavenska ideja, koja se kao crvena nit provlači kroz sve njegove prepise, i one starije kao i one mlađe.

Na samom kraju knjige nalaze se i zaključak, te rezime na engleskom jeziku, kao i tri priloga koja dodatno ilustriraju najosnovnije autorove postavke iznesene u samom djelu. U prvom prilogu autor donosi kraću pjesmu naslovljenu *Pisma od Stipana Kristića i njegovih svatova* preuzetu iz *Razgovora ugodnog naroda slovinskog* fra Andrije Kačića-Miošića, u kojoj se, uz teritorijalnu odrednicu, spominje i najveći dio vlastele koja je prisutna u grbovniku. Drugi prilog je dio rukopisa nepoznatog autora iz 1774. godine koji je napisao *Kratki opis Zete i Crne Gore*, i u kojem se donosi spisak starih plemićkih porodica prepisan iz jedne knjige koja se tada nalazila u Dubrovniku. Treći prilog se razlikuje od prva dva i predstavlja uporednu tabelu u kojoj je autor predstavio razne oblike pisanja prezimena u četiri prepisa Ilirskog grbovnika, Korjenić-Neorićevom, Beogradskom II, Londonskom i Fojničkom grbovniku.⁸

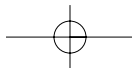
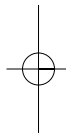
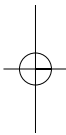
Autor je svoje djelo nastojao ukrasiti i s nekoliko lijepih ilustracija koje omogućuju lakše praćenje teksta o pojedinim porodicama i njihovim grbovima. Važno je, doduše, napomenuti da se on ne osvrće previše na heraldičku analizu samih simbola, te ne raspravlja o autentičnosti i porijeklu pojedinih grbova, što bi sigurno morao biti zadatak jedne posebne studije koja bi u cijelosti bila posvećena ovom problemu. Unatoč tome, a i s obzirom na širinu tematskog okvira, kao i na objektivne teškoće na koje je mogao naići prilikom pisanja svoje studije, knjiga Srđana Rudića predstavlja koristan priručnik i izuzetan prilog poznavanju ilirske heraldike, koja se i ovaj put pokazala kao izuzetno zahvalna materija za istraživanje. Iako je autor u razmatranje uzeo samo porodice za koje je smatrao da su se nalazile u izgubljenom protografu, ipak moramo konstatirati da se svojom studijom Rudić najviše približio metodi izučavanja Ilirskog grbovnika koju je još davne 1899. godine predložio Ćiro Truhelka – *list po list, grb po grb*.⁹

⁸ Slična tabela se nalazi i u radu Seida M. Traljića “Palinićev Bosanski zbornik“, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Vol. I, Zagreb, 1954, 169-187, s tim da je on uporedno predstavio Korjenić-Neorićev, Palinićev, Fojnički, tzv. Sarakin i grbovnik Bosnić-Kevešić.

⁹ Ćiro Truhelka: „Ko je bio slikar Fojničkog grbovnika?“, Glasnik Zemaljskog muzeja, god. I, knj. II, Sarajevo, 1889, 86-90. (Njemački prijevod ovog rada objavljen je u: Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, Band II, Wien, 1894, 337-341).

Literatura

- Banac, Ivo: *Grbovi, biljezi identiteta*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1991.
- *Београдски грбовник II* (приређивачи: Душан Мрђеновић, Александар Палавестра, Вељко Топаловић), Музеј примењене уметности, Београд, 2006.
- *Fojnički grbovnik*, Novinsko-izdavačko preduzeće „Oslobođenje“, Sarajevo, 1972.¹
- *Fojnički grbovnik*, Rabic, Sarajevo, 2005.²
- Goodall, John Archibald: „An Illyrian Armorial in the Society’s Collection“, *The Antiquaries Journal*, vol. 75, London, 1995, 255-310.
- Јанц, Загорка: „Непознати грбовник породице Охмучевића“, *Зборник Музеја примењене уметности* 8, Београд, 1962, 61-74.
- Lovrenović, Dubravko: „Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje“, *Bosna Franciscana*, br. 21, god. XII, Sarajevo, 2004, 172-202.
- Палавестра, Александар: *Београдски грбовник II и илирска хералдика* (превод Тамара Родвел Јовановић), Музеј примењене уметности – АИЗ Досије, Београд, 2006.
- Рудић, Срђан: „Породица Пикјеломеновић и Илирски грбовник“, *Историјски Часопис*, књ. XLVII (2000), Београд, 2002, 77-87.
- Рудић, Срђан: „Reip(ublica)e Ragusi(nae) eusq(ue) optimatum insignia – Зборник знамења дубровачких породица“, *Историјски Часопис*, књ. LIII (2006), Београд, 2006, 173-194.
- Соловјев, Александар: *Историја српског грба и други хералдички радови* (приредио Александар Палавестра), Правни факултет у Београду/АИЗ Досије, Београд, 2000.
- Traljić, Seid M: „Palinićev Bosanski zbornik“, *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. I, Zagreb, 1954, 169-187.
- Truhelka, Ćiro: „Ko je bio slikar Fojničkog grbovnika?“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, god. I, knj. II, Sarajevo, 1889, 86-90.

UDK 37 + 061.3 (049.3)

Adila Pašalić-Kreso

**INTERKULTURALNI DIJALOG SVJETSKIH
STRUČNJAKA ZA OBRAZOVANJE
POVODOM ODRŽAVANJA XIII SVJETSKOG
KONGRESA UDRUŽENJA KOMPARATIVNIH
I INTERNACIONALNIH PEDAGOGA**

**INTERCULTURAL DIALOGUE OF WORLD
EXPERTS FOR EDUCATION ON THE OCCASION
OF HOLDING THE XIII WORLD CONGRESS
OF COMPARATIVE AND INTERNATIONAL
EDUCATORS ASSOCIATIONS**

Sažetak

U ovom radu predstavljene su ciljevi i značaj djelovanja eminentnih svjetskih stručnjaka i stručnih organizacija iz oblasti obrazovanja, okupljenih oko Svjetskog vijeće udruženja komparativnih edukatora (World Council of Comparative Education Societies – WCCES). To je krovno tijelo, osnovano 1970. godine, pod čijom ambrelom djeluju brojna nacionalna, subnacionalna, regionalna i na zajedničkom jeziku zasnovana udruženja koja okupljaju stručnjake iz oblasti obrazovanja. Prikaz razvoja i djelovanja WCCES-a, uz pregled održavanja dosadašnjih svjetskih kongresa i tema koje su odražavale glavne probleme u obrazovanju, može približiti ovaj višedecenijski pokret našoj široj intelektualnoj javnosti.

Zajednički kros-kulturalni istraživački projekti, ekspertna i naučna asistencija, te rasprave koje vode komparativni i internacionalni edukatori u periodičnim susretanjima, imaju uglavnom dugoročan značaj za sve one sredine koje nastoje da unapređuju vlastite obrazovne sisteme. Može se očekivati da će i XIII svjetski kongres udruženja komparativnih i internacionalnih edukatora, nedavno održan u Sarajevu, imati taj karakter i značaj.

Ovaj rad se istovremeno oslanja i na temeljnu literaturu iz oblasti komparativne pedagogije i srodnih društvenih nauka.

Ključne riječi: *komparativna i internacionalna edukacija, interkulturalni dijalog, multikulturalnost, odgoj za razumijevanje*

Summary

This work presents the aims and the significance of world experts in the field of education assembly, as is represented in the work of the World Council of Comparative Education Societies (WCCES). This Council is an umbrella organization formed in 1970, under which a number of national, sub-national, regional and language-based comparative educators societies. A brief overview of the development and achievements of WCCES, along with a list of world congresses held so far and topics that represented major educational problems can be used to bring the wider intellectual audience closer to this multi-decade comparative movement in education.

The combined, cross-cultural research projects, expert and scientific assistance, and debates led by comparative and international educators in periodic gatherings, mainly have a long-term significance for all environments that strive to improve their own educational systems. It is expected that XIII World Congress recently held in Sarajevo will have the same values and significance.

This work relies on the basic literature in the field of comparative education and of similar other fields of social sciences.

Key words: *comparative and international education, intercultural dialogue, multicultural, education for human understanding*

U Sarajevu je od 3. do 7. septembra 2007. godine održan XIII svjetski kongres udruženja komparativnih i internacionalnih edukatora-pedagoga¹, što je neposredan povod nastajanju ovog

¹ U našem jeziku je daleko češće u upotrebi pojam pedagog ili nastavnik, ali u ovom radu će se koristiti uglavnom pojam edukator, jer to predstavlja direktni prijevod s engleskog jezika i onemogućava pojmovne zabune.

teksta. Na kongresu je učestvovalo oko 800 učesnika iz 74 zemlje, a rad se odvijao u 13 tematskih grupa i 7 simpozija. Sada kada je iza nas kongres za koji su brojni učesnici uputili mnoštvo pohvala, možemo reći da se Sarajevo ravnopravno svrstalo u red velikih svjetskih metropola u kojima su održani kongresi, a domaćini – Filozofski fakultet i Sarajevski univerzitet, u institucije koje mogu, sa svojim naučnim i stručnim potencijalima, realizirati sve zadatke koje nameće ovakav jedan naučni skup svjetskog ranga.

Zbog šire naučne i stručne javnosti u ovom članku će biti nešto konkretnije predstavljeno djelovanje Svjetskog vijeća komparativnih i internacionalnih edukatora (World Council of Comparative Education Societies - WCCES), *spiritus movensa* održavanja svjetskih kongresa u oblasti obrazovanja.

1. Svjetsko vijeće udruženja komparativnih edukatora i jačanje pokreta za kvalitetnije obrazovanje

Svake tri godine, počevši od 1970., održava se Svjetski kongres udruženja komparativnih i internacionalnih edukatora. Organiziranje kongresa inicirao je prof. Joseph Katz sa University of British Columbia (Kanada), prvi predsjednik Svjetskog vijeća, prepoznavši potrebu za okupljanjem i razmjenom iskustava, tada relativno malog broja nacionalnih udruženja,² koja su nagovještavala porast interesiranja za daljnjim širenjem ovih oblika okupljanja stručnjaka u obrazovanju. Organizator Prvog kongresa u Ottawi, prof. Katz je tada zapisao: *Sam kongres je dokaz da ljudi žele da rade zajedno kako bi dosegli ne samo zajedničke ciljeve nego i one ciljeve koji im nisu zajednički* (Masemann, V., Bray, M. & Manzon, M., 2007: 14).

Među najvrjednije rezultate ovog okupljanja profesor Katz je kasnije isticao:

- *internacionalizaciju čovjeka,*
- *kooperaciju kultura, i*
- *racionalizaciju društava. (Isto:14)*

² Svega pet udruženja je formiralo Svjetsko vijeće (World Council), i to četiri nacionalna: SAD (CIES), Kanada (CIESC), Japan (JCES) i Južna Koreja (KCES), i jedno regionalno udruženje Evrope (CESE).

Tokom 1980-ih i 1990-ih formiranje udruženja komparativnih i internacionalnih edukatora teklo je nevjerojatnom dinamikom, tako da je iz prvih malobrojnih udruženja, osnivača Svjetskog vijeća, nastala jedna veoma brojna, znanstveno i stručno moćna i razgranata svjetska organizacija. Ona je do kraja 20. stoljeća izrasla u zajednicu globalnih razmjera koja danas povezuje aktivnosti 36 udruženja (a zajednički imenitelji su im ili država, ili regija, ili jezik). Duh komparativistike, koji se prvobitno razvijao uglavnom u Evropi i SAD-u, naglo se raširio i posijao diljem planete. Relativno mali broj intelektualaca i poslenika u internacionalnom obrazovanju imao je takvu poticajnu i inspirativnu snagu da je permanentno jačao i brojčano širio svoje članstvo. Istovremeno se povećavao broj rasprava, analiza, istraživanja, reformi, novih strategija i sl. za uspješniju borbu protiv nepismenosti, protiv neefikasnosti školovanja, protiv neuvažavanja različitosti, protiv segregacije djece i mladih, protiv kršenja prava djeteta, a za veću ravnopravnost spolova, kultura, jezika, nacija, rasa; za uzajamna poštovanja i uvažavanja, za susretanja i dijalog među kulturama, i dr. (vidjeti više u Halls, 1990, Delors, 1998, Postlethwaite, 1999, Pampanini, 2004, Bray, M., Adamson, B. & Manzon, M., 2007)

Udruženja komparativnih i internacionalnih edukatora okupljaju danas sve one koji se u okviru različitih struka bave edukacijom i koje interesira unapređivanje polja odgoja i obrazovanja razmjenom iskustava, naučnih dostignuća i praktičnih rješenja od univerzalne vrijednosti. Komparativni edukator-pedagog teži da unaprijedi vlastiti obrazovni sistem i vlastitu edukacijsku praksu preuzimanjem najvrjednijih internacionalno i globalno priznatih rješenja.

Brojni intelektualaci koji su članovi udruženja komparativnih edukatora i koji su, od kraja Drugog svjetskog rata do danas, dali ogroman lični doprinos razvoju ove značajne organizacije pripadali su ne samo području pedagogije nego i područjima filozofije, psihologije, historije, ekonomije, prirodnih znanosti, umjetnosti, lingvistike, prava, medicine, ekologije i dr. Multidisciplinarno sagledavanje globalnih i lokalnih problema obrazovanja i traganje za najboljim i kulturalno najadekvatnijim rješenjima je zajednička karakteristika komparativista koji stalno imaju na umu progres čovječanstva putem modernizacije obrazovanja. Njih karakterizira

naglašena profesionalna otvorenost za interkulturalna susretanja i razumijevanja. To jezgrovito izražava E. Morin (2001: 115) koji koristeći se sintagmom „odgoj za ljudsko razumijevanje“ naglašava: *Razumijevanje je istodobno sredstvo i cilj ljudske komunikacije. Našoj planeti je u svakom smislu potrebno uzajamno razumijevanje. S obzirom na to koliko nam je potrebno odgajanje za razumijevanje na svim odgojno-obrazovnim razinama i u svakoj dobi, razvoj razumijevanja zahtijeva planetarnu reformu mentaliteta: ona mora biti djelo odgoja budućnosti.* Komparativni edukatori uistinu djeluju već više decenija u tom pravcu. Rezultati su očigledni u razvijenim programima i strategijama odgoja za mir, za toleranciju, odgoja za demokraciju, za prava čovjeka, za multikulturalnost, za inkluziju i dr.

Zahvaljujući pokretu edukatora i pedagoga internacionalno i komparativno orijentiranih izvršena su mnoga istraživanja koja su u svojoj dugoj praksi tokom 20. stoljeća poredila školske sisteme, postignuća učenika, osposobljenost nastavnika, opremljenost škola, te mnoga druga pitanja vezana za kvalitetan nastavni i odgojno-obrazovni rad (Postlethwaite, 1999; Bray, M., Adamson, B. & Manzon, M., 2007: 196). Ugledni centri za takva istraživanja već više decenija djeluju u Londonu, Hamburgu, Parizu, Hong Kongu, Čikagu i dr. Njihova istraživanja doprinijela su da se školski sistemi unaprijede i međusobno u značajnoj mjeri ujednače. Istovremeno, ona su utjecala na prihvaćanje mnogih novina u obrazovnim sistemima sa čije duge liste navodimo samo neke: promjena položaja učenika u obrazovanju – od pasivnog objekta ka subjektu, uvođenje oblika aktivnog i interaktivnog učenja i poučavanja, mijenjanje sistema ocjenjivanja i vrednovanja rada učenika, drugačije poimanje uloge nastavnika, podizanje nivoa kvaliteta obrazovnog rada, pronalaženje novih strategija u borbi protiv nepismenosti, promoviranje ravnopravnosti dječaka i djevojčica, prihvaćanje raznovrsnosti, izrada drugačijih udžbenka i priručnika, intenzivnije uključivanje roditelja u rad škole, permanentno educiranje nastavnika, uključivanje djece s posebnim potrebama u redovne škole, razvijanje tolerancije i razumijevanja među učenicima i mnoge druge. O svim ovim pitanjima najcjelovitije se raspravljalo na kongresima WCCES-a.

Pregled glavnih tema dosada održanih svjetskih kongresa:

Broj	Godina	Mjesto	Glavna tema kongresa
1.	1970	Ottawa, Kanada	Obrazovanje i formiranje nastavničke profesije: Obrazovna podrška zemljama u razvoju
2.	1974	Ženeva, Švicarska	Efikasnost i neefikasnost srednje škole
3.	1977	London, Velika Britanija	Jedinstvenost i raznovrsnost u obrazovanju
4.	1980	Tokio, Japan	Tradicija i inovacije u obrazovanju
5.	1984	Pariz, Francuska	Zavisnost i međuzavisnost u obrazovanju: Uloga komparativne edukacije
6.	1987	Rio de Janeiro, Brazil	Obrazovanje, kriza i promjene
7.	1989	Montreal, Kanada	Razvoj, komunikacija i jezik
8.	1992	Prag, Čehoslovačka	Obrazovanje i demokracija
9.	1996	Sidney, Australija	Tradicija, modernost i postmodernizam
10.	1998.	Cape Town, Južna Afrika	Obrazovanje, jednakost i transformacije
11.	2001	Chungbuk, Republika Koreja	Novi izazovi, nove paradigme: Ulazak obrazovanja u 21. stoljeće
12.	2004	Havana, Kuba	Obrazovanje i socijalna pravda
13.	2007	Sarajevo, Bosna i Hercegovina	Živjeti zajedno: Obrazovanje i interkulturalni dijalog

U svojoj bogatoj i višedecenijskoj aktivnosti Svjetsko vijeće komparativnih i internacionalnih edukatora (WCCES) stalno definira i redefinira svoje ciljeve i zadatke i nakon svakog kongresa rezimira dosegnute rezultate. Prema Statutu Svjetskog vijeća, koji je usvojen 1996. i koji je još važeći, glavni ciljevi djelovanja su:

- unapređivanje obrazovanja za internacionalno razumijevanje u interesu mira, interkulturalne kooperacije, uzajamnog uvažavanja među ljudima i poštovanje ljudskih prava; i

- unapređivanje obrazovnih sistema tako da pravo svih na obrazovanje postane u potpunosti ostvarivo.

Dalje Statut precizira dva profesionalna cilja:

- promoviranje izučavanja komparativne i internacionalne edukacije u svijetu i jačanje akademskog statusa ovog polja;*
- podizati komparativnu edukaciju na nivo na kom će moći da se nosi s glavnim edukacijskim problemima današnjice razvijanjem saradnje među specijalistima iz različitih dijelova svijeta.*

Da bi bilo moguće dostići ovako definirane ciljeve, u Statutu se dalje navodi da Vijeće treba:

- ohrabrivati podučavanje za komparativnu edukaciju i istraživanja u komparativnoj edukaciji te promovirati interdisciplinarnu saradnju;*
- omogućavati kooperaciju među komparativnim edukatorima iz različitih zemalja i regija i poticati osnivanje profesionalnih asocijacija i grupa među komparativnim edukatorima;*
- podržavati internacionalne programe u obrazovanju i odgovorne agencije usmjeravajući pažnju istraživača komparativista na glavne probleme navedene u ovim programima;*
- organizirati istraživačke projekte za kojima postoji posebna potreba;*
- unapređivati razmjenu informacija o istraživanjima i razvoju metodologije u komparativnoj edukaciji (Masemann, V., Bray, M. & Manzon, M., 2007: 2-3).*

Od donošenja Statuta do danas Svjetsko vijeće je navedene ciljeve dostizalo na različite načine, što je redovito bilo popraćeno i odgovarajućim publikacijama. U početku je članstvo informirano o novim aktivnostima komparativnih edukatora i Svjetskog vijeća putem biltena (*newslettera*), a kasnije su tu ulogu preuzele web stranice. Ipak, najvrjedniji i najznačajniji oblik informiranja i širenja novih saznanja dobivenih istraživanjima u najrazličitijim edukacijskim sredinama i uvjetima je kongres. Pored nastojanja da se na svjetskom kongresu okupi što veći broj učesnika iz svih krajeva svijeta, teži se i da izbor lokacije za održavanje kongresa

bude svaki puta na nekom drugom kontinentu i u nekoj drugoj specifičnoj kulturi. Pored toga, značajna uloga kongresa je u doprinosu i poticajima razvoju komparativne edukacije kao specifičnog polja u okviru pedagogije ili jačanju već postojećih udruženja komparativnih edukatora.

Sjedište Svjetskog vijeća (WCCES) u pravilu se nalazi tamo gdje je njen predsjednik. Do početka 2007. godine sjedište Svjetskog vijeća je bilo u Hong Kongu, prije toga u Sidneyu, a od februara 2007. se nalazi u Parizu.³ Izborom novog predsjednika WCCES-a na Kongresu u Sarajevu sjedište Svjetskog vijeća se 'seli' u Južnu Afriku u Cape Town. Svjetsko vijeće – WCCES, djeluje kao nevladina organizacija pridružena UNESCO organizaciji koja stalno nastoji da:

- *svake tri godine uspješno pripremi svjetski kongres internacionalnog i globalnog karaktera,*
- *podstiče formiranje novih udruženja komparativne edukacije, posebno u nerazvijenim zemljama,*
- *jača kooperaciju s UNESCO-om,*
- *podstiče zajednička istraživanja u kojima treba da učestvuje što više udruženja komparativnih edukatora* (Masemann, V., Bray, M. & Manzon, M., 2007: 34).

2. Bosanskohercegovačko obrazovanje u središtu interesiranja komparativnih edukatora

Aktivnosti komparativnih i internacionalnih pedagoga i edukatora u Evropi i u svijetu, počevši od 1960-ih godina, bile su gotovo nepoznate u bivšoj SFRJ. Povremena i djelimična zavirivanja u neka aktuelna dešavanja u sferi komparativne pedagogije nisu bila dovoljna da se stvori jasna i cjelovita slika o dešavanjima u okviru ove pedagoške discipline i oblasti, niti da se pobudi radoznalost i potreba za većim i intenzivnijim internacionalnim povezivanjem i komparativnim istraživanjima.

³ Do početka Kongresa u Sarajevu predsjednik Svjetskog vijeća je bio Mark Bray, direktor IIEP-a (International Institut of Educational Planing), a na Kongresu je izabran novi predsjednik, dr. Crain Souden, profesor s Univerziteta u Cape Townu.

Jednako tako ni Bosna i Hercegovina nije bila uključena u neki od projekata šireg internacionalnog značaja. Tako kod nas nije bilo prilike da se, na osnovu nekog većeg internacionalnog istraživanja, sazna egzaktnije o karakteristikama i vrijednostima našeg obrazovnog sistema. Kod nas stoga dominiraju dva, u suštini oprečna stava, zasnovana na subjektivnim procjenama, koja se pojednostavljeno mogu izraziti na sljedeći način:

- 'naš sistem obrazovanja je najbolji, jer su u toku rata naša djeca-izbjeglice svuda bili dobri učenici',

- 'naš sistem je najgori, jer mi djeci samo punimo glave, a oni nikada ne izgrade nikakvu samostalnost, kreativnost, niti spremnost za samoinicijativu, te nam zato sve slabo ide'.

Ovakva polarizirana stanovišta kod nas mogu trajati unedogled sve dok pravu, objektivnu sliku, ne dobijemo u nekom od komparativnih i internacionalnih istraživanja, u kojima ćemo se naći u komparaciji sa četrdesetak ili čak i više zemalja. Prema istraživanjima OECD-a, koja su vrlo detaljno i razučeno komparirala najveći broj evropskih sistema i nekoliko vanevropskih, najbolje rezultate već nekoliko godina pokazuje obrazovni sistem Finske⁴. Ta konstatacija je izvedena vrlo preciznim ispitivanjima i mjerenjima više od trideset indikatora i na stotine ajtema, i ona je nedvojbeno. Naša zemlja kao ni druge zapadnobalkanske zemlje nije obuhvaćena ovim niti nekim sličnim istraživanjima, tako da subjektivne ocjene i nagađanja preostaju i dalje kao jedini pokazatelji.

Budući da članovi Svjetskog vijeće komparativnih edukatora, provodeći svoj statut, brižljivo prate stanje u obrazovnim sistemima i brižljivo biraju lokaciju za svjetski kongres, na zatvaranju XII svjetskog kongresa udruženja komparativnih i internacionalnih pedagoga, krajem oktobra 2004. u Havani⁵, jednoglasno je podržan prijedlog da Sarajevo bude domaćin narednog Svjetskog kongresa. Prijedlog je potekao od jednog broja italijanskih intelektualaca i profesora univerziteta koji su smatrali da pedagozi svijeta i Evrope, ovakvim prijedlogom, daju svojevrstan *homage* gradu i zemlji koji su neopravdano propatili višegodišnje strahote rata, dobrim

⁴ Vidjeti više na: <http://www.pisa.oecd.org/>

⁵ Vidjeti više na: http://www.hku.hk/cerc/wcces/cuba_congress.htm

dijelom zbog inertnosti političara njihovih zemalja, ali isto tako cijeneći da je komparativna edukacija u ovom regionu neopravdano nerazvijena. Stoga predloženu okvirnu temu kongresa **Živjeti zajedno: edukacija i interkulturalni dijalog** treba razumjeti i kao vid priznanja i poštovanja da se upravo u BiH i u Sarajevu, gradu heroju, može i treba voditi interkulturalni dijalog, ali i da će takav događaj kao što je svjetski kongres snažno potaknuti daljnje interesiranje i razvoj ove važne oblasti za razvoj i unapređenje edukacije.

Odluku da Sarajevo bude domaćin Svjetskom kongresu internacionalnih i komparativnih edukatora treba shvatiti i kao poruku i poziv *pridružite nam se*, a istovremeno i kao veliku šansu da se na ovim prostorima razvija duh internacionalizma i komparativizma kako bi se obrazovni sistem BiH gradio i korigirao u skladu s najboljim rješenjima drugih obrazovnih sistema. Svjetski kongres udruženja komparativnih i internacionalnih edukatora, održan od 3. do 7. septembra 2007. na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, predstavlja prvo okupljanje edukatora svijeta ovakvog značaja na prostorima ne samo Bosne i Hercegovine i Balkana nego i cijele jugoistočne Evrope. Nadajmo se da je ovim otvorena jedna nova stranica razvoja obrazovanja i edukacijskih znanosti u BiH.

Uključivanje u pokret komparativnih i internacionalnih edukatora

Za svaku sredinu uključivanje u pokret komparativnih i internacionalnih edukatora znači otvaranje vlastitog obrazovnog sistema prema svijetu, znači iskorak prema vani i svojevrsno oslobađanje od marginaliziranosti, sputanosti, ili kompleksa niže vrijednosti. Za Bosnu i Hercegovinu to može da označava i prve korake za izlazak iz provincijalne pozicije prema Evropi. Poslenicima u obrazovanju treba mnogo više nego dosada internacionalnih i interkulturalnih susretanja, slobodnih i otvorenih razgovora, iskrene razmjene i pozitivnih i negativnih iskustava, iskrenog odnosa ne samo prema stranim iskustvima nego i prema vlastitim problemima i uspjesima, zajedničkih naučnih istraživanja

– ukratko, internacionalnog partnerstva u obrazovanju. To se svakako ne može postići u svega nekoliko dana održavanja kongresa, za vrijeme kojih je naša sredina bila preplavljena pedagogima svih boja kože, svih jezika, kultura i religija, ali se može snažno potaknuti. Svako ovakvo susretanje doprinosi da se podiže duh komparativistike, a to ukratko znači stvaranje atmosfere za formiranje stručnjaka u obrazovanju izuzetno širokih vidika, posebnog duha i posebnih opredjeljenja. Sigurno se može tvrditi da je svaki naš učesnik (od oko 150 njih) upoznao barem dva ili tri strana i razmijenio adrese i kontakte. To je već dovoljno da se u nekoliko narednih mjeseci ova poznanstva počnu širiti geometrijskom progresijom. Može se reći da nas je kongres naglo ‘bacio’ u vode komparativistike i internacionalnih i interkulturalnih susretanja. Na nama je sada da pokažemo kako brzo i uspješno znamo da plivamo. Sigurno je da će kongres dugoročno:

- podsticati razvoj ideja, saznanja i prakse komparativne edukacije na prostorima Balkana i drugih zemalja Evrope i svijeta u tranziciji,

- utjecati na razvijanje svijesti i stavova o potrebi stalnog interkulturalnog povezivanja putem dijaloga i razumijevanja;

- doprinositi pokretanju istraživanja, publiciranja, razmjene i distribucije saznanja i ideja iz oblasti komparativne pedagogije;

- razvijati saradnju s drugim disciplinama koje su u dodiru s pitanjima edukacije i kulture u najširem kontekstu.

U međuvremenu će nam trebati:

- hrabrosti i iskrenosti da se upustimo u promjene i da u tome budemo iskreni prema sebi, vlastitom iskustvu, prema uvjetima u kojima se nalazimo, kao i prema stranim iskustvima i saznanjima sa kojima se upoznajemo;

- spremnost za učenje na iskustvima drugih, spremnost da uočavamo činjenično stanje bez predrasuda, bez prebrzih procjenjivanja i vrednovanja;

- razumijevanje stvari i odnosa, u pokušajima implementacije naučenog ili iskustveno stečenog u novim uvjetima.

4. Interkulturalna susretanja i interkulturalni dijalog – tematika Kongresa u Sarajevu

Savremeni svijet na jednoj strani obiluje stalnim naučnim, tehničkim i tehnološkim otkrićima i inovacijama, dok je na drugoj strani pun međuljudskih nerazumijevanja, nesporazuma, sukoba i konflikata. Čovjek se ne rađa ni kao dobar ni kao loš. On se ne rađa sa sposobnošću razumijevanja drugog, ili pak s mržnjom prema drugom. On to uči i usvaja, i to onako kako mu to njegova sredina, rano iskustvo roditeljskog doma i školski odgoj omogućavaju. Upravo u toj činjenici da čovjek svoju altruističku i humanističku dimenziju kao i svoje sposobnosti međuljudskog komuniciranja stječe učenjem leži šansa za edukatore. Oni su ti koji treba da komunikacijske kvalitete ličnosti razvijaju na pozitivan i sa stanovišta potreba savremenog svijeta neophodan način.

Velika i značajna migrantska pomjeranja, posljednjih nekoliko decenija, nameću kao neminovnost potrebu učenja kako živjeti s drugima i drugačijima. Gotovo da više nema niti jedne zemlje u svijetu koja se može okarakterizirati kao uninacionalna i unikulturalna. Čak i tamo gdje nije došlo do značajnih migracija zapaža se snažan trend porasta međuzavisnosti među zemljama i društvenim zajednicama u svijetu. Ona se povećava iz dana u dan nevjerovatnom brzinom, tako da uspješno funkcioniranje ekonomija mnogih zemalja zahtijeva tako educirane pojedince koji imaju svijest, znanje i sposobnosti da mogu efikasno komunicirati i s onima čija je kultura možda sasvim različita od njihove vlastite. Više niko ne može da se oslobodi obaveze stjecanja znanja i vještina za kros-kulturalnu komunikaciju. Obrazovni sadržaji bazirani na kros-kulturalnim vrijednostima, specifičnostima, sličnostima i razlikama se nevjerovatno šire upravo kao rezultat nastojanja da se udovolji ovim sasvim realnim potrebama. I to ne samo zato što postoji potreba čovjeka da u miru i toleranciji živi s drugima nego i zato što je život s drugima jedini mogući način života. Bez drugoga i različitog, bez kompariranja i odmjeravanja s drugim i prema drugom čovjek ne bi mogao imati osobni identitet.

Interkulturalnost je nova, dinamična kvaliteta u interakciji i komunikaciji među tim različitostima, jer znači aktivnu razmjenu

različitog „dobra“ (bilo etničkog, religijskog, iskustvenog, znanstvenog, profesionalnog i sl.). Ali ova dimenzija traži itekako kvalitetno i sofisticirano pedagoško vođenje. To je obaveza edukatora i to je razlog što je i ovaj svjetski kongres posvećen tome. Problem susretanja različitosti i problem razumijevanja drugog postao je bitan za sve ljude. Morin tvrdi da je došlo *do velikog i višestrukog napretka razumijevanja, ali sve se čini da je napredak nerazumijevanja još i veći*, da je razumijevanje *smisla riječi drugoga, njegovih misli, njegova svjetonazora uvijek ugroženo sa svih strana* i upravo zbog te činjenice *razumijevanje se mora nalaziti u središtu odgoja za budućnost* (Morin, 2001: 102, 105).

Sami kongresi i konferencije udruženja komparativnih edukatora imaju, pored ostalog, i tu ulogu da se ljudi susreću i raspravljaju o istim i sličnim temama, da rade zajedno na različitim projektima, da se upoznaju i kao individue, ali i kao predstavnici različitih kultura, i da grade proces razumijevanja, poštovanja i pozitivnih emocija. Oni sami rade na vlastitom odgoju za razumijevanje drugog. Zato su komparativisti naviknuti da se, kroz upoznavanje s obrazovnim sistemima, upoznaju i s različitim kulturama, jezicima, religijama, odgojnim stilovima itd., u pravilu ljudima drugačije ‘hemije’. Njihova iskustva stečena ovim susretanjima omogućila su im da razviju viši stepen interkulturalnog razumijevanja i saradnje. Etnocentrizam je za njih uglavnom stran i nepoznat jer oni više nikako ne mogu da se nađu u stanju u kojem bi iz perspektive vlastite kulture procjenjivali druge kulture kao ispravne – neispravne, kao prihvatljive – neprihvatljive, ili sl. Oni zapravo sve više teže da prepoznaju vrijednosti u svakoj kulturi i da ih slave; oni su više od ostalih spremni da razumiju i nerazumijevanje

XIII kongres u Sarajevu se sveobuhvatno bavio pitanjima interkulturalnog dijaloga i razumijevanja. Oko 650 radova prezentirano je u toku pet dana. Glavna tema sagledana je kroz pet većih tematskih cjelina i 13 tematskih grupa, te sedam tematskih simpozija:

I. KOMPARATIVNA EDUKACIJA

- Komparativna edukacija: teorija i metodologija
- Teorije i prakse interkulturalne komunikacije

II. OBRAZOVNA POLITIKA, ZAKONSKE ODREDBE I EKONOMIJA

- Jezik
- Visoko obrazovanje (mobilnost, internacionalizacija)
- Obrazovanje za sve (inkluzija, djeca s poteškoćama u razvoju, različitosti, neformalna edukacija)

III. DRUŠTVENI I OBRAZOVNI ODNOSI UNUTAR I MEĐU DRUŠTVIMA

- Tranzicija, konflikti i postkonfliktna društva
- Etnička pripadnost, religije, sekularizam, duhovnost
- Pitanja spolova u društvu

IV. PODUČAVANJE I UČENJE

- Obučavanje nastavnika
- Obrazovanje profesionalaca
- Autentično učenje
- Učenje unutar i izvan učionice

V. KROS-TEMATSKI PRILOZI

Na XIII kongresu u Sarajevu⁶ učestvovala su veoma ugledna imena iz oblasti komparativne edukacije, među kojima su bila i tri ranija predsjednika Svjetskog vijeća: prof. Wolfgang Mitter, prof. Vandra Masemann i prof. Ann Hickling Hudson; zatim aktuelni predsjednik prof. Mark Bray i novoizabrani predsjednik Crain Souden: na kongresu su učestvovali i eksperti UNESCO-a, među kojima ističemo dr. Sheldon Shaeffer i dr. Leslie Limage; zatim predstavnica Vijeća Evrope Olof Olafsdottir, te mnogobrojni univerzitetski profesori, među kojima su posebno značajne uloge imali prof. Konai Helu Thaman (University South Pacific), prof. Jagdish Gundara (Institut of Education University of London), prof. Mark Ginsburg (University of Cairo), prof. Barry van Driel (IAIE), prof. Jing Lin (University of Maryland), prof. Bob Adamson (University of Hong Kong), prof. Lynn Davies (University of Birmingham), prof. Christine Fox (University of Wologong), Suzanne Majhanovich (University Western Ontario), te naučnici i istraživači iz brojnih međunarodnih organizacija koje se bave

⁶ Vidjeti više na: <http://www.wcces2007.ba/>

istraživanjima u oblasti obrazovanja. Aktivnosti komparativista, međutim, nisu samo internacionalne nego i multidisciplinarne i multikulturalne naravi.

Kongres je završen usvajanjem Sarajevske deklaracije (koja je u prilogu), a iz cjelokupnog rada kongresa kao da se nameće jedna važna poruka:

Interkulturalna saradnja, razumijevanje i uvažavanje metaforički predstavlja jedan veoma nježan cvijet koji traži mnogo pažnje, brige i njege. Ako se samo nakratko zapostavi, on može doći u opasnost. To se pokazalo tačnim u mnogim konfliktnim područjima na ovoj našoj planeti, kao i u nedavnim konfliktima na Balkanu i u Bosni i Hercegovini. Često samo jedan kratki period zanemarivanja može dovesti ovaj cvijet u opasnost i mogući nestanak. Ipak, ova dragocjena biljka uspijeva preživjeti tamo gdje jača senzibilitet prema njenom značaju, gdje se različitim aktivnostima i strategijama utječe ne samo na njeno bujanje nego i na jačanje njenog korijena. Upravo je XIII kongres u Sarajevu protekao u istraživanju najboljih puteva kojima će savremeni edukatori rasijavati i jačati biljku i cvijet interkulturalnog dijaloga i razumijevanja među ljudima diljem svijeta.

Literatura

- Bray, M., Adamson, B. & Manzon, M. (2007): COMPARATIVE EDUCATION RESEARCH, Aproaches and Methods, Springer, Hong Kong.
- Delors, J. (1998): UČENJE BLAGO U NAMA – Izvješće UNESCO-u međunarodnog povjerenstva za razvoj obrazovanja za 21. stoljeće, Educa, Zagreb.
- Demorgon, J. (2004): COMPLEXITE DES CULTURES ET DE L'INTERCULTUREL, Contre les pansees uniques, Anthropos, Paris.
- Giroux, H. and Shannon, P. (1997): EDUCATION AND CULTURAL STUDIES, Toward Performative Practice, Routledge, New York and London.

- Halperin, D.S. (ed.) (1997): TO LIVE TOGETHER, Shaping New Attitudes To Pace Through Education, IBE, UNESCO Halls,
- W.D. (ed.) (1990): COMPARATIVE EDUCATION: Contemporary Issues and Trends, Jessica Kingsley, London.
- Masemann, V., Bray, M. & Manzon, M. (2007): COMMON INTERESTS, UNCOMMON GOALS, History of World Council of Comparative Education Societies and its Members, Springer, Hong Kong.
- Morin, E. (2001): ODGOJ ZA BUDUĆNOST, Sedam temeljnih spoznaja o odgoju za budućnost, EDUCA, Zagreb.
- Pampanini, G. (2004): CRITICAL ESSAY ON COMPARATIVE EDUCATION, CUECM, Catania.
- Pampanini, G. (2005): L'EDUCATION DANS LA MEDITERRANEE, CUECM, Catania.
- Sinclair, M. (2004): LEARNING TO LIVE TOGETHER, Building Skills Values and Attitudes for The Twenty First Century, IBE, UNESCO.
- Vrcelj, S. (2005): U POTRAZI ZA IDENTITETOM, Iz perspektive komparativne pedagogije, GRAFTRADE, Rijeka.
- Postlethwaite, N. T. (1999): INTERNATIONAL STUDIES OF EDUCATIONAL ACHIEVEMENT: Methodological Issues, CERC, Hong Kong.
- Delors, J. (urednik) (1997): UČENJE BLAGO U NAMA, UNESCO, Paris.

SVJETSKO VIJEĆE UDRUŽENJA KOMPARATIVNIH EDUKATORA

Deklaracija Sarajevskog kongresa

Mi, članovi Kongresa Svjetskog vijeća udruženja komparativnih edukatora, iz 74 zemlje sa preko 800 učesnika, okupili smo se danas u Sarajevu, u Bosni i Hercegovini, dana 7. septembra 2007. godine, da proslavimo postignuća prve velike internacionalne konferencije o obrazovanju koja je održana u ovom gradu nakon završetka razarajućeg rata od 1992. do 1995. godine. Vjerujemo da je Sarajevo prikladna i simbolična lokacija za jedan međunarodni skup predan istraživanju teme *Živjeti zajedno: Obrazovanje i interkulturalni dijalog*.

Mi potvrđujemo i podržavamo opsežne i jasne ciljeve lokalnih voditelja Kongresa sa Univerziteta u Sarajevu, kojim se promoviraju vrijednosti mira, solidarnosti i održivosti unutar zemlje i u regionu putem interkulturalnog dijaloga. S posebnom pažnjom odajemo priznanje nastavnicima i svim drugim edukatorima u Bosni i Hercegovini zbog njihove posvećenosti i hrabrosti, kojim smo svjedočili posljednjih deset godina u oporavku i izgradnji obrazovnih prilika za djecu i mlade.

Kao članovi globalne obrazovne zajednice, te u svojstvu odgajatelja, istraživača i praktičara, slažemo se s ciljevima Kongresa. Obrazovanje na svim nivoima – od visokog obrazovanja do predškolskog odgoja, od formalnog obrazovanja do neformalnog cjeloživotnog učenja – igra ključnu ulogu u čuvanju i njegovanju vrijednosti mirovnog interkulturalnog dijaloga, poštovanja, društvene pravde i jednakosti, i ima glavni utjecaj na proces pomirenja među različitim grupama. Primjerena i svrsishodna edukacija je fundamentalni preduvjet za održivi ljudski razvoj, kreativnost i vrline.

Preporučujemo vladama, državnim i svjetskim organizacijama, nevladinim i međunarodnim agencijama da promoviraju obrazovanje kao posrednika vrijednosti interkulturalnog dijaloga. Molimo ministarstva

i odsjeke za obrazovanje da podržavaju obrazovne sporazume kao što su Bolonjski proces i Svjetska deklaracija obrazovanja za sve, te da prošire kulturološke, akademske i naučne mostove i razmjene u Evropi, ali i širom naše planete. Voljeli bismo da vidimo nastavnike i druge profesionalce kako stvaraju, omogućavaju i promoviraju inicijative koje njeguju dijalog među različitim zajednicama, a naročito u post-konfliktnim sredinama i društvima u tranziciji. Molimo političare i zakonodavce da finansiraju obrazovne programe koji unapređuju interkulturalni dijalog.

Na odlasku iz predivnog grada Sarajeva, i kao rezultat dijaloga ove internacionalne konferencije, obavezujemo se da ćemo i dalje razvijati obrazovne inicijative i istraživanja koja se tiču interkulturalnog dijaloga. Kao naš sljedeći korak, namjeravamo da svako od nas, u svom polju utjecaja i stručnosti, realizira jednu ili nekoliko značajnih i temeljnih preporuka i diskusija koje su nastale iz našeg dijaloga za vrijeme ovog, historijski važnog, kongresa.

Odobreno aklamacijom na Generalnoj skupštini Svjetskog vijeća komparativnih edukatora, dana 7. septembra 2007. godine.

WORLD COUNCIL OF COMPARATIVE EDUCATION SOCIETIES

Sarajevo Congress Declaration

We, the participants at the Congress of the World Council of Comparative Education Societies (WCCESⁱ), numbering over 800 people from some 74 countries, are assembled in Sarajevo, Bosnia & Herzegovina, on 7 September 2007, to celebrate the achievements of the first major international education conference held in this city since the end of the devastating 1992-1995 war. We believe that Sarajevo is a fitting and symbolic location for an international gathering dedicated to exploring the theme: *Living Together: Education and Intercultural Dialogue*.

We acknowledge and support the broad aims of the local Congress convenors at the University of Sarajevo, which are to promote the values of peace, solidarity and sustainability within the country and the region through intercultural dialogue. We applaud in particular the dedication and courage that teachers and other educators in the B&H community have revealed to us in rebuilding the educational life chances for young people over the last decade.

As members of the global educational community in our capacity as individual educators, researchers and practitioners, we concur with the goals of the Congress. Education at all levels - from higher education to pre-school education, from formal training to nonformal lifelong

ⁱ The World Council of Comparative Education Societies (WCCES) is a non-profit, non-political Council of 36 Comparative Education Societies which in turn represents many thousands of educators, researchers, practitioners and policy makers who reside in over 75 countries. This Congress was convened by the World Council, in association with the International Association for Intercultural Education (IAIE). The WCCES is an NGO in operational relations with UNESCO. The Congress is a triennial international event where individuals meet to discuss and compare educational issues and policies in an open dialogue.

learning - plays a vital role in fostering values of peaceful intercultural dialogue, respect, social justice and equity, and is a major factor in bringing about reconciliation among diverse communities. Appropriate, relevant education is a fundamental prerequisite to sustainable human development, creativity and excellence.

We urge governments, national and global organisations, non-government organisations and international agencies to promote education as a vehicle for intercultural dialogue. We urge Ministries and Departments of Education to support educational agreements such as the Bologna process and the World Declaration for Education For All, and to expand cultural, academic and scholastic links and exchanges both in Europe and across the planet. We would like to see teachers and other professionals modelling, enabling and promoting initiatives that foster dialogue across different communities, particularly in post-conflict and transitional societies. We urge politicians and policy makers actively and constructively to finance education that enhances intercultural dialogue.

As we leave the inspiring city of Sarajevo, and on the basis of the dialogue of this international Congress, we undertake to commit to furthering educational action and research for intercultural understanding. We further intend to implement in our individual area of expertise and influence, one or more of the many significant and profound recommendations and discussions that arose from our dialogue during this historic Congress.

Approved by acclamation at the General Assembly, WCCES on this 7th day of September, 2007.

IN MEMORIAM

NIKOLA KOVAČ
(1936-2007)

Da ćemo umrijeti – i da to može biti u bilo kom trenutku – to dobro znamo. Pa ipak ima smrti koje nas iznenade, pa se, zatečeni, pitamo: “Je li moguće?” Nekoga smo takoreći još juče vidjeli, vedrog, nasmijanog, punog i planova i energije; a, eto, danas više nije s nama, s ove naše strane. Još smo više zatečeni, i utoliko više potreseni, kad je riječ o čovjeku takvog životnog angažmana, i intelektualnog i društvenog, kakav je (kakav je bio) Nikola Kovač, koji kroz život nije išao, nije htio da ide, gledajući svoja posla, kao da ga se ništa drugo ne tiče, kao da nikom i ničem ništa dužni nismo. Nikolina nagla i neočekivana smrt nas je najviše zato i iznenadila i pogodila što smo ga znali kao agilnog pregaoca, koji je sav *ovdje*, sav u *ovom* životu. Uistinu, on je, vjerovatno već po naravi, bio izuzetno agilna ličnost, spreman u svako vrijeme i svugdje da se odlučno i energično angažira, i ne samo na univerzitetu, na kojem je proveo sav radni vijek, već i šire, u kulturnom i društvenom životu, pa i onda kad je to bilo najteže, ali i najpotrebnije, kao onda kad je prihvatio – kad se poduhvatio – da bude ministar za obrazovanje i kulturu u prvoj ratnoj vladi, a zatim i prvi ambasador Bosne i Hercegovine u Francuskoj.

Rodio se, prije 71 godine, u Dubrovniku, kako piše u njegovoj biografiji. Ustvari, bio je Trebinjac. I kao pravi Hercegovac cio je život bio prisno vezan za zavičaj, tamo dolje, na jugu. Međutim, kad je, tamo dolje, kao i drugdje oko nas, zaigralo vještičje kolo mržnje i zla, on se s bolom i gorčinom pobunio, i odupro, hrabro i odlučno, ne protiv zavičaja, već protiv zlokobne i zlotvorne ideje koja je svojom mračnošću bacila tamnu sjenu na njegov sunčani zavičaj. (Onda kada se tamo dolje opet ukazalo svjetlo Nikola je opet počeo tamo odlaziti i na očevini nalaziti mir.) A kao i mnogi drugi Hercegovci koji su jednom prešli Ivan, i on je za cio život ostao u Sarajevu, postavši Sarajlija, i to jedan od onih koji su ovom

gradu darovali nešto od svog duha, prije svega kozmopolitsku širinu, intelektualnu otvorenost i kreativnu snagu.

Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu završio je studij romanistike i izgradio izvanredno uspješnu karijeru profesora francuske književnosti, postavši jednim od najuglednijih romanista na slavonskom Jugu, što su mu čestim pozivima na gostovanje priznavali i francuski univerziteti, pa najzad, visokim odlikovanjem, i francuska vlada. U poslu profesora francuske književnosti doživio je i mirovinu. (Ali ne i da u njoj dugo uživa!)

Međutim, već na početku svoje znanstvene karijere on je svoj talent i svoju intelektualnu radoznalost upravio, osim u vode romanistike, još u tri pravca, što je njegovom znanstvenom profilu i dalo tako osoben karakter.

Naime, već u svojoj prvoj knjizi (*Slika predmeta i predmet slike*) on je sferu književnosti, prvu svoju interesnu sferu, povezao sa slikarstvom i estetikom slike, i to će do kraja života ostati njegova druga glavna preokupacija. Njegova velika mapa *Slikarstvo u Bosni i Hercegovini 1945-1990*, u kojoj je dao sintetičke portrete naših slikara, od Mice Todorović do Edina Numankadića, afirmirala ga je kao vodećeg našeg stručnjaka u oblasti likovne umjetnosti. A iako vezan po obrazovanju za francusku književnost, on je od početka s velikim interesovanjem pratio i lucidno kritički komentirao i pojave u našoj književnosti, objavivši čitav niz studija, eseja i kritika o bosanskohercegovačkim piscima, između ostalog i značajnu, veliku studiju o Ćamilu Sijariću. Ali ono što je njegovom znanstvenom profilu dalo najosobeniiji karakter i što ga je definiralo kao ličnost bila je njegova intelektualna angažiranost, kako u onome što je i o čemu je pisao tako još više u onome što je radio.

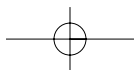
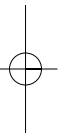
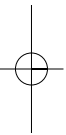
Nikola Kovač, kome je nesumnjiv uzor bio Andre Malro, bio je *intelektualac* u francuskom značenju tog pojma, tj. čovjek od duha koji se, suočen s izazovima svijeta, istorije, politike, *angažira* (i sama ta riječ je francuska). To u najvećoj mjeri pokazuju već i njegove – vjerovatno najznačajnije – knjige *Upitna misao*, pa *Roman, istorija, politika*, te najzad *Politički roman* (na našem i na francuskom jeziku). Ali to posebno dokazuju oni brojni članci koje je tokom rata objavljivao u Francuskoj, objašnjavajući i obrazlažući tzv. krizu na Balkanu, a naročito iskušenja otpora u opsjednutom Sarajevu.

Njegova elokventna izlaganja na naučnim i političkim tribinama u Parizu, Lilu, Monpeljeu, Orleanu, Bordou, Tuluzu, Renu, Remsu, Nici, Ženevi, Madridu i drugdje predstavljala su strastven i intelektualno uvjerljiv pledoaje za Bosnu u vrijeme kad je to njoj bilo najpotrebnije.

A tu crtu svog intelekta i svoje naravi Nikola Kovač je s podjednakom energijom ispoljavao i poslije rata, sve do pred smrt, ustvari, pa se zbog toga još ne može ni procijeniti praznina koja je nastala njegovom smrću: u Akademiji nauka i umjetnosti BiH, na Sarajevskom univerzitetu, čiji je prorektor donedavno bio, na Filozofskom fakultetu, gdje je još bio i mogao biti angažiran kao vrstan stručnjak i sjajan predavač na postdiplomskom studiju, u PEN Centru BiH, u Ligi humanista, u Srpskom kulturnom društvu "Prosvjeta", kojem je predsjedavao, u Srpskom građanskom vijeću, u Paneuropskoj uniji BiH, čiji je bio dopredsjednik.

Ima ljudi koji, nekako, umru na vrijeme. Nikola to nije učinio. Praznina koju je za sobom ostavio prevelika je ne samoj njegovoj supruzi Ljubici i njegovom sinu Pavlu nego i ovoj sredini, kojoj je također nesebično mnogo dao. Zbog toga mu, žalosni već kako treba, moramo reći: VELIKO HVALA!

Zdenko Lešić

IN MEMORIAM

NIKOLA KOVAČ
(1936-2007)

ETIČKI IMPERATIV INTELEKTUALNOG ANGAŽMANA

Nikola Kovač pripadao je generaciji književnih historičara, kritičara i esejista koja je od sedamdesetih godina prošlog vijeka naovamo u bosanskohercegovački kulturni prostor unosila idejne koncepte, metodološke i teorijske obrasce iz svijeta. Njegova generacija koliko god je naše kulturne identitete afirmirala u svijetu isto toliko je svijet dovela njima, iz osnova redefini-
rajući ovdašnji akademski model kritike, kulturalnih i društvenih znanosti. Emancipirajući se od sorealističke kritike i njenih ideoloških postulata, ta je generacija ulazila u modelativne okvire imanentnih književnoznanstvenih metoda, prije svega formalizma, strukturalizma, teorije recepcije i nove kritike. Zasnivajući takav epistemološki okvir, ta je generacija umicala izravnom ideološkom pritisku vlasti na književnost i kulturu u cjelini, izborivši se u kontekstu ideološke funkcionalizacije umjetnosti i nauke za svoju autonomiju i slobodu stvaralačkog čina. Nikola Kovač je svojim kritičkim i ukupnim akademskim djelovanjem bio jedna od ključnih figura tog značajnog kulturnog i znanstvenog preobražaja u Bosni i Hercegovini i na ukupnom interkulturalnom južnoslavenskom prostoru.

O tome zorno svjedoči obimno književnoznanstveno djelo, baš kao što njegova prva knjiga *Slika predmeta i predmet slike*, a pogotovu akribična analiza složenog koncepta Camusove filozofije apsurda i poetičkih okvira ukupnog evropskog egzistencijalizma u knjizi *Sukob bića i ideala*, zacrtava epistemološki obrat od tradicionalnih ka imanentnim kritičkim metodama u BiH. I dok je u prvom analizirao postupke modernističkog slikarstva, gubitak realnog u njemu i prevlast apstraktnog, oniričkog i figurativnog,

u drugoj knjizi Kovač je dao sintetsku analizu Camusovog književnog opusa, jednu od prvih sintetskih studija ovog djela u svijetu. Obje knjige, pak, svjedoče da je Kovač onaj tip znanstvenika koji prati umjetničke prakse svoga vremena, a ne tip književnog ili povjesničara umjetnosti koji iz perspektive svoga doba, opremljen savremenim teorijskim instrumentarijem, analizira davne umjetničke ili književne prakse o kojima su napisani tomovi stručne literature. To zagledanje u duh svoga vremena i analiza mnogostrukih formi njegovih idejnih, kulturnih i umjetničkih procesa Kovaču je i omogućilo da se razvije u kamijevski angažiranog intelektualca koji analizira prezentnost društva da bi uspostavio načelo odgovornosti pred budućim društvenim procesima.

Zato Nikola Kovač i postaje paradigmatički primjer slobodoumnog, angažiranog intelektualca, koji će u najtragičnijoj dionici bosanskohercegovačke historije štititi one ideale na kojima je uspostavljeno ono najbolje u svjetskoj kulturi od renesansnog obrata do danas. Otud je on koliko god bio ukorijenjen u formule bosanskohercegovačkog kulturalnog poliloškog susreta isto toliko baštinik velikog evropskog modernističkog antropocentrizma. U knjizi *Sukob bića i ideala*, koja će presudno oblikovati generacije bosanskohercegovačkih književnih znanstvenika što su na znanstvenu scenu došle nakon Kovačeve, on analizira Camusovo djelo u njegovim mnogostrukim aspektima. Naravno da je Kovač u svojoj analizi transkulturalan, transpovijestan, te time i transkontekstualan, odnosno esencijalistički interpretator Camusove filozofije apsurdna. U njegovoj analizi susreću se i plodotvorno obogaćuju filozofija i teorija književnosti, književnokritička interpretacija i esejistički zahvati, da bi se Camusovo djelo ukazalo u širokom spektru značenja – od ontološkog problema modernog čovjeka, preko njegove izgubljene metafizike, do odnosa modernog čovjeka prema kulturalnim, političkim, etičkim i čitavom nizu drugih praksi. Jedna od prvih evropskih studija o Camusu, ova knjiga označila je i neku vrstu prijelomnice u bosanskohercegovačkoj književnoj znanosti. Prevladavajući model Begičeve kritike saobraženja interpretatora i teksta ovdje je transformiran u tematsku kritiku u kojoj Kovač pokazuje izuzetno poznavanje francuske i engleske nove kritike. A to znači da je on, uz još neke književne znanstvenike, u bitnoj mjeri

proširio epistemološki horizont bosanskohercegovačke književne znanosti.

Ako je Camus filozofiji apsurdna suprotstavio ideju stvaranja kao stalnog nadilaženja čovjekove potopljenosti u egzistencijalni besmisao, onda se može reći da je Kovač na tom postulatu izgradio svoje zamašno književnoznanstveno djelo. Međutim, Kovač se nije samo bavio Camusovom ideologijom estetskog utopizma kao formom nadilaženja besmisla čovjekove egzistencije, već i Camusovom idejom angažmana, onom primamljivom idejom pobunjenog čovjeka koji je vazda *stranac* u zatečenim egzistencijalnim kontekstima. Na toj osnovi u Kovačevoj analizi Camusovog djela ontička ili metafizička zamka kao izvori filozofije apsurdna praćene su zamkama koje pred pojedinca postavlja društveni sistem, prije svega obezluđeni birokratski aparat i djelovanje institucija moći, što apsurd čovjekove egzistencije s ontološkog i metafizičkog plana preseljavaju u prostor sociološkog, političkog i ideološkog aparata. Jednom riječju, esencijalistički konceptualizirano biće uhvaćeno u procijep dvostrukog ništavila, onog od prije rođenja i onog nakon smrti, u susretu s idealima nalazi se u neprestanom *sukobu*, budući da se ideali ne mogu materijalizirati u konkretnom egzistencijalnom činu. Tako se, prema Kovaču, Camusov Mersault, ili Sizif iz modernistički ustrojene verzije ovog velikog starogrčkog mita, ili junaci *Nesporazuma*, zatiču u apriornoj apsurdističkoj situaciji. Filozofija egzistencijalizma u Kovačevoj studiji otkrila se u kontekstu velike modernističke kulturne paradigme koja je čovjeka odredila kao biće koje je izgubilo svoje mitsko uporište i zatiče se neprestano u ideji bačenosti u apsurdne egzistencijalne okolnosti.

Po vokaciji romanist, Nikola Kovač uistinu je baštinik velikog francuskog intelektualnog naslijeđa. Dokazuje to i njegova vrsna studija *Upitna misao*, koja će se u bosanskohercegovačkom kontekstu ukazati kao djelo koje je, dajući veliki doprinos kritički postuliranoj humanistici i kulturologiji, zasnovalo kritički model intelektualnog djelovanja, model, koji je Kovaču, pokazale su to njegove naredne knjige, najbliži i po prirodi talenta, i po intelektualnom stavu, i po prirodi njegovog interdisciplinarnog obrazovanja. Ako ga je u književnoznanstvenom smislu formirala knjiga *Sukob bića i*

ideala, sintetska studija *Upitna misao* odredila je presudno Kovačev odnos prema društvenom sistemu, pritisku političke i ideološke moći na intelektualca, pozicioniranju intelektualčeve djelatnosti u odnosu na nasilje sistema nad pojedincem, pa se Kovač ukazuje kao intelektualac koji je iz kulturološke i umjetničke pozicije posebno analizirao represivne sisteme što ih je na horizont ljudskog društva donio dvadeseti vijek. Otud je on vrsni analitičar odnosa književnosti i likovne umjetnosti prema totalitarizmima uspostavljenim u dvadesetom vijeku, odnosno znanstvenik koji je u svom djelu ostvario kišovski *ideal poetike*, u kojoj su etičko i estetsko nerazmrsivo povezani u cjelinu.

Zato je njegova velika tema i postao modernistički roman i romaneskni odnos prema historiji, ideologiji i politici. Ispitujući složene relacije romaneskne fikcije i totalitarne ideologije, Kovač će doći do određenja modela političkog romana, u čemu ostvaruje jedan od najbitnijih doprinosa bosanskohercegovačkoj i teoriji romana na prostoru interliterarne južnoslavenske zajednice, ali i u znatno širim kontekstima. Dok je u knjizi *Prostori romana* u inspirativnim kritičkim analizama dokazivao raznorodne transformacije modernističke romaneskne naracije, potvrđujući čuvenu Bachtinovu tezu o protejskoj prirodi ovog žanra, u knjigama *Roman, istorija, politika* i *Politički roman* Kovač je konkretizirao i dokazao svoju tezu o uspostavljenju modela političkog romana kao rezultatu iskustva historijskih, ideoloških i političkih procesa dvadesetog vijeka. Te tri knjige posvećene ispitivanju tokova modernističkog romana, a posebno knjiga *Roman, istorija, politika*, nagovijestile su u kontekstu književne nauke ovog prostora novi epistemološki lom.

Naime, Kovač je jedan od onih rijetkih književnih znanstvenika svoje generacije koji su uočili da imanentni književni metodi, zarad svoje esencijalistički zasnovane interpretacije književnog teksta, isključuju književnost iz polja diskursa koji oblikuju društvenu svijest. Zato u knjizi *Roman, istorija, politika* on napušta esencijalistički kritički metod i strukturalistički konceptualizirano naratološko analiziranje romana i opredjeljuje se za ispitivanje njegove tematske ravni i koncepta romanesknih kulturalnih ideologija. To znači da je on već zakoračio u poststrukturalističko decentriranje romaneskni struktura, čime, zapravo, već tada,

koncem osamdesetih, nagovještava danas aktualnu književno-znanstvenu poststrukturalističku praksu.

Pošavši od teze da modernistički roman, koliko god ispitivao granice svojih narativnih mogućnosti, nije odolio izazovu politizacije književnog diskursa, Kovač u komparativistički postavljenim analizama dokazuje kako ovaj žanr, od Kafke, preko Camusa, Orwella, Bulgakova i niza drugih velikih svjetskih romansijera, sve do Andrića, Selimovića, ili Kiša u interliterarnoj južnoslavenskoj zajednici, tematizirajući historijsku, političku i ideološku ravan ljudske egzistencije, postaje disidentskim diskursom prema totalitarnim političkim sistemima. U paraboličnim i alegorijskim dimenzijama priče, modernistički roman je ovim narativnim figurama reagirao na pritisak institucija sistema moći na pojedinca stavivši se u odbranu pojedinčevog ugroženog prava, da bi na koncu preuzeo na sebe ulogu branitelja žrtve pred spletkom, ucjenom, intrigom što ih moć poduzima protiv individue kako bi ostvarila svoju mračnu totalitarnu nakanu. Kod Kiša je iskustvo fašističkih i staljinističkih logora progovorilo u naraciji, a kod Kovača u književnoj teoriji i interpretaciji, da bi se na koncu Kovač pridružio distopijskom, upozoravajućem i vapijućem govoru književnosti pred terorom moći što su ga na horizont ljudskog društva donijeli dvadesetovjekovni totalitarni sistemi. On će analizom tog distopijskog stava romana izokrenuti interpretativne strategije ovdašnje književne znanosti, da bi na teorijskoj razini otvorio prostor za polikontekstualna tumačenja romana koja ovaj žanr sagledavaju u njegovoj konkurentskoj dimenziji prema historiografiji, politologiji, sociologiji, filozofiji i čitavom nizu drugih disciplina. Iako na eksplicitnom nivou ne koristi poststrukturalistički teorijski instrumentarij, Kovač do temeljnih poststrukturalističkih teza dolazi u esejistički nadahnutom obliku pisma. Upravo se u distopijskoj dimenziji njegove kritike otkriva ono što u epistemološki prostor donosi Foucaultova teorija moći, stajališta kulturalnog materijalizma, postmoderne postavke u sociologiji književnosti, novi historicizam i savremena teorija romanesknog diskursa. Knjigom *Roman, istorija, politika* Kovač je ušao u red najznačajnijih interpretatora romana na južnoslavenskom kulturnom prostoru, da bi u *Političkom romanu* dao plodotvorna polazišta na kojima

je moguće uspostaviti novu teorijsku skalu modelativnih tokova modernističkog romana.

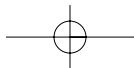
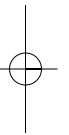
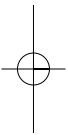
Međutim, Nikola Kovač nije bio samo vrstan poznavalac historije i teorije romana. On je i izvanredan interpretator književnosti, i to ona vrsta interpretatora koji teškom, hermetičnom teorijskom diskursu pretpostavlja esejističku, primamljivu lakoću pisanja. Taj esejistički dar posebno dolazi do izražaja u njegovoj studiji o pripovjedačkom opusu Ćamila Sijarića, te u knjizi izbranih kritičkih radova *Skice i portreti*. Ali, on nije ostao samo u domenu književne kritike. Dokazuje to i njegova izvanredna, kapitalna sintetska studija *Slikarstvo Bosne i Hercegovine 1945-1990*. U bosansko-hercegovačkoj kulturi, obilježenoj nepostojanjem znanstveno utemeljene likovne kritike, Kovač ostvaruje gotovo nemoguć zadatak. Naime, on u ovoj studiji metodom sintetskog pregleda likovnih tokova u BiH u drugoj polovini dvadesetog stoljeća ne daje samo njihove vrsne analize, nego skicira i portrete likovnih stvaralaca i njihovih opusa, da bi dao okvir i za kanonizaciju ukupne bosanskohercegovačke likovne umjetnosti ovog perioda. Ta studija ulazi u red onih djela u kojima se teorijski samosvješćuje ovdašnji poliloški, dramatski napet, hibridni kulturni identitet, a ova studija ispunjavajući ogromnu prazninu u bosanskohercegovačkoj kulturi dobija status enciklopedijski važnog djela.

Vrstan romanist i komparativist, Kovač je jedan od onih književnih znanstvenika koji su obilježili svoje doba postavljajući u svom djelu i prostor za nadolazeće književnoznanstvene modele. Istodobno s tim, on nije pristajao na komoditet akademskog poziva, nego se kao kritički intelektualac neprestano angažirao, da bi u prijelomnim, najkrvavijim trenucima bosanskohercegovačke povijesti stao u odbranu onih vrijednosti na kojima je izgrađeno ono najljepše i najbolje u savremenoj civilizaciji. Zato će on u krvavom ratnom vremenu bosanske tragedije postati i bosanski diplomat koji će u bitnoj mjeri utjecati na promjenu najprije francuske, a dosljedno tome i na zaokret ukupne evropske politike prema ratu u BiH. Njegova velika znanstvena djelatnost, ostvarivanje mnogostrukih kulturnih veza i zasluge za doprinos romanskom kulturnom prostoru, ali i etički postuliran intelektualni angažman,

prepoznati su u evropskom kontekstu, o čemu svjedoče odlikovanja što ih je dobio od Republike Francuske i Republike Italije.

Iznenadnom, šokantnom, preranom i bolnom smrću Nikole Kovača ostala je nenadoknadiva praznina u bosanskohercegovačkoj akademskoj zajednici. Njegovo inspirativno i značajno djelo predstavlja nadahnuće i izazov onima koji su uvjereni kao i Nikola da se apsurd i smrti i života čovjek jedino može opirati kamijevski osmišljenim stalnim stvaranjem i stalnim angažmanom.

Enver Kazaz

**UPUTA ZA AUTORE
KOJI DOSTAVLJAJU SVOJE RADOVE ZA
<<PREGLED>>**

Pozivamo autore da dostavljaju svoje radove i priloge koji sadržajem odgovaraju osnovnim tematskim opredjeljenjima "Pregled"a. U časopisu objavljujemo radove koji podliježu recenziji i one koji ne podliježu tom postupku. Radovi se kategoriziraju u sljedeće osnovne kategorije:

- izvorni naučni članci
- izlaganja sa naučnih i stručnih skupova
- stručni članci
- osvrta
- prikazi
- prilozi
- prijevodi

Objavljujemo:

- a) izvorne naučne članke koji sadrže do sada neobjavljene rezultate istraživanja koja korespondiraju sa osnovnom misijom časopisa
- b) izlaganje sa naučnog i stručnog skupa, uz uvjet da prethodno nije objavljeno u zborniku radova skupa
- c) stručne članke koji nude korisne prijedloge za određene struke i pri tome ne moraju obavezno sadržavati izvorna istraživanja autora
- d) osvrte na zanimljive i korisne publikacije koje su u skladu sa osnovnom misijom časopisa
- e) prikaze zanimljivih i za struku korisnih studija, zbornika i drugih stručnih publikacija
- f) korisne priloge iz struke i za struku a ne moraju predstavljati izvorna istraživanja
- g) prijevode dosad neobjavljenih članaka koji odgovaraju osnovnoj misiji časopisa

Da bi bili objavljeni u časopisu, radovi trebaju ispuniti sljedeće uvjete:

1. Radovi trebaju biti u pisanoj formi (Times New Roman, font - 12), uz prilog odgovarajuće diskete, koji se šalju poštom ili elektronskim putem.

2. Naslovi trebaju biti jasni i informativni.

3. Tekstovi stručnih radova trebaju, u slučajevima kada elaboriraju pojedine segmente jednog problema, sadržavati koncizne podnaslove.

4. U lijevom gornjem uglu naslovne stranice rukopisa trebaju stajati ime i prezime autora, zvanje i naziv ustanove u kojoj radi.

5. U slučajevima kada se koriste kratice i simboli, uz rad moraju obavezno biti priložena objašnjenja.

6. Svaki rad treba sadržavati naslov paralelno na b/h/s i na engleskom jeziku, ispred teksta sažet prikaz autorske elaboracije teme, u trećem licu, ne više od 250 riječi na b/h/s i na engleskom jeziku (italic/kurziv), ključne riječi na b/h/s i na engleskom jeziku (italic/kurziv), kao i spisak korištene literature na kraju rada. Bez navedenih elemenata nijedan rad neće biti objavljen.

7. Obim rukopisa je ograničen, u pravilu, do jednog (1) autorskog tabaka/arka, odnosno šesnaest (16) kartica.

8. U radovima će se poštovati jezik autora (bosanski, hrvatski ili srpski), kao i pismo teksta (latinica ili ćirilica)

Radove slati na:

Redakcija <<Pregleda>>,

Univerzitet u Sarajevu,

Obala Kulina bana 7/II,

71000 Sarajevo

n/r g-đa Fuada Muslić, sekretar redakcije

tel: 221-946, e-mail: javnost@unsa.ba